

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૦૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડંગાલ કેદ?

વિષય ૬-૩

કંગાલ કેદી

અથવા

સ્નેહ-બંધન.

પ્રયોજક,

વજલાલ જદવજી ઠક્કર.

માંડવીની પોળ-અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦.

પ્રિન્ટાઈડ ૧૯૧૭.

વિક્રમાઈડ ૧૯૭૩.

આ પુસ્તકના સુર્વાધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ. ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ
પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

રા. ત્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરકૃત નવલકથાઓ.

(સામાજિક નવલકથાઓ.)

પ્રેમની પ્રતિજ્ઞા	૦—૩—૦
નિર્ભાગી કુસુમ	૦—૪—૦
સમાજ	૧—૦—૦
દગાબાજ દુનિયા (સચિત્ર.)	૧—૮—૦
મિલન—મંદિર	૧—૪—૦
સરોજસુંદરી	૧—૮—૦
વનવાસિની—(પ્રેમકથા.)	૧—૪—૦
ગૃહિણી કે દેવી ?	૦—૧૨—૦
કંગાલ કેદી ભાગ ૧ લો (સચિત્ર)	૧—૧૨—૦
„ ભાગ ૨ જો (સચિત્ર)	૨—૦—૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! (સચિત્ર)	૧—૪—૦
નવીન સંન્યાસી	૦—૮—૦
પિશાચિની કે પ્રેમદા ? (છપાય છે)	૧—૮—૦
ભારતભક્ત (છપાય છે.)	૧—૮—૦

(ઐતિહાસિક નવલકથાઓ.)

અકબરરાજ રહસ્ય ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર)	૧—૪—૦
„ ભાગ ૨ જો.	૧—૪—૦
ચિત્તોડપર ચહડાઈ	૧—૦—૦
વાર્તાવિહાર	૦—૧૨—૦
રણધેલા રજપૂતો ભાગ ૧ લો...	૧—૮—૦
„ ભાગ ૨ જો (છપાય છે.)	૧—૮—૦
ગુલશાના...	૧—૦—૦
રજપૂતોનો રણસંગ્રામ (છપાય છે)	૧—૮—૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે.

બુકસેલર્સ ઍન્ડ પબ્લીશર્સ,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

સ્નેહ-પત્રિકા.

શ્રીમાન્ સાક્ષરવર્ય,

મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

અમદાવાદ.

દીર્ઘકાળથી આપે ગુર્જર સાહિત્યની સેવા કરી,
'ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ,' 'પૃથ્વીરજ ચૌહાણ,'
'અંશીની રાણી,' 'પતિવ્રતા સતીઓ' આદિ ઉપયોગી ગ્રંથો
અને કેટલીક નવલકથાઓ લખી ગુર્જરસાહિત્યાકાશમાં
કીર્ત્તિસહ ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત કરેલું છે, તેમજ આ
ક્ષુદ્ર ગ્રંથકાર આપના સહવાસમાં આવીને કેટલાક અંશે
આપનો ઉપકૃત થયેલો છે તેથી મહારી અલ્પમતિથી
આલેખાયલી આ નવલકથા આપની રજા લઈ આપણા
ઉભયના સ્નેહચિહ્ન તરીકે આપનેજ સાદર સમર્પિત
કરું છું. અંતે સાહિત્યસેવા કરવાને માટે પરમકૃપાળુ
પરમાત્મા આપને દીર્ઘાયુ કરે એટલી મહદ્ અભિ-
લાષાસહ વિરમું છું.

માંડવીની પોળ.

અમદાવાદ.

તા. ૨૦-૪-૧૭.

લી.

નિરંતર સ્નેહાધીન

વજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત નવલકથા સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ નવલકથાકાર, સાહિત્યસમ્રાટ્ વિક્ટર હ્યુગોની લખેલી ‘લા મિઝરેબલ’ નામક એક અતિ સર્વોત્કૃષ્ટ નવલકથાની છાયા લઇને લખવામાં આવી છે; છતાં આ નવલકથા એ પુસ્તકનો અક્ષરશઃ અનુવાદ નથી. સ્થાન, પાત્ર, રીતરિવાજ, આચાર વ્યવહાર આદિ આપણા દેશને અનુકૂળ કરેલું હોવાથી ઉપરોક્ત ગ્રંથની માત્ર છાયા કિંવા વસ્તુ (Plot) લેવામાં આવી છે. એ સિવાય આ નવલકથાને વિશેષ રસિક અને આકર્ષક કરવાના ઉદ્દેશથી સુપ્રસિદ્ધ બંગાળી નવલકથાકાર શ્રીયુત પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાયની એક નવલકથાની કેટલીક વસ્તુનું આ નવલકથામાં મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ નવલકથા માત્ર એકજ ગ્રંથ ઉપરથી લખી છે એવા ભ્રમમાં વિચારશીલ વાચકો અને ટીકાકારોને નહિ પડવાની પ્રાર્થના છે.

‘Les Miserables’ (લા મિઝરેબલ) નવલકથા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યરસિક સમાજમાં એટલી બધી લોકપ્રિય અને ચિંતાકર્ષક થઇ પડી છે કે તેની હજારો-લાખો નકલો યુરોપના બિન્નભિન્ન દેશોમાં ખપી ગઇ છે, અને તેના ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં અનુવાદ પણ થઇ ગયા છે. વળી આ નવલકથાનો એક બંગાળી અનુવાદ થયો છે; કિન્તુ એ અનુવાદ સિનેમાની ફિલ્મના સાર જેવો સંક્ષિપ્ત હોવાથી તેનો આ પુસ્તકમાં બિંદુલ આધાર લેવામાં આવ્યો નથી. તદુપરાંત મરાઠી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતી અને ટૂંક સમયમાંજ મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યપ્રિય સમાજમાં લોકપ્રિય થયેલી ‘સરસ વાડમય રત્નમાળા’ના બીજા વર્ષના આઠમા રત્ન તરીકે ‘લા મિઝરેબલ’નું પતિત નામથી એક સુંદર રૂપાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે, તથા એ રૂપાંતર મહારાષ્ટ્રીય વાચકોના આદર તેમજ પ્રેમને પ્રાપ્ત થયેલું હોઇ પ્રકાશક અને રૂપાંતરકાર મહાશયનો એ શ્રમ સર્વથા સફળજ થયો છે એમ કહીએ તો એ તદ્દન ઉચિતજ છે. આ રચનામાં એ મરાઠી રૂપાંતરની કેટલીક સહાયતા લીધેલી હોવાથી એના વિદ્વાન્ પ્રકાશક મહાશયનો આ સ્થાને અમે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ નવલકથાનાં કેટલાંક પાત્રો અને બનાવો સંબંધી અત્રે સંક્ષિપ્ત સૂચન કરીશું તો તે અસ્થાને તો નહિજ ગણાય. એક દીન

દુઃખી નિરાધાર કિન્તુ સર્વ પ્રકારે સદ્ગુણી અને નીતિ તથા ધર્મ-પરાયણ પુરુષના ઉપર ભાગ્યદેવીના ભયંકર કોપથી જ્યારે અસાધારણ દુઃખ આવી પડે છે, અને પોતાનું તેમજ પોતાનાં આત્મીય જનોનું ક્ષુધાનું દુઃખ દૂર કરવાને પણ તે કર્મધર્મસંયોગે અશક્ત થાય છે ત્યારે તેના વિચારોનું કેવી રીતે પરિવર્તન થાય છે, શ્રીમંત શેઠીઆની નિષ્કુરતાથી તેના નીતિમય ધાર્મિક વર્તનનો કેવી રીતે વિનાશ થાય છે, તથા ન્યાયદેવતાના જીવમથી પરિણામે એ ધીર, ગંભીર શાન્ત અને સદાચારી પુરુષ કેવો નિષ્કુર, હૃદયહીન દુરાચારી અને અધમાધમ થાય છે એ રંગનાથના શુરુઆતના જીવન ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે; છતાં મનુષ્યસ્વભાવ સહવાસના પરિણામે પરિવર્તિત થયા સિવાય રહેતો નથી એ સૂત્રાનુસાર પરમ-પુનિત પરોપકારી મહાત્મા સ્વામી સ્નેહજ્યોતિના સહવાસથી અને સદુપદેશથી કંગાલ કેદી રંગનાથનું પતિત સ્થિતિમાંથી કેવું સર્વોત્તમ પરિવર્તન થાય છે તથા પશ્ચાત્તાપના દિવ્યઅગ્નિમાં બળી તે પોતાના પાપમય જીવનને કેવી રીતે વિશુદ્ધ કરે છે એની કલ્પના કરતાં નીચેની લીટીઓનું સ્મરણ થયા સિવાય રહેતું નથી કે;—

પરોપકરણં યેષાં જાગર્તિ હૃદયે સતામ્ ।

નશ્યંતિ વિપદસ્તેષાં સંપદઃ સ્યુઃ પદે પદે ॥ x

અંતે પતિત રંગનાથ પુણ્યાત્મા થઇ સંસાર ઉપર જે ઉપકારો કરે છે, અપકાર કરનાર ઉપર જે ઉપકારો કરે છે અને પોતાના લીધે સંકટમાં સપડાયલા રંગલાલના સંકટ પ્રસંગે જે અપૂર્વ આત્મ-ત્યાગ પ્રદર્શિત કરે છે તે જોઇ તે આ પાપપંકિલ ત્રિવિધતાપપૂર્ણ પૃથિવીમાં મનુષ્ય નહિ; પરંતુ દેવતાજ હોય એવો સહજ ભાસ થાય છે.

હવે સાધ્વી સતી સ્નેહલતાના ચારિત્ર્યનો વિચાર કરતાં; તેણે પતિ તરફથી તિરસ્કૃત થઇ પતિના આશ્રયમાંથી બહિષ્કૃત થયા છતાં અને પોતાના શિર ઉપર અનેક સંકટો આવી પડ્યાં છતાં પોતાના સતીત્વનું પ્રાણના ભોગે જે સંરક્ષણ કર્યું છે તે માટે તેના ધર્મપ્રાબલ્યની પ્રશંસા કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. આદર્શ સતી સાધ્વી સ્નેહલતાનું ચારિત્ર્ય

* જે સર્જનોના હૃદયમાં પરોપકાર કરવાનો ઉત્સાહ નિરંતર ભગ્નત રહે છે તેમની સઘળી વિપત્તિઓનો નાશ થાય છે, અને તેમને પગલે પગલે સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સકળ આર્ય અખળાઓને માટે આદર્શસ્વરૂપ છે. તેનો વાત્સલ્યપ્રેમ પણ આપણાં ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુજળના પ્રવાહને પ્રવાહિત કર્યા સિવાય રહેતો નથી. તેના સૌન્દર્યના પરિણામે તેને પિશાચવૃત્તિના પાપી પુરુષ સ્વરૂપચંદ્રદારા જે અપાર દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે તે જોતાં સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા સોક્રેટિસનું એક વાક્ય યાદ આવે છે કે;—

“ Beauty is a short lived tyranny. ”*

હવે આ નવલકથામાં ઉલ્લેખ કરવા જેવું તૃતીય પાત્ર ફ્રાન્સદાર હિરાલાલનું છે. રંગનાથ ઉપર તેને સ્વભાવતઃ કેટલો બધો ક્રોધ ઉપજ્યો હતો, તથા પોતાના ક્રોધાગ્નિને શાન્ત કરવા માટે તેણે માત્ર એકજ દિશા તરફ દૃષ્ટિ દોડાવીને રંગનાથને કેવી રીતે દુઃખી કર્યો હતો એ હકીકત વાંચતાં તેના માટે તિરસ્કારવૃત્તિ ઉપજ્યા સિવાય રહેતી નથી; કિન્તુ એક તરફથી જ્યારે તેના માટે તિરસ્કારવૃત્તિ ઉપજે છે ત્યારે બીજી તરફથી તેની સરકાર પ્રત્યેની વફાદારી અને કર્તવ્યપરાયણતા જોઈ તેના માટે દયા ઉપજે છે.

આ જગતમાં પાપી અને લુચ્ચાં માણસો ભોળાં જનોને ભર-માવી પારકી પુંજ ઉપર કેવી રીતે તાગડંબીન્ના કરે છે એ સૂત્રનો સાક્ષાત્કાર કાગિકા અને કેશવલાલના અધમ વ્યવહાર ઉપરથી થાય છે. એમનો પરમાત્મા, એમની સઘળી આશા, ધર્મ અને વિશ્વાસ એ સઘળું માત્ર પૈસામાંજ સમાયલું હોવાથી તેઓ ગમે તેવો નિષ્ઠુર વ્યવહાર ચલાવતાં સહજ પણ સંકોચાતાં નથી. સ્નેહલતાએ તેમને સ્વાધીન કરેલી પોતાની બાળક પુત્રી શાન્તિને જે અપાર દુઃખ દે છે એથી એમના માટે અપાર તિરસ્કાર ઉપજે છે.

ધર્મજ્ઞાનથી રહિત જમીનદાર રામપ્રસાદ પોતાની દેવીસ્વરૂપિણી પત્ની સ્નેહલતાનો તિરસ્કાર કરી તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે છે, અને ઉદામ પ્રવૃત્તિને આધીન થઈ વ્યભિચારી થાય છે તેથી લુચ્ચો નોકર કૃષ્ણલાલ તેને પોતાની પ્રપંચગ્ગળમાં ફસાવી પોતાની દ્રવ્યવૃણુને કેવી રીતે તૃપ્ત કરે છે એ જોતાં એમજ લાગે છે કે, પત્નીથીજ પુરુષ સુધરે છે, અને ધર્મપરાયણ પત્નીનો ત્યાગ કરવાથી પતિ મહાપાપી થાય છે. અસ્તુ.

* સૌન્દર્ય એ દૂંક સમય રહેતો જુદમ છે.

આવાં આવાં બીજાં અનેક આકર્ષક ચિત્રચારિત્ર્યથી આ નવલ-કથા પરિપૂર્ણ છે, અને જો ગુર્જર સાહિત્યવિલાસી સમાજમાં આ નવલકથાનો યથોચિત સત્કાર થશે તો પ્રયોજક અને પ્રકાશક પોતાના શ્રમની આર્થિકતા થઇ સમજશે. કોઈપણ કાર્ય દોષશૂન્ય હોતું નથી એ સિદ્ધાંતાનુસાર આ નવલકથામાં પણ કેટલાક દોષો રહ્યા હશે તો દોષો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી ગુણ ગ્રહણ કરવાની સવિનય પ્રેમ-પ્રાર્થના છે.

હમણાં અત્રે નિવાસ કરતા સુપ્રસિદ્ધ આર્ટિસ્ટ મી. ત્રિભુવન-દાસ જે. પટેલ કે જેઓ ટૂંક સમયમાંજ એક બાહોશ આર્ટિસ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમણે આ નવલકથાને માટે સુંદર ચિત્રો તૈયાર કરી આપી, આ નવલકથાના શોભાસૌન્દર્યમાં વૃદ્ધિ કરી છે; તેથી આ સ્થળે તેમનો હું આભાર માનું છું, તથા તેઓ પોતાના આ પ્રશંસનીય કાર્ય વ્યવસાયમાં દિનપ્રતિદિન વિશેષ ઉન્નતિ પામતા જાઓ એમ ઇચ્છું છું.

આ નવલકથાનો બીજો ભાગ પણ ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે. અત્યારથીજ તેના મુદ્રણકાર્યનો આરંભ કરી દેવામાં આવ્યો છે. અસ્તુ.

માંડવીની પોળ,

અમદાવાદ.

તા. ૨૮-૪-૧૭.

}

લી.

સાહિત્ય-સેવક.

મજલાલ જાદવજી ડક્કર.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હું.	હતભાગ્ય પથિક...	૧
૨ જી.	સ્વામી સ્નેહજ્યોતિ	૧૩
૩ જી.	રંગનાથનો પૂર્વ પરિચય	૨૧
૪ થું.	પાપી અને પુણ્યાત્મા.	...
૫ મું.	સ્વામીજીનો વરદ હસ્ત અને જીવનનું પરિવર્તન	૩૮
૬ ઠું.	સ્નેહલતા	૫૫
૭ મું.	સ્નેહલતાના પતિનો પરિચય	૬૩
૮ મું.	કૃષ્ણલાલનું ચરિત્ર	૬૭
૯ મું.	મહાન ધર્માત્મા	૭૫
૧૦ મું.	આશ્રય-પ્રાપ્તિ.	૮૩
૧૧ મું.	ઉદારચરિત હરિપ્રસાદ	૮૯
૧૨ મું.	“ હું ચુસ્ત સુધારક છું ! ”	૯૯
૧૩ મું.	સ્વપ્નની સફળતા	૧૦૪
૧૪ મું.	ફોજદાર હિરાલાલ	૧૧૪
૧૫ મું.	કઠોર જગતનો કઠોર અનુભવ	૧૨૦
૧૬ મું.	મનુષ્ય કે પિશાચ ?	૧૨૮
૧૭ મું.	રત્નપરીક્ષા	૧૩૮
૧૮ મું.	સંકટમાંથી ઉદ્ધાર	૧૪૬
૧૯ મું.	લોભી અને ધૂર્ત મનુષ્યની મુલાકાત !	૧૫૭
૨૦ મું.	સ્ત્રીચરિત્ર	૧૬૩
૨૧ મું.	સાવધાન મનુષ્યનો નાશ થતો નથી	૧૭૨
૨૨ મું.	ક્ષમા-યાચના	૧૮૪
૨૩ મું.	વિચારબુદ્ધિ	૧૮૪
૨૪ મું.	આત્માર્પણ	૧૯૪
૨૫ મું.	યસ્મિન દેશે યદાચારઃ ।	૨૦૧
૨૬ મું.	પિશાચિનીનો આવિર્ભાવ	૨૦૫
૨૭ મું.	યશોદાનો ઉદ્ધાર	૨૦૯
૨૮ મું.	શયતાનના સપાટામાં	૨૧૮
૨૯ મું.	સ્ટીમરપર પરાક્રમ અને સમુદ્રમાં સમાધિ	૨૨૬
૩૦ મું.	અનાથિની શાન્તિલતા	૨૩૧
૩૧ મું.	શાન્તિલતાનું પ્રયાણ	૨૪૪

રા. નગીનદાસ મંછારામકૃત નવલકથા.

મધુર—મધુરી અથવા મુંબાઈની મોહિની—અલબેલી મુંબાઈની આકર્ષણીય મોહિનીનું દિગ્દર્શન કરી, તેમનાં કામબાણુની—વિલાસી યુવકો ઉપર કેવી રામબાણુ અસર થાય છે, અને પરનારીના પ્યારથી તેમની કેવી પાયમાલી તેમજ ખાનાખરાબી થાય છે, એક આદર્શ આર્ય અબળાનું શું કર્તવ્ય છે, વફાદાર મનુષ્ય આત્મત્યાગનું ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત કેવી રીતે દર્શાવે છે વગેરે રસમય અને ચમત્કારિક બનાવોથી ભરપૂર. મ્હોટી સાધજનાં લગભગ ૨૫૦ પૃષ્ઠ. ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, ગ્લેજ કાગળ, મનહર છપાઇ પાકું રૂપેરી પુઠું. કિંમત. રૂ. ૧-૮-૦.

ભક્તાણી કે ભામટી ?—નટવરના સુપ્રસિદ્ધ લેખયક નગીનદાસ મંછારામકૃત આ નવિન પુસ્તક છે. આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. આમાં એક વલ્લિક ગૃહસંસાર, ભક્તાણીને નામે ચાલતા ભામટાવેડા એક રસોધયા બ્રાહ્મણુની લ'પટતા વિગેરે બનાવો સારા આ લેખા-યેલા છે. હાસ્ય રસ પણ ભરપૂર છે સાથે ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. કાગળ ઉંચા લાયબ્રેરી શોભાવે તેવું પૂઠું છતાં કિ. ૧૥ રૂ. પોસ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

મુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

કમનસીબ લીલા:—કેળવાયેલા યુવકને અમુકજ કન્યા સાથે પરણવાની ફરજ પાડવાથી માતા પિતા અને પુત્ર કેવું દુઃખ ઉઠાવે છે. તેમનો સંસાર કેવા વિ-ષમય બને છે; તેમજ કેવળ લાવણ્ય અને ફેશનથી ભરેલી ઉચ્ચ-ખલ અબળા સાથે પરણવાની લાલસા રાખનાર યુવક કેવા દુઃખ ઉઠાવે છે, સ્વાર્થ માટે તે કેટલા નીચ કામ કરે છે કેળવાયેલા યુવ-કની દુનીયામાં શું ફરજ છે ? તેનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ ? વિ-ગેરે અનેક સંસારિક ઘટનાઓ તાદૃષ્ય મ્હો આગળ ઊભીજ હોય એમ વર્ણવી છે. સાથે ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. કાગળ ઉંચા, લાયબ્રેરીને શોભાવે તેવું પાકું પૂઠું છતાં કિ. રૂ. ૧૥૥ પોસ્ટેજ માફ.

જીવન શિક્ષા.—સુપ્રસિદ્ધ અમેરીકન ક્રિસ્ટુઆઇ મીસીસ ઇ-લીઝાબેથ ટાઉનનાં “લેસન્સ ઇન લીવીંગ” નામનાં ગ્રંથનું આ ભાષાન્તર છે. આ પુસ્તકમાં જીવનનો પાયો, સૃષ્ટિના મૂળ સાત સિદ્ધાન્તો, સર્વજ્ઞ શી રીતે થવું. વિગેરે જીવનના ઉંચા સિદ્ધાન્તો ઘણા સારા સમજાવ્યા છે. આ પુસ્તકની ઇંગ્રેજીમાં લાખો નકલો ખપી ગઈ છે એજ આ પુસ્તકનું મહત્વ બતાવે છે, મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉન “ધી નોટીલસ” નામક સર્વ વિદ્યા પૂર્ણ માસિકનાં સંપાદિકા છે, અને તેની પ્રતીમાસે બે લાખ પ્રતો નીકળે છે. એજ એમની વિદ્વતાની સાક્ષી આપે છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચું પુઠું પાકું લાયબ્રેરીમાં રાખવા યોગ્ય છતાં કિ. ૧૥ રૂ. પોસ્ટેજ માફ.

મુરાદેવી અથવા મૌર્યવંશના અબ્યુદયનો આરંભ—આ પુસ્તક મગધદેશના રાજકર્તાઓનો મંપૂર્ણ હેવાલ આપવા ઉપરાંત નંદવંશનો નાશ કરીને મહાબુદ્ધિમાન અને કૌટિલ્ય વિદ્યાવિશારદ ચાણક્યદેવે મૌર્યવંશની સ્થાપના શી રીતે કરી, ચંદ્ર-ગુપ્ત ને રાજ્યાધિકાર અપાવવા માટે મલયપુરની રાજનાંદિની મંદાકિનીએ કેવા કેવા યત્નો કર્યા હતા, મહારાણી મુરાદેવીના કંકણની ચોરી થતાં રાજા ધનનંદનની કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ હતી, મિત્રધર્મ બળવવા માટે પહાડી રાજા સમરકેતુએ કેવી દક્ષતા દર્શાવી હતી, આદિ સર્વ ઘટનાઓ વાંચતાં ભારતના પૂર્વ ઇતિહાસ તેમજ નૈતિક સિદ્ધાંતોનું સારું જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના હાથમાં પણ આ પુસ્તક વિનાસકોચે વાંચવા આપી શકાય તેમ છે. કાગળ ઝલેજ ઉંચા, પાકું પુઠું છતાં કિંમત. રૂ. ૩. પોસ્ટેજ માફ.

કમળાદેવી—આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં, વીર, કરુણા, ગ્રંથાર આદિ રસનો મહાસાગર છે. માતૃભૂમિનું ગૌરવ, સ્વદેશભક્ત રજપૂતોની સ્વદેશભક્તિ અને આત્મત્યાગનાં જ્વલંત ઉદાહરણ, વિશુદ્ધ સ્નેહ તેમજ સંયોગ વિયોગના હૃદય-ભેદક, ચિત્તાકર્ષક અને રસમય પ્રસંગોથી ભરપૂર. સુંદર સફેદ ઝલેજ કાગળ, ૪૦૦ પૃષ્ઠ, પાકું સોનેરી પુઠું, છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦.

કલન્દરની કટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર.

કામળાદેવીની કામિનીઓ પ્રેમને માટે કેટલાં બધાં સાહસો વેડીને, જીવનનું બલિદાન આપવાની તૈયારી કરીને તે અન્ય પુરુષના પ્રેમને સંપાદન કરે છે, એ વાંચતાં વાંચતાં શરીરમાં ક્યારેક કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે તો ક્યારેક માત્ર શિથિલ થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત મહાત્માઓના ચમત્કાર, પિશાચોની પાપલીલા, દીવાનની દુષ્ટતા પાપીનો ભયંકર જુદમ, જસૂસોની બહાદુરી. શયતાની ચક્કર ભોંયરામાંના ભેદ ભરેલાં કુકર્મો, મનુષ્યના અવતારમાં પેદા થયેલ શયતાનો, અમૃતમાં હળાહળ ભરનારી ભામિનીઓ, છુપી કટારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાંચતાં આ સંસાર એ ખાંડાની ધારજ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. ચાર ફોટોગ્રાફીક સુંદર ચિત્રો સહિત પૃષ્ઠ ૩૦૦ પાકું પુઠું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર.

તથા દરવાજા-અમદાવાદ.

નવી નવલકથાઓ હાથમાં જ બહાર પડી છે.

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન ભાગ ૧ લો (સચિત્ર)	૧-૮-૦
” ” ભાગ ૨ જો ”	૧-૮-૦
ભયંકર ભદ્ર. (સચિત્ર)	૨-૦-૦
રમણી કે રાક્ષસી ?	” ૧-૮-૦
પિશાચ મંદિર.	” ૨-૦-૦
લતા લલિતા ભાગ ૧ લો.	” ૦-૧૨-૦
” ભાગ ૨ જો.	” ૦-૧૨-૦
” ભાગ ૩ જો.	” ૦-૧૨-૦
” ભાગ ૪ થો.	” ૦-૧૨-૦
સુંદર અને વિદ્યાનંદ.	” ૧-૪-૦
કંગાલ કેદી અથવા સ્નેહ-બંધન.	” ૧-૧૨-૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા !	” ૧-૪-૦
દગાબાજ દુનિયા.	” ૧-૮-૦
પિશાચિની કે પ્રેમદા ?	” ૧-૮-૦
બાગે શયતાન.	” ૨-૦-૦
મુરાદેવી.	” ૨-૦-૦
કલંદરની કઠાર.	” ૨-૦-૦
મધુર મધુરી.	” ૧-૮-૦
કમનશીબ લીલા.	” ૧-૧૨-૦
ભક્તપણી કે ભામટી ?	” ૧-૮-૦
કમળાદેવી.	” ૧-૮-૦
કાશ્મીર અને કેસરી.	” ૧-૦-૦
વિષલતા.	” ૦-૧૨-૦
પંદર લાખપર પાણી.	” ૧-૦-૦
રણુલેલા રજપૂતો.	” ૧-૮-૦
તરણુ તપસ્વિની ભા. ૧-૨.	” ૩-૦-૦
કાળરાત્રીનું ખૂનીખંજર ભા. ૧-૨.	” ૨-૧૨-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુષ્ટે.

બુકસેલર અને પબ્લીશર,

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

કંગાલ કેદી

અથવા

સ્નેહ-બંધન.

પ્રકરણ ૧ લું.

હતલાગ્ય પથિક.

“જખ આદમી કે હાલ પે આતી હય મુફલિસી,
કિસ કિસ તરહસે ઉસકો સતાતી હય મુફલિસી,
ખ્યાસા તમામ રોઝ ખીદાતી હય મુફલિસી,
ભુખા તમામ રાત સુલાતી હય મુફલિસી,
યહ દુઃખ વહ જાને જુસ્પેકિ આતી હય મુફલિસી,
કિસ કિસ તરહસે ઉસકો સતાતી હય મુફલિસી.—નજર.

સંધ્યાકાળના સાત વાગ્યાના અરસામાં એક પથિક ગોવિંદપુર નામક ગામમાં પ્રવેશ કરતો હતો. સૂર્યભગવાન પશ્ચિમ દિગ્વર્ધને આલિંગન કરવાને માટે અસ્તાચળમાં ઉતરી ગયા હતા. પશ્ચિમસુંદરીએ પણ સૂર્યસ્વામીનું સ્વાગત કરવાને માટે રંગભેરંગી દેખાવ ધારણ કર્યો હતો. સમસ્ત પૃથિવી ઉપર ધીમે ધીમે રાત્રિના ભીષણ અંધકારનો વિસ્તાર થતો હતો. આકાશમાં એક પછી એક ઉજ્જવળ તારકો પ્રકાશવા લાગ્યા હતા. મંદ મંદ શીતળ સમીર પુષ્પોની સુગંધ હરી લઘ વિહરતો હલો. પાપી મનુષ્યો ભીષણ કાળરાત્રિમાં પોતાનાં પાપકાર્યો કરવાની તૈયારી કરતા હતા. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ આનંદિત થતી જોવામાં આવતી હતી.

પથિકને ગોવિંદપુરમાં કોઈ આશ્રય આપતું નહોતું એમ તેની દીન, હતાશ તથા તથા સંત્રસ્ત મુખમુદ્રા ઉપરથી માલૂમ પડતું હતું. ખારણુંઓમાં, ઓટલાઓ પર તેમજ ઓસરીઓમાં ગપ્પાં મારતાં એઠેલાં નગરજનો તરફ આશાભૂત દૃષ્ટિથી જોતો જોતો તે નિરાશવદને આગળ વધતો હતો. નગરજનો એ પથિકની દૃષ્ટિ જોતાંજ કપાળને

સંકુચિત કરતાં હતાં. અફસોસ, કે આ દીન દીન તેમજ નિરાધાર પથિકની કોઇને દયા આવતી નહોતી. પથિકની ઉંમર લગભગ ૪૫ વર્ષની હતી. આમ છતાં તેનું શરીર ઘણુંજ સુદૃઢ અને ભરાવદાર હતું. તેની ઉંમર લગભગ ૪૫ વર્ષની હોવા છતાં તેનો એક પણ વાળ સફેદ થયો નહોતો. તેની મુખમુદ્રા દૃઢ નિશ્ચયસૂચક, કૂર તેમજ ભયંકર જણાતી હતી; પરંતુ આ સમયે લાંબી મુસાફરીથી કિંવા બાહ્યાવસ્થાથી પ્રાણવસ્થાપર્યંત વેઠેલા અપાર દુઃખને લીધે તે નિસ્તેજ અને નમ્ર જણાતી હતી. તેનાં નેત્રોમાં રાક્ષસી તેજ ચમકી રહ્યું હતું. તેના શરીર પરનો પહેરવેશ પણ તદ્દન નીચ પ્રકારનો હતો. માથા પર એક હંગેરિયન જૂની ટોપી હતી, શરીર પર એક જીર્ણ પહેરણ હતું. આ પહેરણની બાંહો ફાટેલી હતી. તેણે પહેરેલું ધોતીઉં પણ ઘણું મલિન હોઇ તેની દરિદ્રતાનો ઉત્તમ પ્રકારે પરિચય કરાવતું હતું. પગમાં જનાવરના પગોને પણ દુઃખે એવા કઠિન જોડા હતા ! જમણી બાજુની બગલમાં એક મલિન રુમાલથી બાંધેલી ન્હાની પોટલી હતી. આટલીજ તેની ઐહિક જગતમાંની સમસ્ત સંપત્તિ હતી. તેના અંગ પ્રત્યંગ પર તેમજ કપાળ પર, અતિશય શ્રમને લીધે ધર્મખિંદુઓ ઉપસી આવ્યાં હતાં. એ ધર્મખિંદુઓ ઉપર રસ્તાની ધૂળ ઉડીને ચોટી ગયેલી હોવાથી તેની મુખમુદ્રા સવિશેષ ભયંકર દેખાતી હતી.

કોઇ પણ માણસની સાથે આ પથિકની પિછાન નહોતી. જો તે એક પણ નગરવાસીને ઓળખતો હોત તો તે રસ્તે જતાં જતાં નગરવાસીઓ તરફ આટલી બધી દીનતાથી દૃષ્ટિ કરત નહિ. આ નગરમાં તે પહેલ વહેલોજ આવેલો હોવો જોઇએ, અને રાત્રે આ નગરમાં નિવાસ કરી બીજે દિવસે તેનો અન્ય સ્થાને જવાનો વિચાર હોવો જોઇએ એમ લાગતું હતું. તેના શ્રમિત દેહ ઉપરથી, તેમજ તેની ધીમી ચાલ પરથી તેણે આજે આખો દિવસ મુસાફરી કરી હોય એમ લાગતું હતું. આ વાત ખરી હતી. પાસેના ફળિયાની કણબણો-એ તથા નાચતાં દૂદતાં છોકરાંઓએ આ પથિકને કૂવા ઉપર પુબ્બ પાણી પીતો જોયો હતો. તે અતિશય તૃપ્તાતુર થયેલો હોવો જોઇએ; કેમકે, બીજા ફળિયાના કૂવા પાસે આવીને પણ સૌએ પુનઃ તેને પાણી પીતો જોયો હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓએ તો આ પથિકનો રાક્ષસી દેહ, તેજસ્વી નેત્રો અને વિખરાયેલા કેશ જોઇને અસ્પર્શમાં એ-મજ કહેવા માંડ્યું કે:—“ લક્ષમણને માટે સંજીવની લઇ આવવા જતો આ બલ્હીમ મારુતીજ છે કે શું ? ! ”

ધામે ધામે આપણા પથિક ગોવિંદપુર નગરની પોલિસગેટ પાસે જઈ પહોંચ્યો. ગેટમાં એક કલાક રોકાઈને પુનઃ તે બહાર નીકળી પડ્યો. પોલિસગેટ પર બેઠેલા જમાદારને તેણે અત્યંત નમ્રતાથી સલામ કરીને પુનઃ ચાલવા માંડ્યું. જમાદારે પથિકની સલામ નહિ ઝીલતાં ખોંખારો કરીને પથિકનો તિરસ્કાર કર્યો. પથિક શરમાઈ જઈને આગળ ચાલવા લાગ્યો. તે દષ્ટિભર્યાદા બહાર ગયો એટલે જમાદારે પણ ગેટની અંદર પ્રવેશ કર્યો.

ગોવિંદપુર તાલુકાનું ગામ હોઈ ત્યાં કેટલીક વ્યાપારી પેઢીઓ હોવાથી ગામમાં સરકારી નોકર ચાકર, અમલદાર, મ્હોટા મ્હોટા વ્યાપારી, પેઢીવાળા દુકાનદાર અને કારખાનાંવાળાઓની ઘણી વસ્તી હતી. જરૂરિયાતો જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેની વ્યવસ્થા પણ વધતી જાય છે. તેથી આજકાલ બીજાં મ્હોટાં ગામોમાં તેમજ શહેરોમાં જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ગોવિંદપુરમાં પણ ચ્હાકોશીની હાટલો, અન્નપૂર્ણાગૃહો અને એક બે વસ્તીગૃહો સાથેની ભોજનની દુકાનો (Lodges) પણ હતી. આવાજ પ્રકારના એક સાધારણ પંક્તિના અન્નપૂર્ણાગૃહમાં પથિકે પ્રવેશ કર્યો. પછીથી તેણે અન્નપૂર્ણાગૃહના માલિકને પોતાના ભોજનની વ્યવસ્થા થશે કે કેમ એ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો. આ અન્નપૂર્ણાગૃહના માલિક તેમજ વ્યવસ્થાપકનું નામ કેશવલાલ હતું. તેને પોતાના અન્નપૂર્ણાગૃહની નિપુણતા સંબંધી ઘણું અભિમાન હતું. આ સમયે કેશવલાલ ભોજન કરવા બેઠેલો હોવાથી આપણા પથિકના પ્રશ્નનો કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. પથિક ભયભીત ચિત્તે આગળ વધ્યો અને બોલ્યો:—“ મહને અન્નપૂર્ણાગૃહના માલિક મળી શકશે કે ? ”

બરાબર આ સમયેજ કેશવલાલ બહાર આવ્યો. તેણે કહ્યું:—“ તમે કોણ છો ? તમારે શું જોઈએ છીએ ? ”

આ સમયે કેશવલાલનાં નેત્રો ધુમાડાથી નિસ્તેજ થઈ ગયાં હતાં. યા તો દિવાલ સાથે ટંગેલી બત્તીનો પ્રકાશ પથિકની મુખમુદ્રા ઉપર પડ્યો નહોતો તેથી કેશવલાલ પથિકની દરિદ્રતાનું દર્શન કરી શક્યો નહિ. પોતાને કોઈ સારું ધરાક મળી આવ્યું છે એમજ તે સમજ્યો. તેણે કહ્યું:—“ મહાશય ! માત્ર જમવાની તો શું; પરંતુ આપની ઇચ્છા હશે તો રહેવાની સુવ્યવસ્થા પણ એકાદ રાજરજવાડાના જેવીજ થશે. મહારા અન્નપૂર્ણાગૃહનો ખોરાક એક વખત આપ જમશો એટલે વારં-વાર આપ અત્રેજ આવશો. ”

આમ કહી કેશવલાલે પોતાના એક નોકરને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“અરે હરિયા ! જા, આ શેઠની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી આપ.”

પથિકે ખીતાં ખીતાં પૂછ્યું:—“આપનો રિવાજ પૈસા અગાઉથી લેવાનો છે કે ? જો એવો રિવાજ હોય તો હું અગાઉથી પૈસા આપવા તૈયાર છું.”

કેશવલાલ:—કાંઈ નહિ, મહાશય ! કાલે સહવારે આપશો તોપણ હરકત નથી.

“હીક.” કહીને પથિક હરિયા નોકરની પાછળ પાછળ એક ઓરડીમાં ગયો. ઓરડીમાં દીપકનો તીવ્ર પ્રકાશ પડેલો હતો. એ પ્રકાશમાં પથિકનો વિચિત્ર વેષ જોતાંજ હરિયો ચમકી ઉઠ્યો, તથા ઉતાવળથી તેણે પોતાના માલિક પાસે જઈને કહ્યું:—“શેઠજી ! આ નવો માણસ તો કેદમાંથી નાશી છુટેલો કેદી છે.”

આ વાક્ય સાંભળતાંજ કેશવલાલ ક્રોધથી કંપી ઉઠ્યો. તેણે એક કાગળ લઈ તેમાં હરિયાએ જે હકીકત કહી તે લખી પછીથી એ કાગળ હરિયાને આપીને કહ્યું:—“જલદી પાછો આવજો. મહારા સહભાગ્યેજ આજનો શિકાર આણી આપ્યો છે.”

આખા દિવસના શ્રમને દૂર કરવાના વિચારથી પથિકે પોતાની પોટલી એક બાજુએ મૂકી, અને પછીથી તે શેતરંજી પર સૂતો. સૂતો સૂતો તે ઓરડીનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. એવામાં તેણે કેશવલાલને પોતાની પાસે આવતો જોઈને વિચાર્યું કે, અન્નપૂર્ણાગૃહનો માલિક પોતાને જમવા બોલાવવાને આવે છે. આથી તેણે કહ્યું:—“જમવાની તૈયારી થઈ ગઈ કે શું ?”

“ના, હમણાંજ થશે.” કેશવલાલે તિરસ્કારસૂચક ઉત્તર આપ્યો. પરંતુ તેની ક્રોધપૂર્ણ દષ્ટિ પથિકના જોવામાં આવી નહિ.

“આજે આખા દિવસની મુસાફરીથી હું ઘણો થાકી ગયેલો હોઈ મહને ઘણી ક્ષુધા લાગી છે. તેથી જમવાની વ્યવસ્થા જેટલી સત્વર થશે તેટલો હું આપનો મહારા પર વિશેષ ઉપકાર થયો સમજીશ.” પથિકે કહ્યું.

આ સમયે હરિયો તેના માલિકના પત્રનો ઉત્તર લઈ પાછો આવી પહોંચ્યો. ક્ષણ માત્રમાં કેશવલાલે ઉત્તર ઉપર દષ્ટિ ફેરવી જોઈ; પછીથી પથિક પાસે આવી પહોંચીને તિરસ્કારસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“તારા ભોજનની વ્યવસ્થા અહિં થઈ શકશે નહિ !”

પથિકે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈ, શેતરંજી ઉપર બેઠા થઈને

કલ્પુ:—“ તમે શું કલ્પું ? તમારે અગાઉથી પેન્ના જોઈએ છીએ ? મહારી પાસે પુષ્કળ પૈસા છે ! ”

“ પૈસાનો પ્રશ્ન નથી ! ”

“ ત્યારે ? ”

“ ત્હારી વ્યવસ્થા થાય એવી ઝોરડી મહારે ત્યાં નથી. ”

“ જો વધારે માણસો આવ્યાં હોય તો હું ઓસરીમાં યા તો ઝોટલા ઉપર રહી શકીશ. પછી તો કાંઈ હરકત નથી ને ? ”

“ એમાંની કશી વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ નથી. ”

“ ત્યારે મહને પ્રથમ ખાવાનું તો આપો. પછીથી સ્ત્રી રહેવાની વ્યવસ્થા હું ખીજે કોઈ સ્થળે કરી લઈશ. રસ્તા ઉપર સ્ત્રી રહેવાને પણ મહને હરકત નથી ! ” પથિકે કલ્પું.

“ મહારું માથું પકાવ્યા સિવાય હું અહીંથી ઉઠીને સત્તર ચાલ્યો જી. ”

પથિકને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે ક્ષણે ક્ષણે ઉચ અને ડૂર થતા કેશવલાલ તરફ ટગર ટગર જોઈ રહીને બોલ્યો:—“ તમે ઘણો અન્યાય કરો છો. કુધાથી હું આકુળ વ્યાકુળ બની ગયો છું. હું પૈસા આપું છું એટલે સાર્વજનિક અન્નપૂર્ણાગૃહમાંથી મહને ભોજન મળવું જોઈએ. ”

“ હું તને જમાડીશ નહિ. મહારે ત્યાં અન્ન નથી. રસોઈ પણ તૈયાર નથી. ” કેશવલાલે પથિકની પાસે આવી વિશેષ રોપમાં જ કલ્પું.

પથિકે પણ સહજ રોપ દર્શાવતાં કલ્પું:—“ પચાસ માણસો જમે એટલી રસોઈ તો તૈયાર દેખાય છે. વળી આ લાઇસન્સ મળેલું અન્નપૂર્ણાગૃહ છે. હું દર પ્રમાણે પૈસા આપવા તૈયાર છું. મહને અહિં ભોજન મળવું જોઈએ. ” આમ કહી પથિક પુનઃ શેતરંજી ઉપર આડો થયો.

નિરુપાયે કેશવલાલે પથિક પાસે બેસી તેના કાનમાં કાંઈ મંત્ર કુંક્યો. તે સાંચેજ પથિક એકદમ ઉઠીને ઉભો થયો. કેશવલાલે કલ્પું:—“ કેમ, હજી પણ ત્હારે અહિં રહેવું છે કે ? ચાલ, સત્તર અહિંથી ત્હારું કાળું કર ! ”

સંઘાશ્ન્ય પથિક કેશવલાલ તરફ જોઈ રહ્યો. તેનામાં કેશવલાલને ઉત્તર આપવાનું કિંવા તેની આજ્ઞા સાંભળવાનું ભાન હતું કે કેમ તે તો પ્રભુ જાણે ! કેશવલાલ કહેવા લાગ્યો:—“ હવે સમજીને અહિંથી ચાલ્યો જી. મહારા મુખમાંથી ત્હારું નામ બોલાવવાની ત્હારી ઇચ્છા

છે કે શું ? રંગનાથ ! હજી તું કોણ છે તે મ્હારે કહેવું પડશે કે ? તું આવ્યો કે તરતજ મ્હને સંશય ઉપજ્યો હતો, અને તેથી મ્હે તેજ વખતે પોલિસને ખબર આપી હતી. જો આ પોલિસનો ઉત્તર આવ્યો છે. વાંચ, બરાબર આંખો ફાટીને વાંચ ! ”

પથિકે ચિદ્દી લઇને તેનું બરાબર અવલોકન કર્યું એટલે પછી કેશવલાલે કહ્યું:—“ મ્હારે તને ખરાબ શબ્દો ન સંભળાવવા પડે તો સારું. માત્ર તું મ્હારે ત્યાંથી સમજીને ચાલ્યો જા. ”

પથિકે પોતાની ન્હાની પોટલી ઉંચકી લઇ પુનઃ બગલમાં ડાખી, તથા એક પણ અક્ષર નહિ ઉચ્ચારતાં તેણે કેશવલાલના અન્નપૂર્ણા-ગૃહનો ત્યાગ કર્યો. હવે ક્યાં જવું તેનો તેણે કશો નિશ્ચય કર્યો નહોતો. તેના પગ તેને જ્યાં લઇ જતા હતા ત્યાં તે જતો હતો. જાહિર રસ્તાઓ ઉપર થઇને તે ચાલી શકતો નહોતો યા તો ચાલવાની તેની હિંમત નહોતી. રસ્તાની ગટર પાસે થઇનેજ, નીચું જોતો જોતો તે ચાલતો હતો. જે તરફ પગ વળતા હતા તે તરફ તે જવા લાગ્યો. તેની ચિત્તવૃત્તિ અસ્થિર હોવાથી રસ્તે આવતા જતા માણસો પ્રત્યે પણ તેનું લક્ષ્ય નહોતું. કવચિત્ તે એક બે માણસોની સાથે અથડાઇ પણ ગયો. એ સમયે પણ એ માણસોના અપશબ્દો તરફ લક્ષ્ય આપ્યા સિવાય, યા તો તેમના પ્રત્યે ક્રોધપૂર્ણ કટાક્ષ ફેંક્યા સિવાય તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. તેના પોષાક ઉપરથી આવતા જતા માણસોને એક પ્રકારનો સંશય ઉપજતો હતો; તેથી તેઓમાંના કેટલાક તેનાથી દૂર ખસી જઇને ચાલ્યા જતા હતા. આ પ્રકાર પથિકના લક્ષ્યમાં આવ્યો નહિ.

અનેક ગલીઓ કુચીઓ વટાવીને તે ચાલતો હતો. રસ્તાની દિશાનું તેને જ્ઞાન નહોતું. સમસ્ત દિવસની મુસાફરીથી ઉપજેલા શ્રમને તે તદ્દન ભૂલી ગયો હતો. ઘણો સમય વીત્યા પછી ક્રુધાથી તેનો જીવ આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયો. સ્થામે દૃષ્ટિ કરતાંજ તેણે એક ચ્હાકોશીની હાટલ જોઇ. પથિક આશાપૂર્ણ હૃદયે એ હાટલમાં પેઠો. એક ખુરસી ઉપર બેસી પોતાના બન્ને હાથમાં માથું દબાવી, બન્ને હાથની કોણીઓને ટેબલપર ટેકવી તેણે ક્રુધાની વેદના દૂર કરવા કેટલાક ખાધ-પદાર્થ મંગાવ્યા. હાટલમાં ચ્હા, કોશી તેમજ નારતો કરવા આવેલા માણસો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકવાની શક્તિ પણ જાણે કે તેનામાં નહોતી. પથિકે હાટલમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેને જોઇને ચ્હાપાન કરનારા બે પુરોહિત કપાળ સંકુચિત થયું. તેમણે હાટલના મેનેજર (વ્યવસ્થાપક)ને બોલાવી તેના કાનમાં કશો મંત્ર કુંક્યો. એ મંત્ર સાંભળવામાં આ-

વતાંજ હાટલનો મેનેજર પોતાનાં ઓઢને દાંતથી પીસવા લાગ્યો. તેણે પથિક પાસે જઈ, તેના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો. આમાંનો કશો પ્રકાર પથિકના જોવામાં આવ્યો નહોતો. પોતાને શું જોઈએ છીંએ એ પૂછવાનેજ હાટલનો મેનેજર આવ્યો હશે વિચારી પથિકે કહ્યું:—“ ગમે તે લાવો. પુરી, બજીયાં, બટાકા જે હોય તે લાવો. મહને કશી ભૂખ લાગી છે. ”

“ ત્હારા ડોસાએ અહિં કાંઈ ભોજનનો ભંડાર ભરી રાખ્યો નથી. લુચ્ચા ! અહિંથી એકદમ ચાલ્યો જા ! ”

“ કેમ ? ”

“ ત્હારી પાસે પેલા એ ગૃહસ્થો કોણુ બેઠા છે તે જો જોઈએ ! તેમના કહેવા ઉપરથી મહને માલૂમ પડ્યું છે કે, તું બદમાશ, લુચ્ચો, ઉમીસ છે. ત્હારા બે ચાર પૈસાને માટે હું મારી દુકાનને બદનામ નહિ કરું. ”

પથિકે પાછા ફરીને જોયું તો તેણે બે પોલિસ સિપાહીઓને સ્થાપાન કરતા જોયા. પથિકે પોતાના કપાળપર હાથ પછાડ્યો. પછીથી તેણે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી, પોતાની પોટલી પુનઃ બગલમાં મારી હાટલનો ત્યાગ કર્યો. આ વખતે તે ચાલી પણ શકતો નહોતો. તેના બન્ને પગોમાં સહજ પણ શક્તિ નહોતી. શરીરનું બળ પણ તેનાથી સંભાળી શકાતું નહોતું. તેને વિચાર આવ્યો કે, પોલિસ સિપાહીઓ તેને કેદખાનામાં શા માટે પૂરતા નથી ? એવામાં આગળ ચાલતાં ચાલતાં એક ગૃહસ્થ માણસની સાથે તે અથડાયો. તે સાથેજ એ ગૃહસ્થ માણસે આપણા પથિકને બે લાત લગાવી ગટરમાં ફેંટી દીધો, તથા ખીમત્સ શબ્દોની પુષ્પાંજલિ કરીને તે ચાલ્યો ગયો.

દૈવની નિર્દયતા અપાર છે એમ અસહાય પથિકને લાગ્યું. તેણે ગટરની બહાર નીકળી મહા મહેનતે પુનઃ આગળ ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. થોડા સમય સુધી ચાલીને તે ફોજદારના મુકામ ઉપર જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ દાર પાસે ઉભા રહીને તેણે કહ્યું:—“ ફોજદાર સાહેબ ! બારણું ઉઘાડો ! ”

“ કોણુ છે, બદમાશ ? ”

પથિકના મુદ્દેવે આ પ્રશ્ન પૂછનાર ફોજદારજ હતો. ફોજદારનો પ્રશ્ન સાંભળતાંજ પથિકે બહુ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ સરકાર ! આપના તાબામાં કેદીઓ રહે છે ને ? ત્યારે કૃપા કરીને મહને પણ

આજની રાત્રિ કેદમાં રાખી જમાડો અને મહને સૂઈ રહેવાની જગ્યા આપો !”

“અરે તું હીવાનો છે કે શું ? બેવડાની બહારમાં તો નથી ને ? દારૂડીઆ ! અહિંથી બારોબાર મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ પાસે ચાલ્યો જ અને વોરંટ લઈ આવ એટલે તારી ધમ્મણ હશે તો હું તને જીવન-પર્યંત કેદ કરી રાખીશ ! અરે કાલુ છે બહાર ? કાઢ સાલાને લાત મારીને !”

આવા નીચ ઠેકાણે પણ પથિકને કોઈએ આશ્રય આપ્યો નહિ. મનુષ્યજાતિએ જાણે કે તેનો ત્યાગજ કર્યો હતો. અન્નહીન તથા આશ્રયહીન થઈને પથિક ચાલ્યો જતો હતો. કમનશીબ પથિકનો દેવે તિરસ્કાર કર્યો, મનુષ્યજાતિએ તિરસ્કાર કર્યો. હવે સમસ્ત જગતના પાલનકર્તા વિશ્વંભર પોતાને આશ્રય આપશે એવી આશાથી તે શ્રી-લક્ષ્મીનારાયણના મંદિર તરફ જવા લાગ્યો. મંદિરમાં પ્રવેશ કરીને તેણે પોતાનું મસ્તક નમાવી શ્રીલક્ષ્મીનારાયણને પ્રણામ કર્યો, તથા પાસેના એક ઓટલા ઉપર નિરાશ વદને તે બેઠો. આ સમય રાત્રિની આરતીનો હતો. ભક્ત તેમજ પૂજારીમંડળ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે આરતી ગાતું હતું. નગારાનો ધીમે પણ ગંભીર અવાજ આખા દેવળમાં ધ્રુમતો હતો. ઘંટાનાદ પણ સાંભળવામાં આવતો હતો; પરંતુ પથિકના અંતરની સ્થિતિ એ તરફ લક્ષ્ય આપવાને અસમર્થ હતી. ભૂખથી તેનો જીવ વ્યાકુળ બની ગયો હતો. તેનું મુખ ઘણું વિષણુ જણાતું હતું. વિષણુવદને તે ઓટલા ઉપર આડો પડ્યો હતો. તેને તેના શરીરનું પણ ભાન નહોતું. પોતાનો ડાબો હાથ મસ્તક નીચે મૂક્યો હતો અને જમણો હાથ છાતી પર મૂક્યો હતો. પથિકજન્યત સ્થિતિમાં પણ સ્વપ્ન જેતો હોય એવો તેને ભાસ થયો.

દેવે પોતાને દુઃખ દેવામાં બાકી રાખી નથી; પરંતુ પોતે હવે પરમાત્માનો હાથ પકડ્યો છે. ઇશ્વર જાણે કે પોતાને હાથે તેને જમાડે છે. ઇશ્વરના અપૂર્વ તેજ તરફ આંખો ઉઘાડી જેવાનું સાહસ પથિક કરી શકતો નથી; પરમાત્મા અપાર પ્રેમથી તેને જમાડીને સ્વચ્છ, સુંદર પાત્રમાં તેને જાણે કે શીતળ જળ પાચે છે. ઇશ્વર ! તમારો ઉપકાર કેવો મહાન છે ! તમારી પ્રીતિ કેટલી બધી છે ! તમે ખરેખરા દયાસાગરજ છો ! આખા દિવસમાં આપના સિવાય અનાથ પથિક પ્રત્યે કોઈએ દયામાયા દર્શાવી નથી. પથિકનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો. તેનાં બંને નેત્રોમાંથી કૃતમતાદર્શક અશ્રુધારાઓ

વહેવા લાગી. પરમકૃપાળુ પરમાત્માના ચરણોમાં નમી પડી હમ્મે-
શાને માટે તેમનો આશ્રય માગવાની પથિકને ઇચ્છા થઈ. સ્વપ્નમાંજ
તે પરમાત્માના ચરણો પકડી તેમનો આશ્રય માગવાનો પ્રયત્ન કરવા
લાગ્યો.

આવી રીતે પથિક સ્વપ્નમાં પ્રભુના ચરણો પકડી તેમનો આશ્રય
માગવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો એટલામાં તે ઓટલા ઉપરથી નીચે
ગળ્પડી પડ્યો. તેની સ્વપ્નનિદ્રા ઉડી ગઈ. તે જાગ્યત થયો તો એ માણસોને
તેણે પોતાની પાસે ઉભા રહેલા જોયા. એ બંને માણસો તેનો તિરસ્કાર કરતા
હતા. હજી પણ પોતાનો પગ એક માણસે પકડી રાખ્યો છે એમ
પથિકને લાગ્યું. બીજો માણસ હાથમાં ફાનસ ઝાલીને પથિકના મસ્તક
પાસે ઉભો રહી પૈશાચિક હાસ્ય કરતો હતો. પોતે પ્રભુના ચરણોમાં
પડીને આશ્રય માગતો નથી; પરંતુ પોતાની તંદ્રાવસ્થામાં આ એ
માણસોજ પોતાને દુઃખી કરે છે એવી ખાત્રી થયાથી પથિક ઉઠી બેઠો
થયો. જો માણસે પથિકનો પગ પકડી રાખ્યો હતો તેણે કંઈક કંઈ
કહ્યું:- “હરામખોર! કેની પરવાનગીથી તું દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો?
આજે મંદિરમાં ચોરી કરવાનો તારો વિચાર છે, કેમ? ગુરૂજી! આ
બદમાશને આજની રાત્રિ એક ઓરડીમાં પૂરી રાખો. સહવારે એને
પાછો પોલીસના તાબામાં સોંપવોજ જોઈએ તથા જીવનપર્યંત એને
કેદખાનામાં નખાવવોજ જોઈએ.”

પથિકે મહાકળ્પે કહ્યું:- “ગુરુદેવ મહને બેલાશક એક ઓરડીમાં પૂરો.
હું આજની રાત્રિ પસાર કરવાને માટેજ આશ્રયસ્થાન શોધું છું!
આપ મહને પોલિસને સ્વાધીન કરવાની વાત કરો છો; પરંતુ હવે
મહારા શરીરમાં પોલિસગેટ સુધી ચાલીને જવા જોટલી તાકાત નથી.
હું ફોજદાર સાહેબ પાસે ગયો હતો તથા મહેં તેમને પુનઃ મહને કેદ
કરવાની વિનંતિ કરી હતી; પરંતુ તેમણે મહારી વિનંતિ નહિ
સાંભળતાં મહને કાઢી મૂક્યો. તમારે મહને બાંધવો હોય તો બાંધો;
પરંતુ આજની રાત્રિ મહને અત્રેજ પડી રહેવા દો! ”

હાથમાં ફાનસ ઝાલીને ઉભા રહેલા માણસે કહ્યું:- “એ કોણ
છે? એ શી જાતનો છે? એનો ધર્મ કયો છે?”

“હું અહિં આવતો હતો ત્યારે અનપૂર્ણાગૃહના માલિક મહને
મળ્યા હતા. તેમણે મહને આ બદમાશની હકીકત કહી હતી. આના
જેવો બદમાશ સમસ્ત જગતમાં બીજો કોઈ નથી. કેમરે બામટા!
તું શી જાતનો છે?”

પથિક સ્તબ્ધજ રહ્યો હતો !

“ કેમ બોલતો નથી ? કહે કે તું શી જાતનો છે ? ”

“ગુરુજી ! હું બ્રાહ્મણ છું; પરંતુ હવે મ્હારી જાત ક્યાં રહી છે ? મહારા એકલાનીજ જાત જૂદી છે. આખી દુનિયાએ મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે.”

ખીજે માણસ બોલી ઉઠ્યો:—“ગુરુજી, જુઓ સાક્ષો કેવો લુચ્ચો છે ! એને મંદિરમાં રહેવા દેવો શ્રેયસ્કર નથી (પથિકને ઉદ્દેશીને) ચાલ, જલદી અહિંથી ચાલ્યો જા.”

આમ કહી આ માણસે તેમજ તેના ગુરુજીએ પથિકનો હાથ પકડી, તેને ઉભો કરી, હડસેલી મારી, મંદિરની ખૂંટાર કાઢી મૂક્યો. પથિક લાચારીથી પુનઃ પોતાની ન્હાની પોટલી બગલમાં મારી ચાલવા લાગ્યો. એવામાં પાસેજ એક ન્હાનો બગીચો તેના જોવામાં આવ્યો. હમણાં ચંદ્રદેવ આકાશમાં ઉદિત થયેલા હોવાથી પથિક બાગમાં બરાબર નજર ફેરવી શક્યો. બાગની સંભાળ લેનાર તેમજ પુષ્પલતાઓને પાણી પાનાર કોઈ નહિ હોવાથી બાગની સ્થિતિ મૃતપ્રાયઃ થઈ ગઈ હતી. બાગની ઉત્તર બાજુએ એક ઝુંપડી પથિકની નજરે પડી. એટલામાં કોઈ નથી એવી ખાત્રી કર્યા પછી પથિકે બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો અને ધીમે પગલે તે ઝુંપડીમાં જઈ પહોંચ્યો. ઝુંપડીમાં જતાં સુધીમાં કોઈ તેને મળ્યું નહિ યા તો કોઈ જીવતા પ્રાણીએ તેને અટકાવ્યો નહિ. ચંદ્રના મંદ પ્રકાશમાં, ઝુંપડીમાં એક બાજુએ ઘાસ ભરી રાખેલું તેના જોવામાં આવ્યું. આ ડેંકાણે કોઈ પોતાને હરકત કરશે નહિ એમ વિચારી પથિક ઘાસની ઉપર ચઢી સૂવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. થોડું ઘાસ આજુબાજુ કરીને તે સૂઈ જવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં ઝુંપડીના ખુણામાંથી એક કૂતરો ભસતો ભસતો આગળ આવવા લાગ્યો. પથિકે જોયું તો તેને જણાયું કે એક જંગલી કૂતરો પૂછડી હલાવી ભસતો ભસતો ઝુંપડીના દ્વારમાં જઈ ઉભો રહ્યો છે. કૂતરો ઘણો મ્હોટો અને શક્તિવાન હતો. તેની ભયંકર મુદ્રા તેમજ રાતાંચોળ નેત્રો જોવામાં આવતાંજ પથિક કંપી ઉઠ્યો. ઓલામાંથી નીકળી ચુલ્હામાં પડવા જેવી તેની દશા થઈ. કૂતરો યમનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ઝુંપડીના દ્વારમાં ઉભો રહીને ભસ્યાજ કરતો હતો. તે ક્યારે તેના દાંત તેમજ નખથી પોતાના શરીરને ફાડી ખાસે તેનો કાંઈ નિયમ નહોતો. કૂતરાથી, પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને માટે પથિકની પાસે એક પણ હથિયાર નહોતું. એક લાકડી સુધ્ધાં નહોતી. નિરૂપાયે પથિક ઘાસ પર સૂઈ ગયો અને પોટલીને છાતી સાથે ડાખી રાખી તે ઘાસમાંજ વિશેષ

ઉઠેા ઉતરીને પોતાનું શરીર છુપાવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કૂતરો પણ ધુરકતો ધુરકતો ઝુંપડીના દારમાંથી આગળ વધી ધાસ પાસે આવવા લાગ્યો. પથિક જીવ જવાના ભયથી ધાસમાં નીચે ઉતરવા લાગ્યો. કૂતરાની હિંમત હુમલો કરવાને ચાલી નહિ. બીજી તરફ પથિકની અસહાય તેમજ શક્તિહીન સ્થિતિ હોવાથી તેની ધાસમાંથી ખહાર નીકળી કૂતરા ઉપર હુમલો કરવાની હિંમત થતી નહોતી. કૂતરો જેમ જેમ આગળ આવવા લાગ્યો તેમ તેમ પથિક તેની સહામે ધાસનો મ્હોટો ઢગલો કરી પોતે અંદર ઘુસવા લાગ્યો. પોતાનો શિકાર પોતાની દષ્ટિને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે સમજી કૂતરો પોતાના શિકાર પર ફૂંચો. હવે જીવ બચાવવાને માટે પથિકને કૂતરા સાથે યુદ્ધ કરવાની જરૂર હતી. ‘જ્યારે જીવ ઉપર સંકટ આવી પડે છે ત્યારે દુર્બળ માણસ પણ સખળ થાય છે’ એવો જગતનો અનુભવ છે. તેજ પ્રમાણે પથિકના અંગમાં પણ શક્તિનો સંચાર થયો. પોતાના પર હુમલો કરનાર કૂતરાના ગળામાંની સાંકળી પોતાના હાથમાં પકડી લઇને, પોતાનું સમસ્ત બળ એકત્ર કરી પથિકે કૂતરાને દૂર ફેંકી દીધો. કૂતરો જમીન પર પછડાઇ તરફડાટ કરવા લાગ્યો એટલે આત્મરક્ષણ કરવાને માટે પથિક ઝુંપડીની છાપરી પરથી એક લાકડું ખેંચવા લાગ્યો. બરાબર આ સમયેજ કૂતરાએ પુનઃ તેના પર હુમલો કર્યો. ફરીથી કૂતરાને એક લાત મારી, જમીનદોસ્ત કરી, પથિક ઝુંપડીનો ત્યાગ કરી ઉઘાનના પ્રવેશદ્વાર પાસે જઈ પહોંચ્યો. આથી પરાજિત થયેલા કૂતરાએ પણ થોડી ઘણી શાન્તિ ધારણ કરી. કૂતરાને શાન્ત થયેલો જોઇ પથિક પણ હાથમાંની લાકડી ફેંકી દઇ વિચારવા લાગ્યો:—“અરેરે ! કૂતરા જેટલી પણ મ્હારી યોગ્યતા નથી ને ?” આવા શોકજનક ઉદ્ગાર કાઢી તે બગીચાની ખહાર નીકળી જે બાજુએ પોતાના પગ લઇ જાય એ બાજુએ જવા લાગ્યો; પરંતુ હવે તેના પગ પણ તેને ક્યાં લઇ જાય ? મનુષ્યોએ ત્યાગ કર્યો, દેવે પણ દુઃખ દેવામાં કમીના રાખી નહિ; મનુષ્ય તેમજ દેવ કરતાં પણ નીચ યોનીએ સુદ્ધાં તેને હાંકી કાઢ્યો ! આવા વિચારોમાં ને વિચારોમાં પથિક પોતાની શુદ્ધિ ગૂમાવવા લાગ્યો. આ સમયે ગગનમંડળમાં ચંદ્રદેવ પૂર્ણપ્રકાશથી પ્રકાશી રહ્યા હતા. પથિકને એમ લાગ્યું કે, પોતાના દર્શનથી, ચંદ્રબિંબની ચાર કળાઓ ઓછી થઈ ! હજારે—અનંત ગાંઠની ઉંચાઇએ આવેલા તારાઓ સુદ્ધાં પોતાનું તેમને દર્શન થશે એવા ભયથી વાદળાંઓ નીચે છુપાઇ જવા લાગ્યા ! ! પોતાનો ભાર

પૃથિવીદેવીથી સહન થતો નથી, કેમકે તે પોતાને જલદી ચલાવતી નથી. પથિક સ્વગત બોલી ઉઠ્યો:—“ સમસ્ત જગતેજ બ્યારે મ્હારે ત્યાગ કર્યો ત્યારે મ્હારો પ્રાણુ પણ ક્યાં જશે ? મ્હારા શ્વાસોશ્વાસની બીતિ રાખનાર આ વાયુ મ્હારા પ્રાણુવાયુને પોતાનામાં કેવી રીતે ભેળવી શકશે ? આપતત્વમાં મ્હારું આપતત્વ મળી જશે કે ? મ્હારા હૃદયના પતનથી પૃથિવીદેવીને કાંઈ નુકસાન તો નહિ થાય ને ? અરેરે ! ”

અંતરના સંતાપથી તથા શરીરની વ્યાકુળતાથી પથિક હવે એક ડગલું પણ આગળ ભરવાને અશક્ત બની ગયો. તેના બન્ને પગ ધૂંજવા લાગ્યા. શરીર જેમ ફાવે તેમ વળી જવા લાગ્યું. પથિક નિરુપાયે રસ્તાની એક બાજુએજ બેસી ગયો;—બેસી ગયો એમ કહેવાને બદલે તેનાથી બેસી જવાયું એમ કહીશું તો તે વધારે ઉચિત ગણાશે. તેને પોતાની પોટલીની શુદ્ધિ નહોતી. મંદિરમાં તે જોડા ભૂલી આવ્યો હતો તેનું તેને બાન નહોતું. પોતાના શરીરનું પણ તે બાન ભૂલી ગયો હતો. બેશુદ્ધ બની જઈને તે રસ્તા ઉપર પડ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં કેટલો સમય પસાર થયો હશે એ કહી શકાય તેમ નથી. એટલામાં હાથમાં ફાનસ લઈને ત્યાંથી એક વૃદ્ધ સ્ત્રી જતી હતી. તેણે પથિકને જોઈ પૂછ્યું:—“ અરે ! આ રસ્તામાં કોણ પડ્યું છે ? ”

પથિકે એક નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ એક કમનશિષ્ય માણસ ! ”

વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પૂછ્યું:—“ અહિં શું કરે છે ? ”

પથિકે ઉત્તર આપ્યો:—“ હું અહિં સૂઈ રહ્યો છું એ તમે જોઈ શકતાં નથી કે ? ”

વૃદ્ધ સ્ત્રીના અંતરમાં દયા ઉપજી. તેણે કહ્યું:—“ બાઈ ! આવા કાંકરાવાળા રસ્તામાં સૂઈ રહેવાથી ત્હારાં હાડકાં નહિ દુઃખે કે ? ”

“ મ્હારાં હાડકાં આજકાલ કરતાં અઢાર વર્ષની મનુરીથી દુઃખ ભોગવીને કેળવાયલાં છે. આજે માત્ર શેતૃરંજી નથી એટલેજ મ્હારી સ્થિતિમાં ફર્ક છે ! ” પથિકે સહજ કંટાળાનેજ કહ્યું.

“ તું સિપાહીની નોકરી કરે છે કે શું ? ”

પથિકે કહ્યું:—“ હા. ”

વૃદ્ધાને ઘણી ધીરજ આવી હતી. તેણે કહ્યું:—“ અરે ! ત્યારે તું કોઈ ઓળખીતા માણસને ત્યાં જઈને સૂઈ રહ્યો. તેમ ન બને તો વીરનામાં જા. ”

“ વીશીમાં જવાને પૈસા નથી. વળી હું કોઇને ઓળખતો નથી. હવે કહો જોઇએ કે, હું ક્યાં જઉં ? ”

“ વીશીમાં જવા જેટલા પૈસા હું તને આપું છું; પછી કાંઈ ? ”

પથિકે કંટાળીને કહ્યું:—“ ઠીક; પરંતુ હું વીશીમાં કદાપિ જતો નથી ! ”

વૃદ્ધાએ આ વાક્યનું કારણ પૂછ્યું એટલે સહજ ક્રોધ દર્શાવતાં પથિકે કહ્યું:—“ મહને કોઈ આશ્રય આપતું નથી. હું જ્યાં જઉં છું ત્યાંથી મહને સૌ હાંકી કાઢે છે. ”

વૃદ્ધાના અંતરમાં વિશેષ દયા ઉપજી. તેણે પથિકની પાસે જઈને કહ્યું:—“ તેઓ શા માટે તને હાંકી કાઢે છે ? ”

“ મહારી કર્મકથા ઘણી લાંબી છે. ”

“ ઠીક ત્યારે, જો હું મહારે ત્યાં તહારી જમવા સૂવાની વ્યવસ્થા કરત; પરંતુ પરત્રતાને લીધે હું તેમ કરી શકતી નથી; છતાં હું તને એક ઘર બતાવી દઉં છું. ત્યાં તહારી સઘળી વ્યવસ્થા થશે. એ ઘરના માલિક મહાન્ ધર્માત્મા છે. તેઓ મહારા ગુરુ છે. ”

“ મહાશયા ! આ જગતમાં મહને કોઈ આશ્રય આપે તેમ નથી. એક કૃતરા સુદ્ધાએ મહારા દુઃખમાં વધારો કર્યો છે ! ”

“ તું મહારે ડોસીનું કહ્યું સાંભળ. આ સ્હામેજ ‘આનંદધામ’ નામનો મઠ છે. ત્યાં તું જા. જો ત્યાં તહારી વ્યવસ્થા ન થાય તો તું અહિં આવીને પડ્યો રહેજે. ”

પથિક ઉઠ્યો અને આશામાંને આશામાં તે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ દર્શાવેલા ‘આનંદધામ’ તરફ જવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી.

સ્વામી સ્નેહબોધિ.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षतेयोगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ श्रीमद्भगवद्गीता.

આંપણા પથિકને જમતનો જેવો દુઃખ અનુભવ થયો તેવો જાતો

તે કરતાં પણ ભયંકર દૂર અનુભવ ખીજાં ઘણાં માણસોને થયો હશે. એટલા ઉપરથી જગતને નીચતાનો દોષ દેવો ઉચિત નથી. જે જગતમાં સ્વાર્થી, પ્રપંચી તેમજ કપટી લોકોનો નિવાસ છે તેજ જગતમાં ઉદારચરિત પુણ્યશાળી તેમજ પરમાર્થી મનુષ્યો પણ છે. જે એમ ન હોય તો જગતનું અસ્તિત્વ હોવું અસંભવ છે. નીચ તેમજ સ્વાર્થી લોકો પોતાનાં નિંદા કાર્યોથી જગતનું નુકસાન કરે છે ત્યારે ઉદારચરિત લોકો જગતના ઉપર ઉપકારો કર્યા કરે છે. વડવાનળ સમુદ્રનું શોષણ કરે છે ત્યારે સદય મેઘ તેનું પોષણ કરે છે. જગતમાં સર્વત્ર સઘળા પ્રકારોમાં આવી ભિન્નતા જોવામાં આવે છે.

આવાજ ઉદારચરિત પુરુષોમાંના એક પુરુષ-મહાત્મા સ્વામી સ્નેહજ્યોતિ હતા. તેઓ સમસ્ત ભૂતમાત્રમાં ધર્મચરનુંજ દર્શન કરતા હતા. સ્નેહજ્યોતિનું સ્વામી અખિલ જગત હતું અને તેઓ જાતે જગતના એક અલક્ષિત કિંકર હતા. પોતાની નમ્ર સેવા તરફ જગતના સ્વામી જીએ, એવો તેમને કદિ વચાર સુઠ્યાં આવ્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ; પરંતુ જે કોઈ તેમની નિંદા કરતું તો તે માટે પણ તેમનું મન દુભાતું નહિ. હર્ષશોકથી તેઓ કદિ વિચળિત થતા નહિ. તેઓ સરળ હૃદયના હોઈ હ્રમ્મેશાં સાદાઈમાં રહેવાનું પસંદ કરતા હતા. પોતાના દેહનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે તેની તેમને સહજ ધણુ ચિંતા નહોતી; કેમકે સમસ્ત ત્રિભુવનના લોકોની ચિંતા પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ ઉપાડી લીધી છે એમ તેઓ કહેતા, તથા વસ્તુસ્થિતિ પણ તેવીજ હતી. તેમના નિષ્કામ, નિર્લોભ તથા નિસ્પૃહ આચરણના આકર્ષણથી ભાવિક પુરુષો તેમને કોઈપણ પ્રકારની અડચણ પડવા દેતા નહોતા. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે ધર્મમાં પોતાની મતિ ગતિ રાખે છે, તેનો ધર્મ કદિ ત્યાગ કરતો નથી. પોતાની આજીવિકા કેવી રીતે ચાલે છે તેની સ્વામી સ્નેહજ્યોતિને પણ માહિતી નહોતી.

રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ હતી. સ્વામી સ્નેહજ્યોતિની પાસે તેમનો એક શિષ્ય અને શિષ્યા બેઠાં હતાં. શિષ્યા સ્વામીને ભોજન માટે ઉઠવાનો આગ્રહ કરતી હતી. એટલામાં ત્રિકાળસાની મહાત્માએ કહ્યું:— “આજે એક અતિથિ આપણા આશ્રમમાં આવનાર છે. તેની આપણે રાહ જોવાની જરૂર છે. જા, તું ત્યાં કામકાજ કરી નાખ !”

શિષ્યે કહ્યું:—“ગુરુદેવ ! આપણા આશ્રમમાં વારંવાર અસંખ્ય અતિથિઓ આવે છે. જે તેમની પ્રત્યેકની રાહ જોઈને આપ બેસી રહે તો આપને આસન ઉપરથી ઉઠવાનોજ સમય ન મળે.”

સ્વામીએ શિષ્યનાં વચ્ચેનો પ્રત્યે લક્ષ્ય નહિ આપતાં કહ્યું:—“યોગિનિ ! આજે કીર્તિપ્રસાદે દેવપૂજને માટે જે ચાંદીનાં તરભાણાં અને મહારે માટે ચાંદીની પાવડીઓ અર્પણ કરી છે તે મ્હને બતાવીશ કે ?”

યોગિનીએ કહ્યું:—“ પ્રભુ ! એ વસ્તુઓ ઘરમાં પડી છે. જે આજા હોય તો અહિં લઈ આવું. ”

સ્વામીએ કહ્યું:—“ યોગિની ! પત્ર, પુષ્પ, ફળ તેમજ ત્રાંજાના તરભાણાની પૂજથી પ્રસન્ન થનાર પરમાત્મા એ ચાંદીનાં તરભાણાંની પૂજથી વિશેષ પ્રસન્ન થશે કે ? લાકડાની પાદુકાઓ કરતાં ચાંદીની પાદુકાઓ પહેર્યાથી મ્હને વિશેષ સુખ થશે કે ? મૃદુતા અને હલકાપણું ચાંદીમાં છે કે ? કિર્તિપ્રસાદની ભક્તિ લક્ષ્મી ઉપર છે—નિષ્કામતા ઉપર નથી. ”

આ સમયે આનંદધામના દ્વારને કોઇએ ખડખડાવ્યું. એ અવાજ સાંભળતાંજ યોગિનીએ કહ્યું:—“ જુઓ મહારાજ ! ચાર પાંચ વખત કેદખાનામાંથી નાશી છુટેલો બદમાશ કેદી રંગનાથ આજે ગામમાં આવ્યો છે ! સઘળા લોકોના ભયનો પાર રહ્યો નથી. આજે કોનું ભાગ્ય કુટશે તે કોણ જાણે છે ! ઉમાપતિ ! આશ્રમનાં બારણાં બરાબર બંધ કર્યા છે ને ? ”

સ્વામીએ કહ્યું:—“ બેટા ! જે એ રંગનાથ આપણા આશ્રમમાં આવે તો તેથી આપણને શું નુકસાન થાય તેમ છે ? ”

યોગિની:—નુકસાન એ થાય કે, આશ્રમમાં જે બે ચાર ફાટેલાં તૂટેલાં વસ્ત્રો છે તે પણ એ લઈ જાય.

સ્વામીએ હસીને કહ્યું:—“ બહેન ! તું સંપૂર્ણ વિચાર કરી જો કે આ જગતમાં ત્હારું શું છે ? ત્હારા દેહના અવયવો સુદ્ધાં ત્હારા નથી. બીજાએ આપેલી વસ્તુ પોતાનીજ છે એમ માનવું એ મ્હોટી ભૂલ છે. જે પરમાત્માએ તને દેહ આપ્યો છે તેજ પરમાત્મા જ્યારે ત્હારો દેહ પાછો માગશે ત્યારે ત્હારે તે આપી દેવો પડશે. એ સમયે ત્હારા આત્માને આ પંચભૂતના પૂતળામાંથી ચાલ્યા જવું પડશે, તે તું જાણે છે ? વળી તું જાતેજ કોણ છે ? તને રંગ નથી તેમ રુપ પણ નથી ! જગતમાં તું નથી તેમ હું પણ નથી ! પછી અમુક વસ્તુ ત્હારી શાની અને મ્હારી શાની ? ઠીક, પણ એ વસ્તુઓ એક વખત મ્હને જોવા દે ! કીર્તિપ્રસાદની લક્ષ્મીભક્તિનું મ્હને અવશોકન કરવા દે ! ”

સ્વામીજીનાં વચ્ચેનો પ્રત્યે દુર્લભ કરી યોગિનીએ કહ્યું:—“ ભાઈ

ઉમાપતિ ! જા, બારણું બરાબર બંધ કરેલાં છે કે નહિ તે જોઇ આવે.”

આ સમયેજ પાછાં બારણું ખડખડ્યાં સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા:—
“આવ્યો આવ્યો—વિલંબ થયો છે એ માટે ક્ષમા કરો. આપને બહાર ઉભા રાખવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી.”

ઉમાપતિએ કહ્યું:—“મહારાજ ! હુંજ બારણું ઉઘાડીને જોઇ આવું છું કે, કોણ આવ્યું છે ? આપ શા માટે શ્રમ લ્યો છો ?”

સ્વામીજી:—માત્ર જોઇ આવીશ નહિ; પરંતુ જે કોઇ આવ્યું હોય તેને માનસહ આશ્રમમાં લઇ આવે. એજ આપણો અતિથિ છે.

સ્વામીજીનું વાક્ય પૂરું થતાંમાંજ યોગિની ધરમાંથી ચાંદીનાં બે તરબાણાં અને પાદુકાઓ લઇ આવી તથા બારણું ઉઘાડનાર ઉમાપતિના તરફ સહજ સભયદષ્ટિથી જોઇ રહી.

પરંતુ આ સમયે તેની નજરે કોણ પડ્યું ? આશ્રયને માટે આપણો પથિકજ તેની નજરે પડ્યો. અતિશય પ્રવાસ કર્યાંથી ક્ષીણ થયેલી પથિકની મૂર્તિ દીપકના મંદ પ્રકાશમાં તેની નજરે પડી. પથિક શરીરે તો ઉંચોજ હતો. તેમાં વળી પ્રકાશ તેમજ અંધકારના વિરલ પડદામાં તે ઉપસ્થિત થયો તેથી વિશેષ ઉંચો દેખાયો. કોઇ રાક્ષસજ પ્રકટ થયો છે વિચારી યોગિની એક વખત કંપી ઉડી. તેણે ચાંદીના તરબાણાં અને પાદુકાઓ પોતાના ભગવા વસ્ત્રમાં છુપાવી દીધી. યોગિનીની આવી સ્થિતિ જોઇ સ્વામીજીને સહજ હસવું આવ્યું; પરંતુ પોતાનો આવો ભાવ છુપાવીને તેમણે ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“વત્સ ! પરમાત્મા ત્હારું કલ્યાણ કરો. શાન્તિથી આવ ને આસન પર બેસ.”

આમ છતાં પણ પથિક આગળ આવ્યો નહિ. તેણે દૂર ઉભા નમ્રસ્વરે કહ્યું:—“સાંભળો, આજકાલ કરતાં બહાર વર્ષ કેદખાનામાં વીતાડી આજે ચાર દિવસથી હું છુટો થયો છું. બે દિવસથી હું પગે ચાલીને સતત મુસાફરી કરું છું; પરંતુ જ્યાં જઉં છું ત્યાં મહારા દુર્ભાગ્યે મ્હને આશ્રય મળતો નથી. હું એક અન્નપૂર્ણાગૃહમાં ગયો તો ત્યાંથી મ્હને હાંકી કાઢ્યો. હોટલમાં પણ મ્હને કોઇએ ખાવાનું આપ્યું નહિ. આજની રાત્રિ મ્હને કેદખાનામાં પડી રહેવા દેવાની મ્હેં ફાજલસાહેબને પ્રાર્થના કરી; પરંતુ તેમણે મ્હારી પ્રાર્થના સાંભળી નહિ અને ધનામમાં મ્હને ચરણપ્રહારની પ્રસાદી મળી ! મનુષ્યો તો શું પરંતુ પશુજાતિ સુદ્ધાં મ્હારો તિરસ્કાર કરે છે. મ્હારી જાત નથી, ધર્મ નથી—કાંઈ નથી. આ શરીરને માત્ર સૌ રંગનાથના

નામથી ઝાળખે છે. બહેન ! તમે ભય પામશો નહિ. આખું ગામ મહારુ' નામ સાંભળીને તમારી માફક ભય પામે છે—જાણે કે હું એક રાક્ષસ છું—અરે નરક છું ! લોકો નરકની દુર્ગંધ વેઠી શકે છે; પરંતુ મહારી વેઠી શકતા નથી. આવો હું નરાધમ છું !—નીચ છું ! માટે જો મહને પ્રથમ બોલાવી પાછો હાંકી ન કાઢો તેજ હું તમારી પાસે આવું. મહારી પાસે પંદર વીસ રૂપિયા છે. જો પૈસા લઈને તમે મહારા ભોજન તેમજ શયનની વ્યવસ્થા કરશો તો પણ મહને હરકત નથી. જો અગાઉથી પૈસા જોઈતા હોય તો પણ હું આપવાને તૈયાર છું; પરંતુ આશા આપીને પછીથી મહને નિરાશ કરશો નહિ, એટલીજ મહારી નમ્ર પ્રાર્થના છે. કહો, હવે હું આવુંકે ?”

સ્વામીજીનું હૃદય ઘણું દ્રવિત થયું. તેમણે આસન પરથી ઉઠી, યોગિની પાસે જઈને કહ્યું:—“ બેટા ! આમ સ્તબ્ધ શા માટે બની ગઈ છે ? જો જો, આ ખિચારો કેટલો બધો દુઃખી છે ? જા, હાથ પગ ધોવાનું પાણી લઈ આવ. (રંગનાથને ઉદ્દેશીને) આવ ભાઈ ! આવ, આ આશ્રમ તારોજ છે.”

પથિકે આગળ વધતાં કહ્યું:—“ મહે' શું કહ્યું તે સાંભળ્યું કે ? મહે' જે કાંઈ કહ્યું છે, એ હકીકતનો પ્રથમ વિચાર કરી જુઓ ! હું સમાજની દૃષ્ટિથી ચ્યુત છું. ધર્મદૃષ્ટિથી રાક્ષસ છું. યમના રાજ્યનું દશ્ય ચિત્ર—કેદખાનું પણ મહને ખુદખા અંતઃકરણથી રહેવા દેતું નથી એટલો હું અધમ છું. હું કેદખાનામાંથી છુટ્યો છું તેનો આ દાખલો જુઓ. એમાં “ પાંચ વર્ષ સુધી પોલિસમાં હાજરી આપ્યા કરવી. ” એવી કલમ લખેલી છે. આવા હલકટ નરાધમ રંગનાથને તમે આશ્રય આપવાને તૈયાર છો કે ? આપ પૈસા લઈને મહને અન્ન તથા જગ્યા આપશો કે ?”

પથિકનાં વચ્ચેનો સરળ ઉત્તર નહિ આપતાં સ્વામીએ કહ્યું:—“ વત્સ ઉમાપતિ ! જલદી કર, આ મહાભાગ્યની અલભ્ય પંક્તિનો લાભ આપણને મળનાર છે. આજે હું કૃતકાર્ય થયો. આવ, રંગનાથ ! આવ. ઈશ્વરને પણ કેદખાનામાં નથી રહેવું પડ્યું કે ? ભાઈ ! આ વિશ્વ એક કેદખાનુંજ છે, તથા આપણો દેહ એ અજસ્ર તુરંગમાંની કોટડી છે. જેનામાં ઈશ્વરી અંશ વિશેષ ઉન્નત થયેલો છે તેજ આ વિશ્વરૂપી તુરંગના દરવાજા તોડી નાખી બહાર જઈ શકે છે. કેદખાનામાંથી છુટેલો કેદી વ્યક્તિના સંબંધથી જેવી રીતે તેના કામદારોની સમતાનો થાય છે તેવીજ રીતે વિશ્વરૂપી કેદખાનામાંથી છુટેલો

કેદી સંતસાધુ-પરમેશ્વરની સમાન થાય છે. ત્હેં આર પાંચ વખત માનવી કેદખાનું ફેડ્યું છે તેથી તું આ પરમેશ્વરી કેદખાનું પણ ફેડી શકીશ એ માટે સહજ પણ સંશય નથી. આવ, તું ત્હારી પંક્તિનો અમને અલભ્ય લાભ આપી પાવન કર ! ”

સ્વામીનાં દયા તેમજ પ્રેમપૂર્ણ વચનો સાંભળવામાં આવતાં પથિક અતિ આનંદિત થયો. તે આનંદધેસો બની જઈને બોલ્યો:— “ શું હું મહાભાગ્ય છું ? મહાભાગ્ય સમજીને આપ મ્હારું સંમાન કરો છો ? ‘ પાછ-બદમાશ-હરામખોર-લુચ્ચો-ગધેડો ’ એજ શબ્દો અઢાર વર્ષ સુધી મ્હારા સંમાનના સંબોધનો હતાં. ‘ મહાભાગ્ય ’ શબ્દ આજ સુધી કોઈએ મ્હને ઉદ્દેશીને કહ્યો નથી ! આજે મ્હને ભ્રમ તો નથી થયો ને ? હું સ્વપ્નમાં તો નથી ને ? શું ‘ મહાભાગ્ય ’ શબ્દજ નિંદાને ધોઈ નાખે છે ? જેના દર્શન માત્રથી ઘણું પાપ લાગે છે તે નરાધમ-પાપીની પંક્તિના લાભને આપ અલભ્ય લાભ સમજો છો ? આ શું ખરું છે ? ” એકાએક કાંધ જૂદો જ વિચાર આવતાં પથિકનું વદન ચિંતામગ્ન બની ગયું. તેણે કહ્યું:—“ નહિ નહિ, તમે મ્હારી ઠૂઠા મશ્કરીજ કરો છો ! અરેરે ! ”

સ્વામીજીએ પથિકને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તેમણે પથિકનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું:—“ વત્સ ! મહાભાગ્ય શબ્દ સાંભળવાને યોગ્ય માત્ર તું એકલોજ છે. અરે, જેણે ઐહિક કેદખાનાની બેડીઓ તોડી નાખી તે પરમેશ્વરી કેદખાનાની સંસારરૂપી ત્રિવિધતાપની પ્રચંડ બેડીઓ તોડી નાખશે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? આવા વીર અતિથિના સહવાસનો લાભ મળવાથી હું કૃતકાર્ય નથી થયો કે ? ”

આમ કહી સ્વામીજીએ તેનો હાથ પકડી પુનઃ કહ્યું:—“ હવે ત્હારાથી બોલી પણ શકાતું નથી. ચાલ, ત્હારી ભગિનીએ ભોજન પીરસી રાખ્યું છે. પ્રથમ ત્હારા અવસન્ન થઈ ગયેલા દેહ અને મનને ભોજન કરી લઈ સ્થિર તેમજ શાન્ત થવા દે. ‘ પછીથી ત્હારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહેજે ! હું ત્હારી સેવામાં તત્પર રહીશ. ”

પથિકના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. મંદિરમાં જેવું સુખસ્વપ્ન જોયું હતું તેવુંજ સુખસ્વપ્ન પોતે અહિં જીએ છે એમ તેને લાગ્યું. મંદિરમાંના સ્વપ્નનો અંત જેવો દુઃખજનક આવ્યો હતો તેવો દુઃખજનક અંત આ સુખસ્વપ્નનો તો નહિ આવે ને ? તેણે સ્તબ્ધ થઈ અમિત દૃષ્ટિથી સ્વામીના તેજસ્વી વદનમંડળ તરફ જોઈને કહ્યું:— “ પ્રભુ ! આપ કોણ છો ? આપનું નામ શું છે ? આપની શી જાતિ છે ? આપ શો ધર્મો કરો છો ? ”

સ્મિત હાસ્ય કરતાં સ્વામીજીએ કહ્યું:—“ વત્સ ! લૌકિક જનો મહને સ્નેહબોધોત્તિ કહે છે. હું પણ ત્હારા જેવોજ નામરૂપહીન છું; પછી મ્હારો શો ધંધો હોય ? અને જાત પણ શી હોય ? હું માત્ર એટલું સમજું છું કે, સમસ્ત ત્રિલુવન મ્હારી જાતિનું છે ! ”

પથિકે કહ્યું:—“ પિતા ! આપ કહો છો એ ઉપરથી હું કાંઈ સમજી શકતો નથી. તમે કૃપાળુ છો. તમારા રોમે રોમમાંથી દયાની ધારાઓ વહે છે એ નિઃસંદેહ છે. ત્યારે તમે મ્હારા અન્ન તેમજ આશ્રયની વ્યવસ્થા કાંઈ લીધા સિવાય કરશો ? ”

પથિકની પોટલી પોતાના હાથમાં લઈને સ્વામીજીએ કહ્યું:— “ હા, આ આશ્રમ ત્હારોજ છે ! ” આમ કહીને સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યનાં કેટલાંક સ્વચ્છ કપડાં મંગાવી, રંગનાથનાં જીર્ણ કપડાં કઢાવી નખાવી તેને એ સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવ્યાં. રંગનાથે પોતાનું શરીર જળથી ધોઈ નાખ્યું એટલે તેની અંગકાન્તિ ચમકવા લાગી. તેની મુખમુદ્રા આનંદિત બની ગયેલી હોવાથી પ્રથમ જણાતી ભયંકરતાનો નાશ થયો હતો. સ્વામીજીના પ્રેમપૂર્ણ માયાળુ વ્યવહારથી તેનું અંતઃકરણ પ્રસન્ન થયું હતું. આ સમયે તેને જે અનિર્વચનીય આનંદ થતો હતો એવો આનંદ તેને અઢાર વર્ષ દરમિયાન કદિ થયો નહોતો.

સ્વામીજી, ઉમાપતિ અને પથિક ત્રણે જણા જમવા બેઠા. ભોજન સાદું હતું; પરંતુ તે પ્રેમના પદાર્થોથી તૈયાર કરેલું હોવાથી પથિકે પુષ્કળ ભોજનને પેટમાં પધરાવી દીધું. સ્વામીજી પથિકને વારં વાર પરિવૃત્તિ થાય ત્યાં સુધી ભોજન કરવાનો આગ્રહ કરતા હતા. અનેક વર્ષોથી પથિકને આવું સ્વચ્છ અને સ્વાદિષ્ટ ભોજન મળ્યું નહોતું. ભોજન કરતાં કરતાં તેણે સ્વામીજીને કહ્યું:—“ પ્રભુ ! આવું અમૃતતુલ્ય ભોજન આજે મહને લગભગ અઢાર-વીસ વર્ષને અંતરે મળે છે. બહેન પણ રૂસોઈ બનાવવામાં સૈરંધ્રી જણાય છે ! ”

સ્વામીજીએ હુઃખિત થઈને કહ્યું:—“ ભાઈ ! ત્હારે પુષ્કળ હુઃખ ભોગવવું પડ્યું હશે; પરંતુ વત્સ ! ધૈર્યનો ત્યાગ કરીશ નહિ. સમસ્ત જગતને છોડી દે. આ જગતમા મહને કોઈ આશ્રય આપશે કે ? એવી યાચના કરીશ નહિ. તું જગતના સ્વામી સચ્ચિદાનંદને શરણે જવાનો પ્રયત્ન કર. એ તને સહાયતા કરશે અને આશ્રય આપશે. તેમણે પોતાને મુખે સ્પષ્ટતાથી એમ કહ્યું છે કે:—“ જે કોઈ માણસ દુરાચારી હશે અને મહને તે એકાગ્રતાથી બજશે તો તે દુરાચારીને બદલે ધર્માત્મા ચર્ષ જશે તથા તેને શાશ્વત શાન્તિસુખ પ્રાપ્ત થશે. ” ભગવાનનાં

વચનો કદિ ખોટાં ઠરતાં નથી. તું ત્હારા મનમાંથી અસત્ વિચારો કાઢી નાખ. સધળી મનુષ્યજાતિને ત્હારે માટે જે તિરસ્કાર ઉપજ્યો છે તે તું પુણ્ય, પ્રેમ તેમજ દયાથી દૂર કરી નાખ. પ્રેમના આકર્ષણથી પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે. દયાથીજ દયા ઉપજે છે. સત્ય અને દયાભૂત ધર્મજન ધર્મ છે. મ્હારે ત્યાં આવ્યાથી જો ત્હારા મનમાં સદ્વિચાર, શાન્તિ, દયા તેમજ સાર્વજનિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે તો હું ખરેખર કૃતકાર્ય થયો છું એમ સમજીશ—આજ સુધીની મ્હારી તપશ્ચર્યા ફળિભૂત થઈ છે એમ સમજીશ.”

પથિક સ્તબ્ધજ રહ્યો. તેણે પોતાના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ. વચ્ચે વચ્ચે તે પોતાના મુખમાં કોળિઓ મૂકતાં મૂકતાં સ્વામીજીના મુખમંડળ તરફ જોતો હતો.

ભોજન થઈ ગયું. હાથ મ્હોં ધોઈ રહ્યા પછી સ્વામીજીએ રંગનાથનો હાથ પકડીને પુનઃ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું:—“ મહાભાગ્ય ! તું ઘણો થાકી ગયેલો જણાય છે. ત્હારે માટે જે શય્યા તૈયાર કરવામાં આવી છે તેના પર તું સૂઈ જા. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તને સુખ તેમજ શાન્તિદાયિની નિદ્રા આપી ત્હારા સકળ દુઃખને દૂર કરશે.”

સ્વામીજી તરફ જોઈ, ભીષણ હાસ્ય કરતાં રંગનાથે કહ્યું:—“હું આપના આશ્રમમાં સૂઈ રહીશ તેથી આપનો જીવ ચિંતાતુર તો નહિ થાયને?”

સ્વામીજીએ ચાંદીની પાવડીઓ પગમાં પહેરી કહ્યું:—“ ચિંતાતુર શા માટે થાય ? ઉલટો આજે તો મ્હને અપાર આનંદ થયો છે.”

આમ કહીને સ્વામીજી રંગનાથને તેને માટે જે ઓરડીમાં શય્યા તૈયાર કરાવી હતી તે ઓરડીમાં લઈ ગયા. રંગનાથે સહજ હસીને પૂછ્યું:—“મહારાજ ! આ પાવડીઓ આપનીજ છે કે ?”

સ્વામીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“જે વસ્તુનો કય વિક્રય થાય છે—જે વસ્તુની લેવડ દેવડ થાય છે તે વાસ્તવિક રીતે કોઈની માલકીની હોતી નથી. આ પાવડીઓ ઉપર ત્હારો જેટલો અધિકાર હશે તેટલો કદાચ મ્હારો અધિકાર નહિ હોય ! તને આ પાવડીઓ ગમે છે ? જો ગમતી હોય તો એ ત્હારીજ છે. હું અને તું જૂદા નથી ! હવે આ શય્યામાં તું શાન્તિથી સૂઈ જા. જો, અહિં એક સ્વચ્છ જળથી બરેલું પાત્ર પડેલું છે. તૃષ્ણા લાગે તો તેમાંથી પાણી પીજો.” આમ કહીને સ્વામીજીએ રંગનાથના મસ્તક પર હાથ મૂક્યો.

વીસ વર્ષમાં કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ ન અનુભવી હોય એવી સુખ-

શ્રાવ્યામાં રંગનાથ સૂઈ ગયો. પછીથી સ્વામીજી બારણું ખાલી અડકાવીને ત્યાંથી આલ્યા ગયા. સ્વામીજી રંગનાથની ઝોરડીમાંજ ચાંદીની પાદુકાઓ રાખી ગયા. પ્રથમ થોડા સમય સુધી રંગનાથનો જીવ એ પાદુકાઓમાં હતો; પરંતુ બે દિવસના અસાધારણ શ્રમથી તે શ્રમિત થઈ ગયેલો હોવાથી અલ્પકાળમાંજ તે નિદ્રાધીન થયો; પરંતુ તે કેટલા સમય સુધી નિદ્રાનો આસ્વાદ લઈ શક્યો ?

પ્રકરણ ૩ જી.

રંગનાથનો પૂર્વપારચય.

“ લે મુદ્દલિસ ઐર ફઝીરસેતા શાહ ઐર વજર,
કૌડી વોહ દિલરૂઆ હય કે હય સખકે દિલ પજર;
દેતે હય જન કૌડીપે તિફલો જવાનો પીર,
કૌડી અજબ હી ચીજ હય મંચ ક્યા કહું નજર;
કૌડીકે સખ જહાનમેં નકશો નગીન હંચ,
કૌડી ન હો તો કૌડી કે ફિર તીન તીન હંચ. ”

પર્વત પરથી ગચ્છી પડતો પ્રચંડ પથર જમીન સુધી પહોંચતાં સુધીમાં જેવી રીતે ભાંગી તૂટીનેછેક ન્હાનો થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે રંગનાથનું કુળ આખરદાર તેમજ ઉચ્ચ હતું તો પણ કાળના મસ્તક પરથી ગચ્છીને અંતે હીન સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યું હતું. રંગનાથના પૂર્વજો ખેતીવાડી કરીને પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ સારી રીતે ચલાવતા હતા, પરંતુ કાળક્રમે સરકારને જમીનનો કર વધારે ભરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. એક પછી એક વર્ષો પણ ખરાબ આવવાં લાગ્યાં. છપત્રીઆ જેવા એક ભૂયંકર દુષ્કાળે દેખાવ દીધો. તેમજ બીજા એવા કેટલાક બનાવો બન્યાથી રંગનાથના પિતાના સમયમાં ખેતીવાડીનું ઉત્પન્ન ઘણું ઓછું થઈ ગયું. સત્રજી ખેતીવાડી કેટલાક શાહુકારોએ લખાવી લીધી હતી. આથી રંગનાથના પિતાના શિર પર જેટલા કેશ નહોતા એટલું રૂણ થવાથી રંગનાથની બાલ્યાવસ્થા પણ દુઃખમાં પસાર થઈ હતી. આમ છતાં રંગનાથને તેના પિતાએ ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણનો તેમજ ઇંગ્રેજી એક બે ચોપડીઓનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. રંગનાથ શરીરે બળવાન, હૃદયનો નિખાલસ, બુદ્ધિનો ચપળ અને અંતઃકરણનો પ્રેમળ હતો. બીજાઓનું દુઃખ જોવામાં આવતાં

તે દુઃખિત બની જતો હતો. રંગનાથ ઉંમર લાયક થયો ત્યાં સુધી જો તેના પિતા જીવતા રહ્યા હોત તો રંગનાથની ચપગ બુદ્ધિ પ્રકાશી નીકળી હોત; પરંતુ તેના દુર્દૈવે તેની માત્ર બાર વર્ષની ઉંમરે તેના પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. પિતાની પાછળ એક મહીને રંગનાથની માતા પણ દુઃખાવેગથી આ ક્ષાની સંસારનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગસ્થ સ્વામી પાસે ચાલી ગઇ. રંગનાથ ન્હાનો બાળક યાતો ખિલતું પુષ્પ હતો. તેને જગતનો સહજ પણ અનુભવ નહોતો. માઆપનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તે નિરાધાર તથા નિરાશ્રિત થયો. તેની માત્ર એક મ્હોટી બેન હતી તથા તે એકલીજ રંગનાથનો આધાર, દુઃખીનો વિસામો અને સંકટના સાથીસ્વરૂપ હતી. તે વિધવા હતી. તેને પાંચ છ છોકરાંઓ હતાં. તેનો પતિ પોતાની પાછળ પોતાની પત્નીનું ગુજરાન ચાલી શકે એટલી રકમ યાતો માલમિલકત મૂકી ગયેલો નહોતો; તેથી વિધવા બહેને પોતાનાં બાળ બચ્ચાંસહ પોતાના ન્હાના બાઇ પાસે આશ્રય મેળવ્યો હતો. રંગનાથે પોતાની મ્હોટી બહેનને ઘણાજ આનંદથી પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો. તે આખો દિવસ સતત શ્રમ કરીને જે નજીવી રકમ પેદા કરતો હતો તેમાંથી તેમનું સંસારખર્ચ મહાકષ્ટે નભતું હતું; આમ છતાં “ જ્યારે દુઃખ આવે છે ત્યારે સામદુંજ આવે છે,” એ સૂત્ર અનુસાર, શાહુકારોને રંગનાથની આવી શોચનીય સ્થિતિ માટે સહજ પણ દયા યા તો સહાનુભૂતિ ઉપજી નહિ. જે વર્ષમાંજ, ન્યાયમંદિરની સહાયતાથી શાહુકારોએ રંગનાથનું મકાન-તેનો માત્ર એકનો એક આધાર-પોતાને કબજે કરી લીધો. હવે પોતાનું તેમજ પોતાની બહેન તથા તેના કુટુંબનું કેવી રીતે પ્રતિપાલન કરવું તેની મ્હોટી ફિકરમાં રંગનાથ પડ્યો. અંતે તેણે પોતાના ચપગ બુદ્ધિથી એક ગૃહસ્થને ત્યાં માસિક દશ રૂપિયાની નોકરી મેળવી. પાછાં બીજાં બે વર્ષ સુખ દુઃખમાં પસાર થઈ ગયાં; પરંતુ દિવસે દિવસે મોંઘવારી થતી જવાથી સાત આઠ માણસોનું ખર્ચ દશ રૂપિયામાં નભવા લાગ્યું નહિ. આથી રાત્રિને સમયે રંગનાથે બીજા કેટલાક દુકાનદારોનું નામું લખીને માસિક બીજા દશ રૂપિયાની આવક ઉભી કરી. વીસ રૂપિયાની આવક હોવા છતાં સંસારખર્ચ ચલાવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ ઓછી થઇ નહિ. કેમકે, બહેનનાં બાળબચ્ચાંઓ દિવસે દિવસે મ્હોટાં થતાં જતાં હતાં. તેમને માટે કપડાંલત્તાં, દૂધ વગેરે લેવું પડતું હતું.

ખિન્ન અંતઃકરણે રંગનાથ કામ પરવારીને ઘેર આવતો હતો. બહેન જે કાંઈ ખાવનું આપતી તે નીચી નજરે ખાઈ લેતો હતો.

કામની બક્ષિસ તરીકે કોઇ તેને શાકભાજી, કોઇ ફળ ફળાદિ તથા કોઇ વસ્ત્રાદિ આપતું હતું. રંગનાથ એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ પોતાને માટે નહિ કરતાં ઘેર લાવતો હતો. પેટનાં છોકરાં પ્રત્યે માયા વધારે હોય છે તેથી અગર તો કૃપણ મનુષ્ય નિષ્કુર થાય છે તેથી રંગનાથની બહેન, રંગનાથ જે જે વસ્તુઓ બહારથી લાવતો હતો, તે વસ્તુઓનો ઉપયોગ પોતાનાં બાળકોને માટે કરતી હતી. એકાદ સારો કોટ આવ્યો હોય અને જે પોતાના બાળકને મ્હોટો પડે તેમ હોય તો પણ તે રંગનાથને પહેરવા નહિ આપતાં, તેને દોરા ભરી ટૂંકો કરી પોતાના બાળકનેજ પહેરાવતી હતી. પછી ભલેને તેની પાસે બીજા એ કોટ હોય ! કોઇ દિવસે તે રંગનાથને “ભાઈ ! ત્હારો કોટ ફાટી ગયો છે, માટે તુંજ આ કોટ પહેર. ” એમ કહેતી નહિ. જે ફળો રંગનાથ બજારમાંથી ઘેર લાવતો હતો તેનો ચતુર્કિંચિત્ પ્રસાદ પણ તે પામતો નહિ. આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં, ઉદાર અંતઃકરણનો રંગનાથ પોતાની સ્થિતિમાં સમાધાન માનતો હતો. પરંતુ નિર્દય દૈવથી તેનું આવું સુખ સુખાં જેમ શકાયું નહિ. તેજ વર્ષે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. ચોમાસામાં વર્ષાદનું એક પણ ઝાપડું પડ્યું નહિ. અસંખ્ય દીન દરિદ્ર લોકો અત્તના અભાવે પ્રાણનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા. શાહુકારોએ તેમજ જમીનદારોએ પોતાના નોકર ચાકરોને કાઢી મૂક્યા. બિચારા રંગનાથની નોકરી પણ છુટી ગઇ. જે રંગનાથને માત્ર પોતાની જાતનોજ નિર્વાહ કરવાનો હોત તો તે મહાકષ્ટે પણ કરી શકત; પરંતુ તેની પાછળ મ્હોટો પરિવાર હતો. હવે એ પરિવારનો જીવ કેવી રીતે બચી શકશે એ ગંભીર પ્રશ્ન રંગનાથના મનમાં ઉપસ્થિત થયો. કામ મેળવવા માટે તે આખો દિવસ રખડ્યો; પરંતુ કોઇ પણ ઠેકાણે કામ મળ્યું નહિ. નિરાશ વદને જેવો તેણે ઘરમાં પગ મૂક્યો કે તરતજ “ મામા ! મ્હારે ખાવું છે !—મામા ! મ્હને ખાવાનું આપો ! ” એવા પોકાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. પડસાળમાં તેણે પોતાની બહેનને બેશુદ્ધાવસ્થામાં પડી રહેલી જેમ. આ સમયનો દેખાવ ધણોજ ભયંકર હતો. ગમે તેવું પાપાણુહૃદય આ દેખાવ જેમ દ્રવિભૂત થાય તેમ હતું. રંગનાથનું મસ્તક ભમવા લાગ્યું; છતાં તેણે પોતાની જાતને સંભાળીને કહ્યું:—“ બચ્યાંઓ ! હું તમારે માટે ખાવાનું લાવવું ભૂલી ગયો છું ! થોડો સમય શાન્ત રહો. હું હમણાંજ તમારે માટે ખાવાનું લઇ આવું છું. ”

એક અચાન બાળકે કહ્યું:—“ મામા ! હું તમારી સાથે આવું

છું—તમે મ્હને વધારે ખાવાનું આપશો કે ? ”

“ ભાઈ ! રાત્રિનો વખત છે. આવા વખતે ન્હાનાં છોકરાંએ ઘરની ખહાર નીકળવું જોઈએ નહિ. હું જલદીથી પાછો આવીશ, હોં ! ” આમ કહીને રંગનાથ ઘરની ખહાર નીકળ્યો અને પોતાના શેઠને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. એ દિવસે તેના શેઠને ત્યાં તેમની લાડકી કન્યાના પતિરાજ પધાર્યા હતા. જમાધરાજ કેટલાક યુવકમંડળ સાથે હાસ્ય વિનોદ કરી રહ્યા હતા. રંગનાથ બહુ સુશિક્ષિત નહોતો તોપણ ‘એક ઠેકાણે મિષ્ટ ભોજનોતો ભાર પૃથિવી વેડી શકતી નથી ત્યારે બીજે ઠેકાણે શાકભાજી પણ મળતી નથી, તેથી આ સંસાર અમૃત મય છે કે વિષમય ?’ એવા ભર્તૃહરીના ઉદ્દગાર સહજ અનુભવથી તેના મુખમાંથી ખહાર નીકળી પડ્યા. રંગનાથે સત્વર પોતાના શેઠ પાસે જઈ, શેઠના ચરણોમાં પ્રણામ કરી નમ્ર તેમજ હૃદયભેદક સ્વરે કહ્યું:—“ શેઠજી ! મ્હારી મ્હોટી ખ્હેન અને તેનાં બાળ બચ્ચાંઓ આજકાલ કરતાં ચાર દિવસથી ભૂખ્યાં છે. ભૂખના દુઃખથી તેઓ તરફડયા કરે છે. મ્હને બંટી, બાજરી, કોદરા—જે હોય તે આપો અને મ્હારી પાસે ગુલામની માફક કામ લઈ આપના પૈસા વાળી લ્યો ! ”

શેઠ નિર્દયતાથી રંગનાથનો તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું:—“ જ જ, મ્હારી પાસે દાણા શાના માગે છે ? વળી ત્હારી પાસેથી પૈસા વસુલ પણ કેવી રીતે કરવા ? ! ”

“ જો આપની મરજી હોય તો હું એક વર્ષ સુધી આપની નોકરી કરવાનો કરાર લખી આપું ! એક વર્ષ તો શું; પરંતુ પાંચ વર્ષ સુધી હું આપની ગુલામી કરીશ—મ્હારી ખ્હેન અને મ્હારાં બાણેજો આપની સેવા કરશે—જેડા ઉંચકશે, પણ દયા લાવી આપ અમને ભૂખે મરવા દેશો નહિ. આપના ઉપકારનો બદલો અમે અવશ્ય વાળીશું ! ” પોતાના બન્ને હાથ જોડીને રંગનાથે કહ્યું. આ સમયે રંગનાથની મૂર્તિ કર્ણાની જાણેકે પ્રતિમૂર્તિજ હતી.

“ તેને હું શું કરું ? ત્હારે આવા દુષ્કાળમાં ત્હારી ખ્હેન તેમજ તેનાં કચ્ચાં બચ્ચાંનું પોષણ શા માટે કરવું જોઈએ ? આટલા દિવસથી જો ત્હેં એમના પોષણનો ભાર ત્હારે માથે ન લીધો હોત તો આજે ત્હારે પણ ભૂખે મરવાનો વખત આવત નહિ. દુષ્કાળના વખતમાં માતા પુત્રની ફિકર રાખતી નથી; છતાં તું જાણી જોઈને શા માટે દુઃખી થયો છે ને થાય છે ? તેમને માટે ત્હારે તરફડવાનું શું કારણ છે ? તું તેમને જહન્નમાં જવા દે ! ”

શેઠનાં આ વચનોનું ઉદાર હૃદયના રંગનાથના મન ઉપર કેવું પરિણામ થયું હશે ? તેની મનોવૃત્તિ કેટલી બધી દુઃખિત થઈ હશે ? પરંતુ શો ઉપાય ? બાળબચ્ચાંને મરવા દેવાય કે ? રંગનાથે કરગરી પડીને કહ્યું:—“ શેઠજી ! માત્ર આજનો દિવસ ચાલે એટલું અનાજ તો આપો ! ”

શેઠે રંગનાથને લાત મારી નિષ્ઠુરતાથી કહ્યું:—“ તહારા આપદા-દાએ અહિં અનાજની કોડીઓ ભરી રાખી હશે, કેમ ? હરામખોર ! ફોફટ અનાજ ખાવું છે, કેમ ? ”

આ સમયે શેઠની એક પુત્રી નીચેની તકરારની હકીકત ઉપર લઈ આવી, અને રડતાં રડતાં બોલી:—“ બાપા ! મહતે ખૂંદેન એંઠી થાળીમાં પીરસેલું ખાવાનું કહે છે, તે હું નહિ ખાઉં. ”

પુત્રીને પ્રેમથી ચુંબન કરી તેના પિતાએ કહ્યું:—“ હીક, હું આવીને તને ચોખ્ખી થાળીમાં ખાવાનું અપાવું છું. એંઠી થાળીમાંનું ખાવાનું કૂતરાને ખવડાવી દઈશું, પછી કાંઈ ? ”

બાળિકા હર્ષાવેશમાં આવી જઈ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. રંગનાથ અઘાપિ ત્યાં હાજર હતો. તેણે પુનઃ કરગરીને કહ્યું:—“ શેઠજી ! આ એંઠી થાળીમાંનું ખાવાનું આપ કૂતરાને નાખી દેશો તે કરતાં કૃપા કરીને મહતેજ આપોને. આજના દિવસને માટે તો મહતે અન્નદાન આપો. આપને કોટિયરનું ફળ મળશે ! ”

“ એવકૂફ ગદ્દા ! હજી પણ અહિંજ ઉભો રહ્યો છે કે ? ચાલ્યો જ, બદમાશ ! તહારા બાપે અહિં અન્નક્ષેત્ર શુરુ કર્યું હશે કેમ ? (દાર તરફ દૃષ્ટિ કરી) અરે જીભડ ! આ લુચ્ચાને લાત મારી હાંકી કાઢ. ”

અરેરે ! જગતમાં સઘળા શ્રીમંતો ગરીબ લોકોના કાળજ છે કે શું ? બિચારો રંગનાથ નીચે ઉતર્યો; પરંતુ તેનાં નેત્રો લાલચોળ બની ગયાં હતાં. તે ઓછ સાથે દાંત પીસતો હતો. ક્ષણ પૂર્વેની તેની કશ્ણા-દયાની મૂર્તિ હંમણાં કિંતુ તેમજ કઠોર બની ગઈ હતી. દાદર ઉતર્યા પછી, આગળ પાછળનો વિચાર ક્યાં સિવાય રસોડામાં જ્યાં સૌ જમવા બેઠાં હતાં ત્યાં તે ગયો અને પહેલાજ ભાણા ઉપરબેઠેલા શેઠજીના જમાધરાજને ધક્કો મારી, સર્વ પ્રકારની બોજન સામગ્રીથી ભરેલી ચાંદીની થાળી લઈ, થાળી ઘોતીઆમાં ખાલી કરી, ખાલી થાળી ત્યાંજ ફેંકી દઈ તે પાછો ફર્યો. તે આવેશમાં આવી ગયેલો હોવાથી પોતાની સ્થામે કોણ આવે છે તેનું તેને જ્ઞાન નહોતું—તેની તે તરફ દૃષ્ટિજ નહોતી. સ્થામેથી શેઠાણી એક તાટમાં કેશરી ભાત

લઇને આવતી હતી. રંગનાથ અને શેઠાણી રહામ સહામાં અથડાયાં તેથી શેઠાણીના હાથમાંનો તાટ, તેના હાથની બંગડીઓ ફાડી નાખીને નીચે પડ્યો. શેઠાણીનાં કપડાં પર પણ થોડો ઘણો કેશરી ભાત વેરાયો. રંગનાથ આ પ્રકારની પરવાહ કર્યા સિવાય તીરવેગે નાહો, તથા જોવો તે મુખ્ય રસ્તા પર જઈ પહોંચ્યો કે તરતજ આઠ દશ માણસોએ તેના પર હુમલો કરી તેને ઘેરી લીધો.

શ્રીમંત અને તે પણ વળી ઝાનરરી મેંજસ્ટ્રેટને ઘેર કરેલી લૂંટ કેવી રીતે પચે ? વિશ્વામિત્રે પણ દુષ્કાળના સમયમાં કસાઇને ઘેર લૂંટ કરી હતી એવી હદિકત ભારતના ઇતિહાસમાં જણાવેલી હોઇ, એ લૂંટ અનીતિની નહિ, પરંતુ નીતિ તેમજ ધર્મની ડરાવેલી છે. એ લૂંટ વિશ્વામિત્રે ગરીબને ત્યાં કરી હતી; પરંતુ પ્રસ્તુત ડેકાણે ગરીબે શ્રીમંતને ત્યાં લૂંટ કરેલી હોવાથી તે તેને કેવી રીતે પચે ? વિશ્વામિત્રે ખાટપીને જેવી નીતિ કહી છે તેવી નીતિ જો એ પ્રસંગે રંગનાથ મેંજસ્ટ્રેટ સાહેબને કહેવાને જાત તો તેને ઉલટો અત્યાચારી ડરાવવામાં આવત. લૂંટ યા તો ચોરી કરવાનો જે હેતુ વિશ્વામિત્રનો હતો તેજ હેતુ, કિંમતના તેના કરતાં પણ વિશેષ ઉદાત્ત હેતુ બિચારા રંગનાથનો હતો. કાયદામાં હેતુને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. બિચારા રંગનાથના હેતુ પ્રત્યેકોણુ લક્ષ્ય આપે ? કાયદાના મુસદ્દામાં દર્શાવેલા અર્થ પ્રમાણે રંગનાથ ગુન્હેગાર ઠરશે, પણ જે નીતિથી વિશ્વામિત્રનું કૃત્ય ધર્મયુક્ત ઈર્થુ તેજ નીતિ સમાજમાં ધર્મયુક્ત કેમ ઠરતી નથી ? રંગનાથનો હેતુ માત્ર ભૂખથી તકરૂડતાં-મરણપ્રાયઃ બાળકોનો જીવ બચાવવાનો હતો. તેને મેંજસ્ટ્રેટ સાહેબને ત્યાંની દૌલત જોઇતી નહોતી. જો તેની એવી અધમ ઇચ્છા હોત તો હાથમાં આવેલી ચાંદીની થાળી તે પાછી ફેંકી દેત નહિ. કાયદો ‘સ્વાતંત્ર્ય સંવર્ધન તથા રક્ષણ કરનાર’ હોય છે; તે જ્યારે પ્રાણસંરક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય નહિ ત્યારે મનુષ્યપ્રાણીએ શું કરવું ? બિક્ષા માગી જોઇ, યાચના કરી જોઇ, દેહવિક્રય કરવાને પણ તૈયાર થયો; પરંતુ કાયદાએજ તેને ના પાડી. પછી તેણે શું કરવું ? કાયદો સંરક્ષણ ન કરી શક્યો, ઉલટો જીવ લેવા લાગ્યો—તો પણ તેને તે પાળવો કે ? સુધરેલી અત્યંત ઉચ્ચતમ ઉદાત્તતાને પહોંચી જોનારી સુધારણામાં કોઈ કોઈ સમયે આવા પ્રકારની અસંખ્યતા-જંગલીપણું જોવામાં આવે છે. આવા કાયદા કોઈ કોઈ સમયે ન્યાયી તેમજ સુશીલ વ્યક્તિને પણ નિરાશ્રિત તથા નિરાધાર કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એવી વ્યક્તિને સમાજથી અલગ કરી

નામે છે. જગતનાં તિરસ્કારરૂપી વિષદગ્ધ આણેનું એ વ્યક્તિ લક્ષ્ય થઈ પડે છે. રંગનાથની પણ આવી શોચનીય સ્થિતિ થઈ, તથા અંતે ન્યાયમંદિરના નિષ્ઠુર ન્યાયથી, ખીન્ન માણસોને ન્યાયનો ભય રહે એટલા માટે, તેને બે વર્ષની સખ્ત કેદ સાથે મજુરીની સજા થઈ.

રંગનાથની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે તેની કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ છે કે ? બાળકોને ભોજન લાવી આપવાનો દિલાસો આપી તે પોતાના ઘરની ખૂદાર નીકળ્યો હતો. પછીથી તેનાથી ઘેર જઈ શકાયું નહોતું. તેથી તેની ખૂદેનની તેમજ તેનાં બાળખર્યાંની કેવી દશા થઈ હશે ? રંગનાથ ધીમે ધીમે પાગલ-ઉન્મત્ત બની જવા લાગ્યો. તેની ઇંદ્રિયો સંસારશૂન્ય બની જઈને પોતાનું કામ કરતી હતી. જે સમયે તેને કેદખાનામાં પહોંચાડવામાં આવ્યો તે સમયની તેની આકૃતિની હકીકત, જેલર પોતાના એક મિત્રના પત્રમાં આ પ્રમાણે લખે છે:— “રંગનાથ કેદખાનામાં એક ખુણામાં પગ ઉપર માથું મૂકીને બેસી રહ્યો હતો; પરંતુ તેના શરીરમાં સહજ પણ ચૈતન્ય યા તો શુદ્ધિ હોય એમ જણાતું નહોતું. અજ્ઞાની મનુષ્ય પોતાની કલ્પનાથીજ એકાદ ભયંકર ચિત્ર પોતાના અંતરપટ પર ચિતરે છે, તથા તે ચિત્ર તરફ ટગર ટગર જોઈને ધ્રુબ્યા કરે છે તેવીજ રીતે તે ધ્રુજતો હતો. તે ઘણો બળવાન અને સશક્ત હોવા છતાં જ્યારે તેના પગમાં બેડીઓ નાખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેનાથી ઉભા પણ રહી શકાયું નહોતું. તે મહામુશિખતે ઉઠી ઉભો થયો; પરંતુ તરતજ તેનાથી પાછું નીચે બેસી જવાયું. સિપાહીએ આ પ્રકાર જોઈ, હસીને તેનો તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું કે:—“લુચ્ચા ! ઉઠ બેસ કેમ કરે છે ? ચોરી કરતી વખતે તારા હાથપગ કેમ લુલા નહોતા થઈ ગયા ? ” એ સમયનો દેખાવ ઘણો હૃદયદ્રાવક હતો. અમારાં અંતઃકરણો આવા અનેક પ્રકારો જોઈ ઘણાં કઠોર બની ગયેલાં હોય છે; છતાં હું રંગનાથની હૃદયવિદારક સ્થિતિ જોઈ શક્યો નહિ. “જમાદારસાહેબ ! મહારા પોતાના પેટ માટે મ્હેં આવું સાહસિક કાર્ય કર્યું નથી. ભૂખના દુઃખથી મરણતોલ થઈ ગયેલાં મહારાં તડફડતાં બાળકોને માટે મહારે આ કાર્ય કરવું પડ્યું છે !” અંતઃકરણને ભેદી નાખનારાં રંગનાથનાં આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં મહારાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું—મહારો કંઈ પણ ભરાઈ આવ્યો. રંગનાથનો તિરસ્કાર કરનાર તેમજ તેને વારંવાર ડંડાનો પ્રહાર કરનાર નિર્દય સિપાહી ઉપર મ્હેને ક્રોધ ઉપજ્યો. મ્હેં એ સિપાહીની પાસે જઈ તેને ધિક્કાર્યો, તથા બેડીવાળાને મ્હેં રંગનાથની પાસે જવાની આજ્ઞા કરી. હું નજરે પડ્યો એટલે રંગનાથે નીચું જોયું.

મહારા અધિકારના ભયથી તેના અંતઃકરણમાં ઉછાળા મારતો દુઃખ-પ્રવાહ નેત્રોદ્વારો ખહાર નહિ નીકળતાં, તેના અંતરને વિશેષ એવેન તેમજ દુઃખી બનાવવા લાગ્યો. એડી પહેરવાને માટે તેણે પોતાનો પગ આગળ ધર્યો હતો. એડી પગમાં પડતાંજ “ હાય ! હાય ! ” એવા ઉદ્ગાર તેના મુખમાંથી ખહાર નીકળી પડ્યા, તથા તે બેશુદ્ધ બની જઈ પૃથિવી પર ઢળી પડ્યો. મહારી આટલાં વર્ષની નોકરીમાં આવે દયાજનક દેખાવ કદિ મહારા જોવામાં આવ્યો નથી. એણે એવી તે શી મ્હોટી ચોરી કરી હતી કે જે ગુન્હા બદલ તેને એ વર્ષની સખ શિક્ષા કરવામાં આવી ? આ જગતના ન્યાયમંદિરમાંથી મળેલા અન્યાયની દાદ માત્ર એક પરમાત્મા સિવાય બીજું કોણ લે તેમ છે ?”

રંગનાથનું સ્વરૂપ હવે તદ્દન બદલાઈ ગયું. તેનું તેજસ્વી મુખ-મંડળ, ભીષણ તેમજ ક્રૂર દેખાવા લાયું. કપાળ રાત્રિદિવસ સંકુચિત રહેવા લાગ્યું, અવાજ કર્ણકંઠોર બની ગયો, દષ્ટિ તિરછી તથા નિષ્કૃર થઈ ગઈ; માત્ર રંગરૂપ તો શું પરંતુ તેનું નામ સુદ્ધાં બદલાઈ ગયું. હવે તે રંગનાથ નહોતો; પરંતુ ૧૮૧૫ ની સંસારી તે ઓળખાતો હતો. સધળું જગત તેને ભૂલી ગયું હતું; પરંતુ તેની ભગિની તેને ભૂલી ગઈ હતી કે શું ? બિચારાં બાળકોની કેવી શોચનીય સ્થિતિ થઈ હશે ? હવે તે ભયંકર વિચાર શા માટે કરવો જોઈએ ? ભાગ્યમાં જેમ નિર્માણ થયું હતું તેમ થયું. જ્યારે વૃક્ષનું મૂળજ કાપી નાખવામાં આવ્યું ત્યારે પછી તેની ડાળીઓના શા સમાચાર લેવાના રહ્યા ? તેમની કુશળતા પૂછવાની ક્યાં રહી ? વનમાં ખિલતાં પુષ્પો ક્યારે ખિલે છે ને ક્યારે કરમાઈ જાય છે તેની સંભાળ કોણ રાખે છે ? તેજ પ્રમાણે એ દીન અને આશ્રયહીન બાળકો પોતાની માતા સાથે ખિલ્યાં તેમજ કરમાઈ ગયાં. એ માટે કોઈને દુઃખ થયું નહિ. તેમના આત્મા ઉપર કોઈએ નયાનાશ્રુઓ વર્ષાવ્યાં નહિ. ઉલટું તેઓ મરી ગયાં તેથી મ્યુનિસિપાલિટીના નોકરોને ક્રોધ ઉપજ્યો, અને તે ક્રોધ તેમણે સંસારશૂન્ય દેહોની દુર્દશા કરીને શાન્ત કર્યો. રંગનાથ આ સમાચાર કોઈ પણ રીતે જાણી શકે તેમ નહોતો ! થોડા કાળ સુધી ચિંતામગ્ન રહીને અંતે તે પોતાનાં કચ્ચાંબચ્ચાંને છોડ ભૂલી ગયો. તેના મનપર સખ્ત આઘાત થયો હતો. કેટલાક કાળને અંતરે એ જખમ રુઝાઈ ગયો; પરંતુ એ આઘાતનું ચિન્હ કાયમ રહ્યું !

દોઢ વર્ષ પસાર થઈ ગયું; પરંતુ એ અરસામાં રંગનાથમાં કેટલો બધો ફેરફાર થયો હતો ? જે રંગનાથ નિખાલસ હૃદયનો તેમજ પ્રેમાળ મનનો

હતો તેજ રંગનાથ કેદખાનાનું દુઃખ ભોગવીને કપટી, હડીલો અને કૂર બન્યો હતો. પ્રત્યેક મનુષ્યપ્રાણીને માટે તેના રોમે રોમમાં તિસ્કાર ભરેલો હતો. તેની વૃત્તિ ઉદામ અને ઉચ્છ્રાંખલ થવા લાગી. તે ભયંકર સાહસી અને નિશ્ચયી થયો. તેના અંતરમાં ભીષણ વિચાર આવ્યો. ને તે પાર પાડવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. પોતાના જેવાજ સાત આઠ કેદીની સહાયતાથી જળરદસ્તીથી તેણે કેદખાનામાંથી નાશી છુટી સ્વતંત્રતા મેળવી; પરંતુ આવી સ્વતંત્રતા વધારે સમય સુધી રહેતી નથી ! પોતે આગળ ચાલતો હતો; પરંતુ આજુબાજુમાં સહજ ખડખડાટ થતાં યાતો વાયુથી વૃક્ષોની ડાળીઓ હાલતાં પોતાને કેદ પકડવા કોઈ આવે છે કે શું ? એવા ભયથી તે પાછી દૃષ્ટિ ફેરવી જોતો હતો. આવી સ્વતંત્રતાને સ્વતંત્રતા કહી શકાય કે ? ! અરેરે !

ખીજે દિવસે સંધ્યાકાળેજ રંગનાથને પકડવામાં આવ્યો. ફરીથી રંગનાથ પાછો બે વર્ષ કેદમાં જઈ આવ્યો. પહેલી કેદનાં બે વર્ષ મળી ચાર વર્ષ થયાં. ચોથા વર્ષની શુરૂઆતમાં પાછું કેદખાનામાંથી નાશી છુટવાનું ગાંડપણ તેણે કર્યું અને માત્ર આઠ દિવસ સુધી રઝળીને ઉદરનિર્વાહ માટે એક ઠેકાણે ચોરી કરી પુનઃ તે કેદ પકડાયો. આ પ્રસંગે પોલિસોએ જ્યારે તેને પકડ્યો ત્યારે તેણે તેમને એટલો તો સખ્ત માર માર્યો કે, તેને સાત વર્ષ સુધી કાળાપાણીની સજા થઈ. પ્રથમનાં ચાર અને આ સાત મળી એકંદરે અગીઆર વર્ષ થયાં. સાત વર્ષની સજાના કેદીને આંદામાન મોકલવામાં આવતો નહિ હોવાથી રંગનાથને ત્યાંજ રાખવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ ત્રીજી વખતે પણ રંગનાથ કેદમાંથી મારામારી કરીને પલાયન કરી ગયો. અને વળી પાછો માત્ર ચોવીસ કલાકમાંજ તે પોતાની કેદખાનામાંની કોટડીમાં પૂરાયો ! આ વખતે પણ તેને સાત વર્ષની કેદ સાથે સખ્ત મજૂરીની સજા થઈ.

અધર્મી તેમજ અનીતિવાન લોકોને કેદખાનામાં પૂરવામાં આવે છે; પરંતુ કેદખાનામાં અધર્મી તથા અનીતિવાન લોકો સુધરવાને બદલે ઉલટા વિશેષ બગડે છે એવો અનુભવ સર્વત્ર જોવાનાં આવે છે. કાયદાની કદર બેસે, કાયદો તોડવાથી ભોગવવા પડતા દુઃખના દર્શનથી અને અનુભવથી શાસનભંગની જળરદસ્ત ધાસ્તી બેસે તેથીજ નીતિ અને શાસનનું અનુકરણ કરવું, એવું જે કેદખાનાનું ધ્યેય હોય છે તે એક બાજુએ રહીને, કેદખાનામાં ગયેલો ગુન્હેગાર કેદખાનામાં વિશેષ સાહસિક, હડામટી, નીચ તેમજ અત્યાચારી થાય છે. તે ગુન્હેગાર પુનઃ જાણી જોઈને અનીતિ કરે છે, તથા સરકારના શાસ-

નની બાણી જોધને પાયમાલી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સેંકડે પચાસ વિશેષ ગુન્હેગારો ફરી ફરીને કેદખાનામાં બંધ છે ! કેદખાનામાં પણ એ કેદીઓ ચોરી કરે છે, તથા બીજાઓ પાસે કરાવે છે. રંગનાથનું પણ તેમજ થયું. રંગનાથની પ્રથમની સદ્વૃત્તિનું, નિખાલસતાનું, પ્રેમાળપણાનું તથા ધર્મભીક્ષતાનું બીજ નષ્ટ થયું, તથા તેને બદલે દુષ્કૃત્યો તરફ જ તેની પ્રવૃત્તિ થઈ. પોતાનો છળ કરનારી માનવજાતિનો સંહાર કરીને પોતાના વૈરની વસુલાત લેવાનાજ વિચારો તે કરવા લાગ્યો.

છેવટનાં આઠ વર્ષ પસાર થયાં. પોતાનો એક બે દિવસમાં છુટકારો થશે તેનું રંગનાથને જ્ઞાન નહોતું. છુટકારાને દિવસે રહેવારે, તેના પગમાં આઠ વર્ષથી પડી રહેલી, ચિરસહવાસિની બેડી બ્યારે તૂટવા લાગી ત્યારે તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. બેડી જુની થઈ ગઈ છે તેથી બીજી ધાલવામાં આવતી હશે એમ સમજી બેડી તોડનાર સિપાહી તરફ જોધને, તિરસ્કારથી તે હસવા લાગ્યો. પછીથી કેદખાનાના જેલર તથા સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે તેને એક ઓરડીમાં લઈ જઈ નગ્ન કર્યો, તથા તેની પૂરતી તપાસ કરીને તેને બીજાં કપડાં આપવાની સિપાહીને આજ્ઞા કરી. આવો પ્રકાર જોઈ રંગનાથ ઘણા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. એટલામાં જેલરે તેના હાથમાં તેને છુટો કર્યા સંબંધીનો દાખલો આપીને કહ્યું:—“રંગનાથ ! આજથી તું હવે મુક્ત થયો છે. તને મુક્ત કર્યા સંબંધીનો આ દાખલો આપવામાં આવે છે. આજે નામદાર સરકારે દયા લાવી તને છોડ્યો છે; માટે હવે તું ત્હારું બાકીનું જીવન સદાચરણમાં પસાર કરજે ! ”

“શું હું મુક્ત થયો ? મહારી શિક્ષા પૂરી થઈ ? મ્હને સ્વતંત્રતા મળી ? ” રંગનાથે એક સાથે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યા. આ પ્રશ્નો પૂછીને તે જેલર તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. જેલર પણ બંધ પામીને બે ચાર ડગલાં પાછાં હઠી ગયો, તથા તેણે કહ્યું:—“દરવાન ! આને હાંકી કાઢો ! ”

જેલરનો હુકમ તરતજ અમલમાં મૂકાયો એ કહેવાની જરૂર નથી. ગામની ફોજદારી કચેરીમાં પુનઃ એક વખત અંગુઠાની છાપ લીધા પછી રંગનાથને જગતમાં છુટો કરવામાં આવ્યો. રંગનાથ પોતાના અંગ તરફ જોધને સ્વગત બોલ્યો:—“આજકાલ કરતાં અઢાર વર્ષ સુધી મ્હને કેદ કરી રાખવામાં આવ્યો હતો, તો પછી આજે મ્હને છુટો શા માટે કર્યો ? ” આમ બોલીને તે પોતાના પગ જે તરફ બંધ તે તરફ જવા લાગ્યો. પોતાને ક્યાં જવું છે તેનો તેણે કશો વિચાર કર્યો નહોતો.

પરંતુ જેવી રીતે સમય જાય છે તેવીજ રીતે રંગનાથ જતો હતો. જેવી રીતે સૂર્યદેવે રાત્રિના સમયે એક ઠેકાણે વિશ્રામ લીધો તેવી રીતે તેણે પણ લીધો. સૂર્ય પ્રવાસે નીકળ્યો એટલે પાછો રંગનાથ પણ પ્રવાસે નીકળ્યો. બપોરના સમયે તે એક સ્ટેશન પાસે જઈ પહોંચ્યો. એ સમયે સ્ટેશન તરફને ધક્કે કશી ગડબડ થતી તેના જેવામાં આવી; તેથી તે સહજ ત્યાં ઉભો રહ્યો. સ્ટેશન પર ગુડસ ટ્રેનમાં એક વ્યાપારીનો માલ ભરાઈને આવ્યો હતો. એ માલ ડબ્બામાંથી ઉતરાવવાને માટે વ્યાપારી મજૂરો શોધતો હતો. એટલામાં રંગનાથે ત્યાં જઈ એ કામની માગણી કરી. કામ જરૂરનું હોવાથી રંગનાથે ત્રણ ડબ્બા ખાલી કરવાના નવ રૂપિયા દરાવ્યા. રંગનાથે તરતજ કામની શુરુઆત કરી. તેની બીમના જેવી શક્તિ, તથા ચપળતા જોઈ ગુડસ માસ્તર અને વ્યાપારીશોઠ ધણા ખુસી થયા, અને તેમણે રંગનાથને જમાડ્યો. રંગનાથની રાક્ષસી શક્તિએ ચાર કલાકમાંજ બે ડબ્બા ખાલી કરી નાખ્યા. સંધ્યાકાળ સમયે ત્રીજો ડબ્બો માત્ર અડધો ખાલી કરવો બાકી હતો. એ ખાલી કરવાનું કામ પણ ઝપાટાબંધ ચાલી રહ્યું હતું; એવામાં સ્ટેશન ઉપર આવેલી પેસેન્જર ટ્રેનમાંથી એક પોલીસ ટુકડી નીચે ઉતરી; એ ટુકડીમાં હિરાલાલ નામનો ફોજદાર પણ હતો. રંગનાથ સહજ ફોજદારની નજરે પડ્યો. ફોજદારે તેના તરફ સંશયી દષ્ટિથી જોઈ, તેની તપાસ કરવા માંડી. રંગનાથને પણ અપાર દુઃખ થયું; કિન્તુ તે કરે શું ? રાજસત્તાને નમવુંજ જોઈએ. ફોજદારે અધિકારની કિન્મતતામાં તેને કામ પર પાછા જવાનું ફરમાવ્યું તથા જે શેઠનો માલ હતો તે શેઠને બોલાવી ફોજદારે તેના કાનમાં જહર રેડી પોતાનો રસ્તો માપ્યો. ફોજદાર દષ્ટિથી દૂર થયો એટલે શેઠે રંગનાથને પોતાની પાસે બોલાવીને તેને કામ બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી, તથા તેના હાથમાં પાંચ રૂપિયા મૂકીને કહ્યું:—“ જા જા, જલદી ચાલ્યો જા, મ્હારું કામ બાકી રહ્યું છે તેની મ્હને કાંઈ ચિંતા નથી ! ”

દુઃખ તથા શરમનો એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને રંગનાથે કહ્યું:— “શેઠજી ! જેવી આપની મરજી; પરંતુ મ્હને મ્હારા કામના પૂરતા પૈસા તો આપો ! ”

શેઠે બેદ્દિકરાઈથી કહ્યું:—“ પૈસા આપ્યા તે કેવા ? વધારે ડાહ્યો થવા જઈશ તો પસ્તાઈશ, સમજ્યો ? ”

“ શેઠજી ! ત્રીજા ડબ્બાનો માત્ર પા ભાગનો માલ ઉતારવો બાકી રહ્યો છે. તેના બાર આના કાપી લઈ મ્હને સવા આઠ રૂપિયા આપો ! ”

અને જે આપની મરજી હોય તો હું માત્ર અડધા કલાકમાં બાકી રહેલોં માલ ઉતારી નાખું.”

“તું તો ઉતારી નાખે; પરંતુ હવે મ્હારે તારી પાસે કામ કરાવવું નથી. તને જે પૈસા આપ્યા છે તે વ્યાજખીજ આપ્યા છે. વધારે ત્રણ પાંચ કરીશ તો ફરીથી કેદખાનું જેવું પડશે, સમજ્યો ?”

“પરંતુ મ્હારી મજૂરી તો પૂરી આપો. ત્રીજા ડબ્બાનું કાંઈ ન આપો તો એ ડબ્બાના છ રૂપિયા તો આપો!” રંગનાથે નમ્રતાથી કહ્યું.

એટલામાં એક ફોરમેને આવીને કહ્યું:—“બાપાનું ખાવાનું મફત ખાઈ ગયો હોઈશ, કેમ ? જલદીથી ચાલ્યો જ નહિ તો અહિં ને અહિં પોલિસને સ્વાધીન કરી દેશું.”

“આ ન્યાય કહેવાય નહિ. પેટ ઉપર મારવા કરતાં બરડા ઉપર મારો. જમવાના એ રૂપિયા કાપી લ્યો, પછી શું ?”

“જે તું ન્યાયી હોત—સત્યવાદી હોત તો અઠાર વર્ષ—”

પરંતુ રંગનાથ આ વાક્ય પૂરું સાંભળવા ત્યાં ઉભો રહ્યો નહિ. આ સમયે તેને એમ લાગ્યું કે, તેને સમાજે લૂંટ્યો છે—છેતર્યો છે. સમાજે કબૂલ કરેલા પૈસા નહિ આપી પોતાની સાથે લુચ્ચાઈ કરી છે. જ્યારે જગતના લોકો આવા છે ત્યારે તેમને ત્યાં ચોરી કરવામાં શું પાપ છે ? આવા વિચારો કરતો કરતો રંગનાથ એ દિવસથી અત્રજળા સિવાય ભટકતો ભટકતો ત્રીજે દિવસે સંધ્યાકાળે ગોવિંદપુરમાં દાખલ થયો. ગોવિંદપુરમાં શું બન્યું એ હકીકત અમે પહેલા પ્રકરણમાં વર્ણવી ચુક્યા છીએ.

સ્વામી સ્નેહજ્યોતિને ત્યાં રંગનાથ શય્યામાં સૂઈ રહ્યો હતો; પરંતુ તે કેટલા વખતને માટે ?

પ્રકરણ ૪ થું.

પાપી અને પુણ્યાત્મા.

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।

तथाऽपि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैवकुर्वता ॥

(ભાવાર્થ:—માણસને આ જન્મતમાં તેના કર્મ અનુસાર ફળ મળે છે ને તેની બુદ્ધિ પણ તેનાં કરેલાં કાર્યોનેજ અનુસરતી હોય છે. તો પણ સમજીએ બરાબર વિચાર કરીને કામ કરવું જોઈએ.)

રંગનાથ શય્યામાં સૂઈ રહી માત્ર ત્રણ કલાકજ ઉઘી શક્યો ! ગામની કચેરીમાંના પહેરગીરોએ કાંસાના ઘડીઆળ પર ત્રણ ટકોરા મારી, ત્રણ પ્રહર રાત્રિ પસાર થઈ એવું જાહિર કર્યું. આ ટકોરા સાંભળતાંજ રંગનાથ જાગી ઉઠ્યો. સ્વાદિષ્ટ ભોજન તથા મૃદુ શય્યા મળેલી હોવા છતાં રંગનાથ કેમ જાગી ઉઠ્યો ? અદાર વર્ષ દરમ્યાન રંગનાથને આવી મૃદુ શય્યા મળી નહોતી. ત્યારે આ મૃદુ શય્યાએ તો એની ઉંઘ નહિ ઉડાવી દાંધી હોય ? લગભગ ત્રણ કલાક સુધી નિદ્રાસુખ મેળવ્યા પછી રંગનાથનો સઘળો શ્રમ દૂર થઈ ગયો, અને તેની ઈંદ્રિયો પુનઃ કાર્યક્ષમ થઈ. તેણે પોતાની આંખો ઉઘાડી, અને પુષ્કળ અધકાર હોવા છતાં ચોતરફ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી. પછીથી પાછા ઉંઘી જવાના વિચારથી તેણે પોતાનાં નેત્રો મીંચ્યાં. મનની સ્થિતિ ગમે એટલી અસ્થિર હોય છે અગર તો મન ગમે તેટલું ચિંતાતુર હોય છે તો પણ મનુષ્યને પહેલી નિદ્રા સત્વર આવે છે; પરંતુ એક વખત તે જાગી ઉઠે છે એટલે પછી તે પુનઃ નિદ્રાધીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો પણ તેને નિદ્રા આવતી નથી એવો સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત રંગનાથને માટે પણ ખરો થયો. તેને ફરીથી નિદ્રા આવી નહિ તેથી તેના મનમાં અવનવા વિચારો ઉપજવા લાગ્યા.

શાન્ત સમયે મનના વિચારોનું પ્રાપ્ત્ય વશેષ હોય છે. રંગનાથના મનમાં વિવિધ પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન થયા, અને પાછા વિરામી ગયા. પોતાની ભગિની તેમજ તેનાં બાળબચ્ચાંની સ્મૃતિ, જે કાર્યથી પોતાને ભીષણ કેદખાનામાં અપાર દુઃખમાં ચૌદ વર્ષ પસાર કરવાં પડ્યાં તે કાર્યની સ્મૃતિ તથા આજે અપોરે સ્ટેશન ઉપર બનેલી હકીકત તેને યાદ આવી. આકાશ મંડળમાં મેઘ પ્રથમ સાધારણ સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે; પરંતુ અલ્પકાળમાંજ તે ગગનના ઘણાખરા ભાગને ઢાંકી દે છે. વાયુના પ્રચંડ સપાટાનો ભોગ થઈ પડી, પછી તેના અસંખ્ય ટુકડાઓ અર્ધ જર્ધ આકાશરૂપી મયદાનમાં આમતેમ નાસતા જણાય છે, તથા અંતે કેટલાક સમય પછી તેનો નાશ થાય છે, તેવીજ રીતે રંગનાથના મનરૂપી આકાશમાં ઉપજનારા વિચારોની એકત્રતા થતી હતી. એક એક સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈને તથા ધીમે ધીમે ફેલાવો પામીને તેના મનરૂપી આકાશનો ઘણો ખરો ભાગ ઢાંકી દેતી હતી; પરંતુ પુનઃ પાછી તેજ સ્મૃતિના ટુકડા થઈ જઈને, સ્મૃતિનો નાશ થઈ જતો હતો. તેના અંતઃકરણમાં અસંખ્ય વિચારો ઉછળતા હતા. એ વિચારો પૈકીના એક વિચારનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ

હોવાથી તેણે અન્ય વિચારોને દબાવી દીધા હતા. રંગનાથે સ્વામી સ્નેહબંધોતિને ત્યાં પગ મૂકતાંની સાથેજ એ ચાંદીનાં તરભાણું જોયાં હતાં. તે સિવાય સ્વામીના પગમાં શોભનારી તથા લટપટ અવાજ કરનારી ચાંદીની પાવડીઓ પણ તેણે જોઈ હતી. ચાંદીનાં તરભાણું જોઈ તેના મ્હોંમાં પાણી છૂટી આવ્યું હતું. પાવડીઓના પ્રકાશે તથા અવાજે તેનાં નેત્રોને આકર્ષ્યા અને કાનને ખેંચેરા કરી નાખ્યા હતા. રંગનાથે પોતાના જીવનમાં આટલી સંપત્તિ કદાપિ જોઈ નહોતી. પોતાની પાસેના પાંચ દશ રૂપિયા કરતાં એ તરભાણુંની અને પાવડીઓની કિંમત વધારે હશેજ ! ચાર ઘણી-પાંચ ઘણી અને કદાચ આઠ ઘણી પણ હશે. પછી શું જોઈએ ? રંગનાથ વિચારવા લાગ્યો:—“એ તરભાણું અને પાવડીઓ ચોરી લઈ હું પલાયન કરી જઉં કે ? લોકો મ્હને સતાવે છે તો હું લોકોને કેમ ન સતાવું ? લોકો જ્યારે મ્હને ધિક્કારે છે, અને મ્હારી છળના કરે છે ત્યારે હું પણ તેમને ધિક્કારીને તેમની છળના શા માટે ન કરું ? પરંતુ આ વામીએ તો મ્હારા પ્રત્યે સહજ પણ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો નથી. મ્હને કોઈ પોતાના બારણામાં ઉભો રહેવા દેતું નહોતું, છતાં આ સ્વામીજીએ મ્હારી એક રાજના જેવી અતિથિપરિચર્યા કરી છે. પછી હું તેમના ઉપકારનો બદલો અપકારથી શા માટે વાળું ? એ સારું કહેવાય કે ? પરંતુ એમાં શું ખોટું છે ? સ્વામીનો સમાવેશ પણ લુચ્ચા સમાજમાંજ થાય છે ને ? મ્હને છેતરવાના હેતુથીજ તેમણે કદાચ આશ્રય આપ્યો હશે તો ? ”

આવા વિચારોમાં રંગનાથનો એક કલાક પસાર થઈ ગયો. પહેરેગીરે ત્રણ વગાડ્યા. રંગનાથે પુનઃ એક પ્રકારનો નિશ્ચય કર્યો. ત્રણના ટકોરા સાંભળવામાં આવતાંજ ‘ત્રણ વખત સત્ય છે.’ એવા નિશ્ચયાત્મક શબ્દો બોલીને તે પોતાની શય્યામાં ઉઠીને બેઠો થયો. એક વખત આળસ મરડીને તેમજ હાથ પગલાંખા કરીને તેણે બાકી રહેલી સુરતીને જાણે કે હાંકી કાઢી. એ હાથ પાછળ ગોઠવી, તેના પર બરડો ટેકાવી, પગ લાંખા કરી, અધકારમાં ઉઘી દષ્ટિ કરી રંગનાથ પુનઃ વિચારમગ્ન થયો. એ સમયે ઉતાવળથી ચાલતો તેનો શ્વાસોશ્વાસ જો કોઈના સાંભળવામાં આવ્યો હોત તો સાંભળનાર વ્યક્તિ ગભરાઈને ત્યાંથી ગચ્છતિ કરી ગઈ હોત. આવી સ્થિતિમાં પુનઃ તેણે અંગ મરડીને હાડકાંના કડાકા બોલાવ્યા. પછીથી પગ પાસે બેંચી લઈ તે વિચારવા લાગ્યો; કિન્તુ આવી સ્થિતિ ધણા સમય

સુધી ટકી નહિ. તે ઝડપથી ઉઠી ઉભો થયો. ધોતીઆને મળ્યુતાઇથી પહેરી લીધું. પછી નીચે બેસીને તે પોતાનાં જીર્ણ કપડાં બરાબર તપાસવા લાગ્યો. એ કપડાં નજરે પડતાંજ તેની વિચારમાળા પુનઃ શુ'થાવા લાગી; પરંતુ એ સમય દરમ્યાન “ મ્યાંડિ-મ્યાંડિ ” અવાજ કાને પડતાંજ તે શુદ્ધિમાં આવ્યો, તથા સ્વગત બોલ્યો:—“ પશુઓ પણ પોતાના જીવને માટે વિવિધ પ્રકારની ખટપટ કરે છે. બિલાડીઓ પણ સ્વાર્થ સાધવાને માટે પોતાનાં કુટુંબીઓનો દોષ કરે છે ! સધળી આખતોનો પૂર્ણ વિચાર કરનાર બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો પણ કેટલીક વખતે તકરાર કરે છે—ખીજાંઓને છેતરે છે. ત્યારે પછી હું સ્વસ્થતાથી શા માટે બેસી રહું ? ”

સ્વગત આમ બોલી રંગનાથ ઉઠી ઉભો થયો. જલદીથી તે દાર પાસે ગયો, તથા સહજ પણ અવાજ થવા નહિ દેતાં-ઘણીજ સાવધાનતાથી તેણે દાર ઉઘાડ્યું. આકાશમાં મનોહર ચાંદની પ્રકાશી રહી હતી. ચંદ્રના પ્રશાંત, ગંભીર અને સુધાધવલ પ્રકાશની વૃષ્ટિ પૃથ્વી પર થતી હતી. પરંતુ એ પ્રાકૃતિક શોભા-સૌન્દર્ય તરફ રંગનાથનું લક્ષ્ય નહોતું. આકાશમાં પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશી રહેલા ઉન્નવળતાપૂર્ણ તારકો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકવાની તેને આવશ્યકતા નહોતી. તે કવિ નહોતો. કાવ્યની તેને માહિતી નહોતી, તથા તેની તેને જરૂર પણ નહોતી. દાર ઉઘાડતાં પોતાની સહામેના પ્રદેશ તરફ તેણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી. ચંદ્ર-પ્રકાશમાં તેણે દાર સહામેની એક ઓરડી, તેની પાછળ આવેલી જીર્ણ પુષ્પવાટિકા તથા તેની સીમા સુદ્ધાં તેના જોવામાં આવી. એ પુષ્પવાટિકાની સીમા પાસેજ વિશાળ તેમજ ઉચ્ચ વૃક્ષોની હારમાળા તેના જોવામાં આવી, તેથી ત્યાં આગળ જાહિર રસ્તો હશે એમ રંગનાથે વિચાર્યું. પછી પોતે જે ઓરડીમાં સ્થ રહ્યા હતા એ ઓરડીનું દાર તેણે બંધ કરી દીધું. પોતાની પોટલી બગલમાં મારીને તે પોતાનો દુષ્ટ હેતુ પાર પાડવાને અગ્રેસર થયો. હાથમાં સ્વજીવનનું સંરક્ષણ કરવાને માટે અને સ્વામીના અમર પ્રાણ હરી લેવાને માટે તેણે સ્વામી સ્નેહબ્યોતિનીજ મળ્યુત લાકડી પકડી લીધી હતી. એ લાકડીને ટેકીને ચાલવાથી અવાજ થશે વિચારી તે તેણે અદ્ધરજ ઝાલી રાખી હતી. પોતાના હૃદયના સખ્ત ધબકારા સાંભળીને કદાચ સ્વામી સ્નેહબ્યોતિ અને તેમનો શિષ્ય શિષ્યા જગી ઉઠશે એવા ભયથી તેણે પોતાના હૃદય ઉપર હાથ દબાવી રાખ્યો હતો. અંતે એક વિશાળ ઓરડા પાસે જઈ મહોંચી રંગનાથે ઘણી સાવધાનતાથી એ ઓરડાનું દાર ઉઘાડી તેમાં પ્રવેશ કર્યો.

જે ઓરડામાં રંગનાથે પ્રવેશ કર્યો તે ઓરડાની ડાબી બાજુએ આવેલી એક ન્હાની ઓરડીમાં સ્વામી સ્નેહજ્યોતિ સૂઈ રહ્યા હતા, તથા એ ઓરડીમાં દષ્ટિને લલચાવનારાં પેલાં એ ચાંદીનાં તરબાણાં પડ્યાં હતાં. એ તરબાણાં યોગિનીએ ત્યાં મૂક્યાં ત્યારે રંગનાથના જ્નેવામાં આવ્યાં હતાં. રંગનાથે એ ઓરડીની પાસે જઈ પહોંચી તેના દારને હસ્તસ્પર્શ કર્યો. દાર ખાલી વાસેલાં હતાં. રંગનાથના હસ્તનો સ્પર્શ થતાંજ દાર સહજ ખસ્યું અને વચ્ચે ફાટ પડી, તથા ઓરડીમાં સળગતા દીપકની જ્યોતિ રંગનાથના મ્હોં ઉપર આવીને પડી. રંગનાથ ચમકીને સહજ પાછો ખસી ગયો. તેને એમજ લાગ્યું કે, સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનું સંરક્ષણ કરનાર સુદર્શનચક્રેજ પોતાને દર્શન દીધું ! પણ આ વિચાર ક્ષણકાળમાંજ દૂર થયો. તેની નીચ વૃત્તિ પાછી ઉત્તેજિત થઈ, અને તેનું અંગ પાંચું એ ઓરડી તરફ ધસ્યું.

એક સાદા મૃગચર્મ ઉપર સ્વામી સ્નેહજ્યોતિ સૂઈ રહ્યા હતા. સ્વામીજી જાગે છે કે, ઉઘે છે તે જ્નેવાના હેતુથી રંગનાથે એક વખત દારમાં પડેલી ફાટમાંથી સ્વામીજીનું દર્શન કર્યું. ઓરડીમાં સળગતા દીપકનાં ફિરણો જેવી રીતે રંગનાથના શરીર પર પડ્યાં હતાં તેવીજ રીતે સ્વામીજીના અગ ઉપર પણ પડ્યાં હતાં. એક ક્ષણને માટે રંગનાથને એમ લાગ્યું કે, વામકિરણ હસ્તથી આ દીપક પોતાને ચોભાવી શાખીને જમણા હાથથી સ્વામીજીને જન્યત કરે છે ! આ સમયે રંગનાથ દીપક પર ઘણો ક્રોધે ભરાયો. જ્ને સમસ્ત જગતમાંના તેજનો સંહાર થયો હોત તો રંગનાથને કેટલો બધો આનંદ થાત ? કદાચ આ દીપકનાં સૂક્ષ્મગામી ફિરણો, પાંપણોનો ભેદ કરીને સ્વામીજીને જગાડશે અને પછીથી એ દુષ્ટ દીપક સઘળો પ્રકાશ પોતાના ઉપરજ ફેંકીને પોતાને સ્વામીજીની દષ્ટિથી છુપાવા દેશે નહિ તો ? ! રંગનાથ એક બાજુએ ઉભો રહી, સ્વામીજીના શરીરમાં કાંઈ ચળવિચળ થાય છે કે કેમ તે જ્નેવા લાગ્યો. ભીંતને ટેકતાંજ ભીંત જાણે કે હાલી ઉઠી ! ભીંત શા માટે હાલી ? શું તેને ભય લાગ્યો ? નિર્જીવ વસ્તુ પણ પાપથી બહીએ છે કે શું ? ભીંત કંપીને સ્વામીજીને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે શું ? છેવટની કલ્પનાજ રંગનાથને ખરી લાગી. કદાચ સ્વામીજી જાગી ઉઠ્યા હશે વિચારી તે થોડા સમય સુધી ભીંતની સાથે લપાઈ ઉભો રહ્યો. જ્ને આવી સ્થિતિમાં તે કદાચ યોગિનીની નજરે પડ્યો હોત તો તે તેને કાંઈ પિશાચજ ધારત ! પરંતુ યોગિની કે ઉમાપતિ એટલામાં નહોતાં, અને તેઓ ત્યાં આવી પહોંચે એવો સંભવ પણ નહોતો એમ રંગનાથ જાણતો હતો.

ઔરડીમાંથી કશી હિલચાલનો કે દીર્ઘ ઉચ્છ્વાસનો અવાજ પણ રંગનાથના સાંભળવામાં આવ્યો નહિ. મન સ્વસ્થ થતાંજ તે પુનઃ દ્વાર પાસે આવ્યો. સાહસ એકદું કરીને તે સ્વામીજીના તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. આ સમયે તેના કાન એટલા બધા તીક્ષ્ણ થયા હતા કે, સ્વામીજીનો ઘણો ધીમેથી ચાલતો શ્વાસોચ્છ્વાસનો અવાજ પણ તે સાંભળી શકતો હતો. સ્વામીજીના ઉપર નિદ્રાદેવીએ પોતાનો સંપૂર્ણ અધિકાર બેસાડ્યો હતો. તેમની અંતરવૃત્તિ અંતરંગમાં પૂર્ણ વિલીન થઈ હતી. રંગનાથ તેમના વદન પર પૂર્ણ શાંતિ અને આનંદનું નૃત્ય થતું જોઈ શક્યો ! એ શાંતિ અને આનંદ જોવામાં આવતાં પુનઃ તેના અંતરમાં ભય ઉપજ્યો. તેણે હાથમાંની લાકડી મજબુતાઈથી પકડી રાખીને ઔરડીમાં પગ મૂક્યો. ઔરડીમાં એ ચાર ધર્મગ્રંથો, પૂજાપાત્રો, એક જળપાત્ર અને કેટલાંક ભગવાં વસ્ત્રો જોવામાં આવતાં હતાં. આ સરસામાન અવ્યવસ્થિત રીતે પડેલો હતો તેથી તેને ઠોકર ન વાગે એ તરફ રંગનાથનું પૂર્ણ લક્ષ્ય હતું. રસ્તો સુગમ કરવાના હેતુથી એક પુસ્તક ઉંચડી બીજા બાજુએ મુકવા જેવો રંગનાથ વાંકો વળ્યો કે તરતજ દીવાનો પ્રકાશ ઘૂંજવા લાગ્યો. રંગનાથને એમ લાગ્યું કે, દીવો તેને ધમકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેવો ઘાતકી દીવો ! માનવી સમાજ પોતાને લૂંટે તેજ પ્રમાણે આ અજ્ઞાની, નિર્જીવ દીવો પણ પોતાના પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવે છે કે શું ! એવો રંગનાથને વિચાર આવ્યો.

પુસ્તક જ્યાં પડ્યું હતું ત્યાંજ રહેવા દધ તેને ઓળંગીને રંગનાથ જે તાકામાં ચાંદીના તરબાણાં મૂકેલાં હતાં તે તાકા પાસે ગયો. યાંત્રિક કામ પ્રમાણે તેનો હાથ એ તાકું ઉઘાડવાને ઉંચો થયો. હિમ્મતથી તેણે તાકું ઉઘાડ્યું. બારણું પણ સહજ ખખડ્યું, આવી પરિસ્થિતિમાં નિર્જીવ પદાર્થો પણ વાચાળ બની જઈને ઇમાની કૂતરાની માફક પોતાના માલિકને જગાડવાને માટે ભૂંકવા લાગે છે એમ તેને લાગ્યું. કદાચ સ્વામીજી જગી ઉડશે તો પોતે પકડાઈ જશે એવા ભયથી તેણે હાથમાંની લાકડી સ્વામીજીના મસ્તક ઉપરજ ધરી રાખી ! તેની આંખો અને જમણો હાથ નિર્જીવ સ્થિતિમાંથી સજીવ સ્થિતિમાં આવનારા સ્વામીજીનું નિરીક્ષણ કરતો હતો અને ડાખો હાથ તાકામાં કામ કરતો હતો. ક્ષણ માત્ર દૃષ્ટિ દ્વાર તરફ જઈને પુનઃ સ્વામીજી તરફ વળી. એવામાં રંગનાથના હૃદયે કે કોણ જાણે શાથી દીવો તડતડાટ કરવા લાગ્યો. રંગનાથને એમ લાગ્યું કે, સ્વામીજી જગી

ઉઠ્યા. વળી જો કદાચ તેઓ નહિ જાણ્યા હોય તો આ દુષ્ટ દીવો અને અજ્ઞાની કબાટનું ખારણું તેમને અવશ્ય જગાડશે. હવે શો વિચાર કરવાનો રહ્યો ? લાકડીથી રસ્તો સાફ કરી નાખવો કે ? લાકડી ચલાવવા કરતાં હવે પોતાનું કાર્ય સત્વર આટોપી લઈ પલાયન કરી જવાનું જ રંગનાથે વિશેષ શ્રેયષ્કર વિચાર્યું. ઘણીજ અપગતાથી તેણે તાકામાંથી તરભાણું ઉપાડી લીધાં. તરભાણું ઉપાડી લઈ તે ક્ષણ-ભર તેના તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. ખિચારાં તરભાણું ગુપચૂપ તેને સ્વાધીન થઈ ગયાં ! હવે સ્વામીજીને જ્યેષ્ઠિકા(લાકડી)ની પ્રસાદી આપવાની જરૂર નથી વિચારી, રંગનાથ તરભાણું લઈ સત્વર એ ઓરડીમાંથી બહાર નીકળી ગયો. પછી તે પોતાની ઓરડીમાં ગયો, અને બંને તરભાણાંને પોતાની પોટલીમાં બાંધી દઈ સત્વર આશ્રમનો ભાગ કરી રસ્તા ઉપર જઈ પહોંચ્યો. આ સમયે કાંઈ યાદ આવતાં જ તે સ્વગત બોલ્યો:—“ પેલી ચાંદીની પાદુકાઓ તો રહી ગઈ ! હશે ! હવે સાહસ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી !” આમ બોલી તે પોતાને રસ્તે આગળ વધ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

સ્વામીજીનો વરદહસ્ત

અને

જીવનનું પરિવર્તન.

પશ્ચાત્કરં દિનકરો વિકર્ચીકરોતિ ।

ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈરવચ્ચકવાલમ્ ॥

નાભ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ ।

સન્તઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતાભિયોગાઃ ॥

(ભાવાર્થ:—સૂર્યનારાયણ પદ્મને ખિલવે છે,—તે ચંદ્ર કુમુદના સમુહને પ્રકુલ્લિત કરે છે, વગર માણે વાદળાં—મેઘ વર્ષે છે તેમ સત્પુરુષો પોતાની મેજેજ પરોપકાર કરવાને માટે નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે.)

અવશેષ રાત્રિએ રંગનાથને પોતાના કાળા અંધકારમાં છુપાવી ધણે દૂર પહોંચાડી દીધો. રાત્રિએ જો કે તેને આશ્રય આપ્યો ખરો;

પરંતુ દિવસે પોતાનો પૂર્ણ પ્રકાશ તેના પર ફેંકીને ‘આ ચોર !’ આ ચોર !’ એવી લોકવાયકા સાથે, સૌને તેને ઝાળખાવ્યો. જેવી રીતે સૂર્યે રંગનાથને ચોર તરીકે જાહિર કર્યો તેવીજ રીતે સ્વામી સ્નેહ-જ્યોતિના આશ્રમનાં મનુષ્યોએ પણ ‘રંગનાથ ચોરી કરીને નાશી ગયો’ એમ બોલવા માંડ્યું. યોગિનીનું મ્હોં તો બંધ થતુંજ નહોતું. તેના કપાળ પર પસીનાનાં બિંદુઓ ઉપસી આવ્યાં હતાં. સ્વામીજી પોતાના નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થઈ ઓટલા પર બેઠા હતા. આસપાસ બેઠેલા શિષ્યવર્ગ સાથે તેમના પ્રશ્નોત્તરો થતા હતા. એ સમય દરમ્યાન યોગિનીની ગભરાયલી મૂર્તિ ત્યાં પ્રકટ થઈ. સ્વામીજી તેના તરફ એવી ચમત્કારિક દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા કે પ્રથમ તો તે ગભરાઈ ગઈ. સ્વામીજીએ હસીને પૂછ્યું:—“બહેન ! આટલી ગભરાઈ કેમ ગઈ છે ?”

પોતાની ગભરામણમાં, યોગિની જે વાત સ્વામીજીને કહેવા આવી હતી તે ભૂલી ગઈ. તેણે કહ્યું:—“ ગઈ કાલનો અતિથિ આપનાં દર્શન કર્યા સિવાય ગુપચૂપ ચાલ્યો ગયો છે !”

સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું:—“ ગયો તો છો ગયો. દર્શન કરવા આવવું હશે તો પુનઃ નહિ આવે કે ? ” આટલું બોલીને સ્વામીજી ઉઠ્યા અને પુષ્પવાટિકામાં ગયા. પુષ્પવાટિકામાં ફરતાં ફરતાં તેઓ એક સુમધુર, કર્ણપ્રિય ભક્તિરસપૂર્ણ સંગીત ગાવા લાગ્યા. સંગીત ગાઈ રહ્યા પછી તેઓ સ્મિતમુખે એક મોગરાના છોડ પાસે ઉભા રહ્યા. એટલામાં યોગિની, ઉમાપતિને સાથે લઈ પુષ્પવાટિકામાં સ્વામીજી પાસે આવી પહોંચી, તથા તેણે કહ્યું:—“ મહારાજ ! અતિથિ આપણે ત્યાં ગઈ રાત્રે ચોરી કરી ગઈકાંતિ કરી ગયો છે !”

ઉમાપતિ બોલી ઉઠ્યો:—“ મહારાજ ! કેવો અન્યાય કહેવાય ? હું હમણાંજ જઈને આ હકીકત ફોજદારને સંભળાવી આવું છું.”

યોગિની:—ખરૂં છે, ગાંડાઓને જેવી રીતે હાસ્પિટલમાં રાખે છે તેજ પ્રમાણે સઘળા ચોર લોકોને હમ્મેશાંને માટે કેદખાનામાં પૂરી રાખવા જોઈએ. જો એ કાલે જૂપે મરી ગયો હોત તો જગતની એક પીડા દૂર થાત !

ઉમાપતિ:—બહેન ! ગભરાઈશ નહિ. અમૃતનું ઝેર કરનાર એ અધમ આણસને કેદ પકડી લાવવા માટે હું હિરાલાલ ફોજદારને કહી આવું છું. ગુરૂજી ! હું જઈ કે ?

સ્વામીજીએ પૂછ્યું:—“ શામાટે ? ”

ઉમાપતિ:—“કાલે એ ચાંદીનાં બે તરબાણાં ચોરી ગયા છે તેથી.”

સ્નેહજ્યોતિઃ—એ તરબાણાં કોનાં હતાં ?

ઉમાપતિઃ—કીર્તિપ્રસાદ શેઠેજ આપણને કાલે સ્હવારે એ તરબાણાં મોકલ્યાં હતાં.

સ્નેહજ્યોતિઃ—ત્યારે હવે કહે કે, એ તરબાણાં કોનાં હતાં ? મહારાં, ત્હારાં કે ઇશ્વરનાં ?

આ પ્રશ્ન સાંભળી યોગિની અને ઉમાપાત ઠરી ગયાં. ઉમાપતિ તો ઓશિયાળા જેવો બની ગયો. તે નીચું જોઇને ઉભો રહ્યો. યોગિનીએ કહ્યું:—“ઇશ્વરનાં તો ખરાં; પરંતુ ઇશ્વરનું પૂજનસાહિત્ય હવે સામાં રાખીશું?”

“આપણાં જીવનાં તાંબાનાં તરબાણાંમાં.”

“એ તરબાણાં તો આ નવાં આવ્યાં પછી ધર્મશંકર ભટ્ટને આપી દીધાં છે.”

“ત્યારે હવે આપણે નારિયેળની કાચલીઓમાં પૂજન સામગ્રી રાખીશું.”

યોગિનીએ સહજ ગુસ્સામાંજ કહ્યું:—“એમ તે વળી થાય કે?”

“એમાં શી હરકત છે ? ઇશ્વરને તેમાંની સામગ્રીની પૂજન નહિ ગમે કે ? જો ઇશ્વર ચાંદીનાં તરબાણાં સિવાય નજ પ્રસન્ન થતા હોય તો તેમણે આ વૃક્ષલતા તેમજ પાષાણુ-મૃતિકા શા માટે ઉત્પન્ન કરી છે ?”

“મહને કાંઈ ચાંદી સોનાની હોંશ નથી; પરંતુ આપણે ત્યાં જો કોઈ આબરૂદાર અતિથિ આવે ને તેને આપણે સારા પાત્રમાં ભોજન પીરસીને જમાડીએ તો તે સંતુષ્ટ થાય.”

“જ્યારે આપણે ત્યાં આવનાર આબરૂદાર અતિથિઓને ચાંદીનાં પાત્રોમાં જમાડવાનોજ ઇશ્વરનોજ વિચાર હોત તેઓ રંગનાથને ગર્હ કાલે આપણા આશ્રમમાં આવવાની પ્રેરણા શા માટે કરત ? ગઈ કાલેજ ચાંદીનાં તરબાણાં આવ્યાં અને આજે જતાં રહ્યાં. તે ઉપરથી પરમેશ્વરનો હેતુ તમે લોભ તેમજ અહંકારમાં ન પડો એવોજ છે. પરમેશ્વરે, દુઃખી રંગનાથને ત્હારા હાથમાંથી એ તરબાણાં અપાવ્યાં એમાં તેમનો હેતુ ધણો ઉત્તમ છે. શૈવ્યદાનનું શ્રેય તેમણે કીર્તિપ્રસાદને નહિ આપતાં તને આપ્યું છે. તું કેવી ભાગ્યશાળી છે ! સત્પાત્રનેજ પાત્રદાન થયેલું જોઈ તું આનંદિત થા !”

સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનાં સ્મિતહાસ્યપૂર્ણ મધુર વચનો સાંભળી યોગિની અને ઉમાપતિ સ્થિર થઈ ગયાં. સ્વામીજીની અદૌઢિક

નિઃસ્વાર્થતા અને નિર્દોષતા જોઈ તેમનો ઉભયનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. ઉમાપતિએ હાથ જોડીને અનન્ય શરણુતાથી કહ્યું:—“પરંતુ મહારાજ! ઈશ્વરે કીર્તિપ્રસાદને દાનના અધિકારી નહિ કરતાં આપનેજ કેમ કર્યા?”

સ્વામીજીએ કહ્યું:—“ઉમાપતિ! ત્હારો પ્રશ્ન અતિ ઉત્તમ છે. દેવની અગાધ લીલા પૈકી એક લીલાનો છે. રંગનાથ ધણી અડચણમાં છે. તે જો કીર્તિપ્રસાદ પાસે જાત તો તેઓ તેને આટલું કિંમતી દાન આપત કે? કીર્તિપ્રસાદની ભક્તિ સ્વાર્થી છે. મ્હને અર્પણ કરેલી વસ્તુનો મોખ્ખો જમણા નફાથી મળશે એવી તેમની ભાવના છે. ભોજરાજની માફક તેમનું દાન સ્વમહિમાપ્રતિષ્ઠાપનાર્થ અર્થાત રાજસ છે. રાજસ દાનમાં સ્વાર્થનો અંશ હોય છે. જો એ દાન તેમણે ગરીબ બિચારા રંગનાથને આપ્યું હોત તો તેમની કીર્તિ વધત નહિ, તેમજ જમણો નફો મળવાની એ ઠેકાણે ભાવના પણ નહોતી. તેથી ઈશ્વરે બંનેનાં કાર્યો પાર પાડવાને માટે પોતાની ઇચ્છા આવી રીતે અમલમાં મૂકી છે. અર્જુન પ્રમાણે તમે બંને આ દાનનાં નિમિત્ત માત્ર થયાં છો.”

એટલામાં એક પોલિસ સિપાહી દોડતો આવ્યો, તથા સ્વામીજીને ધણીજ નમ્રતાથી પ્રણામ કરીને તેણે કહ્યું:—“મહારાજ! હિરાલાલ ફોજદાર આપનાં દર્શન કરવાને આવ્યા છે.”

સ્વામીજી બોલ્યા:—“કોણ હિરાલાલ ફોજદાર! આજે વળી તેનાં પગલાં અહિં ક્યાંથી? બેલાશક, તેને લઈ આવ.”

સિપાહી આવ્યો ગયો એટલે સ્વામીજીએ ઉમાપતિ અને યોગિની તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીને કહ્યું—“લોહ-અશ્મ અને કાંચન અકૂરને સમાન હતાં, ઉદ્ભવને સમાન હતાં, તથા પ્રત્યેક સાધુને તે સમાનજ હોય છે. આપણામાં અઘાપિ ખરું સાધુત્વ આવ્યું નથી. સંત જગદ્ગુરુ છે. શ્રી કૃષ્ણની ભાષામાં તે શ્રેષ્ઠ છે. જેવી રીતે શ્રેષ્ઠ વર્તે તેવીજ રીતે આપણે વર્તવું જોઈએ. તેથી આપણે સમરસ થઈએ છીએ. ચાંદીનાં તરબાણાં કાંઈ મહારાં કે તમારાં નહોતાં; એટલે તમારે શા માટે તેની ચિંતા કરવી જોઈએ? આવો ગેરબ્યાજખી લોભ શા માટે રાખવો જોઈએ? જો કદાચ એ તરબાણાં કીર્તિપ્રસાદે આપણને આપ્યાં ન હોત અગર તો રંગનાથજી જે કીર્તિપ્રસાદને ત્યાંથી લઈ ગયો હોત તો તેમને ચિંતા થાત કે? એક દિવસની સંગતિથી આટલી આસક્તિ? જો આટલી આસક્તિ ઈશ્વર-ચરણમાં લગાડશે તો ક્ષણ માત્રમાં કૃતકાર્ય થઈ જશે!” સ્વામીજી આ પ્રમાણે બોલતા હતા એવામાં

તેમણે ફોજદાર હિરાલાલને ઘણી નમ્રતાથી પોતાની પાસે આવતો જોયો; પરંતુ તેના તરફ જોયા સિવાય તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“ વળી એજ તરબાણું ચોરી ગયો છે એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો? એક સાધુ સંતપર વિના અપરાધે આજ કેમ મૂકો છો? મહે મહારે હાથેજ તેને તરબાણું આપ્યાં છે; પછી તેણે ચોરી કેવી રીતે? (ફોજદાર તરફ જોઈને) કેમ હિરાલાલ! તું ફોજદાર છે. પોલિસના ન્હાના ન્હાના ચોરી લુચ્ચાઈના કેસ તું ચલાવે છે. હવે તુંજ કહે કે, અમુક ઇસમે એક ખીજ અમુક ઇસમને પોતાની ઇચ્છાથી કેટલીક વસ્તુઓ ભેટ આપી, તો તેને ચોરી કહી શકાય કે? ‘તે ચોરી છે’ એવું કહેનારને માટે ત્હારો શો કાયદો છે?”

“ મહારાજના મુખમાંથી હું સાંસારિક વાત આજેજ સાંભળું છું.” આવતાંની સાથેજ ભાકતપૂર્વક મહારાજના ચરણોમાં માથું નમાવીને ફોજદાર હિરાલાલે કહ્યું.

“ પરંતુ એ માટે ત્હારો કાયદો શું કહે છે તે તો કહે!”

“ પોતાની રાજ ખુસીથી વસ્તુ આપીને ‘ચોરી કરી છે’ એમ કહેનાર ખોટો ફરિયાદી ગણાય છે.”

આવી રીતે મહારાજ સ્નેહજ્યોતિ અને ફોજદાર હિરાલાલ વચ્ચે વાતચિત ચાલતી હતી એટલામાં એક જમાદાર બે ચાર સિપાહીઓની સાથે એક ઇસમને ધક્કામુક્કી મારતો મારતો બાગમાં લઇ આવતો જોવામાં આવ્યો. જે ઇસમને ધક્કામુક્કી મારીને બાગમાં લાવવામાં આવતો હતો એ ઇસમના બન્ને હાથ એક મજબુત દોરડાથી બાંધી દીધેલા હતા. જમાદાર તથા સિપાહીઓએ ફોજદાર હિરાલાલને સલામ ભરી. ફોજદારે પણ પોતાના અધિકારને છાજે એવી સાદાઈથી તેમની સાંતી સલામ સ્વીકારી. પછીથી હિરાલાલે પૂછ્યું:—“ શું છે? કોણ રંગનાથ કે? કેદમાંથી છુટ્યાને તને અડવાડીઉં તો થયું નથી ને વળી આ નવો શો ઘોઠાળો છે?”

“ હું કેદીઓને પહોંચાડીને પાછો ફરતો હતો એવામાં રંગનાથ મહારી નજરે પડ્યો મહને તેમજ મહારી સાથેના પોલિસોને જોઈ તે નાશી જવા લાગ્યો. એ રંગનાથ છે એમ અમે સત્વર સમજી ગયા અમે ચોતરફથી તેને ઘેરી લઈ તેની જડતી લીધી તો તેની પાસેથી બે ચાંદીનાં તરબાણું મળી આવ્યાં. આથી એને પકડીને અમે ગેટ પર લઈ જતા હતા; પરંતુ આપ અહિં આવેલા છો એવી ખબર મળવાથી અમે એને અત્રે પકડી લાવ્યા છીએ.” જમાદારે કહ્યું.

“જમાદાર ! તમે મૂર્ખ છો. સાધુસંતને ત્યાં આવા પાપી નરાધમ કેદીઓનો ગડબડાટ શા માટે લાવવો જોઈએ ? તેને કેદમાં પૂરી રાખો. હું હમણાં આવું છું” (રંગનાથ તરફ જોઈ) કેમરે, આ તરભાણાં કોનાં છે ?”

શૂન્ય તેમજ ચિંતાપૂર્ણ મુખથી રંગનાથ એક વખત સ્વામીજી તરફ અને એક વખત ફાજદાર તરફ જોવા લાગ્યો. તેના મુખમાંથી એક પણ અક્ષર નીકળ્યો નહિ. છેવટે જમાદારે કહ્યું:—“સાહેબ ! રંગનાથ એમ કહે કે, એ તરભાણાં સ્વામીજીએજ તેને આપ્યાં છે !”

સ્વામીજીએ અગ્રેસર થઈ હિરાલાલનો હાથ પકડીને કહ્યું:—
“બેટા હિરાલાલ ! રંગનાથે જમાદારને એક પણ અક્ષર ખોટો કહ્યો નથી. મહેંજ તેને એ તરભાણાં આપ્યાં છે—અરે તેની પોટલીમાં બાંધી આપ્યાં છે ! ગઈ રાત્રે તે મહારા આશ્રમમાંજ રહ્યો હતો. “આજથી હું મહારૂં આયુષ્ય સદાયરણુમાં પસાર કરીશ” એવી તેની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવીનેજ મહેં તેને ચાંદીનાં બન્ને તરભાણાં ભેટ તરીકે આપ્યાં છે. મહારી પાસે તેને આપવા જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ નહિ હોવાથી મહેં એજ તેને આપ્યાં છે. હું એણે ચોરી કરી છે એમ કહું તો ખોટો ફરિયાદી ગણાઉં, તથા એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત મહારે ભોગવવું પડે.”

સંસારી—સ્વાર્થી હિરાલાલ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તેણે સ્વામીજીના તેજસ્વી વદનમંડળ તરફ ટગર ટગર જોઈ રહીને કહ્યું:—“આપે આ તરભાણાં એને ભેટ તરીકે આપ્યાં છે ?”

“હા, ભેટ તરીકેજ આપ્યાં છે, એટલુંજ નહિ; પરંતુ મહારી ચાંદીની પાદુકાઓ સુદ્ધાં મહેં તેને આપી છે. (રંગનાથ તરફ જોઈ) વત્સ રંગનાથ ! મહારે લીધે ત્યારે આ લોકોનો ત્રાસ અને તિરસ્કાર વેઠવો પડ્યો છે એ માટે તું કોઈ બરાબર નહિ. હિરાલાલ ! એ નિરપરાધીને હજી શા માટે બાંધી રાખ્યો છે ? તેના હાથ સાથે બાંધેલું દોરડું છોડી નખાવ.”

હિરાલાલે જમાદારને સંકેત કર્યો; એટલે જમાદારે રંગનાથના હાથે બાંધેલું દોરડું છોડી નાખ્યું. સ્વામીજીએ પૂછ્યું:—“પણ પાદુકાઓ ક્યાં છે ?”

યોગિનીએ ઉત્તર આપ્યો:—“પાદુકાઓ એણે લીધી નથી. એ તેની ચોરડીમાંજ પડી રહેલી છે.”

સ્વામીજી:—અરેરે ! માત્ર તરભાણાં માટેજ એની આટલી

બધી દુર્દશા થઈ ? જો તે સાથે પાદુકાઓ પણ હોત તો એને કેટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડત ? (હિરાલાલ તરફ જોઈને) ચોરીનો પૂરાવો નથી. માલનો માલિક, એ દાન આપેલું છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે—પ્રતિજ્ઞા ઉપર એમ કહે છે; પછી એને અટકાવી રાખવાની શી જરૂર છે ? એ તરબાણાં તેમજ પાદુકાઓ ઉપર તે પ્રમાણિકતાથી પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ કરી શકશે. બેટા રંગનાથ ! ત્હારી પાદુકાઓ પણ તું લેતો જા.”

“ત્યારે શું હું મુક્ત છું ? મ્હને કેદ કરવામાં નહિ આવે ?”

“અરેરે ! અઠાર વર્ષના અસહ્ય દુર્દેશથી તેને કેદ તેમજ મુક્તિનો પણ ભ્રમ થાય છે ! હરિ ! હરિ !” સમવેદના દર્શાવતાં સ્વામીજીએ કહ્યું:—“રંગનાથ ! બેટા ! તું મુક્ત છે ! હિરાલાલ તેમજ મ્હારી માફક તું મુક્ત તેમજ સ્વતંત્ર છે. હિરાલાલ ! તું એને આ બાબત કહીને એની ખાત્રી કર.”

હિરાલાલે કહ્યું:—“રંગનાથ ! તું છુટો છે. અમે તને કેદ કરવાના નથી. તું ગુન્હેગાર નથી.”

સ્વામીજીએ કહ્યું:—“રંગનાથ ! ચાલ, ત્હારી પાદુકાઓ રહી ગઈ છે તે સૌના દેખતાં હું તને આપું છું. હિરાલાલ ! તું પણ સાથે ચાલ.”

ગભરાઈ ગયેલા રંગનાથનો પ્રેમપૂર્વક હાથ પકડી સ્વામી સ્નેહ-જ્યોતિ આશ્રમમાં જવા લાગ્યા. તેમની પાછળ ફોજદાર હિરાલાલ પણ જવા લાગ્યો. જતાં જતાં સ્વામીજીએ રંગનાથને કહ્યું:—“રંગનાથ ! હવે મ્હારી તને એવી આજ્ઞા છે કે, આજથી તું ત્હારો સંપૂર્ણ દુર-ચાર છોડી દે. આજે મહેં ત્હારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો વાળવાની જો ત્હારી વૃત્તિ હોય તો તું આજથી સદાચારથી વર્તવાની મ્હારી સમક્ષ પ્રાતઃ કર. હવે ત્હારા આત્મા ઉપર ત્હારો હક્ક નથી. ત્હારો આત્મા હવે મ્હારો થયો છે. હું કહું છું તે પ્રમાણે ત્હારે વર્તવું જોઈએ. તું ત્હારી દુર્વૃત્તિ કાઢી નાખ. એટલે ક્ષણ માત્રમાં જ તું મહાત્મા થઈશ.”

હિરાલાલ ફોજદાર સિપાહીઓને વિદાય કરી આશ્રમમાં આવ્યો. રંગનાથને એક ઠેકાણે બેસાડી સ્વામીજી અંદર ગયા હતા. જ્યારે હિરાલાલ અંદર આવ્યો ત્યારે એક પિશાચની માફક શન્યદષ્ટિથી રંગનાથ જે ઠેકાણે બેઠો હતો તે ઠેકાણાને જોયા કરતો હતો. તે શું જોતો હતો એ ધશ્વર જાણે ?

સ્વામીજી ચાંદીની પાદુકાઓ લઈ આવ્યા. પછી તેમણે પાદુકાઓ રંગનાથના હાથમાં મૂકીને કહ્યું:—“વત્સ ! તું જે પાદુકાઓ બૂધી

“વત્સ ! તું જે પાદુકાઓ ભૂલી ગયો છે તે લેતો જા.”

ગયો છે તે લેતો જા. યોગિની અને કુમાપાત! તમે અહિં આવી રંગનાથને ઈશ્વરની પ્રસાદી આપો રંગનાથ ! સાંભળ, જે નારિયેળનું છોકું કંઈયું છે તેનીજ અંદરનો ભાગ અમૃત જેવી મધુરતાથી ભરેલો છે. પ્રત્યેક વસ્તુનું એમ હોવું જોઈએ. તું હવે ત્હારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા. તું ત્હારા સત્ ધ્યેયને ત્હારી દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખજે, અને મહેં જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે કદિ ભૂલી જઈશ નહિ. ”

આમ કહી સ્વામીજીએ પોતાના બન્ને હાથ રંગનાથના મસ્તક પર મૂક્યા. રંગનાથે કોપરાનો પ્રસાદ તથા પાદુકાઓ હાથમાં લઈને કહ્યું:— “મહારાજ! આ પાદુકાઓ મહને આપી દીધી ને ? હવે મહને જવાની રજા છે ? ”

સ્મિત હાસ્ય કરી સ્વામીજીએ કહ્યું:—“ હા, એ પાદુકાઓ ત્હારીજ છે. ત્હારા સિવાય ખીજું કોઈ એનું માલિક નથી. (હિરાલાલ તરફ જોઈને) હિરાલાલ ! હવે તું એને સમજાવીને વિદાય કર. ”

કપાળને સંકુચિત કરી કર્કશ સ્વરે હિરાલાલે કહ્યું:—“કેમરે, મહારાજે કહ્યું તે સાંભળ્યું ને ? હવે ત્હારે પાતાળમાં જવું હોય તો પણ અમારી રજા છે ! ”

પરંતુ હિરાલાલનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પહેલાંજ રંગનાથ ઉઠી ઉભો થયો અને પાદુકાઓ પોટલીમાં બાંધી તીરની માફક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. રસ્તે તે અનેક ખાડા ખેતરો ઓળંગતો જે તરફ પગ ખેંચી જાય તે તરફ જવા લાગ્યો. ક્યાં જવું છે તેનો તેણે કશો વિચાર કર્યા નહોતો તે ભ્રમિત થઈ ગયો હતો. મધ્યાન્હકાળ હોવાથી સખ્ત તાપ પડતો હતો; છતાં રંગનાથને ક્ષુધા લાગી નહિ, અન્નની સ્મૃતિ સુદ્ધાં તેને થઈ નહિ. તેના અંતરમાં અદ્વિતીય નીતિ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેથી તે પોતાને ભૂખ લાગી છે કે કેમ એ પણ સમજી શક્યો નહિ. અલ્પકાળને માટે તેનું મન અત્યંત કોમળ અને સ્નેહ્ય થતું હતું; પરંતુ એ કોમળતા અઢાર વર્ષની તીવ્રતમ છળનાની સ્મૃતિ નીચે દબાયલી હોવાથી તેના મનની સ્થિતિ વજ્ર કરતાં પણ કઠોર થતી હતી. કવચિત્ તેનું મન અત્યંત શાન્ત અને સંકલ્પશૂન્ય બની જતું હતું તો કવચિત્ તેના મનમાં અત્યંત કલ્પનાઓ અને અનંત સ્ફુર્તિ આવતી હતી. જ્યારે સંકલ્પશૂન્ય સ્થિતિ થઈ જતી ત્યારે તેને તેનો પોતાનોજ ભય લાગતો હતો; પરંતુ પુનઃ કલ્પનાનું પ્રાબલ્ય વધી પડતાં તે પાગલ બની જતો હતો. જે પ્રકાર બન્યો તે સારો બન્યો નહિ, એના કરતાં તો પુનઃ કેદખાનામાં જવું પડ્યું હોત

તો ઠીક એમ તેને લાગ્યું; કેમકે કેદખાના સાથે તેનો ધણું સમયથી સહવાસ થઇ ગયો હતો. પોતાને કેદખાનામાં જવું પડ્યું હોત તો પોતાનું મન આવું અસ્વસ્થ—અશાન્ત બની બીત નહિ. સ્વામી સ્નેહ-જ્યોતિની ઉદારતાથી તે જાણે કે મૃતપ્રાય: થઇ ગયો. એટલુંજ નહિ પણ અઢાર વર્ષની સતત તેમજ કૂર તપશ્ચર્યાથી જે વૃત્તિનો તેણે પોતે જાણી જોઇને નાશ કર્યો હતો તે વૃત્તિ એકાએક વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેના હૃદયક્ષેત્ર પર ઉપસ્થિત થઇ. રંગનાથથી સદસત્ બુદ્ધિનો ઠપકો વેઠી શકાયો નહિ. એક ઝરા પાસે તે સ્વસ્થતાથી બેઠો.

સૂર્યભગવાન અસ્તાચળમાં ઉતરી પડતા હતા. બીપણ અંધકારનું સામ્રાજ્ય પૃથિવી દેવી ઉપર ફેલાવા લાગ્યું હતું. દક્ષિણોત્તર ક્ષિતિજ નીચેનો અધકાર પોતાનું બીપણરૂપ દર્શાવતો પર્વતસ્વરૂપે ઉઘ્યો ચઢતો હતો. રંગનાથનું એ તરફ બિલકુલ લક્ષ્ય નહોતું. અઢાર વર્ષમાં કદિ નહિ ઉપજેલા વિચારો આજે તેના અંતરમાં ઉપજતા હતા.

રંગનાથ આવા વિચારોમાં તલ્લીન બની ગયો હતો એવામાં પાસેથીજ એક પ્રકારનો મધુર કલરવ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. એ કલરવ ધણો આનંદી તેમજ ધણો પ્રેમાળ હતો. રંગનાથે જે તરફથી એ હાસ્યધ્વનિ આવતો હતો તે તરફ સહજ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી. આ સમયે રંગનાથે એક દશ બાર વર્ષના બાળકને નાચતો કૂદતો પોતાના તરફ આવતો જોયો. ચિંતાશૂન્ય—આનંદી બાળકને જોઇ રંગનાથ પોતાના મન સાથેજ સહજ હસ્યો. એ હાસ્ય કેવા ભાવનું હતું એ સમજી શકવાનું કાર્ય કઠિન હતું. બાળકના હાથમાં એક છત્રી હતી. એ છત્રીના નીચેના છેડા ઉપર કાંઇ વસ્તુને મૂકી તે એ વસ્તુને ઉંચી ઉછાળતો હતો, અને પાછી ઝીલી લેતો હતો. તેનું ઉછાળવા ઝીલવાનું કાર્ય ચાલતુંજ હતું. તે જે વસ્તુ ઉછાળતો હતો તે બ્યારે હાથમાં નહિ ઝીલાતાં પૃથિવી ઉપર પડી જતી ત્યારે તેનો ‘ઝણુણુ’ અવાજ થતો હતો. એ અવાજ સાંભળી બાળક પણ આનંદથી હસી પડતો હતો. આવી લીલામાં બાળક લીન બની ગયો હતો. તેણે રંગનાથને જોયો નહોતો; પરંતુ રંગનાથ તો એ બાળક તરફ ટમર ટમર જોઇ રહ્યો હતો. ‘બણુણુ’ અવાજ કરનાર એ વસ્તુ એક અડધો હતો. પોતાના તાનમાં ને તાનમાંજ બાળકે છત્રીના છેડા ઉપર એ અડધો મૂકીને ઉંચો ઉછાળ્યો. પાછી તે એને ઝીલી લેવાના ગડબડાટમાં હતો. એવામાં રંગનાથની ક્રોધમૂર્તિ પોતાની પાસેજ ઉભી રહેલી બાળકે જોઇ. બાળક સહજ ગભરાયો અને તેથી ઉછાળેલો

અડધો તેના હાથમાં નહિ ઝીલાતાં રંગનાથના પગ પાસે જઈને પડ્યો. રંગનાથે પોતાનું રાક્ષસી પગલું એ અડધા ઉપર મૂકી અડધાને દબાવી દીધો. અડધાને પોતાની પાસે આવી ઉભેલા અન્નણ્યા કૂર માણસના પગ તળે દબાતો બાળકે જોયો હતો. બાળક ગભરાયો હતો ખરો; પરંતુ તે કાંઈ ભય પામ્યો નહોતો. મનુષ્યજીવનમાં ખરો આનંદ, ખરી નિર્ભયતા અને ખરું સુખ બાધ્યાવસ્થામાંજ હોય છે. બાળક પોતાની જરીથી ભરેલી ટોપી ઉંચી ઉછાળીને તેને ઝીલતો રંગનાથ પાસે આવ્યો. આ સમયે સૂર્યનાં તેજોમય કિરણો બાળકના વદનમંડળ પર આવી પડ્યાથી તેનું મુખ ઘણું સુંદર દેખાતું હતું.

સરળતાથી હસતાં હસતાં બાળકે રંગનાથ પાસે આવીને કહ્યું:—

“ ભાઈ ! મહારો અડધો આપો ! ”

રંગનાથે પૂછ્યું:—“ તું કોણ છે ? ”

બાળકે ઉત્તર આપ્યો:—“ મહને સૌ માધવ કહે છે ! ”

રંગનાથે કહ્યું:—“ જા જા, તું તારે રસ્તે ચાલ્યો જા ! ”

બાળકે બોલ્યો:—“ હું ચાલ્યો જઉં છું;—પણ મહારો અડધો તમે આપો છો ને ? ”

રંગનાથ બાળકને કશેા ઉત્તર નહિ આપતાં નીચું જોઈ રહ્યો હતો. બાળકનો “ મહારો અડધો આપો—મહારો અડધો આપો ! ” એવો તગાદો ચાલુ થયો. તે પોતાના બાળ સ્વભાવને અનુસરી રંગનાથના હાથ પકડી ખેંચવા વાગ્યો. રંગનાથ તેને દૂર ખસેડવા લાગ્યો. જો એકાદ ચિત્રકાર ત્યાં હોજર હોત તો તેને ભીમગર્વહરણુનો પ્રકાર અવશ્ય યાદ આવ્યો હોત. ભીમ ગર્વિષ્ઠ હતો અને આ ડેકાણે બાળક ગર્વશૂન્ય હતો. રંગનાથના અચળ અને સ્થિર ચરણો ઉંચા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ રાવણના કૈલાસને ઉચકવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવો નિષ્ફળ અને અંતે રૂદનમાં પર્યવસાન થાય એવો પ્રયત્ન હતો. બાળકનું પણ તેમજ થયું. રંગનાથ હજી સુધી પોતાની પૂર્વસ્થિતિમાં જ હતો. છેવટે બાળકે જ્યારે બૂમરાણ કરવા માંડ્યું ત્યારે તેણે તેના તરફ ઉંચું જોયું. બાળક પ્રમાણે તેનાં નેત્રોમાં પણ જળ ભરાઈ આવ્યું હતું; કિન્તુ એ જળ રૂદનનું નહોતું—અનિમિષ દષ્ટિના આકર્ષણ તેમજ ક્રોધનું હતું. પોતાની લાકડી હલાવીને રંગનાથે કહ્યું:—“ કોણ છે ? શું છે ? ”

બાળકે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ હું માધવપ્રસાદ છું ! મહારો અડધો આપો. મહારા પૈસા આપો. તમારો પગ ઉંચો કરો ! ઉં-ઉં-ઉં-ઉં—”

“ કોણ, તુંજ છે કે ? ” આમ કહીને રંગનાથે પુનઃ નીચે બેસી જઈ પોતાનો પગ અડધા ઉપરજ દાબી રાખ્યો. પછીથી તેણે પોતાની લાકડી ઉઘી કરીને કહ્યું:—“ ચાલ, અહિંથી ચાલ્યો જાય છે કે નહિ ? ”

બાળક રંગનાથનું ઉચ્ચસ્વરૂપ જોઈ ગભરાયો—ભયભીત બની ગયો. થોડે દૂર જઈને તે રડવા લાગ્યો. આથી રંગનાથ વિશેષ ક્રોધે ભરાયો. તેણે દાંતથી ઓછ પીસતાં બાળક તરફ જોવા માંડ્યું. ચિત્તારો બાળક એ વિરાટ સ્વરૂપ જોતાંજ ભયભીત બની જઈને રડતો રડતો નાસવા લાગ્યો. રંગનાથ પોતાની જગ્યાએ સ્થિરતાથી બેસી રહીને બાળક તરફ જોઈ રહ્યો હતો. પહેલી દોટ પૂરી થતાં બાળક દમ લેવાને ઉભો રહ્યો. એટલે અંતરેથી પણ તેનો રૂદનધ્વનિ રંગનાથ સાંભળી શકતો હતો.

થોડા સમયમાંજ સૂર્યભગવાન પશ્ચિમાકાશમાં ડૂબી ગયા. સેનાધિપતિ સૈન્યમાંથી ગૂમ થતાં સૈનિકો જેવી રીતે નાશ ભાગ કરે, તથા વિજયી શત્રુ પોતાની બહાદુર સેના સહિત શત્રુ સૈન્યની પૂંઠ પકડે તે રીતે અવશિષ્ટ રહેલાં સૂર્યકિરણો નાશ ભાગ કરતાં ગૂમ થઈ જતાં હતાં, અને બીજા અધિકાર અગ્રેસર થતો હતો. કિરણો અદ્રશ્ય થઈ ગયાં. પ્રથમનો રંગબેરંગી પ્રકાશ પણ વિલીન થઈ ગયો. ગગનમાંડળ તેમજ સમસ્ત પૃથિવીપર અધિકાર દેખાવા લાગ્યો. રંગનાથની આસપાસ પણ બીજા અધિકાર ફેલાઈ ગયો.

રંગનાથે આખા દિવસમાં કશું ખાધું નહોતું. કદાચ તેને તાવ આવ્યો હશે અને તાવથી તેની ભૂખ મરી ગઈ હશે ! બાળક નાશી ગયો એ સમયે તે જે પ્રમાણે બેઠો હતો તેજ પ્રમાણે હમણાં પણ બેઠો હતો. જે દિશા તરફ બાળક પલાયન કરી ગયો તે તરફ હજી સુધી એ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો હતો. તેની દૃષ્ટિ સહજ પણ ફરી નહોતી. તેણે પોતાની પાંપણ સુદ્ધાં હલાવી નહોતી. બાળકને છુપાવવાને માટે તે દિશાએ અધિકારના એક ઉપર એક પડદામાં પોતાનું અંગ ઢાંકવા માંડ્યું હતું તેજ પ્રમાણે રંગનાથની દૃષ્ટિ સ્થામે પણ અધિકારના પડદા પડતા હતા. થોડા સમય પછી તે એકદમ ઉઠી ઉભો થયો. પછીથી જોવો તે લાકડી લેવાને માટે નીચે વળ્યો કે, તેની નજરે બાળકનો અડધો પડ્યો. એ અડધો નજરે પડતાંજ તેનું સર્વાંગ કંપી ઉઠ્યું. તે ધણા સમય સુધી એ અડધા તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. એ નિર્જીવ અડધો, સ્મશાનમાં સળગતી ચિતા પ્રમાણે તેના

અંતરને તેમજ નેત્રોને બાળી નાખવા લાગ્યો ! રંગનાથે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી સભય અંતઃકરણે એ અડધો ઉંચકી લીધો, અને પછી લાંબો હાથ કરી તે એક વિષમય અને ભયંકર પદાર્થ હોય એવી રીતે તેના તરફ જોવા લાગ્યો.

પરંતુ રાત્રિના અંધકારમાં એ નિર્જીવ અડધામાં તે શું જોઈ શકે ? કિન્તુ એજ અડધામાં તેના ભવિષ્યના જીવન પ્રવાહને જૂદી દિશામાં પ્રવાહિત કરવાનું સામર્થ્ય હતું. પોતાની પોટલી બગલામાં મારી, અડધાવાળો હાથ લાંબોજ રાખી તે જે દિશા તરફ બાળક રડતો રડતો ચાલ્યો ગયો હતો તે દિશા તરફ જવા લાગ્યો. ત્રીસ ચાળીસ પગલાં ગયા પછી તે એક ઠેકાણે ઉભો રહ્યો, અને ક્ષણે ક્ષણે ભીષણ સ્વરૂપ ધારણ કરતા અંધકાર તરફ જોઈ રહ્યો; પરંતુ તે કાંઈ જોઈ શક્યો નહિ. રંગનાથ નિરૂપાય થયો. તેણે ‘માધવ—માધવપ્રસાદ’ કહીને ખૂબ મારી. સ્તબ્ધ બનીને ક્ષણપર્યંત તેણે ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવાની રાહ જોઈ; પરંતુ ઉત્તર આવ્યો નહિ. એ જંગલે માત્ર તેની ખૂમોનો પડ્યો પાડ્યો. એ નિર્જન જંગલમાં રંગનાથ એકલોજ હતો. અંધકાર સિવાય ત્યાં બીજી એક વસ્તુ હતી—એ વસ્તુ ધ્વનિનું અગિદ્વાન લેનારી ઘેર શાન્તિજ હતી. રંગનાથે પોતાની ચોતરફ જોયું. તેને એમ લાગ્યું કે, તેને ચારે તરફથી કેદ કરવાને માટે વિશાળ, ઉચ્ચ વૃક્ષો તેના તરફ ધસી આવે છે, તથા પોતાની શાખાઓરૂપી અનંત હાથ તેના તરફ લાંબા કરે છે.

રંગનાથને ભય લાગ્યો. તે નાસવા લાગ્યો. વચ્ચે વચ્ચે શ્વાસ મૂકીને તે “માધવ—માધવપ્રસાદ.” કહીને ખૂમો મારવા લાગ્યો; પરંતુ વાચાહીન અરણ્યમાંથી તેને કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ. જો બાળક એ જંગલમાં કદાચ હોત તો તેણે “ઓ” કહ્યું હોત કે કેમ તે તો ઇશ્વર જાણે ! પરંતુ તે નહોતો. રંગનાથ પુનઃ ચાલવા લાગ્યો; એટલામાં તે ઘોડાની ખરીઓનો અવાજ સાંભળી શક્યો. રંગનાથ ઉભો રહી જે દિશાએથી એ અવાજ આવતો હતો તે દિશા તરફ જોવા લાગ્યો. તેને આવી રીતે વધારે સમય સુખી ઉભા રહેવું પડ્યું નહિ. કેમકે એક ઘોડેસ્વાર સત્વર તેની પાસે આવી પહોંચ્યો. ઘોડેસ્વારને ચોભાવીને રંગનાથે પૂછ્યું:—“ભાઈ તમે માધવ—માધવપ્રસાદને જોયો છે કે ?”

આવા ભીષણ જંગલમાં અજાણ્યો માણસ મળતાંજ ઘોડેસ્વાર ચમક્યો તેમજ ભય પણ પામ્યો તેનાથી ઉત્તર સુદ્ધાં આપી શકાયો

નહિ. રંગનાયે તેને ધીરજ આપવાના હેતુથી કહ્યું:—“ ભાઈ ! ગભરાશો નહિ. હું એક ગરીબ માણસ છું. તમે આ તરફથી મહારા માધવને જતો જોયો છે કે ? ”

બહીતાં બહીતાં ઘોડેસ્વારે કહ્યું:—“ ના ”

“ તેના માથા પર જરીથી ભરેલી ટોપી છે તે હાથમાં છત્રી છે.”

“ મહને રસ્તામાં કોઈ મળ્યું નથી. ”

“ તમારા પહેરવેષ ઉપરથી તમે ઘણા ગરીબ બ્રાહ્મણ હો એમ લાગે છે. ” પોતાના ખિસ્સામાંથી પાંચ રૂપિયા કાઢી રંગનાયે કહ્યું:—
“ તમારું કુટુંબ મહોટું હશે તેથી આ પાંચ રૂપિયા લ્યો, તમારાં આજીવનમાં આવવાનું લાંબ આપજો. હવે આટલામાં આવેલા કોઈ ગામડામાં મહારો માધવપ્રસાદ રહે છે કે નહિ તે મહને કહો ! ”

ઘોડા ઉપર સ્વાર થયેલો માણસ એક ગરીબ બ્રાહ્મણ હતો. તેણે પાંચ રૂપિયા પોતાના ખિસ્સામાં નાખીને કહ્યું:—“ ભાઈ ! મહારા જાણવા પ્રમાણે તો માધવપ્રસાદ નામનો કોઈ છોકરો આ પ્રદેશમાં રહેતો નથી. કદાચ કોઈને ત્યાં પેરાણા તરીકે આવ્યો હોય તો પ્રભુ જાણે ! ”

ક્ષણપર્યંત સ્તબ્ધ રહ્યા પછી એકદમ ઘોડાની લગામ પકડીને રંગનાયે કહ્યું:—“ હે ઇશ્વર ! હું ચોર છું—નરાધમ છું. મહને તમે કેદ કરો ! કેદખાનામાં પહોંચાડી દો ! ”

આ વાક્યો સાંભળી ઘોડેસ્વાર બ્રાહ્મણ તો ભયથી અસ્થિર બની ગયો. તેણે રંગનાથના હાથમાંથી ઘોડાની લગામ ખેંચી લઈ, ઘોડાને એડી મારી દોડાવી મૂક્યો. ઘોડો દૃષ્ટિથી દૂર થાય ત્યાં સુધી રંગનાથ તેના તરફ જોઈ રહ્યો. પછી રંગનાથ પાછો જે તરફ જતો હતો તે તરફ જવા લાગ્યો, અને “ માધવ—માધવપ્રસાદ ” કહીને તે નિર્જન જંગલમાં હાંકો મારવા લાગ્યો.

ઘણા સમય પછી ગગનમંડળમાં ચંદ્રદેવ ઉદિત થયા. આ સમયે રંગનાથ જે ઠેકાણે જઈ પહોંચ્યો તે ઠેકાણેથી એક બીજો રસ્તો પણ જતો હતો. એ ઠેકાણે ઉભા રહીને રંગનાયે પાછી માધવનું નામ દઈને બે ત્રણ બૂમ મારી. તેની બૂમો એ ગંભીર શાન્તિમાં એટલી જલદીથી વિલીન થઈ ગઈ કે, તેનો પ્રતિધ્વનિ સુદ્ધાં સંભળાયો નહિ. પુનઃ રંગનાયે પોતાનું સમ્રણ બળ એકઠું કરીને બૂમ મારી; પરંતુ એ બૂમ પહેલી બૂમોના જેવી તીવ્ર નહોતી. એટલુંજ નહિ પણ તે એટલી સુક્ષ્મ હતી કે, રંગનાથના પોતાનાથી પણ એ બૂમ

સંભળાઇ હશે કે કેમ તે એ જાણે ! વળી બાળકને મારેલી તે છેલ્લી-જ જૂમ હતી. રંગનાથથી હવે જૂમ પાડી શકાતી નહોતી. તેની સમ્પૂર્ણ શક્તિ જતી રહી હતી. તેના મનમાં અસંખ્ય સારા ખોટા વિચારો ઉપજતા હતા. તે જે ઠેકાણે ઉભો રહ્યો હતો તે ઠેકાણેજ બેસી ગયો. આ સમયે તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. વારંવાર “હું નરાધમ છું—નરાધમ છું.” એમ તે બોલ્યા કરતો હતો. આ સમય ઘણો દુઃખદાયક હતો ! મનુષ્ય તેના પાપમય જીવનનાં અસંખ્ય પાપોનું સ્મરણ કરીને ક્ષણ માત્રમાં અવસન્ન બની જાય છે. પાપમય જીવનના ભયંકર અગ્નિમાં એક કલાકમાંજ બળી ભસ્મ થઇ જાય છે. સમ્પૂર્ણ પાપોનું તીવ્ર હળાહળ એક ક્ષણમાં પી જઈને અસ્થિર બની જાય છે ! એ શુભ મુહૂર્ત ક્યારે આવે છે તે કોઈ જાણતું નથી; જ્યારે આવે છે ત્યારે મનુષ્ય બળીને પવિત્ર થાય છે. એ અગ્નિને— ‘ દિવ્ય—અગ્નિ ’ કહેવાય છે ! ”

રંગનાથ પશ્ચાત્તાપના અસહ્ય દુઃખથી એક નહાના બાળકની માફક રડયા લાગ્યો !

સહુવારે રંગનાથ સ્વામીજી પાસેથી નીકળ્યો હતો ત્યારથી તેના અંતરમાં અદ્ધાર વર્ષની કલ્પનામાં નહિ આવેલા એવા વિચારો આવવા લાગ્યા હતા. પણ એ વિચારો કેવા સ્વરૂપના હતા એ તે સમજી શકતો નહોતો. “ હવે મહારા આત્મા પર મહારો હક્ક નથી. મહારો આત્મા હવે સ્વામીજીનો છે. ” એવા શબ્દો વારંવાર તેના ઓઝ પર આવતા હતા. આ શબ્દોને દાબી દેવાનો રંગનાથ પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ તે દબાતા નહોતા સ્વામીજીની દયા, પોતાના પૂર્વ સ્વભાવના ભયંકર દુર્ગ ઉપર ચાલેલો સતત મારો છે એમ તે સમજ્યો. જે સ્વામીજીએ દયા દર્શાવી ન હોત તો પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રહ્યો હોત એમ તેને લાગ્યું. વળી પાછું સ્વામીજીનું એક તત્વપૂર્ણવચન તેને યાદ આવ્યું કે, “ દુરાચારી માણસ પણ જે એકનિષ્ઠાથી મ્હને ભજે છે તો તેની દુરાચાર વૃત્તિ દૂર થઈ તે ધર્માત્મા થાય છે તથા તેને શાશ્વત શાન્તિસુખ મળે છે ” “ ત્યારે હવે કોની શાન્તિ મળતાં મહારો આત્મા શાન્ત થશે ? મહારે હવે સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તવું જોઈએ. મહારા આત્મા ઉપર મહારો હક્ક નથી—સ્વામીજીનો છે ! ” આ પ્રમાણે રંગનાથ સ્વતઃ બોલ્યો.

સ્વામીજીને ત્યાં બનેલા બનાવોના ધીમે ધીમે પોતાના મન પર આધાત થાય છે એ રંગનાથ જાણતો હતો ! આયુષ્યના વિશિષ્ટ કાળમાં

તથા પરિસ્થિતિમાં મનને વ્યાકુળ કરનારો, તથા મનુષ્યની બાવી આયુષ્યનૈકા સન્માર્ગે લઇ જવાનો એક પ્રકારનો દિવ્ય અવાજ હૃદયમાં શુર થાય છે; તે અવાજ રંગનાથ સાંભળી શકતો હતો કે શું ? હવે પોતાનું જીવન બે માર્ગે પસાર કરી શકાય તેમ છે એમ તેને લાગ્યું. એ બે માર્ગમાંનો એક માર્ગ, સ્વામીજીના જેવા વિરક્ત તથા ઉદાર કલ્યાણપૂર્ણ થવું જોઇએ એવો હતો ત્યારે બીજો માર્ગ અધાર કર્મથી મનુષ્યજાતિ ભયભીત થાય એવા અત્યાચારી બનવાનો હતો. આ બન્ને માર્ગમાંથી એક માર્ગને સ્વીકારવા માટે તેના અંતરાત્માંથી કોઇ કહેતું હતું કે શું ? “આત્મા ત્હારો નથી—સ્વામીજીનો છે; તે સ્વામીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે જ ચાલવો જોઇએ ! તેને બીજો માર્ગ લઇ જવાનો ત્હારો અધિકાર નથી.” એમ તેને કોઇ કહેતું હતું કે શું ? મહાત્મા થવું જોઇએ યા તો નરાધમ થવું જોઇએ. સદાચારી પ્રમાણે વર્તવું હોય તો દેવસ્વરૂપ થવું જોઇએ અને જો દુરાચારી પ્રમાણે વર્તવું હોય તો નરાધમ થવું જોઇએ.

રસાયન શાસ્ત્રમાં બે પદાર્થોનું રસાયનિક મિશ્રણ કાઢતાં જો તેમાં ત્રીજો પદાર્થ નાખવામાં આવે છે તો એક પદાર્થનું શુદ્ધિકરણ અને બીજા પદાર્થનો નાશ થાય છે. રંગનાથના મનમાં ઉપજેલા વિચારોની સ્થિતિ પણ એવી થઇ. તેના સારા ખોટા વિચારોમાં પશ્ચાત્તાપનું મિલન થતાં તેના સારા ખોટા વિચારોનું શુદ્ધિકરણ થઇને તેના ખોટા વિચારોનો નાશ થયો. તેની અઢાર વર્ષથી મલિન થયેલી વૃત્તિ પશ્ચાત્તાપના દિવ્ય અગ્નિથી બળી જઇ શુદ્ધ તેમજ તેજસ્વી થઇ, દુર્વૃત્તિનો સર્વોંશે નાશ થયો. આ પશ્ચાત્તાપના આવેશમાંજ તે ‘માધવ માધવ-પ્રસાદ’ કહીને ખૂબો મારવા લાગ્યો; પરંતુ માધવ મળી નહિ આવ્યાથી “હું નરાધમ છું—પાપિષ્ઠ છું.” કહીને તે શોક કરવા લાગ્યો.

પેટમાં અન્ન નહોતું. વિચારોનું ભ્રમણ—પશ્ચાત્તાપની પ્રખરતા, તેથી શરીરમાં ભરાયલો તાવ વગેરેના યોગથી તેનાં નેત્રો સમક્ષ વિવિધ પ્રકારના ચમત્કારો ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા. તાવથી પીડાતા માણસોને આતું હમ્મેશાં થાય છે, એમ સૌના અનુભવમાં તો આવ્યું-જ હશે. રંગનાથ કાંઇ એ નિયમનો અપવાદ નહોતો. તેની આંતર દષ્ટિ સમક્ષ ભૂતકાળના તેમજ વર્તમાનકાળના વિચિત્ર દેખાવો ઉપસ્થિત થયા. કેદખાનાનો સહવાસ થયા પછી અંતરમાંનો પ્રેમ કેવી રીતે ચાલ્યો ગયો તેની તેને હવેજ ખબર પડી. અઢાર વર્ષના તે દેખાવો ધણાજ ભયંકર હતા. પોતાની ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં તે એ

દેખાવો જોતો હતો, તથા એ જોતાં એનાં રૂપે રૂંવાં ખડાં થઈ જતાં હતાં. હજી પણ તે પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં હતો. તેણે ગોવિંદપુરમાંનો તિરસ્કારપ્રવેશ પ્રથમ જોયો. અંતે સ્વામી સ્નેહજ્યોતિના આશ્રમમાં પોતે પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે જાય છે. એવું તેણે સ્વપ્નમાં જોયું.

પછીથી શું થયું? રંગનાથ તેની પોતાનીજ પ્રતિમા જોવા લાગ્યો. સઘળા દુર્વિકારોની મૂર્તિમંત, પોતાનીજ પ્રતિમા, સ્વપ્નમાં તેની દષ્ટિ સમક્ષ ઉભી રહી. એ ભયંકર તેમજ ક્રૂર મૂર્તિ જોવામાં આવતાંજ તેને ભય ઉપજ્યો અને એ પ્રતિમાને ‘તું કોણુ છે?’ એમ તે પૂછવા લાગ્યો. આ સમયે તેનું મન એટલું બધું ભીષણુ તેમજ ગંભીર સ્થિતિમાં હતું કે, પ્રથમની પોતાની પ્રતિમાને જોઈ તે કંપી ઉઠ્યો હતો. પહેલાંની નીચ પ્રતિમાને હમણાં “તું કોણુ છે?” એવો પ્રશ્ન પૂછનાર પોતે કોણુ છે? આવી સ્થિતિમાં અત્યંત અભિમાનથી રંગનાથે પોતાની છાતી પર હાથ ઠોકીને કહ્યું:—“આ આત્મા હવે સ્વામીજીનો છે.” સ્વામીજીની ભાવના ઉત્પન્ન થતાંજ તે તિરસ્કારદષ્ટિથી પોતાની પ્રથમની પ્રતિમા તરફ જોવા લાગ્યો. એ પ્રતિમાની પાછળ દિવ્ય પ્રકાશ ચમકતો તેના જોવામાં આવ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે, પોતાની સ્હામે કોઈએ દીવોજ ધર્યો છે. પુનઃ તે વિશેષ લક્ષ્યપૂર્વક જોવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે પ્રકાશ વધતો જઈને તેની જ્યોતિ ઉજાળા મારવા લાગી. જગત્ ભડભડાટ અવાજ કરતું સળગી ઉઠ્યું હોય એમ રંગનાથને લાગ્યું. એવામાં એ પ્રકાશમાં એક આકૃતિ દેખાવા લાગી. રંગનાથે બારિકાઈથી જોયું તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, એ આકૃતિ ધીમે ધીમે સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનું સ્વરૂપ ધારણુ કરે છે. પોતાની નીચ પાપિષ્ઠ પ્રતિમાની પાછળ સ્વામી સ્નેહજ્યોતિની મૂર્તિ ઉભી રહેલી હોઈ તે પોતાની પ્રતિમા તરફ દ્યાર્દ્ર અને કરુણાપૂર્ણુ સ્નેહદષ્ટિથી જોઈ રહી હતી. રંગનાથને એવી સ્થિતિમાં પણ આનંદ થયો. પોતાની દુષ્ટ પ્રતિમા—તેજસ્વી સ્વામીજીની આગળ કેટલી બધી હીન દેખાતી હતી? સ્વામી સ્નેહજ્યોતિના મુખ ઉપર પ્રકાશી રહેલા અપૂર્વ તેજ આગળ પોતાના મોઢાં પર જણાતી, કલકોની કાળી છાયા કેટલી બધી ખરાબ દેખાતી હતી? રંગનાથ શરમાઈ ગયો. એ બંને પ્રતિમાઓ તરફ જોતાં પણ તેને શરમ ઉપજવા લાગી. સ્વામીજીની પ્રતિમા પરાપકારી છે ત્યારે પોતાની પ્રતિમા પરદુઃખકારી છે! રંગનાથે નીચું જોયું. તેણે આંખો મીચી દીધી. સ્વામીજીએ આ સમયે જાણેકે રંગનાથના મસ્તક પર હાથ મૂક્યો. એ પરમ પવિત્ર હસ્તસ્પર્શ

થતાંજ તેણે પોતાની આંખો ઉઘાડી. સ્વામીજી તેના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને:—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ॥

ગીતા.

આવો આશીર્વાદ આપે છે. રંગનાથને પોતે કૃતકાર્ય થયો હોય એમ લાગ્યું. અઢાર વર્ષમાં કદિ નહિ અનુભવેલા અનિવેચનીય આનંદ તથા સ્વાસ્થ્ય સમુદ્રમાં તે તરવા લાગ્યો. ભક્તિપૂર્ણ અંતઃકરણે તે સ્વામીજી તરફ જોઈ રહ્યો. ધીમે ધીમે તેણે પોતાની દુષ્ટ પ્રતિમાને નહાની થતી જોઈ. અંતે પોતાની પ્રતિમા છેક નહાની થઈ જઈને વામીજીના શરીરમાંથી નીકળતા દિવ્ય પ્રકાશમાં મળી ગઈ, તથા સર્વત્ર દિવ્ય પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો હોય એવો તેને ભાસ થયો. એ દિવ્ય પ્રકાશમાં એકલા સ્વામીજી સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. સ્વામીજી પોતાને ધણાજ પુત્રવાત્સલ્યથી પોતાની પાસે બોલાવે છે એમ તેને લાગ્યું. રંગનાથ ઉઠ્યો. તે સ્વામીજીના બાહુપ્રદેશમાં બરાઈ ગયો. સ્વામીજીએ તેમના હૃદય સાથે પોતાને આલિંગન કરી ચાંપી રાખ્યો છે તથા તેઓ પોતાના બરડા પર તેમનો મૃદુ હાથ ફેરવે છે તેવો તેનો ભાસ થયો.

આ સઘળી સત્યસૃષ્ટિ છે એમ લાગવાથી રંગનાથ સત્વર ઉઠી ઉભો થયો તથા ઉન્માદ સ્થિતિમાં જોયેલી સ્વામીજીની મૂર્તિને તે શોધવા લાગ્યો; પરંતુ ત્યાં શું હતું ?

સર્વત્ર શાન્તિ હતી. વાયુ જાણે કે સ્થિર હતો. રસ્તાની બાજુએ આવેલાં વૃક્ષો અચળ હતાં. જાણે કે ગાંડા-ઉન્મત્ત બનેલા રંગનાથની ઉન્માદલીલા તેઓ સૌ તટસ્થવૃત્તિથી, સદય અંતઃકરણથી અને સહાનુભૂતિથી જોયા કરતાં હતાં. પૃથિવિ પર ચંદ્રનો અત્યંત સ્નિગ્ધ, મનોહર અને મધુર પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યો હતો. એ ચંદ્રપ્રકાશ નહિ; પરંતુ જગદ્ગતને સાત્વિકતા અને અમરતા આપનાર અમૃતની વૃષ્ટિજ પ્રકૃતિદેવીના મંદિરમાં રહેલા ચંદ્રના હૃદયમાંથી થતી હતી.

આ સિવાય ત્યાં બીજું કંઈ નહોતું. સ્વામીજી ત્યાં નહિ હોવાથી પોતે જે દેખાવ જોયો તે સ્વપ્નમાંજ જોયો કે શું એમ રંગનાથ વિચારવા લાગ્યો. તે બોલ્યો :—“અद्यापि स्वामीजना कामज हस्तनो स्पर्श भूदारी पीठ पर ने मस्तक पर थतो होय એવો મૂંઠે ભાસ

થાય છે ! મહારા ઉપર આટલી દયા કોણ કરે તેમ છે ? અરેરે, હું નરાધમ છું, નીચ છું, પાપિષ્ઠ છું ! ”

આમ બોલી રંગનાથ રડવા લાગ્યો. દુર્દૈવે સંકટમાં સપડાયલી પ્રેમાળ પતિવ્રતાના જેવો તેનો શોક દારુણ હતો. બચબીત બનેલા બાળકના જેવો તીવ્ર હતો.

રંગનાથ ક્યાં સુધી રડશે ? તેનો દારુણ શોક ઓછો થશે કે નહિ ? પછી તે શું કરશે ? કિંવા તેણે શું કર્યું ? તે ક્યાં ગયો ? તેની કોઇને ખબર નથી.

પરંતુ બીજે દિવસે સહવારે યોગિની ઉમાપતિના કાનમાં તદ્દન ગુપ્ત રીતે એમ કહેતી હતી કે :—“ ઉમાપતિ ! એ અમાગી અને નરાધમ રંગનાથને શુક્રોદયના સમયે આપણા દ્વાર પાસે મહેં જોયો ત્યારે તો મહારો જીવજી ઉડી ગયો; પરંતુ એટલામાં પાછળથી મહારાજ આવી પહોંચ્યા તેથીજ હું બચી ગઇ. સ્વામીજીએ તેને ક્યાં કાઢી મૂક્યો તે હું જાણતી નથી ! ”

પ્રકરણ ૬ હું.

સ્નેહલતા.

ગોવિંદપુર પ્રથમથીજ વ્યાપારી ગામ હોઇ, તે મુંબાઇની નજીકમાંજ આવેલું હતું. એ ગામમાં કેશવલાલે અન્નપૂર્ણાગૃહ સાથે સ્થાપાણીની હોટલ પણ કાઢી હતી; પરંતુ એ સાત વર્ષ ઉપરની વાત છે. સાત વર્ષ વીતી ગયા પછી ધરાક્રીના અભાવે કેશવલાલે અન્નપૂર્ણાગૃહ બંધ કરી માત્ર સ્થાપાણીનીજ હોટલ ચાલુ રાખી. કેશવલાલનો ધંધો જો કે દિવસે દિવસે અવનત થતો હતો; પરંતુ તેનો ધરસંસાર ઉત્તત થયે જતો હતો; કેમકે તે બે બાળિકાઓનો બાપ થયો હતો.

દુકાનમાં એક ટેબલ ઉપર સ્થાના પાણીના બે બંબાઓ લોખંડની સઘડીઓ ઉપર ઉકળતા હતા. તેની પાસેજ પચાસ સાઠ રકાખીઓ તેના સ્થાના મ્હોટા આકાર પ્રમાણે એકઠી કરીને ગોઠવી રાખેલી હતી. ખાલાઓ ખીંટીઓ ઠોકી તેના પર ભરવી દીધા હતા. ટેબલની પાસે એક ઉઘાડું કપાટ હતું. એ કપાટમાં જૂદી જૂદી જાતના ખાદ્યપદાર્થો—ચેવડો—પુરી—બટાકાનું શાક વગેરે રાખેલાં હતાં. દિવાલ

સાથે જડેલા એક પાટીઆ ઉપર સોડા, લેમન, જંજીર અને રૉસ્બ-રીની કેટલીક બાટલીઓ ગોઠવી રાખેલી હતી.

હૉટલની અંદર કેટલાંક આરસ પત્થરથી મઢેલાં ટેબલો ગોઠવેલાં હતાં, તથા તેની આસપાસ ખુરસીઓ ગોઠવી રાખેલી હતી. મેનેજર ચાતો માલિક કેશવલાલે નાકા ઉપરજ પોતાનાં ખુરસી ટેબલ ગોઠવી રાખ્યાં હતાં. માલિકને શોભે એવો કેશવલાલનો રૂઆપ પણ હતો. એક મેજ ઉપર ચાર પાંચ બરણીઓ હતી. એ બરણીઓ પૈકી એકમાં પેપરમિન્ટ, બીજીમાં સાબુ ત્રીજીમાં ચીરટ વગેરે પદાર્થો હતા.

જો કે આ હૉટલનો માલિક કેશવલાલ હતો તો પણ તેમાં તેના સ્વભાવને, રૂપને, ગુણને તથા શરીરને પણ અનુરૂપ તેની પત્ની કાળિકાનું નામ પણ હતું. કાળિકા કેશવલાલની પત્ની હતી. કાળિકાનાં ધરાકો જૂદાંજ હતાં.

સાંજના ચાર વાગ્યા હતા. કાળિકા પોતાની લાડકી કન્યાની લીલા જોતી, શીવવાનું કામ લઈને બેઠી હતી. તેની મ્હોટી છોકરી ચાર વર્ષની હોય તે રસ્તામાં નાચતી કુદતી હતી તથા બીજી દોઢ વર્ષની છોકરી ઓસરીમાં રાખેલા પારણામાં હતી. ન્હાની છોકરી પોતાની મ્હોટી બહેન પાસે જવાને માટે પારણામાં ઉંચી નીચી થયા કરતી હતી તથા વચ્ચે વચ્ચે પોતાના ન્હાના હાથ લાંબા કરી બરાડા પાડતી હતી. ન્હાની બહેનના આનંદથી આનંદિત થઈને તેની મ્હોટી બહેન તાળીઓ વગાડી, આનંદાવેશમાંજ નાચતી હતી. પોતાની લાડકી કન્યાની અકૃત્રિમ સુંદર ક્રીડા જોઈને કાળિકાનું હૃદય માતૃઅભિમાનથી ભરાઈ આવ્યું. એવું અભિમાન તેમજ આનંદ કયી માતાને ન થાય ? કાળિકાનો, પોતાનાં સંતાનો ઉપર અસાધારણ પ્રેમ હતો એમ નથી; ઉલટો બીજી સાધારણ માતાઓના કરતાં પણ તેનો સંતાનપ્રેમ ઓછો હતો; છતાં માતાના નિર્દય અંતઃકરણમાં પણ કેટલીક ક્ષણો એવી હોય છે કે, એ સમયે તે પોતાની કઠોરતાને તદ્દન ભૂલી જઈ, સંતાનો પ્રત્યેના સ્નેહ સાગરમાં ડૂબી જાય છે. આવીજ એક ક્ષણ કાળિકાના અંતરમાં ઉછળતી હતી. પોતાનાં સંતાનોની સલીલ ક્રીડા જોઈને તેને એક પ્રકારનું કૃતકાર્યત્વ લાગતું હતું. પોતાની ન્હાની કન્યાના પારણાની દોરી ખેંચી પ્રેમથી તે ગાવા લાગી કે:-

“ ધન્ય વિધાતા, ધન્ય તને છે, ધન્ય કેવી કરણી,
બાળપ્રેમથી, મુગ્ધ બને સૌ, મોહાધીન છે ધરણી. ”

એટલામાં પાછળથી અત્યંત કોમળ તેમજ મધુર ગીતાલાપ નીકળ્યો:—

“ ઇશ્વરની છે અકળ કળા એ, જાય ન મુખે વરણી. ”

કાળિકા સ્વભાવે ઘણી નિર્દય હતી; તો પણ ઇશ્વરનો અનુગ્રહ સાંભળવામાં આવતાંજ તેને આનંદ થયો તથા તેણે પોતાની દષ્ટિ પાછી ફેરવી, તો એક સુંદરી તેની નજરે પડી. બન્નેની દષ્ટિનું મિલન થતાંજ તે સુંદરીએ વિષણુ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ બહેન ! આ તમારીજ કન્યા છે કે ? વાહ, કેવી આનંદી છે ! ”

સ્ત્રીજ્ઞતિ સ્તુતિપ્રિય હોય છે; તેમાં વળી કાળિકા તો વિશેષ હતી. સુંદરીએ કરેલી પોતાની કન્યાની સ્તુતિ સાંભળતાંજ તેણે આ નવીન સુંદરીને પોતાની પાસે બેસાડીને કહ્યું:—“ તમને પણ આ પુત્રી હોય એમ લાગે છે ? ચ્હા પીશો ? મંગાવું કે ? અમારી ચ્હાનીજ દુકાન છે ! અરે ગુલાબ ! જા એક કપ ચ્હા પહોંચાડવાનું કહે. ”

સુંદરીએ કાળિકાના આદરાતિથ્યને “ ના—ના—ચ્હાની કાંઈ જરૂર નથી. ” કહીને વિશેષમાં કહ્યું, “ પરમેશ્વરની કૃપાથીજ મહને એક પુત્રી રત્નની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. ”

ખરેખર, એ સુંદરી પાસે એક છોકરી હતી. હજી તેની માતાના બોળામાં તે શાન્તિથી નિદ્રાસુખ ભોગવતી હતી. અહાંહા ! એ બાળમુખ કેવું મનોહર, સુંદર તેમજ આકર્ષક હતું ! વાયુદેવતા પણ નિરભિમાનતાથી તેના મૃદુ, કાળા કેશરાશી સાથે આનંદ નૃત્ય કરતા હતા ! બાળિકાનું વિશાળ બાલ, વિસ્તૃત તેમજ તેજસ્વી નયનયુગલ, વદનમંડળ પરની અપૂર્વ તેજસ્વી કાન્તિ વગેરે એક વખત જેના જોવામાં આવતું તે માણસને એ બાળિકાનું નૈસર્ગિક રૂપસૌન્દર્ય વારંવાર જોવાની ઇચ્છા થયા કરતી હતી. તેની નાસિકા સરળ હતી. બન્ને ગાલ ગુલાબને પણ શરમાવે એવા હતા. ચ્હાના ચ્હાના કોમળ હાથપગ ઘણા સુંદર દેખાતા હતા અર્થાત્ તેનું રૂપ અસામાન્ય—અતુલનીય અને મનમોહક હતું.

કેટલીક વાતચિતને અંતે કાળિકાએ તરુણીને પૂછ્યું:—“ અહિંથી ક્યાં જવાનો તમારો વિચાર છે ? ”

“ રાધનપુર. ”

“ રાધનપુર સુધી પગે ચાલીને જશો ? પગ રસ્તે અહિંથી રાધનપુર પહોંચતાં ત્રણ ચાર દિવસ લાગે છે. ” કાળિકાએ પોતાની ચ્હાની કન્યાને પાસણામાંથી બહાર કાઢી પોતાના બોળામાં લાધને કહ્યું.

“હા, પગે ચાલીને ગયા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.” સુંદરીએ ખિન્ન સ્વરે કહ્યું.

“આ છોકરીને કેવી રીતે લઈ જશો ? તેમ કરશો તો તમારા તેમજ તમારી સુકુમાર કન્યાના દુઃખનો પાર રહેશે નહિ.” કાળિકાએ એ સુંદરીની જાગ્રત થયેલી કન્યાના તરફ આંગળી કરીને કહ્યું.

સુંદરીએ જાગ્રત થયેલી પોતાની પ્રાણાધિકા પુત્રી તરફ જોઈને જ કહ્યું:—“હું મહારી આ પ્રાણાધિકા પુત્રીનો જ વિચાર કરું છું!”

આ સમયે સુંદરીની પુત્રીએ પોતાની બન્ને આંખો ઉઘાડી હતી. અહાહા ! તેનાં નેત્રો કેવા સુંદર હતાં ? એ નેત્રો નહિ; પરંતુ જે રત્નોજ હતાં—અપૂર્વ તેજસ્વી મોતીની જેડજ હતી. એકાદ ઝવેરી પોતાની તીજેરીમાં રાખી મૂકેલાં અમૂલ્ય રત્નો તીજેરી ઉઘાડીને એ રત્નોના પ્રકાશથી ઘરાકોનાં પરિક્ષક નેત્રોને આંજ નાંખે તેવી જ રીતે એ કન્યાએ પોતાની પાંપણોરૂપી તીજેરીમાં છુપાવી રાખેલાં તેજસ્વી રત્નો—નેત્રો, પાંપણો ઉઘાડી પોતાની માતાને તથા કાળિકાને બતાવ્યાં. સરવરમાં પ્રાતઃકાળે વિકસિત થયેલાં કમળો જે પ્રમાણે પોતાની પવિત્રતાથી, તેમજ અભિનવ સૌન્દર્યથી તથા પરમપવિત્ર હાસ્યથી આસપાસના પ્રદેશને પવિત્ર, નૂતન સૌન્દર્યપૂર્ણ તથા આનંદિત કરે છે તેજ પ્રમાણે એ બાળિકાની આંખો વિકસિત થયેલી જોઈ, તેની અભાગિની માતાને પણ આનંદ થયો. તેણે પોતાની કુસુમ સમાન સુકુમાર, સૌન્દર્યમયી બાળિકાને હૃદય સાથે ચાંપીને, તેના ગુલેગુલાબી ગાલ ઉપર ચુંબન કર્યું અને પછીથી તેને કપડું ઓઢાડી દીધું.

અપરિચિત સુંદરીએ કાળિકાને, પોતે ક્યાંથી આવી છે, ક્યાં જાય છે, પોતાની સ્થિતિ કેવી છે વગેરે હકીકત કહી સંભળાવી. એ હકીકત કહેતાં તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. સુંદરી પોતાની આત્મકથા કહી રહી એટલામાં તેની સૌન્દર્યશાલિની પુત્રીએ, પોતાનો હાથ લાંબો કરી મસ્તક પર ઓઢેલું વસ્ત્ર ખસેડી નાખ્યું તથા તેણે માતાના મ્હોં તરફ જોઈ સ્મિત હાસ્ય કર્યું. વળી પુનઃ પોતાનું મ્હોં વસ્ત્રમાં છુપાવી પાછું તરતજ બહાર કાઢી તેણે ફરીથી પણ સ્મિત હાસ્ય કર્યું તથા અંતે તે માતાના બોળામાંથી આળોટતી આળોટતી નીચે ઉતરી. સુંદરીએ તેને પાછી ઉંચકી લેવાને હાથ લાંબા કર્યા તેથી કાળિકાએ કહ્યું:—“તેને આવવા દો. જુઓને મહારી ચંપા પણ તેના તરફ કેવા આનંદથી જોઈ રહી છે ! ગુલાબ સુદાં તેને લેવાને આવી છે ! ગુલાબ ! તું આ મોકલવાનું કહી આવી કે ?”

ગુલામે ઉત્તર આપ્યો:—“મહારા બાપાએ કહ્યું કે, હમણાં મોકલી આપું છું.”

કાળિકા:—ગુલામ, ચંપા ! તમે આની સાથે રમો હોં ! લલ્લેશો નહિ.

તદન બાલ્યાવસ્થામાં ભીતિ અને સંકોચનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. આપણા પારકાનો ભેદ અંદરમાં ઉપજેલો હોતો નથી. જગતના દોષનો સ્પર્શ થયેલો હોતો નથી. બાલ્યાવસ્થામાં માત્ર આનંદ અને એકાત્મતાજ ભરેલી હોય છે તેથી કરીને એક જ્યોતિમાં બીજી જ્યોતિ મળતાં જેમ બન્ને જ્યોતિ અભિન્ન થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે એ ત્રણે બાળિકાઓ એક થઈ ગઈ. જાણે કે ગયા છવનમાં પણ તેઓ એક બીજી-ઓની મૈત્રિણીઓજ હતી. સુંદરી સ્નેહલતાની પુત્રી જમીન પર બેસી એક ન્હાતું લાકડું લઈ જમીન ખોદવા લાગી એટલે ગુલામ અને ચંપા પણ તેને મદદ કરવા લાગી. આ ત્રણે બાળિકાઓમાં માત્ર આનંદ સિવાય બીજો કોઈ વિકારજ નહોતો.

બાળિકાઓની રમત તરફ ટૌતુકથી જોતાં કાળિકાએ સ્નેહલતાને પૂછ્યું:—“બહેન ! તમારી કન્યાનું નામ શું છે ?”

સ્નેહલતાએ ‘શાન્તિલતા’ એવો ઉત્તર આપ્યો એટલે કાળિકાએ પૂછ્યું:—“એ વર્ષની હશે કેમ ?”

સ્નેહલતાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ગયા મહા મહિનામાં બીજી ઉતરીને ત્રીજી વર્ષ બેઠું છે.”

આ સમયે ત્રણે બાળિકાઓ ચમકી ઉઠીને મ્હોટેથી હસતી, એક-બીજાનો હાથ પકડી ઉભી થઈ અને એક કીડાને જોઈ નાચવા લાગી. મ્હોટી ગુલામે એ કીડાને પોતાના હાથથી સહજ દૂર ખસેડ્યો. સ્પર્શ થતાંજ કીડો પૈસાના આકારની માફક ગોળ વળી ગયો. સ્વર્ગ જમીન પર આવ્યું. બાળિકાઓ ખૂબ હસવા લાગી. એ ત્રણે દેવી અપ્સરાઓનો નાચ જોઈને સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પણ કદાચ મુગ્ધ બની ગઈ હોત; કેમકે એ નાચ બીજાઓના આનંદને માટે નહોતો—માત્ર આત્માનંદ માટે હતો.

બન્ને માતાઓ ત્રણે બાળિકાઓ તરફ પ્રસન્ન મુખે જોઈ રહી હતી. કાળિકાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ત્રણે જણી-ઓ કેવા રંગમાં આવેલી છે? જાણે ત્રણે સગી બહેનો કેમ ન હોય !”

અપરિચિત સ્નેહલતા કાળિકાને મુખે આ શબ્દો સાંભળવાનીજ રાહ જોતી હતી ! ડૂબી જતું માણસ ગમે એટલા ન્હાના લાકડાનો પણ આધાર લે છે તેજ પ્રમાણે સ્નેહલતા એકાએક કાળિકાનો હાથ પોતાના

હાથમાં લઇને તેના તરફ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોથી જોઇ રહી. તેના ઓછ પણ હાલતા હતા. આ ઉપરથી તેને કંઇ ખોલવું હતું; પરંતુ કંઠ ભરાઇ આવ્યાથી તેનાથી ખોલી શકાતું નથી એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડતું હતું. કાળિકાએ સ્નેહલતા તરફ જોઇ સ્નેહસૂચક સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ બાળકોની પિછાન કેવી જલદી થાય છે! ત્રાહિત માણસ તો શું પરંતુ ઓળખીતું માણસ સુદ્ધાં એકદમ તેમની જૂઠાઇને જાણી શકતું નથી.”

સ્નેહલતાના અંતઃ કરણમાં પુનઃ આશા ઉપજી. પુનઃ તેણે ખોલવાનો પ્રયત્ન કરીને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ મહારી એક વિનંતિ તમે કૃપા કરી માન્ય કરશો કે? મહારી શાન્તિતું તમે તેને તમારી પુત્રી સમજીને પ્રતિપાલન કરશો કે? આ જગતમાં હું એકલી અભાગિની છું. હું રાધનપુર મહારી શાન્તિને લઇ જઇ શકું તેમ નથી. ત્યાં જો એને સાથે લઇ જઉં તો તેની સંભાળ રાખવા જતાં મહારાથી કશું કામકાજ થઇ શકે નહિ, અને અમારે બન્નેને ભૂખે પેટે પડ્યાં રહેવાનું થાય. એની સંભાળ રાખવામાંજ મહારો સમય જાય તો હું ઉદર-નિર્વાહને અર્થે નોકરી ચાકરી કેવી રીતે કરી શકું? તથા બે જણનો નિર્વાહ થઇ શકે એટલા પૈસા પણ કેવી રીતે કમાઉં? હું ભિક્ષા માગું કે? મહને કોઇ ભિક્ષા આપશે કે? મહોટપણે જ્યારે મહારી શાન્તિને એમ માલૂમ પડે કે ‘ન્હાનપણમાં હું મહારી માતા સાથે ભિક્ષા માગતી હતી’ ત્યારે મહને કેટલું બધું દુઃખ થાય? એટલા માટેજ હું તમને, તેને તમારી પાસે રાખવાની વિનંતિ કરું છું. નોકરીનો પત્તો લાગ્યા પછી થોડા સમયને અંતરે હું આવીને મહારી શાન્તિને લઇ જઇશ. ઇશ્વરેજ મહને આ રસ્તે આવવાની બુદ્ધિ આપી. તમારી બન્ને પુત્રીઓ ઘણી પ્રેમાળ અને આનંદી છે એવું જોવામાં આવ્યાથી તેમની માતા પણ સ્નેહનો સાગર હશે સમજીને હું તમારી પાસે આવી છું. અનુભવને અંતે મહારી સમજ ખરી દરી છે. તમારા બાળકો પ્રત્યેના પ્રેમની તુલના થઇ શકે તેમ નથી. તમે પ્રેમની પ્રતિ-ભૂતિજ છે એમ કહું તો તેમાં પણ બિલકુલ અતિશયોક્તિ નથી. તમારી કન્યાઓ ભેગી મહારી કન્યા પણ આનંદથી રહી શકશે. ત્રણે બાળિકાઓ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી જેવીજ છે. મહારી શાન્તિને તમે આશ્રય આપશો એટલે ‘ત્રિવેણી સંગમ’ થયા જેવુંજ થશે. બહેન! દયા લાવી મહારી વિનંતિ માન્ય કરશો કે?”

કાળિકાએ પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવીને કહ્યું:—“ હજી સુધી ત્હા કેમ

આવી નહિ ? ધરાકોની ધાંધળમાં કદાચ ભૂલી ગયા હશે. બહેન ! પ્રથમ તમે ત્યાં પીને શાન્ત થાઓ ! ”

સ્નેહલતાએ શાન્ત અંતઃકરણે કહ્યું:—“મહારી શાન્તિના કુળ સંબંધી શંકા રાખશો નહિ. તેનો જન્મ ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો છે. એ અહિં રહેશે તો તેથી તમને કશું નુકસાન થશે નહિ. જો તેના ખર્ચને લીધે તમે તેને આશ્રય આપતાં સંકોચાતાં હશો તો હું દર મહિને આઠ રૂપિયા પહોંચાડતી રહીશ ! ”

એટલામાં એક પુરૂષનો સ્વર સંભળાયો કે:—“ જો તમારી તેને અહિં રાખવાની ઇચ્છા હોય તો દર મહિને દશ રૂપિયા લેવામાં આવશે. વળી છ મહિનાની રકમ તમારે અમને અગાઉથી આપતી પડશે.”

“ મહિનાના દશ એટલે છ મહિનાના સાઠ રૂપિયા થયાને ? ” કાળિકાએ પૂછ્યું.

સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“હું સાઠ રૂપિયા રોકડા આપવાને તૈયાર છું.”

જો પુરૂષે પ્રથમ રૂપિયાની વાત કાઢી હતી તેણે આગળ આવી, તરફી પાસે ત્યાંનો પ્યાલો મૂકીને કહ્યું:—“ આપઘાતિ પરચુરણ ખર્ચ માટે બીજા પંદર રૂપિયા જોઈશે. ”

“ એટલે પોણાસો રૂપિયા થયા ! ” કાળિકાએ કહ્યું.

“ હું પોણાસો રૂપિયા આપવા તૈયાર છું. મહારી પાસે એકંદર એંશી રૂપિયા છે. મહારું ખર્ચ હું માત્ર પાંચ રૂપિયામાં નિભાવી લઈશ. રાધનપુર હું પગે ચાલતીજ જઈશ. ત્યાં જઈને કરી કામ થયા પછી હું મહારી શાન્તિને લઈ જઈશ, એ વખતે ગુલાબ તેમજ ચંપાને પણ હું એક એ મહિનાને માટે મહારી સાથે લઈ જઈશ. ”

કેશવલાલે હસીને કહ્યું:—“ પરંતુ છોકરીનાં કપડાં લતાં છે કે ? ”

કાળિકાએ પતિના આગમનનું કાંઈ પણ ચિહ્ન નહિ જતાવતાં સ્નેહલતાને ત્યાં પાનનો આગ્રહ કરવા માંડ્યો. સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“જરૂર પૂરતાં કપડાં મહારી પોટલીમાં છે. એ માટે તમારે અડચણ નહિ વેઠવી પડે. ”

“ એ કપડાં તમારે અહિં મૂકી જવાં પડશે. ”

“ અહિં નહિ મૂકી જઈ તો શું હું મહારી શાન્તિને ઉઘાડી રાખીને ચાલી જઈશ ? તમે મહેને ઝોળખતાં નથી છતાં દયા ભાવે મહારા પર ઉપકાર કરી, મહારી પુત્રીને આશ્રય આપવાનું કહો છો તેથી શું હું મહારી કન્યાને તમને ભારરૂપ થવા દઈશ ? શાન્તિનાં

જે એ ચાર ઘરેણાં છે તે પણ હું તેને પહેરાવતી જઈ છું. ” આમ કહીને સ્નેહલતાએ એક એ સોનાની વીંટીઓ, એક સોનાનું કડું, એ સોનાની પાટલીઓ વગેરે અલંકારો પોતાની પુત્રી શાન્તિને પહેરાવી દીધા તેમજ કપડાંની પોટલી તેણે કાળિકાને સ્વાધીન કરી.

કાળિકા અને કેશવલાલ ઘણા આશ્ચર્યમાં પડી ગયાં. આપો-આપ ત્રણસો ચારસો રૂપિયા ઘેર બેઠે આવી પહોંચ્યા ! કેશવલાલ અને તેની પત્ની કાળિકા પૈસાના ઘણાં લોભી હતાં; છતાં તેઓ ઉપરથી નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ દર્શાવતાં બોલ્યાં:—“ જો કે, આ જોખમ સાચવવું અમે ઉચિત ધારતાં નથી; પરંતુ તમારો આગ્રહ છે તેથી અમે લાચારીથી તમારી શાન્તિને આશ્રય આપીએ છીએ. કોઈનું પણ કલ્યાણ થાય એમજ અમે ઇચ્છીએ છીએ. અમારી બે પુત્રીઓ છે તેજ પ્રમાણે અમે શાન્તિને ત્રીજી સમજીશું—તમે નિશ્ચિંત રહેજો. ”

કાળિકાએ કહ્યું:—“ વળી જો મહેનેજ ત્રીજી પુત્રી થઈ હોય તો મ્હારે તેને ઉછેરવી પડતને ? ”

આમ કહીને, શરમાઈ જઈ કાળિકા, કેશવલાલ તરફ જોઈ રહી.

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળેજ સ્નેહલતા પોતાની પુત્રીને કાળિકા તથા કેશવલાલના આશ્રયમાં રાખી ચાલી ગઈ. જતી વખતે તેણે પોણોસો રૂપિયા કાળિકાના હાથમાં મૂકી દીધા.

પોતાની માતા નિર્દયતાથી પોતાને, બીજને સ્વાધીન કરી જાય છે એ અનાથ, અજ્ઞાન નિદ્રાધીન શાન્તિલતા બાણુતી હતી કે ? હજી મુંઘી બાળિકાના અંતઃકરણમાં પ્રેમ—રાગ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થયા નહોતા; પરંતુ જો તેણે મહાકષ્ટે પોતાનાથી જૂદી થનારી માતાનું દ્રવિત અંતઃકરણ અને વ્યાકુળ મુખ જોયું હોત તો તેણે રડીને તેની માતાને પોતાની પાસેથી જવા દીધી હોત નહિ; પરંતુ શાન્તિ ! તું સ્વસ્થતાથી સૂઈ રહે. ત્હારી માતા ત્હારો ત્યાગ કરી જાય છે એ તું નજ જોઈશ !

અપરિચિત સુંદરી જડ અંતઃકરણથી ચાલી ગઈ. તે દૃષ્ટિથી દૂર થઈ એટલે કેશવલાલે પોતાની અર્ધાંગના તરફ જોઈને આનંદથી કહ્યું:—“ ઠીક થયું, આજકાલ પૈસાની ઘણી તંગી હતી. દુષ્કાળમાંજ પૈસાનો વર્ષાદ વર્ષો ! તું પણ શિકાર પકડવામાં ઘણી ચાલાક છે, બહાલી ! ”

પ્રકરણ ૭ મું.

સ્નેહલતાના પતિનો પરિચય.

દુરાચારી દુષ્ટદષ્ટિ દુરાવાસી ચ દુર્જનઃ ।

યન્મૈત્રી ક્રિયતે પુંસાં સ તુ શીઘ્રં વિનશ્યતિ ॥

ચાળક્ય નીતિસાર.

(ભાવાર્થ:—દુરાચારી, ખોટી દષ્ટિવાળા, ખરાબ સ્થાનમાં નિવાસ કરનારા દુષ્ટ મનુષ્યની સાથે જે મિત્રતા કરે છે તેનો સત્વર વિનાશ થાય છે.)

*

*

*

*

મુ'બાઈથી લગભગ પચાસેક માઇલને અંતરે કલ્યાણપુર નામનું ગામ આવેલું હતું. એ ગામના જમીનદારનું નામ રામપ્રસાદ હતું. રામપ્રસાદની વાર્ષિક આવક આઠહજાર રૂપિયાની હતી. તેના તાબામાં ઘણી જમીન તથા ગામો હતાં. આ સમયે રામપ્રસાદની ઉંમર લગભગ પાંત્રીસ વર્ષની હતી. પંદર વર્ષથી તેના પિતા પરલોકવાસ કરી ગયા હતા. સ્વર્ગસ્થ જમીનદાર મહાશય ઘણા પરોપકારી, ધર્મશીલ તેમજ દાનશીલ હતા; પરંતુ અગ્નિમાંથી જેમ અંગારા નીકળે છે, ગુલાબમાંથી જેમ કાંટા નીકળે છે તેજ પ્રમાણે એવા દેવપ્રકૃતિના પુરુષને રામપ્રસાદ જેવો દુરાચારી પુત્ર થયો. બાલ્યાવસ્થાથીજ રામપ્રસાદ, ઉદ્ધત સ્વચ્છંદી અને સ્વેચ્છાચારી હતો. કેટલાક દુષ્ટ તેમજ નીચ મિત્રોના સહવાસથી તે પોતાની પંદર વર્ષની ઉંમરથી મદ્યપાન કરતાં શિખ્યો હતો. વળી તે વ્યભિચારી પણ હતો. આવા દુષ્ટ પુત્રની પ્રાપ્તિથી સ્વર્ગસ્થ જમીનદાર મહાશયને ઘણો શોક થતો હતો; પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં ઇશ્વરે પુત્રનું મ્હોં બતાવેલું હોવાથી તથા તે સિવાય તેમને બીજું એક પણ સંતાન નહિ હોવાથી સ્વર્ગસ્થ જમીનદારનો પોતાના પુત્ર પ્રત્યે સાહજિક પ્રેમ હતો. રામપ્રસાદ જ્યારે વીસ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યારે તેના પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા. તત્પશ્ચાત્ છ માસને અંતરે રામપ્રસાદની માતા પણ સ્વર્ગવાસિની થઇ. આથી રામપ્રસાદ વિશેષ સ્વતંત્ર થયો. યુવાવસ્થા, સ્વતંત્રતા અને દ્રવ્યના યોગથી ઘણું બીષણુ પરિણામ આવવાની સંભાવના છે; તેથી રામપ્રસાદ પણ સ્વેચ્છાનુસાર વર્તવા લાગ્યો. તેણે કલ્યાણપુર ગામથી લગભગ એ માઇલ દૂર આવેલા

પોતાના મોતીબાગમાં એક સુંદર બંગલો બંધાવ્યો, અને તેમાં એક બ્રાહ્મણ જાતિની બાળવિધવાને લાવી રાખી. રામપ્રસાદ એ બાળવિધવાની સાથે રતિરંગ ઉડાવવામાં જ પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો.

રામપ્રસાદની પત્ની સ્નેહલતાની ઉંમર એ પ્રસંગે સોળ વર્ષની હતી. સ્નેહલતા, સુશીલ, નમ્ર, વિનયી પતિપ્રાણી સાધ્વી સ્ત્રી હતી. તેનાં માબાપ સામાન્ય સ્થિતિનાં હતા; પરંતુ સ્નેહલતા પોતાના સદ્ગુણો તથા સૌન્દર્યને પરિણામે જમીનદાર મહાશયની પુત્રવધૂ થઈ શકી હતી. રામપ્રસાદ પ્રવૃત્તિનો દાસ હોવાથી તે પત્નીના સદ્ગુણોની કિંમત કરી શક્યો નહિ. તે મોહાંધ બની જઈ બ્રાહ્મણ બાળવિધવા માયાની સાથે જ પોતાના મોતીબાગમાં આવેલા બંગલામાં ઘણાખરા દિવસો સુધી રહેતો હતો. અડવાડીએ એકાદ વખત ઘેર આવીને કારભારી તેમજ મુનીમનું કામ તપાસી તે તેમને બીજાં નવીન કામોની સૂચના કરી જતો હતો. વૃદ્ધ કારભારી, રામપ્રસાદનો સ્વભાવ સારી રીતે જાણતા હતા તેથી તેઓ આંખ આડા કાન કરી પોતાનું કામકાજ કર્યા કરતા હતા.

રામપ્રસાદનું આરિચ્ચ વિશેષ બગડવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેની સાથે સરસ્વતી દેવીને દુસ્મનાવટ હતી. શ્રીમંતના પુત્રને ભણવાની માથાફાડ શા માટે કરવી જોઈએ ? એવો રામપ્રસાદનો મત હતો.

સ્નેહલતા વારંવાર પતિને ઉપદેશ આપતી હતી; પરંતુ એ ઉપદેશ વ્યર્થ થતો હતો. સ્નેહલતાનો ઉપદેશ સાંભળી ઉલટો રામપ્રસાદ તેના ઉપર વિરક્ત થતો હતો. બીજી તરફથી માયાની મોહિનીમાં તે એટલો ફસાઈ પડ્યો હતો કે, સ્નેહલતા ઉપર તેનો સહજ પણ પ્રેમ નહોતો.

આમ છતાં પણ સ્નેહલતા પોતાના સ્ત્રીધર્મને અનુસરી પતિને સુખી તેમજ આનંદિત કરવાનાજ પ્રયત્નો કર્યા કરતી હતી; પરંતુ એ પ્રયત્નોની રામપ્રસાદ સહજ પણ કદર કરી શકતો નહોતો. તે સ્નેહલતાના અપૂર્વ પ્રેમનો યતકિંચિત્ બદલો પણ તેને આપતો નહોતો.

ધીમે ધીમે માયા સંબંધની સઘળી હકીકત સ્નેહલતાના જાણવામાં આવી. સ્ત્રીજાતિ સઘણું દુઃખ સહન કરી શકે છે; પરંતુ પતિને અન્ય સ્ત્રી ઉપર અનુરક્ત થયેલો જોઈ શકતી નથી. તદ્દનુસાર માયાની હકીકત જાણવામાં આવતાં સ્નેહલતાના સોંકની

સીમા રહી નહિ. આ સમયે સ્નેહલતા સગર્ભા સ્થિતિમાં હતી તેને પાંચ મહિના પૂરા થયા હતા. એવામાં એક દિવસે રાત્રે પુષ્કળ મધપાન કરીને રામપ્રસાદ પત્ની પાસે આવ્યો. સ્નેહલતાએ તેને ધણું સમજાવ્યો; પણ પાપાણુ ઉપર પાણી ! સ્નેહલતાએ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—
“ સ્વામિન્ ! તમે જેને અમૃત સમજી પીઓ છો તે અમૃત નહિ; પણ ઝેર છે. મનુષ્યને અધમાધમ બનાવનાર મધનો આપણે સ્પર્શ પણ ન કરવો જોઈએ. બ્રાહ્મણજાતિમાં મળેલા અમૃત્ય માનવદેહને તમે આપી રીતે અપવિત્ર ન કરો ”

રામપ્રસાદે ઉત્તેજનાસ્પૃશ્ચક સ્વરે કહ્યું:—“ ઠીક છે. ત્હારે મ્હને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી. મનમોહન સુરાસુંદરી તેમજ મ્હારી માનીતી પ્રિયા માયાનો હું જીવનપર્યંત ત્યાગ કરવાનો નથી. હું સધળું સમજું છું. આજથી તું મ્હને એક શબ્દ પણ કહીશ નહિ. ”

સ્નેહલતા:—સ્વામિન્ ! પરનારીના પ્યારથી સંસારમાં કોઈ સુખી થઈ શક્યું નથી. રાવણ, કીચક, દુર્યોધન વગેરે સત્તાધારી પુરુષો પણ પરનારીના પ્યારથી કેવા પાયમાલ થઈ ગયા હતા તેનો વિચાર તો કરી જુઓ.

રામપ્રસાદ:—ત્હારાં શાસ્ત્રો ને પુરાણો ત્હારી પાસે રાખ. હું મ્હારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરીશ.

સ્નેહલતા:—તમારે તમારા કલ્યાણની ખાતર આ અમંગ્લાનું કહેવું માનવુંજ જોઈએ.

રામપ્રસાદ:—હું કાંઈ ત્હારો ગુલામ નથી કે ત્હાં કહેવું માનું !

સ્નેહલતા:—જો તમે સમજી હોત—તમારું વર્તન સાં જોત તો મ્હારે તમને એક પણ શબ્દ કહેવાની જરૂર નહોતી; પરંતુ તમે દિન-પ્રતિદિન વિશેષ અધમ થતા જાઓ છો તેથીજ મ્હારે વારંવાર તમને એ શબ્દ કહેવા પડે છે.

અધમ શબ્દ સાંભળવામાં આવતાં રામપ્રસાદના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. સુરાની ઉત્તેજનાથી તેને હિતાહિતનું જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. તેણે “ તું મ્હને અધમ કહે છે કેમ ? ઠીક લે, હું તને આજે બરાબર સપાટો બતાવું છું. ” કહીને પુષ્કળ માર માર્યો અને તેજ દિવસે તેણે સ્નેહલતાને પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. સ્નેહલતાએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા, ક્ષમા માગી; કિન્તુ નિષ્કુર હૃદયના નીચ રામપ્રસાદ ઉપર તેની કશી અસર થઈ નહિ. અભાગિની સ્નેહલતા પોતાના પિયરમાં આવી ગઈ. તેને મુખે સઘળી હકીકત જાણવામાં

આવતાં તેનાં માતાપિતાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. જમીનદાર મહાશયને ત્યાં પોતાની પુત્રીનો તેમણે વિવાહ કરેલો હોવાથી પુત્રીના લગ્ન પ્રસંગે તેના પિતાને યોડું ધણું દેવું પણ કરવું પડ્યું હતું, તથા એ કરજ તે હજી સુધી અદા કરી શક્યો નહોતો.

નવમો માસ પૂરો વીત્યા પછી સ્નેહલતાએ એક સુકુમાર બાળિકાને જન્મ આપ્યો. સ્નેહલતાના પિતાએ આ સમાચાર જમાઇને લખી જણાવી પુત્રીને તેડી જવાનું લખ્યું; પરંતુ રામપ્રસાદે રાક્ષસી માયાની સલાહથી એવો ઉત્તર આપ્યો કે:—“ હું જીવનપર્યંત તમારી પુત્રીનું મ્હોં જોવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. ” આ સમાચાર મળતાં સ્નેહલતાનાં માતાપિતાની કેવી સ્થિતિ થઇ હશે તેનો ખ્યાલ સુઝ પાડકોએજ કરી લેવો. આ વાતનો તેમના અંતર ઉપર ધણો સખ આઘાત થયો. બવિષ્યમાં પુત્રીનું શું થશે તેની તેમને અપાર ચિંતા થવા લાગી. અને તેઓ અલ્પકાળને અંતરે પોતાની આલોકની જીવનલીલા પૂર્ણ કરી પુત્રીના દુઃખની સ્મૃતિને સાથે લઇ પરલોકવાસી થયાં.

હવે સ્નેહલતાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. આવા દુઃખમાં તેની શાન્તિદાયિની માત્ર તેની પુત્રીજ હતી; તેથી તેણે પોતાની પુત્રીનું નામ શાન્તિલતા રાખ્યું.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે, સ્નેહલતાના લગ્ન પ્રસંગે તેના પિતાને દેવું કરવું પડ્યું હતું અને એ દેવું હજી સુધી અદા કરી શકાયું નહોતું; તેથી લેણદારોએ સ્નેહલતાનાં માતાપિતાના મૃત્યુ પશ્ચાત્ તેની સઘળી મિલકત પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી. અંતે હતભાગિની સ્નેહલતા પુત્રીને સાથે લઇ નોકરીની શોધમાં નીકળી પડી.

રસ્તે જતાં જતાં તે કલ્યાણપુરમાં પોતાની પ્રાણાધિક પુત્રી શાન્તિલતાને કાળિકાને સ્વાધીન કરી તે રાધનપુર તરફ ગઇ એ પાડકો જાણે છે.

ખીજી તરફ જેમ જેમ દેવસો વીતવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમ રામપ્રસાદ માયાના મોહબંધનમાં વિશેષ બંધાવા લાગ્યો. અંતે કેટલાક કાળને અંતરે માયા સગર્ભા થઇ. આવો પ્રકાર બન્યો ત્યારે શું કરવું એવો એક ગંભીર પ્રશ્ન રામપ્રસાદના અંતરમાં ઉત્પન્ન થયો. અંતે તેણે તેમજ પાપિખા માયાએ મળી એવો નિશ્ચય કર્યો કે, જે સંતાન થાય તેને મારી નાખવામાં આવશે તો ઉભયની પ્રતિ-

જ્ઞાનું રક્ષણ થશે. કાળક્રમે માયાએ એક મૃતપુત્રને જન્મ આપ્યો અને એ સુવાવડમાં તે પણ અપાર દુઃખ ભોગવીને મૃત્યુ પામી. ધર્મરે તેના પાપનું તેને આલોકમાંજ ફળ આપ્યું.

આમ થયા છતાં પણ રામપ્રસાદની આંખો ઉઘડી નહિ. તેણે પોતાનાં કેટલાંક વિશ્વાસપાત્ર માણસોદ્વારા માયાના તેમજ તેના પુત્રના મૃતદેહને પોતાના બાગના એક ખુણામાંજ દાટી દીધો અને પુનઃ તે પાછો આવાં પાપ કાર્યો કરવા લાગ્યો. હવે આપણે વાર્તા-પ્રવાહમાં આગળ વધીશું એટલે ધીમે ધીમે સઘળી હકીકત આપણા જાણવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૮ મું.

કૃષ્ણલાલનું ચરિત્ર.

न दुर्जनः साधुदशामुपैति बहुप्रकारैरपि शिक्ष्यमाळाः ।
आमूलासिक्तः पयसा घृतेन न निंबवृक्षो मधुरत्वमेति ॥
चाणक्य नीतिसमुच्यय

(ભાવાર્થ:—જેમ દૂધ અને ધીનું મૂળમાં સિંચન કરવા છતાં પણ લીમડાના વૃક્ષમાં મધુરતા આવતી નથી તેમ અનેક પ્રકારે ઉપદેશ આપવા છતાં પણ દુર્જન પુરૂષમાં સાધુતા આવતી નથી.)

પ્રભાતકાળનો સમય હતો. મુંબાઈની સેન્ટ્રલ જેલના પ્રવેશદ્વાર પાસે બાર કેદીઓ ઉભા રહેલા હતા. તેઓ અરસપરસની સાથે હાસ્ય-કૌતુક કરી રહ્યા હતા. આજે તેમનાં મન ધણાજ આનંદપૂર્ણ જણાતાં હતાં, કેમકે આજે તેઓ કેદમાંથી મુક્ત થવાના હતા.

ધીમે ધીમે સાત વાગ્યા. કારાધ્યક્ષ આવી પહોંચ્યો. સઘળા કેદીઓએ ચૂપ થઈ જઈ કારાધ્યક્ષને સંમાનસૂચક સલામ કરી.

કારાધ્યક્ષે કેદીઓની મુક્તતા સંબંધીના પત્રો લઈ આવી, દરેક કેદીના નામનો ઉચ્ચાર કરી વહેંચી દીધા. પછીથી એક પત્રકમાં દરેક કેદીના અંગુઠાની છાપ લઈ દરેકને તેનાં પ્રથમનાં કપડાં પાછાં સ્વાધીન કરી દીધાં. સઘળા કેદીઓને પોતપોતાને ગામ જવાનું ત્રીજવર્ગનું રેલ્વે ફેર (આગમ્માડી ખર્ચ) અને ભોજન ખર્ચ પણ મળ્યું. પછીથી સઘળા કેદીઓને વિદાય કરવામાં આવ્યા.

આ કેદીઓમાં કૃષ્ણલાલ નામનો એક કેદી હતો. એની ઉંમર

ખેતાણીસ વર્ષની હતી. છ વર્ષથી તે કેદી થયો હતો. તેની સખની મુદત પૂરી થયાર્થા તે બંધનમુક્ત થયો.

જેલની બહાર નીકળી કૃષ્ણલાલ ચોતરફ દષ્ટિ કરવા લાગ્યો. કદાચ કોઈ સચું બહાલું તેને મળવાને માટે આવ્યું પણ હોય ! પરંતુ બીજા સઘળા કેદીઓનાં સગાં બહાલાં આવ્યાં હતાં—માત્ર કૃષ્ણલાલનું એક પણ માણસ આવ્યું નહોતું; આથી એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને જેલર જે મકાનમાં રહેતો હતો તે મકાન તરફ કૃષ્ણલાલે જોયું. જે સમયની આ નવલકથા અમે લખીએ છીએ તે સમયે જેલર એક બે કેદી પાસે પોતાનું કામકાજ કરાવતો હતો. આપણા કૃષ્ણલાલે પણ ચાર પાંચ માસ સુધી જેલર-કારાધ્યક્ષના ઘરનાં વાસણ માંજવાનું કામ કર્યું હતું. આથી કૃષ્ણલાલને કેટલીક વખતે કારાધ્યક્ષને ત્યાંની અવશેષ રહેલી ભોજનપ્રસાદી પણ પ્રાપ્ત થતી હતી. કારાધ્યક્ષની પત્નીનો કૃષ્ણલાલ પર થોડો ઘણો સ્નેહ હતો તેથી કૃષ્ણલાલે તેની રજા લઈને વિદાય થવાનું ઉચિત વિચાર્યું.

ધીમે ધીમે કૃષ્ણલાલ કારાધ્યક્ષના મકાનમાં જઈ પહોંચ્યો તથા પ્રવેશદ્વાર પાસે તેણે ઉભા રહીને કહ્યું:—“ માણ ! ”

“ કેમ રે કૃષ્ણલાલ ! આજે તું છુટ્યો કે શું ? ” આમ કહેતી કહેતી કારાધ્યક્ષની પત્ની બહાર આવી.

“ હા માણ ! આપના આશીર્વાદથી આજે હું છુટ્યો છું. ”

“ ઠીક, ત્યારે આજેજ તું ઘેર જાય છે કે શું ? ”

“ હા. ”

“ તું ક્યાં રહે છે. ”

“ અહિંથી થોડા ગાઉ પર આવેલા ગોવિંદપુર નામના ગામમાં. ”

“ ત્યારે ઘેર કોણ કોણ છે ? ”

“ સ્ત્રી હતી અને બે કન્યાઓ હતી. હમણાં ઘેર કોણ કોણ હશે તે હું કહી શકતો નથી. ”

“ કેમ, બધાંય હશે. તું ઘેર જઈશ ત્યારે તેમના આનંદનો પાર રહેશે નહિ. ”

આ સમયે કારાધ્યક્ષનાં સંતાનો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. આજે કૃષ્ણલાલને છુટેલો જોઈ તેમને સૌને આનંદ થયો.

કારાધ્યક્ષની પત્નીએ કહ્યું:—“ કૃષ્ણલાલ ! આજે તું કેદમાંથી છુટ્યો છું માટે હવેથી કદિ ચોરી કે લુચ્ચાઈ કરીશ નહિ. ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ માણ ! મહે કાંઈ ચોરી કિંવા લુચ્ચાઈ કરી

નહોતી. માત્ર મારામારીજ કરી હતી. ” આમ કહીને તે સ્મિતહાસ્ય કરવા લાગ્યો.

પછીથી થોડી ઘણી વાતચિત કરી કૃષ્ણલાલ ત્યાંથી વિદાય થયો.

કૃષ્ણલાલનું ગામ ગોવિંદપુર હતું. ત્યાંના જમીનદાર રામકૃષ્ણ કૃષ્ણલાલ પર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા. જમીનદારીના કાર્યમાં કૃષ્ણલાલ તેમનો જમણો હાથ હતો. રામકૃષ્ણ મહાશય એક પણ કાર્ય પોતાના કારભારી કૃષ્ણલાલની સલાહ લીધા સિવાય કરતા નહિ. મારામારી કરવામાં, લુચ્ચાઈ કરવામાં, પ્રજનનું સર્વસ્વ ધન યાતો લોહી ચુસવામાં, તથા તેમના ઘરમાં આગ સળગાવવામાં કૃષ્ણલાલ સિદ્ધહસ્ત હતો. કોઈ કેસ ચાલુ થતો તો તેનો સધળો કાર્યભાર કૃષ્ણલાલજ ઉપાડી લેતો હતો. કૃષ્ણલાલને કાયદા સંબંધીનું પણ સાધારણ જ્ઞાન હતું. કાયદાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતરે કૃષ્ણલાલે મનનપૂર્વક વાંચ્યાં હતાં. તે કાંઈ આ પહેલીજ વખતે કેદખાનામાં ગયો નહોતો. એક વખતે એક નિરપરાધી માણસનું સર્વસ્વ લૂંટી લેવાને માટે તેને દોઢ વર્ષની સજા થઈ હતી. એ આજે નવ વર્ષ ઉપરની વાત છે. આ સમયે તેને સજા એટલા માટે થઈ હતી કે, એક પાડોસી જમીનદારની સાથે સરહદની તકરાર થતાં મારામારી થઈ હતી. એ પ્રસંગે સહામા પક્ષનાં બે માણસોનું મારામારીમાં ખૂન થઈ ગયું હતું. આ સમયે કૃષ્ણલાલ પોતાના પક્ષનો નાયક હતો. કોર્ટના ન્યાયથી તેને નવ વર્ષ સુધી દેશનિકાલની સજા થઈ હતી. અપીલમાં દયાળુ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશે એ સજા રદ કરી તેના બદલામાં કૃષ્ણલાલને છ વર્ષની સાત મજુરી સાથેની કેદની સજા કરી હતી.

યથા સમયે કૃષ્ણલાલ પાછો ગામમાં આવી પહોંચ્યો. ગામમાં પ્રવેશ કરતાંજ પોતાના પ્રથમના જમીનદાર રામકૃષ્ણના સ્વર્ગસ્થ થયાના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા. રામકૃષ્ણનો સધળો કારભાર હમણાં તેમનો પુત્ર કાન્તિલાલ કરતો હતો.

કૃષ્ણલાલ પોતાના ઘરપાસે જઈ પહોંચ્યો તો તેણે પોતાનું મકાન પડી ગયેલું જોયું. ત્યાં આગળ બધી ભાંગી ટૂટી ઈંટો, માટી, તેમજ ન્હાનાં ન્હાનાં લાકડાં પડી રહેલાં નજરે પડ્યાં. મ્હોટાં લાકડાંઓ આડોસપાડોસના માણસોએ લઈ જઈ રસોઈ બનાવવાને માટે ચુલ્હામાં સળગાવી દીધાં હતાં. આડોસપાડોસમાં તપાસ કરતાં કૃષ્ણલાલને માલૂમ પડ્યું કે, તે જેલમાં ગયો ત્યાર પછી એક વર્ષ તેની સ્ત્રી દરિદ્રતાના દુઃખથી કંઠાળી જઈ તેની બે કન્યાઓને સાથે લઈ પિયરમાં ચાલી ગઈ હતી. એ સ્ત્રીનું તેના પિયરમાંજ મૃત્યુ થયું છે.

અન્ને કન્યાઓને તેમના મામાએ પરણાવીને સાસરે મોકલી દીધી છે. એ કાર્યમાં રામકૃષ્ણ મહાશયે પણ થોડીધણી સહાયતા કરી હતી.

આ સધળી હકીકત સાંભળી કૃષ્ણલાલ નિરાશ બની જઈ, કપાળ પર હાથ ઠોકી બેસી પડ્યો. ક્યાં જવું અને શું ખાવું તેનો કશો નિર્ણય તે કરી શક્યો નહિ. અંતે નિરૂપાયે ગામમાં તે પોતાના જીવનલાલ નામના સ્નેહીને ત્યાં જઈને રહ્યો.

એ ત્રણ દિવસ પછી કેટલાક લોકોની સલાહથી કૃષ્ણલાલે પોતાના નવા જમીનદાર મહાશય પાસે જવાનો અને તેની પાસે આશ્રય માગવાનો વિચાર કર્યો. કૃષ્ણલાલે કેદમાં જતાં પહેલાં પોતાના જમીનદાર મહાશયના પુત્રને જોયો નહોતો. એ સમયે કાન્તિલાલ મુંબાઈ રહીને અભ્યાસ કરતો હતો. તેનો સ્વભાવ કેવો છે તેની તપાસ કરવાનો સુયોગ કૃષ્ણલાલને કદિ મળ્યો નહોતો; પરંતુ કૃષ્ણલાલ એટલું તો જાણતો હતો કે, વીસમી સદીના શિક્ષિત યુવકોની દેવ દેવીઓ, ગુરૂ પુરોહિતો તેમજ વડિલો પ્રત્યે ઘણી થોડીજ ભક્તિ હોય છે. આથી તેના અંતરમાં ચિંતા હતી કે આ નવા જમીનદાર મહાશય પાસે જવાથી પોતાને આશ્રય મળશે કે નહિ? આમ છતાં પેટના દુઃખ જેવું દુઃખ બીજું એક પણ નથી હોતું—એક દિવસે રસ્તામાં કાન્તિલાલને જોઈ, કૃષ્ણલાલે તેની પાસે જઈ આત્મપરિચય આપ્યો. કાન્તિલાલે કહ્યું:—“પરિચય આપવાની કશી જરૂર નથી. હું તમને પિછાનું છું. તમે ઘેર ક્યારે આવ્યા છો?”

“ભાઈ! માત્ર ત્રણ ચાર દિવસથીજ આવ્યો છું. આપની પાસે આવવાનો વિચાર કર્યા કરતો હતો; પરંતુ હિમ્મત ધારણ કરી આવી શક્યો નથી.”

“ઠીક છે, એક દિવસે આવજો.”

“આપને ક્યારે શાન્તિ હોય છે તે કૃપા કરીને જણાવો નેથી એ વખતે આવું તો નિશ્ચિત જીવે વાતચિત કરી શકાય.”

“તમારી મરજી પડે તે દિવસે સાંજના ચારથી પાંચ વાગ્યાની અંદર આવજો.”

બીજે દિવસે કૃષ્ણલાલ ચાર વાગ્યે ધશ્વિરસ્મરણ કરી તથા કેટલીક દેવીઓના નામનું સ્મરણ કરીને બહાર નીકળ્યો. આ સમયે કાન્તિલાલ પોતાની લાયબ્રેરીરૂમમાં બેસીને એક ઇંગ્રેજી નવલકથા વાંચતો હતો. કૃષ્ણલાલે ત્યાં જઈ પહોંચીને કાન્તિલાલને પ્રણામ કર્યા. કાન્તિલાલે તેને એક ખુરસી ઉપર બેસવાનું કહ્યું.

“આપની હાજરીમાં હું ખુરસી ઉપર બેસું તે ઉચિત ન ગણાય” આમ કહીને કૃષ્ણલાલ નીચે ચટાઇ પર બેઠો.

કાન્તિલાલે હાથમાંની ચોપડી ટેબલ ઉપર મૂકી દઇ કૃષ્ણલાલ તરફ જોઇને કહ્યું:—“ હવે તમારે જે કહેવું હોય તે કહે. ”

માયું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં કૃષ્ણલાલ કહેવા લાગ્યો:—“હું શું કહું? આપ સધળા હકીકત જાણો છો. હું હમ્મેશાં આપનો આશ્રિત-પ્રતિપાલિત છું. સ્વર્ગીય જમીનદાર મહાશયનો મહારા ઉપર અપાર સ્નેહ હતો. એ વાત હું જાતેજ કહું તો હું આત્મપ્રશંસા કરું છું એમ આપને લાગે. ટૂંકમાં એટલુંજ કહું છું કે, હું તેમનો જમણો હાથ હતો. મહારી સલાહ લીધા સિવાય તેઓ એક પણ કાર્ય કરતા નહોતા વળી મહેં પણ તેમને માટે શું નથી કર્યું? આ જેલમાં હું કેાને માટે જઈ આવ્યો? ધર્મપુર ગામનું નામ તો આપે સાંભળ્યુંજ હશે?”

કાન્તિલાલે પૂછ્યું:—“ ધર્મપુર? ધર્મપુર ક્યાં આવ્યું?”

“ આપણી જમીનદારીમાંજ ”

“ વારું, તેનું શું છે?”

“ એ ધર્મપુર ગામ એક ગૃહસ્થે લીલામમાં વેચાતું લઇ લીધું એ પ્રકાર આપણાથી કેમ સહન થાય? એ ગામની વાર્ષિક આવક હજાર દોઢહજાર રૂપિયાની હતી. આથી એ ગામની પાસે બીજું એક દશ પંદર ઘરનું પરં હતું તેને ધર્મપુર ઠરાવીને, તેર ચાદ વર્ષના ચોપડા બદલી નાખ્યા. પછીથી ફોજદારને હાથમાં કરી લીધો અને ૧૪૫ મી કલમ પ્રમાણે એક પ્રોસિડિંગ ખડું કરી નાખ્યું!”

કાન્તિલાલે પૂછ્યું:—“ એટલે?”

જમીનદારપુત્રની અજ્ઞાનતાથી મનમાં આશ્ચર્ય પામીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ એટલે શું તે જાણો છો? ફોજદારી એકિફરણની ૧૪૫ મી કલમમાં લખેલું છે કે, જે કોઇ જમીનના તાબા સંબંધી વિવાદ થાય અને શાન્તિભંગ થાય એવું લાગે તો પોલિસ રિપોર્ટ જોઇ મેજિસ્ટ્રેટ એક પક્ષનો હક સાબિત કરે અને બીજા પક્ષને એમ કહે કે, જે તમારો હક પહોંચતો હોય તો તમે ન્યાયમંદિરમાં ફરિયાદ કરો. ફોજદારે રિપોર્ટમાં અમારો પક્ષ સાબિત કર્યો. એવામાં વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકો પોતાની બાકી વસુલ કરવા આવ્યા એ સમયે અમે લાકડીઓ, ગોદાઓ તેમજ તલવારો લઇને તેમને અટકાવવા સહાયા ગયા. પછી શું પૂછ્યું? એક મહાભારત યુદ્ધ થયું તથા એ યુદ્ધમાં અનુપક્ષનાં બે માણસોનો જીવ ગયો! મહેં સમયસૂચકતા વાપરી એ

બંને માણસોનાં મુઠ્ઠાં ગૂમ કરી દીધાં. પછીથી એ પોલિસ સિપા-હીઓને થાણા તરફ દોડાવીને વિરૂદ્ધ પક્ષનાં માણસોએ અમારાં એ માણસોને ઠાર મારી નાંખ્યાં છે એવી ફરિયાદ મ્હેં નોંધાવી. મ્હેં એ પ્રસંગે એ બંને ઘોડેસ્વારોને શા માટે થાણા તરફ દોડાવ્યા એ આપ સમજી શક્યા હશે. ”

કાન્તિલાલે માથું હલાવીને કહ્યું:—“ ના, હું સમજી શક્યો નથી. ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“આપ હજી ન્હાની ઉંમરના છે તેથી સમજી શકતા નથી. જમીનદારીનું રક્ષણ કરવાને માટે ઘણી બુદ્ધિની જરૂર પડે છે. જો કાંઈ તકરાર થાય છે અગર તો મારામારી થાય છે તો તેમાંથી જો પક્ષ પોતાની ફરિયાદ પહેલી નોંધાવે છે તે પક્ષને કોર્ટમાં ઘણો ફાયદો થાય છે; તેથીજ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી મ્હેં આપણા પક્ષની ફરિયાદ થાણામાં પ્રથમ નોંધાવી. આપણા લોકોએ ફોજદારને થોડી ઘણી લાલચ બતાવી આપણી તકરાર ખરી છે અને શત્રુ પક્ષની ખોટી છે એવો રિપોર્ટ તૈયાર કરાવ્યો. પછીથી કચેરીમાં કેસ શુરૂ થયો; પરંતુ ‘ ધર્મસ્ય સૂક્ષ્મા ગતિ ’ હોવાથી શત્રુપક્ષના સધળા આરોપીઓ છુટી ગયા. ફોજદારે લાંચ આપ્યાનો આરોપ મ્હારા ઉપર મૂક્યો તેથી સધળું સંકટ આપણા પક્ષ ઉપર આવી પડ્યું ! એ કેસમાં મ્હને સખ્ત મજૂરી સાથે છ વર્ષની કેદની સજા થઈ. આ છ વર્ષમાં મ્હને કેટલું બધું દુઃખ પડ્યું છે એ માત્ર પરમાત્માજ જાણે છે; પરંતુ મ્હેં આપનું નિમક ખાધું છે. આપને લીધેજ હું કેદમાં ગયો હતો તેથી એ માટે મ્હને વિશેષ અફસોસ થતો નથી—આપને માટે તો હું ફરીથી પણ કેદમાં જવાને તૈયાર છું; એ માટે આ કૃષ્ણલાલ શર્મા પાછી પ્હાની કરે એવો નથી ! ”

આટલી લાંબી વક્તવતા કરી કૃષ્ણલાલ શાન્ત રહ્યો. તેણે એવી આશા રાખી હતી કે, પોતાના અંગનું પ્રચંડ વીરત્વ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, અપૂર્વ કૌશલ તથા આત્મત્યાગનું આ જ્વલંત વર્ણન સાંભળી કાન્તિલાલ પ્રસન્ન થશે; પરંતુ કાન્તિલાલના મુખ પર પ્રસન્નતાનું એક પણ ચિહ્ન જોવામાં નહિ આવ્યાથી કૃષ્ણલાલ નિરાશ થયો. તેણે કહ્યું:—“ જોલમાંથી છુટી ઘેર આવીને જોયું તો ધરબાર પડી ગયેલું જોવામાં આવ્યું. હવે ક્યાં જઇને ઉભા રહેવું તેની મ્હોટી ચિંતામાં હું પડી ગયો છું. જો આપ મ્હોરબાની કરીને મ્હને પાછો નોકરી ઉપર રાખો તો હું આ પાપી પેટનો નિર્વાહ કરી શકું. ”

કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ આજકાલ વખત ઘણો બદલાઈ ગયો છે.

હમણાં જમીનદારો તરફ ગવર્નમેન્ટની ધણી કડક નજર છે. હવે મારા-
મારીમાં, લુચ્ચાઇમાં કે ફોજદારીમાં મળ રહી નથી. કાયદા પ્રમાણે
ન્યાયથી જે થાય તેજ કરવું જાઇએ. લુચ્ચાઇ તેમજ ફોજદારી ગુંડા
કરનાર સંઘળા નોકરોને મહેં બરતરફ કરી નાખ્યા છે. ”

કૃષ્ણલાલ કાંઇ આટલાથીજ હારી જાય એવો નહોતો. તેણે
કહ્યું:—“ એ સંબંધી પણુ આપને મહારા જેવો બીજો માણસ ભા-
એજ મળશે. આપના પિતાના સમયમાં પણુ કચેરીમાં ચાલતા સ-
ંઘળા કેસોનું કામકાજ હુંજ કરતો હતો. ”

કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ કચેરીમાં ચાલતા કેસોની ખટપટ કરે એવા
એક માણસની જરૂર તો છે. એક લો એજન્ટને નિયુક્ત કરવાનો મહેં
વિચાર રાખ્યો છે. વારં, તમે બરાબર કેસ ચલાવી શકશો ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળવામાં આવતાંજ કૃષ્ણલાલના કિસ્સાલનો પાર
રહ્યો નહિ. તેણે પુનઃ પોતાની વક્તૃતા શુર કરી:—“ મુરખી !
મહારે મુખે હું મહારાં કેટલાં વખાણુ કરું ? આપના સ્વર્ગસ્થ પિતા
મહને હમ્મેશાં એમ કહેતા કે, “ કૃષ્ણલાલ ! જે તમે ઇંગ્લેજ બણ્યા
હોત તો એક કિસ્તાદ વકીલ બની જાત, એ સમયે મોટા મોટા
બેરિસ્ટરો પણુ તમારી આગળ ઝાંખા પડી જાત. ” આપની ખાત્રી
માટે હું એકજ બનાવનું ટૂંકમાં વર્ણન કરું છું. આપનો જ્યારે વિ-
વાહ થયો ત્યારે આપણી સરહદમાં રહેતા દરેક પ્રજાજન પાસેથી રૂ-
પિયે એક આનો વસુલ કરવાની મહને આપના પિતાશ્રીએ આજ્ઞા
કરી. રામપુરમાં શ્યામજી નામનો એક વૃદ્ધ માણસ રહેતો હતો. ગુમાસ્તો
તેની પાસે ઉપરોકત બાબતના પૈસા વસુલ કરવા ગયો ત્યારે તેણે
બેપરવાહીથી કહ્યું કે:—“ હું એવી રીતે રૂપિયે આનો આપવાનો
નથી. ક્યા કાયદાથી તમે આવી રીતે પૈસા માગો છો ? ” આ ઉત્તર
ગુમાસ્તાએ આવી જ્યારે આપના પિતાને કહ્યો ત્યારે તેમના ક્રોધનો
પાર રહ્યો નહિ. તેમણે મહને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ કૃષ્ણ-
લાલ ! એ સાલાને સપાટો બતાવી શકાશે કે ? આપણને કાયદો
બતાવે છે ! એનું સર્વસ્વ લૂંટી લઇ એનું ઘર બાળી નાખવું જોઇએ ! ”
મહેં મહારા બન્ને હાથ જોડીને કહ્યું:—“ ધર્માવતાર ! માત્ર આપની
આજ્ઞાનીજ વાર છે. હું એવી યુક્તિ અજમાવું છું કે, એ દિકરો આ-
પણી સરહદમાં પણુ ન રહી શકે. ” પછીથી મહેં પૂરતો વિચાર કરીને
૧૫૬૨ રૂપિયાનું એક ખાતું એ દિકરાના નામ પર તૈયાર કર્યું. ”

કાન્તિલાલે પૂછ્યું:—“ બોટું ખાતું તૈયાર કર્યું ? ”

“હાસ્તોને, જમીનદારીનું રક્ષણ કરવા માટે બધુંય કરવું પડે.”

“ પછી ? ”

“ પછીથી એ ખાતાને કેસ માંડ્યો. ત્રણ ચાર દિવસ સુધી મહે બનાવટી સાક્ષીઓને પૂરતી તાલિમ આપી. ક્યાં બેસીને ખાતું લખ્યું હતું, ક્યે વખતે લખ્યું હતું વગેરે એ સાક્ષીઓને સમજાવી દીધું, અંતે કેસ ચાલ્યો. બધા સાક્ષીને મહે એમ સમજાવી દીધું હતું કે, ‘ રામજીએ કલમથી સહી કરી હતી ’ એમ કહેવું. પહેલો સાક્ષી કેસમાં એ પ્રમાણે બોલ્યો; પરંતુ બીજો ગભરાઈ ગયો. તેણે કહ્યું “ હૉલ્ડરથી સહી કરી હતી. ” મહે વિચાર્યું કે, ‘ ધર્મસ્થ સૂક્ષ્મા ગતિ ’ અનુસાર કેસમાં હારી જવાશે. આથી મહે એક નવી યુક્તિ વાપરી. હું જલદીથી કચેરીની બહાર જ્યાં બીજા સાક્ષીઓ બેઠા હતા ત્યાં ગયો અને મહે તેમને એમ સમજાવી દીધું કે, “ પ્રથમ રામજીએ ખાતામાં સહી કરવા હૉલ્ડર લીધું હતું; પરંતુ હૉલ્ડરની સ્ટીક નહિ ચાલવાથી તેણે હૉલ્ડર મૂકી દઈ કલમથી સહી કરી હતી. ” બીજા સાક્ષીઓએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે વકીલનાં મોતીઆં મરી ગયાં. કેસમાં રામજીના પર ડિક્રી થઈ ગઈ. તે રૂપિયા આપી શક્યો નહિ. તેથી તેનું ઘરખાર લૂંટી લઈ તેની જમીન કબજે કરી લઈ તેને આપણી જમીનદારીમાંથી હાંકી કાઢ્યો ! ”

કાન્તિલાલે પૂછ્યું:—“ રામજીની સહી કોણે કરી હતી ? ”

“ આપના આ સેવકે ! ”

“ તમે બીજાની સહી કરી શકો છો ? ”

“ હાજી; પરીક્ષા કરવી હોય તો એક સહી કરી આપો. હું હમણાંજ આપને તેની નકલ કરી બતાવું. ”

કાન્તિલાલે એક કાગળ પર પોતાની સહી કરી આપી. કૃષ્ણલાલે એ કાગળ લઈ તેમાંજ એ સહીની આબેહુમ નકલ માત્ર ત્રણ ચાર મિનિટમાં કરી આપી. આ પ્રકાર જોઈ કાન્તિલાલ સ્તંભિત થઈ ગયો. કૃષ્ણલાલને એમ લાગ્યું કે જમીનદારપુત્રનું મન હવે પીગળ્યું છે. થોડા સમય પછી કાન્તિલાલે પૂછ્યું:—“ આશ્ચર્ય પામવા જેવી વાત ! કેવી રીતે શિખ્યા ? ”

આત્મપ્રશંસાથી સંકુચિત થઈ સ્મિતહાર્ય કરી કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ એ મહારી ઇશ્વરદત્ત શક્તિ છે. શિખ્યે એ શક્તિ શિખી શકાતી નથી. ”

થોડા સમય સુધી શાન્ત રહી કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“ ત્યારે હવે આપની શી આજ્ઞા છે ? ”

કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ કૃષ્ણલાલ ! તમારી આખી ઉંમર પાપકાર્યો કરવામાંજ પસાર થઇ છે. હમણાં હું તમને પોલિસને સ્વાધીન કરત; પરંતુ છ વર્ષ સુધી જેલમાં રહીને તમે માત્ર ચાર દિવસથીજ છુટા થયા છો તેથી હું તમને માફ કરું છું; પરંતુ તે સાથે માત્ર બે દિવસમાંજ હું તમને મ્હારી જમીનદારીમાંથી હમ્મેશાંનિ માટે ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરું છું. જે ફરીથી કદાપિ મ્હારી જમીનદારીમાં પગ મૂકશે તો હું સ્થામળ પાસે તમારા પર ફરિયાદ કરાવીશ. હું પોતે સાક્ષી આપી તમને ગુન્હેગાર ઠરાવીશ. ”

કૃષ્ણલાલ કાન્તિલાલ પાસેથી ચાલ્યો ગયો. રાત્રે આહાર કરી તે શય્યાવશ થયો; પરંતુ તેને નિદ્રા આવી નહિ. મધ્યરાત્રે તે ઉઠ્યો અને પોતાની પોટલી સાથે લઇને પોતાના ગામનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યો. હવે તેણે કોઇ પણ પ્રકારે શ્યામળને ચગદી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો; કેમકે શ્યામળ જે કાન્તિલાલને મળી જાય તો તેને પુનઃ જેલજાત્રા કરવી પડે તેમ હતું. હમણાં શ્યામળ રામપ્રસાદની જમીનદારીમાં રહેતો હતો તેથી કૃષ્ણલાલે રામપ્રસાદ જમીનદારને ત્યાંજ નોકરી લેવાનો વિચાર કરી કલ્યાણપુર તરફ જવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૯ મું.

મહાન ધર્માત્મા !

કૃષ્ણલાલને રામપ્રસાદની જમીનદારીના કાર્યવ્યવસાયમાં નોકરી મળી. રામપ્રસાદ કલ્યાણપુર ગામથી બે માઇલ ઉપર આવેલા પોતાના મોતીબાગમાંજ તેણે જે મકાન બંધાવ્યું હતું તેમાં ઘણી ખરી વખત રાત્રે રહેતો હતો. પોતાનો જમીનદાર પૈસાપાત્ર હોવા છતાં તેની સ્ત્રી કેમ નથી, ઘણા ખરા દિવસો સુધી તે બાગમાંજ કેમ રહે છે વગેરે હકીકત જાણવાને માટે કૃષ્ણલાલ ઘણો ઉત્સુક બની ગયો. તેણે વિચાર્યું કે, જે તે આ સંઘર્ષ ગુપ્ત રહસ્ય જાણી નહિ શકે તો તેની ઉન્નતિ થવી અશક્ય છે. જ્યાં સુધી તે એ સંઘર્ષ ગુપ્ત રહસ્ય ન જાણી શકે ત્યાં સુધી રામપ્રસાદના ઉપર તે પોતાનો પ્રભાવ બેસાડી શકે તેમ નહોતો. રામપ્રસાદને પોતાની મુઠીમાં દાખવાનો કૃષ્ણલાલનો વિચાર હતો. એમ કરવાથી તે પોતાના કંટકને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી શકવાને સમર્થ થાય તેમ હતો. શું કૃષ્ણ-

લાલ માત્ર પંદર રૂપયાના માસિક પગારની નોકરી કરવાનેજ રામ-પ્રસાદને ત્યાં રહ્યો? મકાનમાં રહેતી કોઈ પણ દાસીને હસ્તગત કરવાથી પોતે જે હકીકત જાણવાની આતુરતા રાખે છે એ હકીકત જાણી શકાશે એમ કૃષ્ણલાલ સમજતો હતો; તેથી થોડા દિવસ સુધી તે એ બાબતના પ્રયત્નમાંજ રહ્યો.

કલ્યાણપુર ગામના મધ્યભાગમાં રામપ્રસાદનું મકાન આવેલું હતું. મકાનની આસપાસ એક બગીચો આવેલો હતો. બગીચામાં પાછળની બાજુએ એક ન્હાનું મકાન બાંધેલું હતું. એ મકાનમાં પ્રથમ જે માણસો રહેતાં હતાં તેઓ ચાલ્યાં ગયેલાં હોવાથી કૃષ્ણલાલે પોતાને રહેવાને માટે રામપ્રસાદ પાસેથી એ મકાન માગી લીધું હતું. મકાનની સ્હામેજ એક કૂવો આવેલો હતો. અવકાશને સમયે કૃષ્ણલાલ બહાર એક ચટાઈ પર બેસી ધૂંતપાન કરતાં કરતાં કૂવા પર જતાં આવતાં માણસો તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપતો હતો.

છુપી રીતે તપાસ કરતાં કૃષ્ણલાલને માલૂમ પડ્યું કે થોડે દૂર આવેલી એક ઝુંપડીમાં નર્મદા નામની દાસી રહે છે. તેને ખાવાપીવા ઉપરાંત માસિક પાંચ રૂપિયા પગાર મળે છે. એ દાસી જૂનામાં જૂની છે તથા તેનો પ્રતાપ પણ સૌથી વધારે છે. નર્મદા કૃષ્ણલાલની જાતિનીજ કન્યા હતી. વિશેષ તપાસ કરતાં એમ પણ માલૂમ પડ્યું કે, નર્મદા બાળવિધવા છે. મોહનપુર ગામમાં તેનો વિવાહ થયો હતો. કલ્યાણપુરથી મોહનપુર ચાર ગાઉ દૂર હતું. વિધવા થયા પછી ટૂંક સમયમાંજ નર્મદા રામપ્રસાદને ત્યાં દાસી તરીકે આવીને રહી હતી. તેના પિયરમાં કોઈ નહોતું. તેના શ્વસુરપક્ષના કોઈ પણ માણસે તેની સંભાળ રાખી નહોતી. કૃષ્ણલાલે પોતે અદ્રશ્ય રીતે આ નર્મદાને જોઈ. તેનું મ્હોં જોતાંજ તે સહેલાઈથી સમજી ગયો કે, નર્મદા ભોળા સ્વભાવની છે. તેનું મ્હોં ગોળ છે. આથી બીજી દાસીઓ તેને ‘ગોળ લિંબુ’ કહીને ખિન્નવતી હતી. તેના શરીરનો રંગ કાળો પણ તેજસ્વી હતો. તેની ઉંમર લગભગ પાંત્રીસ વર્ષની હતી. તેને જોતાંજ કૃષ્ણલાલ સમજી ગયો કે આ ઉત્તમ શિકાર મળ્યો છે. એને પોતાના હાથમાં લીધાથી પોતાનો હેતુ અવશ્ય સિદ્ધ થશે. આથી કયો ઉપાય અજમાવીને નર્મદાને પોતાના હાથમાં લેવી તેનોજ તે વિચાર કરવા લાગ્યો, પૂરતો વિચાર કર્યા પછી રામપ્રસાદ પાસેથી એક દિવસની રજા લઈને કૃષ્ણલાલ મોહનપુર ગયો. ત્યાં તેણે આત્મપરિચય છુપાવીને. નર્મદાના શ્વસુરપક્ષના સમાચાર, તેના કુટુંબનાં સંબંધો માણસોનાં નામ, તેમના

જન્મ મૃત્યુનાં વર્ષ વગેરેની માહિતી મેળવીને તે પાછો કલ્યાણપુર આવી પહોંચ્યો.

ખીજે દિવસે કૃષ્ણદાસ સહવારના નવ દશ વાગ્યે ફૂવા ઉપર સ્નાન કરવા ગયો એવામાં તેણે એક સ્ત્રીને ફૂવાપર પાણી ભરવા આવેલી જોઇને કહ્યું:-“ કેમ, તું આ જમીનદાર મહાશયને ત્યાંનીજ દાસી છે કે ? ”

આ નહિ ધારેલો પ્રશ્ન સાંભળી આવેલી સ્ત્રી ચમકી ઉઠી. તેણે કહ્યું:-“ હા કેમ છે ? ”

“ તું શી જ્ઞાતિની છે ? ”

“ હું કલ્યાણી છું. ”

“ ત્યારે આ જમીનદારને ત્યાં કોઈ સારસ્વત જ્ઞાતિની બાઈ છે કે ? ”

“ હા એક જણી છે, કેમ ? ”

“ મોહનપુર ગામનું નામ ત્હેં સાંભળ્યું છે કે ? એ મોહનપુરમાં મહારી જ્ઞાતિનાં ઘણાં માણસો રહે છે. મ્હેં સાંભળ્યું છે કે મહારા એક આત્મીય કુટુંબની વહુ અહિં દાસીનું કામ કરે છે. બિચારી ઘણી ન્હાની ઉંમરમાંજ વિધવા થઈ હતી. પતિનું ધર પણ કરી સકી નહોતી. એવી કોઈ બાઈ અત્રે છે કે ? ”

“ હા છે. નર્મદાનો વિવાહ મોહનપુરમાં થયો હતો. એ સારસ્વત બ્રાહ્મણી છે. તે ન્હાની ઉંમરમાંજ વિધવા થઈ હતી. તમે તેનીજ વાત પૂછો છો કે ? ”

“ હા હા બરાબર, તેનું નામ નર્મદાજ છે. દેશમાંથી બ્યારે હું અહિં આવ્યો ત્યારે એક દિવસ હું મોહનપુરમાં રહ્યો હતો. નર્મદાના શ્વસુરનું નામ કૃપારામ છે, મહારા પિતા કૃપારામ પાસેથી કેટલીક વખત ઉછિના રૂપિયા લેતા હતા. હમણાં મહારા પિતા તેમજ કૃપારામ બન્ને સ્વર્ગવાસી થયા છે. પિતૃરૂણ રાખવાનો મહારો વિચાર નથી. એ રૂણ અદા કરી દેવુંજ ઉચિત છે. મ્હેં નર્મદાના કાકાસસરાના છોકરાને એ રૂપિયા આપી દેવાનું કહ્યું હતું; પરંતુ તેણે મને એમ કહ્યું કે, “ હું એ રૂપિયા લઇને શું કરું ? તમે કલ્યાણપુર તો જાઓ છો. ત્યાં જમીનદાર મહાશયને ઘેર નર્મદા કામ કરે છે. ખરી રીતે એજ એના શ્વસુરની વારસ છે તેથી તમે તેનેજ રૂપિયા આપી દેજો. ”

આથી તમે નર્મદાને એક દિવસે મ્હારી પાસે આવી, તેની લેણી રકમ લઈ જવાને કહેજો.”

આવેલી સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ઠીક છે, હું હમણાં જ જઈને નર્મદાને કહીશ.”

એ દિવસ વીતી ગયા—ચાર દિવસ વીતી ગયા—પરંતુ નર્મદાનું દર્શન થયું નહિ. અઠવાડીઈ વીતી ગયું તો પણ નર્મદા રૂપિયા લેવા આવી નહિ !

ત્યાર પછી એક દિવસ સંધ્યા સમયે કૃષ્ણલાલ પોતાના મકાનની બહાર ચઢાઈ ઉપર બેસીને ધૂમ્રપાન કરતો હતો. એવામાં એક સ્ત્રીએ આવીને કહ્યું:—“નાજીર મહાશય ! છો કે ?”

કૃષ્ણલાલ અંતરમાં આનંદિત થયો; પરંતુ તેણે ગંભીરતા ધારણ કરીને પૂછ્યું:—“કોણ છો, તમે ?”

“હું જમીનદાર મહાશયને ત્યાં દાસીનું કામ કરું છું.”

“કોણ જમીનદાર મહાશયના ધરની દાસી કે ? આવ, બેસ.”

“હું તમારે માટે થોડું ખાવાનું લેતી આવી છું.” નર્મદાએ કહ્યું.

“વારૂ, ધણા આનંદની વાત. હવે કહે જોઈએ કે ત્હારી સાથે નર્મદા નામની કોઈ દાસી કામ કરે છે કે ?”

નર્મદાએ પ્રથમ પોતાનો પરિચય આપવાની જરૂર ધારી નહિ. સઘળી હકીકત જાણવામાં આવ્યા પછીથીજ તેણે ઓળખાણ આપવાનું વિચાર્યું. તેણે કહ્યું:—“કેમ નર્મદાનું શું કામ છે ?”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“નર્મદા સાથે મ્હારો સંબંધ છે. મોહનપુરમાં મ્હારા એક સંબંધીને ત્યાંજ તેનો વિવાહ થયો હતો. મ્હારા પિતા અને નર્મદાના શ્વસુર એકજીવ હતા—તેમનો બન્નેનો આત્મા એક હતો.”

નર્મદાએ ચુકિતથી પૂછ્યું:—“તમે નર્મદાને કદાપિ જોઈ હતા કે ?”

કૃષ્ણલાલ:—હા, ધણા સમય પહેલાં જોઈ હતી. એ સમયે તેનો વિવાહ થયો નહોતો. એ સમયે તે દશ અગીઆર વર્ષની ઉંમરની હતી. પદ્મપુષ્પ જેવો તો તેનો ચહેરો હતો. વિવાહ થયા પછી એક બે વર્ષ વીતતાં ન વીતતાંમાં તો એ વિધવા થઈ ગઈ. મ્હારું બાપ પણ ફટકું હતું—મ્હારા નશિબમાં વિધાતાએ સુખ નિર્માણ કરેલું નથી. જેની સાથે જેનો સંબંધ જોડવાનો વિધાતાએ નિશ્ચય કર્યો હોય છે એ નિશ્ચયને કોણ ફેરવી શકે છે ? નહિ તો નર્મદા વિધવા થાય ખરી ? મ્હારે પણ આટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે ખરું ?

આમ કહીને કૃષ્ણલાલે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂક્યો. છેલ્લાં બે વાક્યોનો અર્થ નર્મદા સ્પષ્ટતાથી સમજી શકી નહિ, તેથી તેણે પૂછ્યું:-
“ તમે આમ કેમ બોલો છો ? ”

કૃષ્ણલાલે પુનઃ એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:-“ એ વાત સાંભળવાથી હવે શો લાભ છે ? જે થઈ ગયું છે તે કાંઈ હવે ન થયું થનાર નથી.”

“ શું થઈ ગયું છે ? ”

“ તું સાંભળીને શું કરીશ ? વળી એ વાત જો તું નર્મદા પાસે જઈને કહે તો તેને પણ માફ લાગે ! ”

નર્મદાતું કુતુહલ વધી ગયું. તેણે કહ્યું:-“ ના, હું નર્મદાને એક પણ અક્ષર કહીશ નહિ. કદાપિ કહીશ નહિ. તમારા સમ આઈને કહું છું કે, કહીશ નહિ-કહો કહો, શું થઈ ગયું છે ? ”

આમ કહીને નર્મદા નીચે બેઠી, એટલે કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“ નર્મદાની સાથે પ્રથમ મ્હારો વિવાહ થવાની વાત ચાલતી હતી. બધી વાત નક્કી જેવીજ હતી; પરંતુ પાછળથી કેટલીક અડચણ ઊભી થઈ અને તેનો વિવાહ મ્હારી સાથે નહિ થતાં મોહનપુરના કૃષ્ણરામના પુત્ર સાથે થયો. મ્હારો વિવાહ પણ મ્હારા પિતાએ બીજો ઠેકાણો કરી નાખ્યો. થોડા દિવસ પછી નર્મદા વિધવા થઈ ગઈ. એ અગ્નિસામાં મ્હારી સ્ત્રી પણ મરી ગઈ. નહિ તો જો એ સમયેજ તેનો મ્હારી સાથે વિવાહ થયો હોત તો અમારી બન્નેની આવી દુર્દશા થાત કે ? કેવું કમભાગ્ય ! ”

કૃષ્ણલાલનાં વચનો સાંભળી નર્મદા મૌન ધારણ કરી બેસી રહી. કૃષ્ણલાલને તેણે સારો માણસ ધાર્યો. કૃષ્ણલાલનાં વચનો ગમે તે કારણથી નર્મદાને ધણાં ગમ્યાં. આજકાલ સ્ત્રીઓ પોતાના સૌન્દર્યની અન્ય માણસને મુખે પ્રશંસા સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થાય છે. કૃષ્ણલાલે બાલ્યાવસ્થામાં નર્મદાનો રહેરો પદ્મપુષ્પ જેવો હતો એમ કહ્યું તેથી નર્મદા સંવિશેષ પ્રસન્ન થઈ. નર્મદાની પ્રાપ્તિ નહિ થવાથી નિરાશ રહેનાર-પોતાને રહાનાર એક માણસ છે એમ નર્મદાને લાગ્યું.

નર્મદાએ વિચાર્યું કે હવે પરિચય આપવો ઉચિત છે કે નહિ ? ઓળખાણ આપ્યા સિવાય કૃષ્ણલાલ રૂપિયાની વાત કેવી રીતે કાઢશે ? પરંતુ કૃષ્ણલાલનાં વચનો સાંભળી નર્મદાને પોતાની ઓળખાણ આપતાં શરમ આવવા લાગી; તેથી તેણે કહ્યું:-“ કેટલા દિવસથી તમારી સ્ત્રી મરી ગઈ છે ? ”

“ ઘણા સમયથી. ”

“ બાળખચ્ચાં છે કે ? ”

“ ના, એકે નથી ! ”

“ ત્યારે તમે પુનર્વિવાહ કર્યો નથી ? ”

“ ના. ”

“ કારણ ? ”

“ આટલી ઉંમરે હું પુનર્વિવાહ કરું ? મહારી ઉંમર લગભગ ૪૨ વર્ષની છે. આટલી ઉંમરે એક ન્હાની છોકરી સાથે વિવાહ કરી હું તેનો અવતાર બગાડું કે ? આજકાલ જો કે વિવાહનું બાજર ઘણું સસ્તું છે; પરંતુ ધર્મદષ્ટિએ હવે મહને પુનર્વિવાહ કરવો ઇષ્ટ લાગતો નથી. ”

સ્મિત હાસ્ય કરી નર્મદાએ કહ્યું:—“ નર્મદાનું તમારે શું કામ છે ? ”

“ એને મહારે થોડા રૂપિયા આપવાના છે. ”

“ કેટલા રૂપિયા ? ”

“ એ નર્મદા આવશે એટલે તેનેજ કહીશ. બ્યાજ સાથે કેટલી રકમ થઈ છે તેનો હિસાબ કરવાનો છે. ”

નર્મદાએ ત્રુટક સ્વરે કહ્યું:—“ મહારું નામજ નર્મદા છે ! ”

કૃષ્ણલાલે આશ્ચર્યચક્રિત બાવ બતાવીને કહ્યું:—“ હેં ! તુંજ મહારી નર્મદા છે કે ? જોઈ જોઈ-ત્હારું મહોં ! ” આમ કહીને કૃષ્ણલાલ નર્મદા પાસે આવી તેનું મહોં જોવા લાગ્યો. પછીથી તેણે કહ્યું:—“ બરાબર, એજ આંખો, એજ નાક અને એજ મહોં છે. ઘણાં વર્ષથી મહેં તને જોયલી નહિ હોવાથી હું તને કેવી રીતે એકાએક ઓળખી શકું ? જેવું મહારું કમબાગ્ય ! તેને તું શું કરે ? ”

નર્મદાએ વાત ફેરવીને કહ્યું:—“ રૂપિયા આપવાના હોય તો હિસાબ કરી જુઓને ! ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ ઠીક ઠીક, શાન્તિથી બેસ. ” આમ કહીને તે ઘરમાંથી એક ચોપડી બહાર લઈ આવ્યો. ચશ્માં પહેરી, દીવાની સહાયતાથી તેણે ચોપડી તપાસી જોઈ. પછી તેણે કહ્યું:—“ જો, ત્હારા શ્વસુરે મહારા પિતાને ચાર રૂપિયા આપ્યા હતા. એ આજે વીસ વર્ષ ઉપરની વાત છે. જો એક રૂપિયાનું મહિને અડધો પૈસો બ્યાજ ગણીએ તો—”

નર્મદા વચ્ચેજ બોલી ઉઠી:—“ અડધો પૈસો કેમ ? અમે રૂપિયે જો પૈસા બ્યાજ લેવાના કરી રૂપિયા આપીએ છીએ. વળી કોઈ કોઈની પામેથી ચાર પૈસા પણ લઈએ છીએ. ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ નર્મદા ! જો સાંભળ, ત્હારા શ્વસુરે બ્યારે મહારા પિતાને આ ચાર રૂપિયા આપ્યા હતા ત્યારે તેમની વચ્ચે બ્યાજ

“જરાજર, એજ આંખો, એજ નાક અને એજ મોં છે.”

મંબંધી કશી વાતચિત થઇ નહોતી. હું માત્ર મ્હારો ધર્મ વિચારીને રૂપિયે અડધો પૈસો વ્યાજ ગણું છું. અડધો પૈસો વ્યાજ ગણતાં દર મહિને બે પૈસા થયા-વર્ષના છ આના થયા-ત્રીસ વર્ષના-એક સો વીસ આના એટલે સાત રૂપિયા આઠ આના થયા-એટલે મૂળ ચાર રૂપિયા એમાં ઉમેરતાં અગીઆર રૂપિયા આઠ આના વ્યાજ સાથે થાય છે. એમાં આઠ આના છુટ મૂકી દઇએ એટલે મ્હારે તને ચોખ્ખા અગી-આર રૂપિયા આપવાના રહ્યા, કેમ ખરું ને ? ”

નર્મદા:—હું શું કહું ? તમે ધર્માત્મા છો. ધર્મને અનુસરી જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો.

કૃષ્ણલાલ:—તું ખરું કહે છે. જો હું ધર્માત્મા ન હોત તો આ રૂપિયાની વાત તને કહેત શા માટે ? તું ક્યાં આ વાત જાણતી હતી ? પરંતુ ધર્મથી હું ઘણો ડરું છું. મ્હારું ગળું કોઈ કાપી નાખે તો પણ મ્હારાથી અધર્મ કાર્ય કરી શકાય તેમ નથી ! એસ, હું પેટીમાં જોઇ આવું-રૂપિયા છે કે નહિ !

ઘરમાં જઇ પેટી ઉઘાડી પુનઃ બાંધ કરી, કૃષ્ણલાલે મ્હાર આવીને કહ્યું:—“ નર્મદા ! બધા રૂપિયાની વ્યવસ્થા હમણાં થઇ શકે તેમ નથી. છ રૂપિયા છે તે હમણાં લઇ જા. બીજા રૂપિયા આવતી કાલે આ વખતે આવીને લઇ જશે.

નર્મદાએ છ રૂપિયા લઈ અંગુઠા પર ખખડાવી જોયા. પછીથી તેણે કહ્યું:—“ બીજા રૂપિયા કાલે આ વખતે ચોક્કસ આપશેને ? ”

“ ચોક્કસ આપીશ-ત્હારા હક્કના પૈસા ક્યાં જવાના છે ? ”

પછીથી નર્મદા જે ખાવાનું લાવી હતી તે ખાતાં ખાતાં કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ નર્મદા ! ખાવાનું તો ઘણું સ્વાદિષ્ટ છે. રસોઇ બનાવવામાં ત્હારી આગળ સાક્ષાત્ સૈરંશ્ચી પણ કાંઇ ગણનામાં નથી ! ”

“ એવી ખોટી પ્રશંસા શા માટે કરો છો ? ” નર્મદાએ સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું.

“ ના ના. ત્હારા સમ ખાઇને કહું છું કે, ફક્ત ખાવાનું બનાવ્યું છે ! વારું, હવે ઘરમાંથી એક લોટો પાણી ભરી લાવીશ કે ? ”

રોકડા છ રૂપિયા મળ્યાથી નર્મદાનું મન પીગળી ગયું હતું. તેણે એક લોટામાં પાણી ભરી લાવી કૃષ્ણલાલ પાસે મૂક્યું. કૃષ્ણલાલે પાણીનો એક ઘુંટડો ગળે ઉતારી નર્મદા તરફ ટગર ટગર જોઇ રહીને કહ્યું:—“ મ્હારા ફૂટેલા નશિખમાં ઇશ્વરે આટલું પણ સુખ લખ્યું હશે ! ”

આ વાક્ય સાંભળી ફરીથી સ્મિત હાસ્ય કરી નર્મદા ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

આશ્રયપ્રાપ્તિ.

શાન્તિલતાનો ત્યાગ કરી સ્નેહલતા આશ્રય મેળવવાને માટે પગે ચાલતી મહા કષ્ટે ત્રીજે દિવસે રાધનપુરમાં જઈ પહોંચી. હવે તે રાધનપુરમાં શા માટે આવી હતી તેનો અમે અત્રે ઉદ્દેશ્ય કરીશું.

મુઆઘના એક દૈનિક વર્તમાનપત્રમાં “શિક્ષિકા જોઈએ છીએ.” એવી હકીકતની જાહિરાત સ્નેહલતાએ વાંચી હતી. એ સંબંધી રૂબરૂમાં ચાલતા પત્રદ્વારા ખુલાસો કરવાનું જણાવેલું હતું. સ્નેહલતાએ એ જાહિરખબર વાંચીને વર્તમાનપત્ર ઉઘાડી જોયું તો શ્રીયુત હરિપ્રસાદ પંડ્યાએ એક કન્યાશાળા સ્થાપ્યાની હકીકત, તથા તે સાથે તેમનું ટૂંક જીવનચરિત્ર તેના વાંચવામાં આવ્યું હતું આ જાહિરાતમાં દર્શાવેલી જગ્યા મેળવવાના ઉદ્દેશથીજ સ્નેહલતા રાધનપુર આવી હતી.

ત્રીજે દિવસે સંધ્યાકાળના અરસામાં સ્નેહલતા રાધનપુરની સીમામાં જઈ પહોંચી. રાધનપુરમાં તે પહેલાં પણ એક બે વખત આવેલી હોવી જોઈએ; કેમકે ગામમાં પ્રવેશ કરતાંજ બે ચાર ગલીઓ વટાવીને તે એક મકાન પાસે જઈ પહોંચી, તથા તેણે એ ઠેકાણે “ચંચળખંડેન અહિં રહે છે કે ?” એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

ઘરમાંથી ‘હા’ ઉત્તર સાંભળતાંજ સ્નેહલતા ઓટલા ઉપર પોતાની પોટલી મૂકીને બેસવા જતી હતી, એવામાં ચંચળજ ઘરમાંથી “તમે કોણ છો ? ક્યાંથી આવો છો ?” એવા પ્રશ્નો પૂછતી બહાર આવી. સ્નેહલતાએ “હું ગોવિંદપુરથી આવું છું તથા કાળિકાખંડેને મળીને તમારે ત્યાંજ ઉતરવાનું કહ્યું છે. હું તેમનો પત્ર લઈ આવી છું.” એમ કહ્યું.

“એમ કે ? ગોવિંદપુરની કાળિકા તરફથી તમે આવ્યાં છો કે ? કાળિકા ખુશીમાં છે ને ?” ચંચળે પૂછ્યું.

સ્નેહલતાએ ચંચળના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો; એટલે ચંચળે કહ્યું:—“પત્રને શું કરવો છે ? વળી પત્ર વાંચનાર પણ કોણ છે ? કાળિકાનું અને મહારૂં પિયર સાથેજ આવેલું હોવાથી અમારો બાલ્યાવસ્થાથી એક બીજાની સાથે ઘણો સ્નેહ છે. બાલ્યાવસ્થામાં કાળિકા ઘણી તોફાની છોકરી હતી. સંસારમાં પડ્યા પછી ધીમે ધીમે સુધરી

છે! લગ્ન થયા પછી ચોથે વર્ષે તે મ્હને મળી હતી. તેની ગુલાબ સારી છે કે ?”

“હા, ગુલાબ અતે ચંપા બન્ને મળ્યાં છે.” સ્નેહલતાએ ઉત્તર આપ્યો.

સ્નેહલતા સમયાનુસાર હકાર ને નકારમાં ઉત્તર આપ્યા કરતી હતી. અલ્પકાળમાંજ સ્નેહલતા ચંચળના સ્વભાવથી માહિતગાર થઈ ગઈ. પોતાની નમ્રતાથી, મધુર વાણીથી તથા આર્જવથી તે ચંચળના પ્રેમને પ્રાપ્ત કરી શકી. ચંચળ બહુમોલી, નિષ્કપટી, પરંતુ ક્રોધી સ્વભાવની સ્ત્રી હતી. તેના ઘરમાં તે તેમજ તેના આઠ દશ વર્ષની ઉંમરના પુત્ર સિવાય બીજું કોઈ માણસ નહોતું. ચંચળના પતિ સ્વર્ગસ્થ થયા છે એવું સ્નેહલતા આવતાંની સાથેજ જાણી શકી હતી. ઘર મ્હોટું હતું; તેથી ભાડાની આવક સારી હતી. એ ઉત્પન્નમાંથી માતા-પુત્રનો ઉદરનિર્વાહ સારી રીતે ચાલીને એ પૈસાનો બચાવ પણ થતો હતો.

સહાંજે જન્મતી વખતે પોતાના હેતુ અંગ્રંધીની માહિતી મેળવવાના વિચારથી સ્નેહલતાએ પૂછ્યું:—“ મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે અહિંના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે કન્યાશાળા સ્થાપી છે એ વાત ખરી છે ?”

બહુમોલી ચંચળે કહ્યું:—“ હા, આજકાલ લોકોને એક પ્રકારનો નાદ લાગ્યો છે. શું સ્ત્રીઓને બણાવ્યા ગણાવ્યા સિવાય દેશની સુધારણા ન કરી શકાય કે ? ! ”

સ્નેહલતાએ હાસ્ય કર્યું. ચંચળે પૂછ્યું:—“એ શાળા સ્થાપનાર ગૃહસ્થને તમે ઓળખો છો કે ? ”

ચંચળે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, હરિપ્રસાદ પંડ્યા નામનો એક મ્હોટો વ્યાપારી છે તેણે એ શાળા સ્થાપન કરી છે. એ હરિપ્રસાદ આઠ દશ વર્ષ ઉપર જ્યારે આ ગામમાં આવ્યો ત્યારે તે એક મારવાડીની માફક માત્ર દોરી લોટો લઈને આવ્યો હતો. અહિં આવ્યા પછી એક શાહુકારને તેણે બગતા ઘરમાંથી બચાવ્યો. એ શાહુકારે તેને પ્રથમ થોડી ઘણી મદદ કરી હતી; પરંતુ હમણાં તો એ હરિપ્રસાદે એટલી બધી સંપત્તિ મેળવી છે કે, તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની ચિંતામાં એ પડ્યો છે. તેથીજ એ કોઈ ઠેકાણે દવાખાનું કાઢે છે, કોઈ ઠેકાણે કૂવો તળાવ ખોદાવે છે તો કોઈ ઠેકાણે શાળા સ્થાપન કરે છે; આમ છતાં જો કોઈ બિખારી તેને બારણે બિખ માગવા જાય છે તો તે એમજ કહે છે કે, “ તું હજી ઘણો બળવાન છે તને મજૂરી કરતાં શું થાય છે ? ફેકટ બિખ માગી બીજાએ દુઃખ વેઠીને મેળવેલો માલ ખાવાની ઇચ્છા શા માટે રાખે છે ? ”

“ પરંતુ માત્ર આટલાં દશ વર્ષમાં તેણે એટલી બધી સંપત્તિ શી રીતે મેળવી ? ” સ્નેહલતાએ વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધિ થયેલા હરિપ્રસાદનું ટૂંક જીવનચરિત્ર વાંચ્યું હતું તો પણ તેણે ખાનગી ખાતમી મેળવવાના હેતુથી પૂછ્યું.

“ કોણ જાણે ! લોકો તો એમ કહે છે કે તેણે ઘણી મહેનત કરીને આટલી બધી સંપત્તિ મેળવી છે. ”

“ મહેનત કરીને તે વળી આટલી બધી સંપત્તિ મેળવી શકાય કે ? કાંઈ સંપત્તિના ઢગલા કરેલા હતા કે તે ધર્મરાજની માફક રાત્રિદિવસ ઉપાડી લાવ્યો ? ! ” સ્નેહલતાએ હસીને પૂછ્યું.

“ ના ના, એમ નથી. તેણે અહીં આવીને પેલા શાહુકારની સહાયતાથી ગાંધીની દુકાન કાઢી. તેની દુકાનનો માલ બીજી દુકાનો કરતાં સસ્તો તેમજ સારો હોવાથી તેની ધરાકી વધી ગઈ. વળી તે પ્રામાણિકતાથી પોતાનાં ધરાકેને ઘેર એકે સારો માલ પહોંચાડતો હતો. ઘેર એકે ઉંચો તેમજ બજાર કરતાં સસ્તો માલ મળે એટલે કોણ ન મંગાવે ? વળી તેની દુકાને હસ્તેશાં એકજ ભાવ રહેતો. એક ન્હાના છોકરાને માલ લેવા મોકલીએ તો પણ છેતરાઈ જવાની શંકા રહેતી નહિ. આથી બીજા વ્યાપારીઓની દુકાનો એક વર્ષમાંજ એસી ગઈ અને તેથી તેની કમાણી પુષ્કળ વધી ગઈ. પછીથી તેણે ગરીબ ખેડૂતોને વર્ષાઋતુમાં બી માટે સારું અનાજ સસ્તે ભાવે આપવા માંડ્યું. કેટલાક ગરીબ લોકોની પાસેથી જમીન ખરીદી લઈ, તેમને તેમનો નિર્વાહ ચાલે એટલા પૈસા આપી ખેતી કરાવવા માંડી. આ ખેતીના કામકાજમાં તે ઘણું કમાયો. અહિં આવ્યા પછી ચોથે વર્ષે તેની દુકાન તો ચાલુજ હતી; પરંતુ તે સિવાય બસો ખાંડી ઘઉં સિલ્લકે હતા એમ લોકો કહે છે. ”

“ બસો ખાંડી ઘઉં એટલે લગભગ બાર કે પંદર હજાર રૂપિયાના ! પરંતુ બીજાં છ વર્ષમાંજ તેમણે આટલી બધી સંપત્તિ કેવી રીતે મેળવી ? કાંઈ કિમિયો તો નથીને ? ” સ્નેહલતાએ આશ્ચર્ય દર્શાવીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ હમણાં થોડા વર્ષથી તેણે એક પેઢી કાઢી છે. એ પેઢીમાં ઘણાં માણસો પોતાના પૈસા મૂકી આવે છે વળી મુંઝાઈમાં પાંચ દશ મ્હોટા વ્યાપારીઓ લોકોના વીમા ઉતારે છે તેજ પ્રમાણે આ હરિપ્રસાદ શેઠ પણ વીમા ઉતારે છે. સોથી માંડીને હજાર રૂપિયા બધીનો વીમા હરિપ્રસાદ ઉતારે છે. વીમાની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં જ રૂપિયા બરનાર માણસ મરી જાય છે તો પણ તેણે જેટલી રકમનો વીમા

ઉતરાબો હોય છે તેટલા રૂપિયા તેના વારસને મળે છે અને મુદત પૂરી થતા સુધી જો તે માણસ જીવતો રહે છે તો તેનેજ વ્યાજ સાથે ભરેલી રકમ મળે છે. હરિપ્રસાદ આ કામ એક મ્હોટી વિમા કંપની તરફથી કરે છે. તેણે આ ગામના તેમજ આસપાસનાં બીજાં ગામોનાં માણસોના મળી લગભગ એક હજાર વીમા ઉતારી એ વીમા-કંપનીને ધણો ફાયદો કરી આપ્યો છે. પછીથી એ વિમાકંપની હરિ-પ્રસાદને રાજ કેમ ન કરે ? એ કંપની તરફથીજ દર મહિને તેને પાંચસો રૂપિયા મળે છે. આવી આવી અનેક પ્રકારની આવક હોવાથી તેઓ શ્રીમંત થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? વળી હમણાં તો હરિપ્રસાદે એક કાપડનું કારખાનું કાઢ્યું છે ! એ કારખાનામાં અસંખ્ય માણસો મજૂરી કરે છે. એ કારખાનાની આવક પણ પુષ્કળ છે.”

આવી રીતે સ્નેહલતા અને ચંચળ રાત્રે હરિપ્રસાદની વાત-ચિત કરતાંજ સૂઈ ગયાં; પરંતુ સ્નેહલતા નિદ્રાધીન થઈ શકી કે ? ચંચળ પોતાના નિદ્રાધીન થયેલા પુત્રના બરડા પર વારંવાર હાથ ફેરવતી હતી અને કેટલીક વખત પ્રેમથી તેના અધરોજ પર ચુંબન કરતી હતી. આ પ્રકાર જોવામાં આવતાં સ્નેહલતાનું હૃદય ભરાઈ આવતું હતું. તેની આંખોમાંથી આંસુઓ ઉભરાઈ જતાં હતાં. તે શય્યામાં જળ વિના તકડડતી માછલીની માફક તકડડતી હતી. તે સ્વગત નિચાર્યો કરતી હતી કે “ મ્હારી શાન્તિને હવે હું ક્યારે મળી શકીશ ? ચંચળ જેવી રીતે પોતાના પુત્રને હૃદય સાથે ચાંપીને સૂઈ રહી છે તેવી રીતે હું મ્હારી શાન્તિને હૃદય સાથે ચાંપીને ક્યારે સૂઈ રહીશ ? ”

આવા વિચારોમાં સ્નેહલતાને નિદ્રા આવી નહિ. ચંચળ, સ્નેહ-લતાની આવી સ્થિતિને સમજી શકી નહિ.

બીજે દિવસે ચંચળે સ્નેહલતાને તળાવ ઉપર કપડાં ધોવા મો-કલી. સ્નેહલતા વિનયી તેમજ કર્તવ્યપરાયણા સ્ત્રી હોવાથી તે ધોવાનાં કપડાં લઈને તળાવ ઉપર ગઈ.

તળાવ ઉપર બીજી ઘણી સ્ત્રીઓ કપડાં ધોવા તેમજ પાણી ભર-વાને આવેલી હતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ આવતી હતી ત્યારે કેટલીક પાણી ભરીને યા તો કપડાં ધોઈને આવી જતી હતી. તળાવ પર પુરુષવર્ગ જણાતો નહોતો. આથી સ્ત્રીઓની વચ્ચે સ્વચ્છંદતાથી ચાલ્યા કરતી હતી. પોતાના મહોલ્લાની, ગામની તેમજ જગતની અનેક બાબતો સંબંધીની ચર્ચા તળાવ તથા કૂવા ઉપર અધિકારસુક્ત વચ્ચેથી થાય છે. અસંખ્ય ગુપ્ત બાબતોની ચર્ચા પણ એ સ્થળે થાય છે.

તળાવ તેમજ ફૂવા ઉપર પ્રત્યેક સ્ત્રી વક્તાજ હોય છે. પોતાની કમર ઉપરના ઘડાની માફક અગર તો ધોવાનાં કપડાં ઉંચકેલાં હોય તે પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ બાતમીનો ભાર તેના વિવાદ સાથે ઉંચકીને આવે છે ! આ સમયે પણ તેમજ હતું.

સ્નેહલતા અજણી હોવાથી તે બીજી સ્ત્રીઓના વાદવિવાદમાં શામીલ થઈ નહિ. તે માત્ર સઘળી સ્ત્રીઓની ચર્ચા સાંભળ્યા કરતી હતી. તે ધોતી હતી એવામાં એક મ્હોટી ઉંમરની સ્ત્રીએ તેને કહ્યું:-
“બહેન ! તમે કોઈને ત્યાં મહેમાન આવ્યાં છો કે શું ? તમને બરાબર ધોતાં આવડતું નથી !”

“હું” સાથી અજણી છું તેથી જો બરાબર ધોવા જડું ને કોઈના શરીર પર છાંટા ઉડે તો મ્હારે એ શબ્દ સાંભળવા પડે તેથીજ હું કપડાં જેવાં ધોવાય તેવાં ધોઈ નાંખું છું.” સ્નેહલતાએ નમ્રતાથી કહ્યું.

“છાંટા ઉડે તો તેથી શું થઈ ગયું ? તમે કોઈ પણ જાતનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય ધુઓ. જુઓને પેલી કમળા કેવા ઝપાટાથી કપડાં ધુએ છે !”

સ્નેહલતાએ કમળા તરફ જોયું તો તે કોઈની પરવાહ રાખ્યા સિવાય ચારે તરફ પાણી ઉડાવીને કપડાં ધોતી હતી. તેની પાસે ઉભી રહીને એક સ્ત્રી પાણી ભરતી હતી. એ સ્ત્રીએ કમળાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:- “કમળાબહેન ! હમણાં થોડો વખત ધોવાનું બંધ રાખી મ્હને પાણી ભરી લેવા દો તો સારું. મ્હારે દેવપૂજનને માટે પાણી લઈ જવું છે.”

આ વચનો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી કમળાએ કહ્યું:- “જ્યારે હરિપ્રસાદે આ તળાવ ખોદાવ્યું ત્યારે તેઓ જાણતા નહોતા કે, આ તળાવ ઉપર સરસ્વતી પાણી ભરવા આવનાર છે; નહિ તો તેમણે તમારી અલગ વ્યવસ્થા કરી રાખી હોત !”

ગંગા નામની એક સ્ત્રીએ કમળા તરફ જોઈને કહ્યું:- પણ કમળા-બહેન ! આજે આટલી બધી ઉતાવળ કેમ કરો છો ? આજે ઘરમાંથી બહેલા કામ પર જવાના છે કે શું ?”

કમળાએ પોતાનું કામ ચાલુ રાખીનેજ કહ્યું:- “હા બહેન ! સરકારી નોકરી કરતાં પણ આ હરિપ્રસાદ પંડ્યાની નોકરી ઘણી કઠિણ છે. આજે ક્લેકટર કે કોઈ બીજા સાહેબ નિશાળ તેમજ કાપડનું કારખાનું જેવા આવવાના છે; તેથી આજે તેમને કચેરીમાં બહેલા જવાનું છે.”

એટલામાં એક બીજી સ્ત્રીએ તદ્દન ગંભીર મુદ્રાથી ખાસ

હકીકત કહેવાના આવિર્ભાવથી કહ્યું:—“ મહેં તો મહારા ધરમાંથી એમ સાંભળ્યું છે કે હરિપ્રસાદને રાવ બહાદુરની પદવી મળનાર છે; તેથીજ કલેક્ટર કે બીજા કોઈ સાહેબ આવવાના છે; કેમ ખરૂંને કમળા-બહેન ?”

એક નવી આવેલી રમણીએ કહ્યું:—“ મહેં તો એમ સાંભળ્યું છે કે કેસ ચલાવવાનો અધિકાર લેવાને હરિપ્રસાદ તૈયાર છે કે કેમ તે પૂછવાનેજ સાહેબ આવનાર છે !”

ગંગા નામની સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ હરિપ્રસાદ હવે પદવીઓ મેળવવાને વ્યાકુળ બની ગયા છે; તેથીજ તેઓ સાહેબ લોકોને બોલાવી તેમને પાન સોપારી આપી પોતાનું દાનશ્રુત્ય પ્રદર્શિત કરે છે !”

થયું, ગંગાના આ વચનોથી સધળી ચર્ચાનો પ્રવાહ પલટાઈ ગયો. હવે હરિપ્રસાદની વિરુદ્ધ ચર્ચા થવા લાગી. કોઈએ કહ્યું:—“ છોકરો નથી, છોકરી નથી, તેથી આટલી બધી સંપત્તિનો કોઈ પણ રીતે ઉપયોગ તો કરવો જોઈએને ? મરી ગયા પછી, પાછળ ક્યાં બીજું કોઈ ખાનાર છે ?” બીજી એક સ્ત્રી બોલી ઉઠી:—“ અતિથિ, વૈરાગી, બદ, ભિક્ષુક, ભિખારી વગેરે દીન દરિદ્ર માણસોને જે હરિપ્રસાદ એક મુઠી અનાજ આપી શકતો નથી તેની પાછળ તેની સંપત્તિ કૃતરાંગોનાજ મ્હોમાં જશે ! દવાખાનાં કાઢવાં, શાળાઓ સ્થાપવી, તળાવો બંધાવવાં એ બધું કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે છે. એથી કાંઈ પુણ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.” વળી ત્રીજી એક સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ એ તો ધર્મને નામે બધાં ધર્તીગજ થાય છે. સરકાર દરબારમાંથી માનપાન મેળવી પોતાનો ધંધો યથાસ્થિત ચલાવવાને માટેજ એ આવા ઢોંગ કરે છે !”

બીજી એક સ્ત્રીએ પોતાના ગાલ કુલાવી ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ અમારા ધરમાંથી આજકાલ કરતાં બાર વર્ષથી નોકરી કરે છે અને દરરોજ કચેરીમાં બાર બાર કલાક કામ કરે છે તો પણ પચાસ રૂપિયાના પંચાવન રૂપિયા થતા નથી અને આ ઠગાઈનો ધંધો કરનાર હરિપ્રસાદનું કિસ્મત તો જીવો ! તે માદીપર ટાંટીઆ પહોળા કરીને બેસી રહે છે તો પણ લાખો રૂપિયા કમાય છે ! એ પૈસા આવતા હશે ક્યાંથી ?” વળી એક બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ એમાં અવશ્ય કશી મંત્રવિદ્યા હોવી જોઈએ !” વળી એક બીજી સ્ત્રી મ્હોં મરડીને બોલી:—દશ વર્ષ ઉપર જે રસ્તે રખડતો ભિખારી હતો, જેને એક મુઠી અનાજ મેળવવાને અડચણ વેઠવી પડતી હતી. તથા જે હરિયા નામથી ઓળખાતો હતો તે હવે હરિપ્રસાદ બની ગયો છે !” વળી એક અન્ય સ્ત્રીએ કહ્યું:—

“ હરિપ્રસાદ થયો તેથી શું કાંઈ જાતિસ્વભાવ જાય કે ? દોરડીને બાળી નાખીએ તો પણ તે તેનો વળ મૂકે કે ? હરિપ્રસાદ શ્રીમંત થયો તો પણ તેની સ્વભાવસિદ્ધ કૃપણતા દૂર થઈ નથી. તે હજી કૃપણુજ રહ્યો છે ! તેની આવી શ્રીમંતાઈને છાજે એવો પોષાક સુદ્ધાં તે પહેરતો નથી. તે માત્ર ખાદીનાંજ કપડાં પહેરે છે! એ તો બિખારીને બિખારીજ રહ્યો ! ” બીજી એક સ્ત્રીએ કહ્યું:—“હરિપ્રસાદને લખતાં વાંચતાં આવડતું નથી તેથી હમણાં તેણે એક માસ્તર રાખ્યો છે ! ”

બિચારા હરિપ્રસાદ ઉપર આવી બીજી કેટલી અવાચ્ય ચર્ચા થઈ હશે તેની કોઈને કલ્પના આવી શકશે કે ? જ્યારે મહિલામંડળમાં હરિપ્રસાદ સંબંધી હસ્તેશાં આવા પ્રકારની ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે પુરુષમંડળમાં પણ તેમના સંબંધી થોડી ઘણી ચર્ચા ચાલતી હતી. જેમને હરિપ્રસાદ પાસેથી થોડી ઘણી સહાયતા મળી હતી તેઓજ માત્ર તેમના પ્રશંસકો હતા બીજા ઘણાખરા પુરુષો તો તેમના નિંદકોજ હતા. તેઓ શ્રાદ્ધપક્ષ, શનિવાર કે એકાદશી નહિ કરતા હોવાથી ભદ્ર બિહુકો તેમને નાસ્તિક કહેતા હતા. તેમને ધર્મબહિષ્કાર કરવાની ખટપટ પણ પાખંડી પુરોહિતોએ કરી હતી; પરંતુ તેમાં તેમનો હેતુ સફળ થયો નહોતો. અતિથી, વૈરાગી અને બિખારીઓ તેમને દુષ્ટ તથા દરિદ્રના નામથી નવાજતા. વ્યાપારીઓ, તેમનો વ્યાપાર ધંધો ઘણો સારો ચાલતો જેમને તેમને લુચ્ચા વ્યાપારીની ઉપમા આપતા હતા. જ્યારે હરિપ્રસાદ ધાર્મિક કાર્યોમાં કાંઈ મદદ કરતા તો તેમના નિંદકો તેમને રાજસધર્મ-માનમરતમો તેમજ પદવીઓ જેમને છીએ, એમ કહેતા હતા. આવી રીતે જગતના લોકો કોની નિંદા કરતા નથી ? સારા યા તો ખોટા માણસની નિંદા થતી આપણે જગતમાં સર્વત્ર જેમને શપ્તો છીએ.

આ સઘળી ટીકા સ્નેહલતા લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી રહી હતી. કપડાં ધોઈ રહ્યા પછી તે તળાવ પરથી ચાલતી થઈ. ચંચળે અને તેણે સહભોજન કર્યું, તથા તે જે ઉદ્દેશથી રાધનપુર આવી હતી તે ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે બરાબર અગીઆર વાગ્યે ઘરની બહાર નીકળી પડી.

સંધ્યા સમયે સ્નેહલતા પાછી આવી તથા ચંચળની સાથે વાતચિત કરતાં તેણે કહ્યું:—“ હું જે હેતુથી અત્રે આવી છું એ હેતુ સફળ થયો છે—મ્હને નોકરી મળી છે. આવતી કાલથી હું નોકરી ઉપર હાજર થઈશ.”

ચંચળે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું:—“ તમે નોકરી કરશો ? શાની નોકરી કરશો ? ”

સ્નેહલતાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હારપ્રસાદે એક કન્યાશાળા સ્થાપી છે ને ? એ કન્યાશાળામાં મહારે નોકરી કરવાની છે. મહને દર મહિને વીસ રૂપિયા પગાર મળશે. મુખ્ય માસ્તરાણીએ મહને આવતી કાલે દશ વાગ્યે નિશાળમાં હાજર થવાનું કહ્યું છે.

ચંચળે પૂછ્યું:—“ ત્યારે તમે પણ માસ્તરાણી છો કે શું ? પગાર વીસ રૂપિયા કર્યો છે કે ? તમે મહારા મોહનને ભણાવશો કે ? ”

સ્નેહલતા:—હા, શા માટે ના ભણાવું ? મોહન ઉપર આ ટૂંક સમયમાં મહને એટલો સ્નેહ ઉપજ્યો છે કે હું અહિંથી અન્યત્ર રહેવા સુધ્ધાં પણ જઇ શકું તેમ નથી.

ચંચળે સ્નેહલતાના મુખ તરફ જોઇ રહીને કહ્યું:—“ પરંતુ તમારી જમવાની વ્યવસ્થા તમે ક્યાં કરશો ? મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, ભણેલી ગણેલી માસ્તરણે તો હાથે ખાવાનું બનાવતી નથી. ”

સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ બહેન ! સ્ત્રીજાતિ ગમે એટલી યાની હોય તો પણ હાથે રસોઇ બનાવવામાં કશી શરમ નથી. સહવારની રસોઇ તમે બનાવજો અને સહાંજની હું બનાવીશ. વળી મહારા ખોરાકી અને રહેવાના ખર્ચ બદલ મહારા પગારમાંથી હું તમને દર મહિને દશ રૂપિયા આપ્યા કરીશ. ”

પોતાના છોકરાને મક્કત ભણાવવાનું મળશે તથા તે સિવાય મહિને દશ રૂપિયા મળશે એ વિચારથી હમણાં તો ચંચળ સ્નેહલતાના આ પ્રસ્તાવને સંમત થઇ.

ખીજે દિવસેજ સુંદરી નોકરી ઉપર હાજર થઇ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ઉદારચરિત હરિપ્રસાદ.

પરોપકરણં યેષાં જાગર્તિ હૃદયે સતામ્ ।

નશ્યન્તિ વિપદસ્તેષાં સંપદઃ સ્યુઃ પદે પદે ॥

ચાણક્ય નીતિસાર.

(ભાવાર્થ:—જે સજ્જનોના હૃદયમાં પરોપકાર કરવાનો ઉત્સાહ નિરંતર જાગત રહે છે તેમની વિપત્તિનો નાશ થાય છે અને સંપત્તિ પગલે પગલે પ્રાપ્ત થાય છે.)

હરિપ્રસાદના પૂર્વજીવનની અમને માહિતી નથી તથા રાધનપુરમાં પણ કોઇ માણસ એ સંબંધી કંઇ જાણતું નહોતું. રાધનપુરના કેટલાક દેવી લોકોએ મારવાડીની માફક દોરીલોટો લઇને આવેલા આ હરિપ્રસાદનું પૂર્વ જીવન જાણવાને માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા; પરંતુ પોતાના પ્રયત્નોમાં તેમને મક્કા પ્રાપ્ત થયો નહોતો.

હરિપ્રસાદની ઉંમર લગભગ પચાસ વર્ષની હતી. આમ છતાં તેમનું શરીર ધણું સુદૃઢ અને જીવવાનું હતું. તેમની રીતભાત ઘણી સાદી હતી. શ્રીમંતાઇનું એક પણ ચિહ્ન તેમના શરીર ઉપર જોવામાં આવતું નહોતું. જો તેઓ કોઇ અજાણ્યા સ્થળે જાય તો તેમની વાતચિત ઉપરથી, વર્તન ઉપરથી યા તો પોષાક ઉપરથી તેઓ લક્ષ્યાધિપતિ હશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં કોઇના અંતરમાં ઉપજે તેમ નહોતી.

હરિપ્રસાદનો કાર્યક્રમ ઘણોજ નિયમિત હતો. યાંત્રિક કાર્યમાં જે પ્રમાણે એક ક્ષણનો પણ ફર્ક પડતો નથી તેજ પ્રમાણે હરિપ્રસાદના નિયામત કાર્યક્રમમાં એક ક્ષણનો પણ ફર્ક પડતો નહિ. હરિપ્રસાદ સૂર્યોદય સમયે તેમનો ફરવા જવાનો નિયમ હતો. આજકાલ કરતાં દશ વર્ષથી તેમને આ નિયમ એક પણ દિવસને માટે તૂટ્યો નહોતો. આજે પણ તેઓ નિત્યના નિયમ અનુસાર ફરવા ગયા હતા.

ગામ ધણું છેટે રહ્યું હતું. રસ્તાની બન્ને બાજુએ રાધનપુરના બાગબગીચાઓ જોવામાં આવતા હતા. પૂર્વ દિશા તરફ જોતાં સ્વર્ગમાંથી જાણે કે કુબેરનો બંડાર ખુલ્લો થઇ જઇને તેમાંથી સુવર્ણકિરણો એ દિશામાં ઉડ્યા થતાં જોવામાં આવતાં હતાં. પ્રાતઃકાળનો સુશીતળ વાયુ પ્રકૃતિદેવીની આજ્ઞાથી ચૈતન્યાધિરાજ સૂર્યનારાયણના સ્વાગતાર્થે સુપ્ત વનસ્પતિને ઘણી તત્પરતાથી સજ્જ કરતો હતો. યોગીના અંતરની પ્રસન્ન શાન્તિ પ્રમાણે પૃથિવી ઉપર પ્રસન્ન શાન્તિ ફેલાતી હતી. જેવી રીતે સમાધિસ્થ યોગીના બહારંધમાં અગર જીવનસરવરમાં અખંડ, અનાહત ધ્વનિનું ગીત શુર થાય છે તેજ પ્રમાણે પંખીઓનું ગીત શુર થયું હતું. કાસારમાંથી જેવી રીતે અમૃતની અવિરલ ધારા હલકમળ પર વહે છે તેજ પ્રમાણે સુપ્ત વિશ્વ ઉપર ચૈતન્યની અમૃત-ધારા વહેતી હતી !

પ્રાતઃકાળનો સમયજ એટલો રમણીય, પવિત્ર અને ઉદાત્ત હોય છે કે નીચ કાર્ય કરનારા અત્યંત નીચ માણસોને પણ ‘ ભગવાની પ્રહર ’ તરીકે થોડી ઘણી લજ્જા ઉપજે છે. જો નીચના હૃદયમાં કોઇ

સમયે સાત્વિકવૃત્તિ દિપ્ત થતી હોય તો તે આ સમયેજ થાય છે. ત્યારે પછી હરિપ્રસાદ જેવા પરોપકારી મંગલમય પુરુષના અંતઃકરણમાં આ સમયે શા વિચારો આલતા હતા તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવાની આવશ્યકતા છે કે ? તેમનું મન અને આત્મા આ સમયે તદ્દન એકરસ થઇ ગયાં હતાં. એ સમયના અંધકારને પ્રકાશના મધુર મિલન પ્રમાણે તેમના જીવ શિવનું તથા રાજસ—સાત્વિક વૃત્તિનું મિલન થતું હતું. પ્રકાશ વૃદ્ધિગત થતો હતો અને અંધકાર પ્રકાશમાં અદ્રશ્ય થઇ જતો હતો. તેજ પ્રમાણે સાત્વિકવૃત્તિના ઉદયમાં રાજસવૃત્તિ લય પામીને જીવશિવની પિછાન થઇને તે શિવમય—મંગલમય થઇ જતો હતો.

પરંતુ એટલામાં હરિપ્રસાદની સમાધિમાં વિધન આવી પહોંચ્યું. પંખીઓના ગીતાલાપની સાથે સાથેજ તેમના કાને કોઇનો કોઇપૂર્ણ કર્કશ સ્વર સંભળાયો. હરિપ્રસાદની સમરસતા બધ થઈ ગઇ. તેમની શાન્તિનો નાશ થયો. તેઓ આશ્ચર્ય પામીને ક્ષભા રહ્યા. સાવધાનતાથી લક્ષ્યપૂર્વક એ કોઇપૂર્ણ સ્વર ક્યાંથી આવે છે તે તેઓ સંભળવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે એ કોઇપૂર્ણ ધ્વનિ વિશેષ કર્કશ થવા લાગ્યો. એ ધ્વનિમાં બીજો ધ્વનિ પણ મળ્યો અને કોલાહલ થવા લાગ્યો. હરિપ્રસાદે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂક્યો. પછીથી તેઓ જે તરફથી એ ધ્વનિ સંભળવામાં આવ્યો તે તરફ જવા લાગ્યા.

એક બાગમાં આવેલા ફૂવા પાસે એ ખેડૂનો અને ત્રણ વાણિયાઓ હાથમાં લાકડાનાં આયુધો લઇને એક બીજાની સાથે ટંટો કરતા હરિપ્રસાદના જોવામાં આવ્યા. તેઓ ત્યાં જઇ પહોંચ્યા એટલે એક ખેડૂતે કહ્યું:—“ મહાત્મન ! ભવાનીપ્રહરમાંજ આપ સાક્ષી તરીકે આવી પહોંચ્યા એ ઠીક થયું. આ ચારે જણા મહને મારવાને મહારા અંગ ઉપર ધસી આવે છે. ”

હરિપ્રસાદ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય, જે ખેડૂત પોતાના મ્હોં-માંથી ચઢાતઢા બોલ્યા કરતો હતો તેની પાસે ગયા. તેમને પોતાની પાસે આવેલા જોઇ એ ખેડૂત પોતાની લાકડીને વીંઝતો કહેવા લાગ્યો:—“ એક શા માટે હજાર સાક્ષીદારો રાખને. આ બામણો મ્હને શું કરવાનો છે ? એ બામણાને સપાટો જોવો હોય તો હું બતાવવાને તૈયાર છું. ત્હારી સાથે એ બામણાનાં હાડકાં પણ હું ખો-ખરાં કરી નાખીશ. હું તૈયાર છું; (હરિપ્રસાદને ઉદ્દેશીને) ઓ બા-મણજી ! અહિં લાડવા જમવાના નથી, હોં કે ! જેવા આવ્યા છો તેવાજ મૂંગે મ્હોડે રવાના થઇ જાઓ. બાગમાં ફુલ, તુળસી વગેરે છે, તે જોઇએ તો લઇ જાઓ. ”

હરિપ્રસાદે કહ્યું:—“ ભાઈ ! આ પ્રાતઃકાળનો પવિત્ર સમય છે ! સકળ જગત આનંદમાં લીન બન્યું છે. પક્ષીઓ સુદ્ધાં એક બીજાની સાથે મળી આનંદથી કલરવ કરી રહ્યાં છે. સૂર્યભગવાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે તમે આવા મંગળ સમયે શા માટે વઢો છો ? ”

પહેલા માણસે હરિપ્રસાદને કહ્યું:—“ પ્રભુ ! તમને પણ મારવાનો ભય દેખાડનાર આ મહારો સગો, પણ નહાનો ભાઈ છે. બીજા ત્રણ જણા અમારા બંનેના શાહુકાર—પારેખ છે. તેમણે આ બાગના ત્રણ હિસ્સા ધરાણે રાખીને અમને પૈસા આપ્યા છે. અમે બંને ભાઈઓની પાસે માત્ર થોડી ધણી જમીન છે. એ જમીન પણ આ શાહુકારોની આંખોમાં ખૂંચે છે, તેથી તેઓ મહારા ભાઈને ઉંધું છતું સમજાવી વ્યાજના બદલામાં અમારી બંનેની જમીન લઇ લેવા માગે છે. મહારો ભાઈ પણ તેનું અને મહારું—બંનેનું નુકસાન થાય છે એ સમજી શકતો નથી. તેઓ સૌ મળીને મહેને મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે ! ”

હરિપ્રસાદે ત્રણે વાણિયાઓ તરફ જોઈને પૂછ્યું:—“ તમે આ બંને ભાઈઓના શાહુકાર છો કે ? ”

ત્રણ વાણિયા પૈકીના એકે કહ્યું:—“ હા, અમે ત્રણે ભાઈઓ એમના લેણદાર છીએ. અમારું લેણું અમે તેમની છાતી પર ચઢી બેસીને લઇશું ! ”

બીજો વાણિયો બોલ્યો:—“ એ હવે શું આપવાના હતા ? તેમનો ઇશ્વર આવે તો પણ એમનું દેવું પતનાર નથી. ત્રણ હજાર રૂપિયા મુદત અને ત્રણ હજાર વ્યાજ મળીને એકંદરે છ હજાર રૂપિયા થઇ ગયા છે. એ છ હજાર રૂપિયા તેઓ બીજા છ હજાર જન્મ લેશે તો પણ આપી શકનાર નથી. અમે સરળતાથી વ્યાજના હિસ્સામાં આકીની જમીન માગીએ છીએ. એ બંને ભાઈઓમાંનો નહાનો ભાઈ આકીની જમીન આપવાને તૈયાર છે; પરંતુ આ તેનો મોટો ભાઈજ ના પાડે છે. ”

હરિપ્રસાદે એ શાહુકારનાં વચનો પ્રત્યે લક્ષ્ય નહિ આપતાં પૈસા બીજા ભાઈને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ અરે ! તમે બંને ભાઈઓ વઢશે નહિ. ટંટાનું પરિણામ કેવું આવે છે એ તમે જાણતા નથી કે શું ? કૌરવ પાંડવોએ ટંટો કરીને શા સાર કાઢ્યો ? અતે તો તેમનો નિર્વશ થયો ને ? જુઓ એ ત્રણે ભાઈઓ છે ને તમે બંને પણ ભાઈઓ છો ! એ ત્રણે ભાઈઓ એકસંધી હોવાથી તેમણે તમારી જમીન

લેવાની શક્તિ મેળવી છે અને તમે બન્ને વઢા છો તેથી તમારામાંથી તમારી જમીનનું સંરક્ષણ કરવાની શક્તિ જતી રહી છે. તમે તમારા સ્વાર્થને પણ જોઈ શકતા નથી. જ્યાં સંપ નથી હોતો ત્યાં દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. જગતમાં સહાયતા મેળવ્યા સિવાય કોઈ પોતાનું સર્વ પ્રકારે સંરક્ષણ કરી શકતું નથી. માટે તમે બન્ને ભાઈઓ એક બીજાની સાથે સલાહસંપથી વર્તશો તો સુખી થશો. મહોટા રાજાને પણ સૈન્યની જરૂરિયાત રહે છે. સૂર્યને પણ આકાશના આશ્રયની આવશ્યકતા રહે છે. સાક્ષાત પરમાત્મા કે જે સમસ્ત જગત ક્રિપા કરનાર છે તેમને પણ પ્રકૃતિની મદદ લેવી પડે છે. ત્યારે હવે આપણે તો ક્ષુદ્ર મનુષ્યો છીએ. પાંડવો જે અસ્પર્શમાં વઢત તો તેમને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાત નહિ. જે રામ લક્ષ્મણ એક બીજાની સાથે વઢત તો રામને સતી સીતાની પ્રાપ્તિ થાત નહિ તથા અયોધ્યાનું રાજ્ય પણ તેઓ મેળવી શકત નહિ. યાદવો વઢ્યા તેથી તેમનું સત્યાનાશ વળી ગયું. સુંદરપસુંદ વઢ્યો તેથી તે જગજગથી વીર હતો તો પણ મોહિની સરખી અમળાને હાથે મૃત્યુ પામ્યો. યૌદ્ધ યોદ્ધી ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર તથા પંચમહાભૂતોને ગુલામ બનાવનાર રાવણ અને વિભીષણ વઢ્યા તેથી તેમના વંશનું સત્યાનાશ વળી ગયું. પાંડવોએ સંપ રાખ્યો તેથી તેઓ ઈંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્લી) લઈ શક્યા. રામ લક્ષ્મણે સંપ રાખ્યો તેથી તેઓ સતી સીતા તેમજ રાજ્યલક્ષ્મી મેળવી શક્યા. માટે ભાઈઓ ! તમે બન્ને વઢશો નહિ. જે તમે રામ લક્ષ્મણની માફક સંપ રાખશો તો તમે તમારી ખેતી કરી શકશો અને તમારી જમીન તથા ધરચાર પણ પાછાં મેળવી શકશો ! ”

હરિપ્રસાદનાં આ વચનોની એ બન્ને ખેડૂત બંધુઓ ઉપર કેવી અસર થઈ તે અમે કહી શકતા નથી. એક શાહુકાર આંખો લાલચોળ કરી હરિપ્રસાદના મહેાં તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી જોઈ રહી બોલ્યો—
“ અરે બામણ ! બહિં કાંઈ શ્રાદ્ધ નથી ! ત્હારો ઉપદેશ અત્રે કોણ સાંભળે છે ? જા, દેવપૂજા માટે પુષ્પો, તુળસી વગેરે જોતનું કાચ તો લઈને મૂગો મૂગો ચાલ્યો જા ! ”

હરિપ્રસાદે કહ્યું:—“ બીજાનું અનિષ્ટ કરવાનો વિચાર રાખ્યાથી પોતાનુંજ અનિષ્ટ થાય છે. બીજાને ખાડામાં નાખવા માટે જે ખાડો ખોદે છે તે ખાડો ખોદનારજ એ ખાડામાં પડે છે. જે આ બન્ને ગરીબ ખેડૂતોની મિલકત તમે આવી નીચતાથી લેશો તો એ બન્નેના શ્રાપ તમને લાગશે અને તેથી તમારું કાળાંતરે પણ કલ્યાણ નહિ થાય.

ધર્મ તરીકે મળેલું દાન પણ પચતું નથી ત્યારે પછી જાપરદસ્તીથી મેળવેલી માલમત્તા તમને કેવી રીતે પચશે ? ઇશ્વરે તમને તમારા નિર્વાહ પૂરતું આપેલું છે; છતાં તમે ખીજનું પચાવી પાડવાની ઇચ્છા શા માટે રાખો છો ? જોજો જોજો આવી ઇચ્છા કરી છે તેમને સૌને અપયશજ મળ્યો છે. નળરાજ પાસેથી તેમના ભાઇએ નીચતાથી રાજ્ય લીધું તો પણ અંતે તે નળરાજને જ પાછું મળ્યું. કૌરવો અગીઆર અક્ષૌહિણી સૈન્ય તથા ચિરંજીવ અર્થાત્ કદિ મૃત્યુ પામે નહિ એવા કૃપ, અશ્વત્થામા અને ઇચ્છામરણી બીજમ, દ્રોણ વગેરેનું બળિદાન આપીને પણ અંતે રાજ્યલક્ષ્મી મેળવી શક્યા નહિ. તમે મ્હારો ઉપદેશ સાંભળી એ બંને ભાઇઓને સુખમાં રહેવા દો ! એ બંનેને સંપીને રહેવાનો ઉપદેશ આપવો એજ તમારું કર્તવ્ય છે. ગરીબોનો જીવ લેવાને માટે ઇશ્વરે શ્રીમંતાઇ આપી નથી. તમે એ બંને ગરીબ ખેડૂતોનું અનિષ્ટ નહિ કરો તો તમને પુણ્ય, ધર્મ તેમજ અર્થપ્રાપ્તિ પણ થશે. તેઓ મહેનત કરીને પોતાનો ઉદર નિર્વાહ ચલાવી તમારું લેણું પણ તમને વસુલ આપશે.” આમ કહી હરિપ્રસાદે પુનઃ એ એ ખેડૂતબંધુઓ તરફ દષ્ટિ કરીને કહ્યું:—“જુઓ, તમે બંને એકજ માતાને પેટે જન્મ્યા છો. તમને એકજ માતાને પેટે ઇશ્વરે જન્મ આપ્યો એમાં ઇશ્વરનો કશો હેતુ હશે ને ? જો તમને એક ખીજના દુશ્મન બનાવવાનીજ ઇશ્વરની ઇચ્છા હોત તો શિશુપાળ અને કૃષ્ણ તથા રામ અને રાવણની માફક તમને એક માતાને પેટે તો શું પરંતુ એક જાતિમાં સુદ્ધાં જન્મ આપ્યો ન હોત. પાંડવો પ્રમાણે સંપથી, રામ લક્ષ્મણ પ્રમાણે પ્રેમથી તમે રહો અને તમારું ઉભયનું કસ્યાણુ કરો, એવાજ હેતુથી ઇશ્વરે તમને એક માતાને પેટે જન્મ આપ્યો છે ને ? ત્યારે પછી તમે તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કેમ વર્તો છો ?”

પહેલા ભાઇએ કહ્યું:—“ મહાત્મન ! તમારાં વચનો યથાર્થ છે. મ્હેં એને બાલ્યાવસ્થાથી ઉછેરીને મ્હોટો કર્યો છે. મ્હેં બૂખે પેટે રહી તેના ઉદરનો નિર્વાહ કર્યો છે. દુષ્કાળના વર્ષે મ્હેં બૂખનું દુઃખ વેડી એનો જીવ બચાવ્યો છે. એને માટે આજ સુધીમાં મ્હેં કેટલું કષ્ટ વેઠ્યું છે એ એનેજ પૂછી જુઓ. આ શાહુકારોએ તેને ફેંપલાવેલો હોવાથી તે મ્હારી વિરુદ્ધ થયો છે. થોડા સમયથી તે જાતેજ સ્વેચ્છાથી મ્હારાથી અલગ થયો છે. સવળી માલમત્તાના ભાગ પણ તેણે જાતેજ કરી નાખેલા છે. જો કે મ્હને એમાં અન્યાય મળેલો હોવા છતાં હું મ્હારા ધર્મને વિચારી શાન્ત

રહ્યો છું. હવે મ્હારી પાસે જે થોડો ધણો સામાન છે તે પણ તેને જોઈએ છીએ. ધણી વખત તે મ્હારી પાસેથી ઉછીની રકમો લઈ ગયો છે તે પણ તેણે મ્હને પાછી આપી નથી. ”

વડિલ બંધુની આવી સાત્વિકવૃત્તિ જોઈ હરિપ્રસાદનું હૃદય દ્રવિત થયું. તે સાથે તેના ન્હાના ભાઈ માટે તેમના અંતરમાં તિરસ્કાર ઉપજ્યો. તેમણે કહ્યું:—“ અરે ! આવી સાત્વિકવૃત્તિવાળી માતા મળવી મુશ્કેલ છે તો પછી ભાઈ તો ક્યાંથીજ મળે ! ”

વડિલ બંધુ કહેવા લાગ્યો:—“ મુરખી ! ગયે વર્ષે તેણે બળદની એક જોડ લીધી હતી. તેના વાવદાના સો રૂપિયા આપવાના હતા. મુદત થતાં એ બળદની જોડનો માલિક ઘેર આવી તેના રૂપિયાનો તગાદો કરવા લાગ્યો. તે એને જાંખીને જમવા પણ દેતો નહિ. અંતે મ્હારો આ ભાઈ મ્હારી પાસે આવ્યો. મ્હે તેને ઉછીના તરીકે સો રૂપિયા આપ્યા. એ રૂપિયા તેણે મને એક મહિનામાં પાછા આપવાનું કહ્યું હતું; પરંતુ હજી સુધી એ રકમ પેટે મ્હને રાતી પાઈ પણ મળી નથી. હું એને માટે આટલું દુઃખ વેડું છું તો પણ તે મ્હારી વિરૂદ્ધ થાય છે ! શી કળિયુગની વિચિત્રતા છે ! ”

આ સમયે એ ખેડૂતના ન્હાના ભાઈનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં. તકરારની વાતને તે તદ્દન ભૂલી ગયો હતો. એ અશ્રુપૂર્ણ નયને હરિપ્રસાદ તરફ તથા પોતાના વડિલ બંધુ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. હરિપ્રસાદે તેને કહ્યું:—“ કેમ, આ બંધી વાત ખરી છે ને ? અત્યારે જે શાહુકારોની સલાહથી તું ત્હારા ભાઈ સાથે વહે છે તે શાહુકારોએ બળદવાળાને આપવાને માટે તને સો રૂપિયા આપ્યા હતા કે ? એ ઉપરથી એમનો હેતુ કેવો નીચ છે એ તું સમજી શકતો નથી ? આ ત્હારો સગો ભાઈ છે—તમારા બન્નેમાં એકજ લોહી વહે છે તેથીજ તેને ત્હારી દયા આવે છે. બીજા કોઈને ભાગ્યેજ ત્હારી દયા આવે તેમ છે. આવું હોવા છતાં તું એની સાથે વહે છે ? અરે, તમારે બન્નેએ તો એક બીજાના કાર્યમાં અસ્પષ્ટ સહાયતા કરવી જોઈએ. સુતરના એકજ તાંતણાથી કાંઈ બળદ બાંધી શકાતો નથી. ધણી સુતરને આમળી બ્યારે તેનું દોરડું બનાવવામાં આવે છે ત્યારેજ બળદ બાંધી શકાય છે અર્થાત્ સંપત્તિ સિવાય કોઈ પણ કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ”

ન્હાના ભાઈએ કહ્યું:—“ મુરખી ! આપનાં વચનો માર્ગ છે. મ્હારીજ બુદ્ધિ છે. હું મૂર્ખ છું. હવેથી હું મ્હારા વડિલ બંધુની સાથેજ

રહીશ. જો બળદવાળાને આપવાને તે દિવસે તેમણે મ્હને સો રૂપિયા ન આપ્યા હોત તો એ બળદવાળો મ્હારો જીવ લેત. આ શાહુકારો પાસે જઈ મ્હેં તેમને મ્હને સો રૂપિયા વાળે આપવાની ઘણી વિનંતિ કરી હતી; પરંતુ તેમણે મ્હારી વિનંતિ નહિ સાંભળતાં, મ્હને હાંકી કાઢ્યો હતો; છતાં હું નિર્લજ્જ છું તેથી અત્યાર સુધી તેમની નીચતા સમજી શક્યો નથી. વળી મ્હારા ભાઈએ મ્હને જેટલી રકમો ઉછીની આપી છે તે રકમો પૈકી, હજી સુધીમાં મ્હેં તેમને એક પાઈ પણ પાછી આપી નથી.” આવાં પશ્ચાત્તાપસૂચક વચનો કહી તે સજળ નયને હરિપ્રસાદ તરફ જોઈ રહ્યો.

હરિપ્રસાદે કહ્યું:—“ કેમ ભાઈ ! તું ત્હારા ન્હાના ભાઈને ત્હારી સાથે રાખીશ કે ? શરણાગતને આશ્રય આપવામાં ખરું પુણ્ય અને પુરુષાર્થ છે. ”

મ્હોટા ભાઈએ તરતજ ઉત્તર આપ્યો:—“ મહાત્મન ! એક મસ્તકની શક્તિમાં બીજા મસ્તકની શક્તિનું મિલન થાય એના જેવો ઉત્તમ પ્રકાર બીજા કયો ગણી શકાય ? અત્યાર સુધી હું એકસો થયેલો હતો. હવે ઇશ્વર જ્યારે કૃપા કરીને મ્હારા ન્હાના ભાઈનું મ્હારી સાથે મિલન કરે છે ત્યારે હું આનંદિત કેમ ન થઉં ? મ્હારૂં ઘર તેમજ મ્હારૂં સર્વસ્વ તેનું છે તથા હું પોતે પણ તેનોજ છું. ”

હરિપ્રસાદે બંનેનો હાથ એક બીજાના હાથમાં આપીને કહ્યું:—“ ધર્મ ઉપર ભીમ ક્રોધે ભરાયો હતો—પરંતુ ધર્મે તેના ક્રોધને મનમાં લીધો નહોતો. શ્રી કૃષ્ણભગવાન ઉપર બળરામ ક્રોધ કરતા હતા; પરંતુ કૃષ્ણ પરમાત્માએ તેમનું અપમાન કર્યું નહોતું. આ સદ્ગતિ હકીકત મનુષ્યોએ ભૂલી જવી જોઈએ નહિ. તમે બંને બધુઓમાંનો એક ધર્મ થાઓ અને બીજો કૃષ્ણ થાઓ ! ઇશ્વર કદિ તમને દુઃખના દિવસો બતાવશે નહિ ! તેઓ દિન પ્રતિદિન તમારૂં કલ્યાણજ કરશે ! ”

આમ કહી હરિપ્રસાદ ચાલ્યા ગયા. ત્રીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે જ્યારે ચંચળ કૂવા પર પાણી ભરવા ગઈ હતી ત્યારે ત્યાં એકત્ર થયેલા મહિલામંડળમાં એક ખેડૂતને હરિપ્રસાદે છ હજાર રૂપિયા આપ્યાની વાત તેણે સાંભળી. આ વાત સ્નેહલતાને કહેવાની ઉત્કંઠાથી ચંચળ ઉતાવળી ઉતાવળી ઘેર આવી તથા માથા ઉપરનું ખેડું ઉતારવાની રાહ પથ જોયા સિવાય તેણે એ વાત સ્નેહલતાને નિવેદન કરી. હરિપ્રસાદ સંબંધી હરનિશ આવી અનેક પ્રકારની વાતો સાંભળવામાં આવતી હતી. જળે ઉપર માખંવામાં આવતું તેલનું ટીપું જેવી રીતે કલ્પના

કરતાં પણ વિશેષ ફેલાઇ જાય છે તેજ પ્રમાણે હરિપ્રસાદની એક એક વાત ગામમાં સર્વત્ર ફેલાવા લાગી.

એક દિવસે હરિપ્રસાદ પ્રભાતકાળ સમયે એક બાગ જોવા ગયા હતા. ત્યાં કેટલાક માણસો કેળા તોડી તેનો ગર્ભ કાઢતા તેમના જોવામાં આવ્યા. આથી પ્રસાદે સહજજ તેમને પૂછ્યું:—“ આ કેળની છાલને તમે શું કરો છો ? ”

એક ખેડૂતે ઉત્તર આપ્યો:—“ મહારાજ ! છોડાને તે શું કરે ? ઉકરડે નાખી આવીએ છીએ ! ”

હરિપ્રસાદે કહ્યું.—“ ભાઈઓ ! તમે અજ્ઞાનતાથી કેટલું બધું નુકસાન વેડો છો તેની તમને માહિતી છે ? હું તમને એ છાલમાંથી શણ કાઢતાં શિખવું તેમ છું. શણમાંથી જે કપડાં તૈયાર થાય છે તેની બજારમાં ઘણી સારી કિંમત ઉપજે છે. ” આમ કહીને હરિપ્રસાદે કેળની છાલમાંથી શણ કેવી રીતે બને છે તેનું વર્ણન કરી સંભળાવ્યું.

હવે બધી વાત પડતી મૂકી હરિપ્રસાદ પાસે આટલા બધા પૈસા ક્યાંથી આવ્યા તેનો સહજ વિચાર કરીશું. સમુદ્રમાં જળ ક્યાંથી આવે છે? સમુદ્ર વડવાનલને પણ જળદાન કરે છે, સૂર્યને જળદાન કરે છે. પૃથિવી ઉપરનાં સૌ જીવતાં પ્રાણીઓનું થોડે ઘણે અંશે તો તે જીવન બનેલો છે; આમ છતાં એનામાં ઓછાપણું કેમ નથી આવતું? અસંખ્ય નદીઓ હોય છે તે તે ભરે છે. હરિપ્રસાદનું પણ તેમજ હતું. તેમની નિષ્ઠા સત્યપરાયણ હતી. તેઓ અનેક પ્રકારના વ્યાપાર ધંધામાંથી પુષ્કળ કમાણી કરી શકતા હતા; છતાં લોકોના તર્કવિર્તકો કાંઈ જૂદાજ હતા. હરિપ્રસાદ સોનેરી ટોળીના શાહુકાર છે;—તેઓ એક દિવસે ઘણા શ્રીમંત તેમજ ગરીબોનું સત્યાનાશ વાળી ગૂમ થઇ જશે એવી અફવા પણ કેટલાક દેખી લોકોએ ઉડાવી હતી. એ અફવાનો હરિપ્રસાદના હિતચિંતકોએ એટલોજ ઉત્તર આપ્યો કે, “ હરિપ્રસાદે મુંબાઇ બેન્કમાં છ લાખ રૂપિયા, તથા મુંબાઇની બીજી એક ખાનગી પેઢીમાં સવા લાખ રૂપિયા જમા રાખેલા છે.

એવામાં એક દિવસે આખા રાધનપુરમાં એક વાત ફેલાઇ ગઇ. સૌ કોઇના મુખમાંથી ‘હરિપ્રસાદ રાવસાહેબ થયા’ એવાજ ઉદગારો સાંભળવામાં આવતા હતા. કેટલાક ગૃહસ્થોએ તો આ માટે હરિપ્રસાદને પાનસોપારીનાં નિમંત્રણો પણ મોકલ્યાં; પરંતુ બીજેજ દિવસે રાધનપુરમાંથીજ પ્રસિદ્ધ થતા એક સ્થાનિક વર્તમાનપત્રમાં હરિપ્ર-

સાદનો એક પત્ર પ્રકટ થયો. એ પત્રમાં તેમણે એવી હકીકત જાહેર કરી હતી કે, “મહેને રાવસાહેબની પદવી મળી નથી, તેમજ એ પદવી મહારે જોઇતી પણ નથી. તેમના તરફથી આવો ખુલાસો જાહેર થયો એટલે કેટલાક લોકો કહેવા લાગ્યા:—“રાવસાહેબ થવાની ઇચ્છા શા માટે થાય? ‘સી. આઇ. ઇ’ અગર તો ‘કૈસરે હિંદ’ થવાની ઇચ્છા હશે!” આવી રીતે કેટલાક લોકો હરિપ્રસાદને મહાત્મા કહેતા હતા તો કેટલાક તેમને ધુર્ત અને લુચ્ચા કહેતા હતા.

વાસ્તવિક રીતે હરિપ્રસાદના રાધનપુરના ઉપર અનેક ઉપકારો હતા. તેઓ લોકોને એટલા બધા ઉપયોગી થઇ પડતા હતા કે, તેમના પ્રત્યે તિરસ્કારદષ્ટિથી જોઇ શકાય તેમ નહોતું. અનેક માણસો તેમને ‘શ્રીમંત’ ‘રાવસાહેબ’ ‘શેઠજી’ વગેરે માનનીય શબ્દોથી બોલાવતા હતા; પરંતુ આ શબ્દો સાંભળવામાં આવ્યાથી તેમને આનંદને બદલે ખિન્નતાજ થતી હતી. આમ છતાં કારખાનાના કેટલાક મજૂરો જ્યારે પ્રેમથી—અંતરના આવેગથી તેમને ‘કાકા’ કહીને બોલાવતા ત્યારે ક્ષણ માત્રને તેમના મુખમંડળ પર આનંદ જણાતો હતો.

રાધનપુરમાં બાળકોનો તો હરિપ્રસાદને માટે એકજ મત હતો. તેમની સૌની હરિપ્રસાદના પ્રત્યે અપાર પ્રીતિ હતી. હરિપ્રસાદ ગામના કોઇ પણ બાળકથી અજાણ્યા નહોતા. તેઓ વારંવાર કોઇ બાળકને આવાનું, કોઇને પુસ્તક, કોઇને કપડાં તો કોઇને રમકડાં અપાવતા હતા.

આટલું હતું તો પણ હરિપ્રસાદ આનંદી નહોતા. આટલા થોડા સમયમાં તેમનો સુખસૂર્ય પૂર્ણતેજથી પ્રકાશિત થયેલો હોવા છતાં, આટલી લોકોત્તર લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થયા છતાં તેઓ હૃદયમાં ગંભીર તથા ચિંતામય જણાતા હતા.

હરિપ્રસાદનું આયુષ્ય આવી રીતે સત્કાર્યોમાં પસાર થતું હતું. તેમનું ઉદાર ચરિત્ર નામદાર સરકારના જાણવામાં આવેલું હોવાથી તેમના ઉપર સરકાર સુદાં પ્રેમ રાખતા હતા, તથા આવા ઉદાર-ચરિતોને માટે સરકારને પણ માન છે, એમ દર્શાવવાને માટે સરકાર બહાદુરે ક્લેક્ટરને એક દરબાર ભરવાની ભલામણ કરી. આ દરબારમાં હરિપ્રસાદને સરકારી અધિકારીઓ લઈ ગયા, તથા તેઓ દરબારમાં જઈ પહોંચ્યા એટલે ક્લેક્ટરે સુદાં ઉભા થઈને તેમને માન આપ્યું. દરબારમાં ક્લેક્ટર સાહેબ બહાદુરે ‘નેક નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે ખાસ મહેર નજર કરીને ‘શ્રીમુલ હરિપ્રસાદ પંડ્યાને’ આજથી બીજા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ નિમેલા હોઇ; સમ્રાજીની વિક્ટો-

રિયા રાણી સાહેબાની ખાસ આજ્ઞાથી ” કેસર-ઈ-હિંદ ” નો સોનાનો ચાંદ તેમને એનાયત કરવામાં આવે છે ’ એમ જાહિર કર્યું. ક્લેક્ટર સાહેબે જાતે, ચકિત પરંતુ ખિન્ન વદન જણાતા હરિપ્રસાદની છાતીપર એ સોનાનો ચાંદ લટકાવી દીધો, તથા અધિકાર અને શિક્ષા તેમની પાસે મૂક્યો.

હરિપ્રસાદે ઉભા થઈને નમ્રતાથી ઉત્તરે અપ્યો:—“ મહારુ’ આયુષ્ય અપરોક્ષ રીતે લોકોના કલ્યાણમાં અને આત્માનંદમાં જન્ય એવી મહારા મનમાં ઇચ્છા હતી; પરંતુ સરકારની ઇચ્છા જુદીજ જોવામાં આવે છે. રાજનિષ્ઠ પ્રજાના સંબંધથી મહારે રાજશાસનને માન આપવુંજ જોઈએ. વિશેષમાં પુનઃ હું સૌને વિનંતિ કરું છું કે, આજ સુધીની મહારી સેવા જેવી રીતે માન્ય કરી લેવામાં આવી છે તેવીજ રીતે મહારી ભવિષ્યની સેવાને પણ સ્વીકારી લેશો. ”

આ સમયે પણ નિંદાખોર લોકો અસ્પર્શમાં કહેવા લાગ્યા— “ આનરરી મેજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર મેળવવાને આટલી બધી ખટપટ કરતા હતા; પરંતુ માત્ર મેજિસ્ટ્રેટના અધિકાર અને “ કેસર-ઈ-હિંદ ’ના ચાંદથી તેમને સંતોષ થશે કે ? ”

એકવચની—એકબાણી તેમજ તેમજ એક પત્નીવાળા પડ્યું-જૈશ્વર્ય ભરતસમ્રાટ પ્રભુશ્રી રામચંદ્રને પણ જનનિંદાની તલવારે ધાયલ કર્યા છે ત્યારે પછી બિચારા હરિપ્રસાદની શી વાત કરવી ?

પ્રકરણ ૧૨ મું.

“ હું ચુસ્ત સુધારક છું ! ”

નર્મદા ચાલી ગઈ એટલે કૃષ્ણલાલના મુખમંડળ ઉપરથી અંધકાર જતો રહ્યો, તથા તેની જગ્યાએ કૌતુકના પ્રબળ ઉચ્છ્વાસોએ સ્થાન લીધું. વાટવામાંથી એક પાન ખજાર કાઢી, તેને તૈયાર કરી, મ્હોંમાં મૂકી તે ખડખડાટ હસવા લાગ્યો. પછી તે પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો:—“ રંડાને બરાબર શીશામાં ઉતારી છે ! આજે રાત્રે હવે તેને બિલકુલ ઉધ આવવાની નથી. બિજાનામાં સૂઈ રહીને તે એમજ વિચાર્યા કરશે કે:—“ અરેરે ! જો એમની સાથે મહારો વિવાહ થયો હોત તો આજે હું કેટલું બધું સુખ ભોગવતી હોત ! ” જો કે મહારી ઉંમર મ્હોટી થઈ છે ખરી તોપણ હજી મહારા મ્હોં પર ધણું

તેજ છે ! આજે રોકડા છ રૂપિયા પાણીમાં ફેંકી દીધા છે ! મહારા બાપ કે પૂર્વજેમાંના કોઈનો પણ નર્મદાના બાપ સાથે સંબંધ નહોતો. ત્યારે શું મહારા રૂપિયા ગયા છે તેનું કાંઈ પણ સાર્થક નહિ થાય ? હજી બીજા પાંચ રૂપિયા આપવાના છે. હવે હું જોઉં છું કે, મહારું ભાગ્ય કેવું છે ? વળી કાલે કાંઈ હું એને બાકીના રૂપિયા આપવાનો નથી. રૂપિયા આપી દઉં એટલે પછી તે કદાચ મહારી પાસેજ ન આવે. માટે થોડા દિવસ સુધી રૂપિયા આપવાનો લોભ દેખાડી તેને બોલાવીશ, વાતમાં ને વાતમાં તેના અંતરની સઘળી હકીકત જાણી લઈશ, અને એક એક રૂપિયો આપતો જઈશ; પરંતુ રૂપિયા અપાઈ જશે એટલે ગમે તે એક પ્રકારની ચતુરાઈનો ઉપયોગ કરવો પડશે !”

બીજે દિવસે સપ્તમી પૂજા હોવાથી કૃષ્ણલાલ બહેલો ઉડી સ્નાનાદિ કાર્ય કરી પરવાર્યો. પછીથી તે દેવદર્શને જઈ આવ્યો. અંતે બપોર થતાં તે જમી પરવારી ધૂમ્રપાન કરતાં કરતાં નર્મદાના આગમનની રાહ જોવા લાગ્યો; પરંતુ એ દિવસે નર્મદાએ દર્શન દીધું નહિ. બીજે દિવસે પણ તે આવી નહિ. ત્રીજે દિવસે અગીઆર વાગ્યે કૃષ્ણલાલ એકલો બેઠો બેઠો વિવિધ પ્રકારના વિચારો કરતો હતો એવામાં નર્મદાનો કંઠસ્વર તેના સાંભળવામાં આવ્યો કે—“ કેમ નાજર મહાશય ! બ્યાજના રૂપિયા આજે આપશે કે ? ”

કૃષ્ણલાલે મકાનની બહાર નીકળીને કહ્યું:—“ કોણ નર્મદા કે ? આવ, આવ. ”

નર્મદાએ આંગણમાં ઉભી રહીને કહ્યું—“ ના ના—મહારાથી વધારે વખત સુધી રોકાવાય તેમ નથી. ”

“ વધારે વખત ના રોકાવાય તો થોડો સમય તો બેસ. હું ચાતકની માફક રોજ તહારી રાહ જોયા કરું છું—છતાં તહારું દર્શન દુર્લભ થઈ પડ્યું છે ! ”

નર્મદા સમજી ગઈ કે, કૃષ્ણલાલ પાછો ચતુરાઈ ચલાવે છે ! તેણે સહજ હસીને દહ્યું:—“ લેણદારની રાહ જોઈને દેણદાર બેસી રહે ખરો કે ? ”

કૃષ્ણલાલે ગંભીર મોં કરીને કહ્યું:—“ તું હસે એમાં શી નવાઈ ? ! હું પણ જ્યારે તહારા જેટલી ઉંમરનો હતો ત્યારે સઘળી વાતો સાંભળીને હસતો હતો. ત્હેં મહને આશા આપીને નિરાશ કર્યો છે. હમણાં હમણાં મહને કેટલું દુઃખ પડે છે તે માત્ર હું જ જાણું છું ! ”

નર્મદાએ હાસ્ય છુપાવવાનો યત્ન કરીને કહ્યું:—“ શું દુઃખ પડે છે ? ”

કૃષ્ણલાલ:—જો સાંભળ, આજે ત્રણ દિવસથી મહેં કાંઈ ખાધું નથી !

નર્મદા:—ત્રણ દિવસથી ખાધું નથી ?! કેમ ખાધું નથી ?

કૃષ્ણલાલ:—એક સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યું હતું તેથી ખાધું નથી.

નર્મદાનું કુતુહલ વધી પડ્યું. સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યાથી કૃષ્ણલાલે ત્રણ દિવસથી ખાધું નથી ! અવશ્ય એ સ્વપ્નમાં કાંઈ અદ્ભુત રહસ્ય સમાયલું હોવું જોઈએ. તેણે પૂછ્યું:—“ કેવું સ્વપ્ન જોયું હતું ? ”

મસ્તક હલાવી કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ એ તને કહીશ નહિ. ત્હારા પેટમાં પાછી વાત રહે નહિ ! ”

નર્મદાએ વિચાર્યું:—“ ખરેખર અદ્ભુત સ્વપ્નજ હોવું જોઈએ. કદાચ કોઈ દેવીએ સ્વપ્નમાં દર્શન દીધું હશે. ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કર્યા પછી અમુક સ્થાનેથી અમુક ઔષધ યા તો રૂપિયા મળી આવશે એવું દેવીએ સ્વપ્નમાં જણાવ્યું હશે ! ” આમ વિચારી અતિ વ્યગ્રતાથી તેણે કહ્યું:—“ ના ના, હું કોઈને કહિ—જીભ કાપી નાખશે તો પણ કહીશ નહિ. ”

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ સ્ત્રી જાતિનો વિશ્વાસ શો ? ”

નર્મદાએ કહ્યું:—“ કેમ, સ્ત્રીઓ શું એટલી બધી હલકી છે ? ના ના, જો તમે એમ ધારતા હો તો એ તમારી મ્હોટી ભૂલ છે. સ્ત્રીઓથી તો સમસ્ત સંસાર ચાલે છે. ”

કૃષ્ણલાલ:—ત્યારે હું કહું તે હકીકત કોઈને નહિ કહેવાના તું સોગન ખા ! મ્હારા પગને સ્પર્શ કરીને સોગન ખા.

નર્મદાએ એક વખત ચપળ ચક્ષુથી ચોતરફ જોઈ, આંખુઆંખુમાં બીજું કોઈ નથી એવી ખાત્રી કરી, કૃષ્ણલાલના ચરણોને સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—“હ્યો, હું સોગન ખાઈને કહું છું કે, તમે કહેશો તે વાત હું બીજા કોઈને કહીશ નહિ. ”

કૃષ્ણલાલે અત્યંત મૃદુ સ્વરે કહેવા માંડ્યું:—“ જો નર્મદા ! તે દિવસે સંધ્યા સમયે તું તો રૂપિયા લઈને ચાલી ગઈ. પછી હું અહિં ત્હારા વિચારો કરતો કરતો ઉઘી ગયો. પછીથી મહેં એક સ્વપ્ન જોયું—સમજ ? ”

નર્મદાએ ઉત્સુકતાથી કહ્યું:—“ જલદી કહી નાખોને. ”

કૃષ્ણલાલે ધણાજ નમ્રસ્વરે કહ્યું:—“ સ્વપ્નમાં મહેં જોયું કે, તું

મહારા આ મકાનના એક ખુણામાં બેસીને રસોઈ બનાવે છે. ત્હેં જાણે કે એક પચરંગી પાનેતર પહેરેલું છે. ત્હારા કપાળમાં આડ ચોટાડેલી છે. હાથમાં બે કંકણો છે. રસોઈ તૈયાર કર્યા પછી ત્હેં જાણે કે મ્હને જમવા બોલાવ્યો. હું અંદર આવીને જમવા બેઠો. અમુક ખાઓ, ફલાણું ખાઓ, ઢીંકણું ખાઓ કહીને તું મ્હને ધણાજ આગ્રહ તેમજ પ્રેમથી જમાડવા લાગી. મ્હેં અડધું ખાધું હશે એટલામાં મહારી ઉંઘ ઉડી ગઈ. હું નિરાશાનો એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી બેઠો થયો. દરરોજ રાત્રે હું ગરમ રસોઈ બનાવીને જમતો હતો; પરંતુ તે દિવસે પછી મ્હેં રસોઈ બનાવી નહિ—ખાવાની ઇચ્છા પણ થઈ નહિ. તું જે ખાવાનું મૂકી ગઈ હતી તે ખાઈનેજ મ્હેં પાણી પી લીધું. પછીથી હું સૂઈ ગયો. સૂતાં સૂતાં હું મહારા કમનશીબ જીવનનો વિચાર કરવા લાગ્યો. અરેરે ! મહારા સ્વપ્નામાં મ્હેં જેવું સુખ જોયું તેવું સુખ હું મેળવી શકત; કેમકે ત્હારી સાથે મહારો વિવાહ થાય એવી સંધળી ખટખટ થઈ ગઈ હતી; પરંતુ ભાગ્યદોષે ત્હારા જેવું રતન હું મેળવી શક્યો નહિ. આખી રાત મ્હને આવાજ વિચારો આવ્યા. બીજે દિવસે ન્હાઈ ધોઈ, દેવદર્શન કરી આવી જેવો હું રસોઈ બનાવવા બેઠો કે પાછી સ્વપ્નની વાત યાદ આવી; તેથી હું રસોઈ બનાવી શક્યો નહિ. એક બે ટાઢી રોટલીઓ ખાઈ પાણી પીને ત્હારી રાહ જોતો બેસી રહ્યો; પણ તું આવી નહિ. બીજે દિવસે પણ જ્યારે રાંધવા બેઠો ત્યારે એ સ્વપ્નની હકીકત યાદ આવ્યાથી રાંધી શક્યો નહિ. કાન્યુ કોરુ ખાઈનેજ મ્હેં આ ત્રણ દિવસો પસાર કર્યા છે.”

નિસ્તબ્ધ મધ્યાન્હકાળે, નર્મદા બેઠી બેઠી આ પ્રેમકથા સાંભળતી હતી. એ કથા સાંભળી રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:—“ આ શું કહ્યો છો ? ત્રણ દિવસથી ખાધુંજ નથી ? ત્રણ દહાડા સુધી તે બધું ખાધા વિના કેમ ચાલે ? ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ નર્મદા ! હું ત્હારા સોગમ ખાઈને કહું છું કે, આ ત્રણ દિવસમાં મ્હેં રસોઈ બનાવી નથી તેમ ખાધું પણ નથી. જો, હું ત્હારા ગળાના સમ ખાઉં છું. ”

આમ કહીને કૃષ્ણલાલે પોતાનો જમણો હાથ નર્મદાના ગળામાં મૂક્યો. નર્મદા તો મનમાં કળી ગઈ હતી. કૃષ્ણલાલનાં વચનો ઉપર તેને વિશ્વાસ બેઠો. પોતાના ગળામાંથી કૃષ્ણલાલનો હાથ ખસેડી નાખવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો નહિ. ધીમે ધીમે તેણે કહ્યું:—“ આ તે રડયું સારું કહેવાય કે ? આવી રીતે કેટલા દિવસ સુધી નહિ ખાઓ ? ”

કૃષ્ણલાલે ઉદાસદષ્ટિથી નીચું જોઈને કહ્યું—“જ્યાં સુધી તું મ્હારી સ્ત્રી થઈને મ્હને રસોઈ બનાવી, નહિ ખવડાવે ત્યાં સુધી હું કાંઈ ખાનાર નથી. આજકાલ તો ઘણાંય માણસો વિધવા-વિવાહ કરે છે!”

નર્મદાએ આશ્ચર્યસૂચક ભાવ દર્શાવતાં કહ્યું—“બાપરે! વિધવાનો વિવાહ થાય ખરો કે? વિધવા-વિવાહ તો નીચ કોમમાંજ થાય છે.”

કૃષ્ણલાલ—તને કશું જ્ઞાન નથી. આજકાલ તો ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ-જાતિમાં પણ વિધવા-વિવાહ થાય છે.

નર્મદાએ કહ્યું—“આવી અધર્મી વાત બોલશો નહિ. બ્રાહ્મણો વિધવા-વિવાહ કરે તો તેથી તેઓ અધર્મી-પાપીજ ગણાય.”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું—“તું મુંબાઈ જઈને આર્યસમાજમાં પૂછી આવ કે વિધવાવિવાહ કરવો એ શાસ્ત્રસંમત છે કે નહિ? તું જાણે છે કે, શાસ્ત્રમાં પણ વિધવા-વિવાહ માટે સંમતિ દર્શાવેલી છે?”

અલ્પકાળ સુધી શાન્ત રહ્યા પછી નર્મદાએ પૂછ્યું—“શું તમે ખરું કહો છો?”

“ખરું નહિ તો શું બોલું કહું છું?”

પછી નર્મદા અને કૃષ્ણલાલ બન્ને થોડા સમય સુધી ચૂપ રહ્યાં. અંતે કૃષ્ણલાલે મૌનનો ભંગ કરીને કહ્યું—“ત્યારે હવે તું શું કહે છે, નર્મદા? તું મ્હારી સાથે વિવાહ કરીશ કે? બાપની બુદ્ધિના દોષથી મ્હેં મ્હારું હકનું ધન ગૂમાવ્યું છે.”

નર્મદાએ કાંઈ બોલી નહિ. કૃષ્ણલાલ વારંવાર તેને એજ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો. અંતે નર્મદાએ કહ્યું—“બહુ, મ્હારી આગળ આવી વાત કરશો નહિ. તમે નહાઓ-ખાઓ-આવી રીતે ભૂખ્યા ના પડી રહો.”

“ત્હારી આગળ આવી વાત ના કરું તો બીજો કોની આગળ કરું? ત્રિભુવનમાં મ્હારા નંદુઃખે દાઝે એવું ત્હારા સિવાય બીજું કોણ છે? માતા નથી, પિતા નથી તેમજ બંધુ પણ નથી. તું મ્હારી વાતમાં રાજ થઈશ નહિ એમ હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો. તું મ્હારી સાથે શા માટે વિવાહ કરે? મ્હારામાં રૂપ ક્યાં છે? રંગ ક્યાં છે? તેમજ સંપત્તિ પણ ક્યાં છે? ભલે ત્હારી નામરજી હોય તો કાંઈ નહિ, તું હવે મ્હને ખાવાનું કહીશ નહિ—મૃત્યુજ મ્હારે માટે ઉત્તમ છે—” આમ કહી કૃષ્ણલાલ માથું નીચું નમાવી બેસી રહ્યો.

નર્મદાએ સાંત્વનાસૂચક સ્વરે કહ્યું—“વખત થઈ ગયો છે માટે

ઉડો, રસોઈ બનાવો. કહો તો આધણ હું મૂકી આપું;—મહેને વધારે સમય નથી. ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ ના ના. હવે આધણ મૂકવાની કાંઈ જરૂર નથી. મહેં તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, તું આવી રસોઈ બનાવીને જમાડે તોજ જમવું—નહિ તો કદિ જમવું નહિ. ”

“ ત્યારે અત્યારે તો મહેને વખત નથી. ”

આશાથી આનંદિત થઈને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ અત્યારે વખત ના હોય તો સહાંજે આવીને રસોઈ બનાવી, જમાડજે. ”

“ ઠીક છે, જો સાંજે બનશે તો આવીશ. હમણાં તો તમે રસોઈ બનાવીને જમો. ”

“ કદિ નહિ—કાળાંતરે પણ નહિ. તું જે કાચું કોરું ખાવાનું તે દિવસે મૂકી ગઈ છે તેમાંનું થોડું વધ્યું છે; તેથી એ ખાઈનેજ હું પાણી પી લઉંશ. એ ખાવાનું પણ તું મૂકી ગઈ છે તેથીજ ખાઉં છું, સમજી ? ”

“ ઠીક ત્યારે એ ખાજો. શરીરને દુઃખી કરવું એ પણ એક પ્રકારનું પાપ છે. હું સંધ્યા સમયે ગુપચૂપ આવીને તમને રસોઈ બનાવી આપીશ. ”

અત્યંત કૃત્રિમ કૃતમતા પ્રદર્શિત કરીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ નર્મદા ! તહેં મ્હારું જીવન બચાવ્યું છે. હવેજ મ્હારા દેહમાં જીવ આવ્યો! પરંતુ તહેં પેલી વાતનો ઉત્તર આપ્યો નહિ ! ”

“ કયી વાતનો ? ”

“ વિવાહની ! ”

“ એ વાત સહાંજે નિરાંતે કરીશું ! ” આમ કહી શરમાતી શરમાતી નર્મદા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સ્વપ્નની સફળતા.

અમારા પાઠકબંધુઓના મનમાં આ સ્થાને દય એવે વિચાર ઉપજશે કે, આપણી આ નવલકથાનો સંબંધ સ્નેહલતાના પતિ રામપ્રસાદ સાથે છે. તેમાં કૃષ્ણલાલ, નર્મદા વગેરે પાત્રોની હકીકતો

ઉદ્દેશ્ય આટલા બધા વિસ્તારથી શામાટે થવો જોઈએ ? આનો ઉત્તર એજ છે કે, કૃષ્ણલાલની લુચ્યાઈથી રામપ્રસાદની અંતે કેટલી બધી ખરાબી થઈ એજ દર્શાવવાનો અમારો હેતુ છે, અને તેથીજ કૃષ્ણલાલની માહિતી આટલા બધા વિસ્તારથી આપવી પડે છે; તેથી કૃષ્ણલાલના વર્તન પ્રત્યે પૂરતું લક્ષ્ય આપવાની પ્રાર્થના છે.

નર્મદા ચાલી ગઈ એટલે કૃષ્ણલાલ ખડખડાટ હસવા લાગ્યો. પછી તે સ્વગત બોલવા લાગ્યો:—“ રાંડને બરાબર બનાવી છે. એનું મન પલબ્ધ છે એમાં કશો સંદેહ નથી. જ્યારે એ આવી ત્યારે ‘બાજના રૂપિયા આપશો કે?’ એમ પૂછતી આવી હતી; પરંતુ મ્હેં વિવાહની વાત કાઢી એટલે એ રૂપિયાની વાત ભૂલી ગઈ! ” આમ કહી કૃષ્ણલાલ ધીમે સ્વરે એક ગાનની લીટીઓ લલકારવા લાગ્યો. ગાન લલકારતો લલકારતો તે મકાનમાં પેઠો, અને દેવતા સળગાવી તેણે તપેલીમાં આંધણ મૂકી દીધું. પછીથી સત્વર ખીચડી બનાવી, ખાંધ લઈ, વાસણ સાફ કરી નાખી એક ખુણામાં ગોઠવી દીધાં, અને ચુલામાં કદાચ ઉની રાખોડી પડી રહેલી નર્મદાના જોવામાં આવશે તો પોગળ પ્રસિદ્ધ થઈ જશે વિચારી તેણે સઘળી રાખોડી થોડું પાણી છાંટી ઠંડી કરી નાખી. પછીથી પાછો તે વિચારવા લાગ્યો:—“ શું કરવું? ઉતાવળ હોવાથી શાક પણ ન કરી શકાયું! દુઃખ ભોગવ્યા સિવાય કદાપિ સુખ મળે ખરું કે ? ”

આખો દિવસ વીતી ગયો. સંધ્યા સમયના અસ્સામાં નર્મદા પુનઃ આવી પહોંચી. પછીથી તેણે પોતાના સાસ્લામાં છુપાવી રાખેલું એક ન્હાતું પણ પાકેલું તરખુજ બહાર કાઢી કૃષ્ણલાલ પાસે મૂક્યું. તરખુજને હાથમાં લઈ કૃષ્ણલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ નર્મદા! આ તરખુજ ક્યાંથી લઈ આવી ? ”

“ પણ તમને તરખુજ ભાવે છે કે ? ”

“ વાહ ! એ શું પૂછે છે ? તરખુજ તો મ્હને મ્હારા જીવ જોતલું ગમે છે ! સઘળાં ફળોમાં મ્હને તરખુજ સર્વોત્તમ લાગે છે ! આજકાલ કરતાં છ વર્ષથી મ્હને તરખુજ ખાવા મળ્યું નહોતું; વારું, તું લાવી ક્યાંથી તે તો કહે ? ”

“ અહિં આવતાં આવતાં બાગમાંથી ગુપચૂપ લઈ આવી; પણ આ શું ? હજી સુધી તમે રસોઈની કાંઈ તૈયારી કરી હોય એમ લાગતું નથી ! ” આમ કહી નર્મદા નીચું જોઈને હસવા લાગી.

પરંતુ આ સમયે કૃષ્ણલાલના મ્હોં પર એવો ભાવ જણાતો

હતો કે, જાણે તેના હાથમાં આકાશનો ચંદ્રજ આબ્યો છે, એમ નર્મદાને લાગતું નહોતું. તેના મ્હોં તરફ સ્થિરદષ્ટિથી જોઈ રહીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ નર્મદા ! તું મહારી વિનંતિ પ્રત્યે લલ્ય આ પી આવી ખરી ! હવે રસોઈ કરે તો ઠીક છે, અને ન કરે તોય ઠીક છે ! ”

નર્મદાએ સ્મિતહાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ આવી રીતે મ્હને છેક ઉંચે ન ચઢાવો ! હવે આ હઠામશ્કરીનો અંત લાવો. ચાલો, મ્હને રસોઈ બનાવવા માટે સધળો સરસામાન કાઢી આપો જોઈએ; એટલે હું જલદીથી શાક ને રોટલી બનાવી આપી, ચાલી જાઉં. અહિં મહારાથી વધારે વખત સુધી બેસી રહેવાય તેમ નથી. હજી ઘરમાં ઘણું કામકાજ કરવાનું બાકી છે. થોડે દૂર પાડોસમાં એક મહારી ખેડેન-પણી છે, તેને આજે મળવા જવું છે, એવું ખહાનું કાઢીને હું તમારી પાસે આવી છું ! ”

કૃષ્ણલાલ ઉઠ્યો, અને તે નર્મદાને રસોઈ બનાવવાનો સરસામાન કાઢી આપવા લાગ્યો. લોટ, મીઠું, મરચું, ઘી, તેલ, શાક, હળદર વગેરે સરસામાન તેણે નર્મદાની પાસે મૂક્યો. નર્મદા હસતાં હસતાં દેવતા સળગાવવા લાગી. કૃષ્ણલાલે ઠાવકે મ્હોડે કહ્યું:—“ નર્મદા ! આજે એવી ફક્કડ રસોઈ બનાવ કે ત્રણ જન્મની તૃપ્તિ થાય ! ”

આ વાક્યના ઉત્તરમાં કાંઈ બોલ્યા સિવાય નર્મદા કૃષ્ણલાલ તરફ જોઈને માત્ર હસી. તે એક પછી એક આવશ્યક વસ્તુને લઈ રસોઈ બનાવવા લાગી. નર્મદાની સ્હામે એક પાટલો નાખીને તેનાપર કૃષ્ણલાલ પણ પ્રસન્ન મુખે બેઠો, તથા વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં તે ધૂમ્રપાન કરવા લાગ્યો.

કૃષ્ણલાલ બેઠો બેઠો નર્મદાની સાથે વિવિધ પ્રકારની વાતચિત કરતો હતો. વાતમાં ને વાતમાં તેણે ચતુરાઈથી નર્મદાને મુખેથી ઘણી હકીકત સાંભળી લીધી. નર્મદાના ઉપર વૈધવ્યનું દારુણ દુઃખ આવી પડ્યાથી આજકાલ કરતાં તે પંદર વર્ષથી જમીનદારને ત્યાં નોકરી કરતી હતી. રામપ્રસાદે પોતાની પત્ની તેમજ નિર્દોષ કન્યાનો કેવી રીતે ત્યાગ કર્યો હતો એ હકીકત પણ નર્મદાદ્વારા કૃષ્ણલાલના જાણવામાં આવી. રામપ્રસાદનો પણ નર્મદા દાસી ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી તેને વાર તહેવારને દિવસે રામપ્રસાદ માર્ગત સારી રકમ મળતી હતી; તેમજ સ્નેહલતા અને તેની કન્યાના વિદાય થયા પછી નર્મદાનું માન જમીનદારને ત્યાં ધણું વધ્યું હતું. રામપ્રસાદની કૃપા

સંપાદન કરીને નર્મદાએ આ વીસ વર્ષની પોતાની નોકરી દરમ્યાન થોડીઘણી રકમ પ્રાપ્ત કરી હતી, તથા તેમાંની કેટલીક તેણે સારા વ્યાજે ધીરી પણ હતી. બાકીની રકમ તેણે એક ઢોટામાં ભરી, એ ઢોટો કોઇ ઠેકાણે છુપાવી રાખ્યો હતો. એ ઢોટો નર્મદાએ ક્યાં છુપાવી રાખ્યો હતો તે જાણવાની કૃષ્ણલાલને અપાર જીજ્ઞાસા થઇ; પરંતુ કદાચ નર્મદાના મનમાં પોતાના માટે કાંઇ સંદેહ ઉપજશે વિચારી એ ઠેકાણું જાણાવવા માટે કૃષ્ણલાલે તેને વિશેષ આગ્રહ કર્યો નહિ. અંતે એ રકમ કેટલી છે એ જાણવાના ઉદ્દેશથી કૃષ્ણલાલે નર્મદાને પૂછ્યું:—“ પણ વ્યાજ ચઢ્યે જવા દેવું એ સારું નથી ! વ્યાજ જો ચઢ્યે ચઢ્યું લેવામાં નથી આવતું તો કોઇ વખતે વ્યાજે જ નય છે તેમ રકમ પણ જાય છે ! વ્યાજથી મુદ્દલ રકમ ઘણી વધી જાય છે, અને દેણદાર એ રકમ આપી શકતો નથી. તું દર મહિને ચઢેલું વ્યાજ વસુલ લઇ લે છે ને ? ”

જાણપર્યંત સ્તબ્ધ રહીને નર્મદાએ કહ્યું:—“ હા, કોઇ કોઇ માણસ મહિને મહિને વ્યાજ આપી દે છે ! પણ બધાં માણસો કાંઇ મહિને ને મહિને પોતાનું વ્યાજ આપતાં નથી. એ મહિના ચાર મહિના થાય છે એટલે કેટલાંક માણસો વ્યાજ આપે છે. કેટલાંક માણસો વ્યાજ બાકી પણ રાખે છે. ”

“ ત્યારે બધું વ્યાજ દર મહિને વસુલ આવતું નથી કેમ ? ગયે મહિને કેટલું વ્યાજ વસુલ આવ્યું હતું ? ”

“ ગયા મહિનામાં ? ઉભા રહો—હું હિસાબ કરીને કહું છું, એક માણસ પાસેથી આઠ આના, બીજા પાસેથી એક રૂપિયો અને ત્રીજા પાસે દશ આના આવ્યા. તે ઉપરાંત એક બીજો સવા રૂપિયો આવ્યો છે. હવે કેટલા રૂપિયા એકંદર થયા ? ”

“ એકંદરે ત્રણ રૂપિયા છ આના થયા, બસ ? માત્ર ત્રણ રૂપિયા ને છ આના જ વસુલ આવ્યા ? જો દરેક માણસ પોતાનું વ્યાજ મહિને ને મહિને વસુલ આપ્યે જાય તો પાંચ છ રૂપિયા આવે, કેમ નહિ ? ”

“ ના ના—છ રૂપિયા તો નહિ; પણ લગભગ ચાર રૂપિયા આવે. ”

“ અરે ચાર રૂપિયા આવે તો પણ કાંઇ ત્હારી આવક ઓછી ન કહેવાય. ત્હારી શાહુકારી સારી ચાલતી જણાય છે; પરંતુ જેને જેને ત્હેં રૂપિયા ધીમાં છે એ બધાં સારાં માણસો છે ને ? ”

“ હા હા. સારું માણસ છે એવી મહારા અંતરની ખાત્રી થયા પછીજ હું રૂપિયા ધીરું છું. ”

“ ત્યારે તહે તહારી પાસે જે રૂપિયા લોટામાં ભરી મૂક્યા છે તે પણ તું વ્યાજે આપી કેમ નથી દેતી ? શું એ રૂપિયા ભીંતમાં યા તો જમીનમાં છુપાવી રાખવા એ કહાપણ ભરેલું છે કે ? એ રૂપિયા પણ જે તું વ્યાજે આપી દેતો દર મહિને બીજું ચારેક રૂપિયા વ્યાજ ન આવે કે ? ”

નર્મદાએ સહજ તીવ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ ચારજ રૂપિયા ? શું એ રકમનું વ્યાજ માત્ર ચારજ રૂપિયા આવે ? ”

“ ત્યારે તહારા મત પ્રમાણે કેટલું આવે ? ”

“ ઓછામાં ઓછા પાંચ છ રૂપિયા તો આવવાજ નેહએ; પરંતુ એ રકમ મહે મહારી પાસે રાખી મૂકી છે તેનું એક કારણ છે. આ કળિકાળમાં ગમે એવા સારા મનુષ્યની યુદ્ધિ બદલાતાં પણ વાર લાગતી નથી. જે એ બધા રૂપિયા હું વ્યાજે આપી દઉં, અને દેણુદારોની યુદ્ધિ બદલાઈ જાય તો મહારે શું કરવું ? હું રહી એક સ્ત્રી જાત. મનુષ્યને ધણીય વખતે સંકટ આવી પડે છે—સઘળા દિવસો ઓછાજ સરખા જાય છે ? કદાચ ભવિષ્યમાં નોકરીજ જાય તો મહારે શું ખાવું ? હાથમાં ચપ્પણીક લઈને ઘેર ઘેર ભિખ માગવી કે ? ” આમ કહીને નર્મદાએ સ્મિતહાસ્ય કર્યું.

કૃષ્ણલાલે પોતાનું મસ્તક હલાવીને કહ્યું:—“ ખરું છે—ખરું છે, નર્મદા ! તહારું કહેવું અક્ષરશઃ ખરું છે; પરંતુ એ પૈસા તહે ધણી સુરક્ષિત જગ્યાએ છુપાવી રાખ્યા છે ને ? બીજા કોઈને હાથે તેનો પત્તો લાગે તેમ નથી ને ? જે સાંભળ, સઘળાં માણસો કાંઈ સરખાં હોતા નથી. આપણી પાંચ આંગળીઓ પણ સરખી નથી. જગતમાં વિચિત્રતા ધણી છે. ”

“ ના—ના—એ જગ્યા મહારા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી. હું કાંઈ એવી મૂર્ખ નથી તો ! ” આમ કહીને નર્મદાએ અંગ મરડી આળસ ખાધું. બીજી તરફ કૃષ્ણલાલ પોતાના મનમાં ને મનમાં હિસાબ ગણવા લાગ્યો. “ તે દિવસેજ આ મૂર્ખ નર્મદાએ મહત્તે કહ્યું હતું કે, તે દર મહિને એક રૂપિયાનું એ પૈસા વ્યાજ લે છે—વળી પ્રસંગે રૂપિયે ચાર પૈસા પણ લે છે ! હવે એકંદરે જે અઠી પૈસાનો દર ગણવામાં આવે તો, પચીસ રૂપિયાનો મહિને લગભગ એક રૂપિયો થાય, અને સો રૂપિયાના ચાર રૂપિયા થાય. આ ઉપરથી નર્મ-

દાએ લગભગ સો રૂપિયા વ્યાજે આપેલા હોવા જોઈએ, અને દોઢસો રૂપિયા તેની પાસે હોવા જોઈએ—હમણાં નહિ તો થોડા દિવસ પછી એની પાસેના દોઢસો રૂપિયા આપણી પેટીમાં આવીને પડે એવી કાંઈ વ્યવસ્થા કરવીજ જોઈએ.” આવા વિચારો કૃષ્ણલાલના અંતરમાં ઘેાળાતા હતા. તેના મ્હોંપર હાસ્યની ક્ષીણ છટા જણાતી હતી; પરંતુ પ્રકાશભાવને લીધે તથા કૃષ્ણલાલના મ્હોંરાની કાળાશને લીધે એ હાસ્યની છટા નર્મદા જોઈ શકતી નહોતી !

કૃષ્ણલાલે પોતાની વિચારનિદ્રામાંથી જાગ્યે થતાં નર્મદાને પૂછ્યું:—
“ નર્મદા ! જમીનદાર મહાશયે તેમનાં પત્નીને કાઠી મૂક્યાં છે તેનું ખીજું કાંઈ કારણ ત્હારા જાણવામાં છે ? એમના જેવા શ્રીમંત યુવક—પત્ની-સુખ વિના કેવી રીતે રહી શકે છે ? ”

નર્મદાએ સહજ વિચાર કરીને કહ્યું:—“ હું એ સંબંધી થોડી ઘણી હકીકત જાણું છું; પરંતુ એ વાત જો તમે કોઈને કહી દો તો મ્હારો રોટલો જાય—અને હું બિપ્પ માગતી થઈ જઈ.”

કૃષ્ણલાલ:—નર્મદા ! હજી પણ તને મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ નથી. હું મરી જઈ તો પણ મ્હારા પેટમાંથી કોઈ કશી વાત કઢાવી શકે નહિ, એ તું જાણે છે ?

નર્મદા:—જુઓ ત્યારે સાંભળો;—જ્યારે શેઠાણી (જમીનદારની પત્ની સ્નેહલતા) અહિં હતાં ત્યારે એક દિવસે જે બનાવ બન્યો હતો તે હું તમને કહું છું. એ ઉપરથી તમે સમજો પ્રકાર સમજી જશો. એક દિવસે મધ્યાહ્નકાળે શેઠાણીએ મ્હને બોલાવીને કહ્યું:—
‘ નર્મદા ! તું એક કામ કરીશ ? તું મ્હારી વિશ્વાસુ દાસી છે. ત્હારા સિવાય આ કાર્ય હું ખીજા કોઈને સોંપી શકું તેમ નથી. ’ મ્હેં સંમતિ દર્શાવી એટલે તેમણે કહ્યું:—‘ જો, ઘરમાંથી તેઓ રોજ મોતી બાગમાં જાય છે. હું તેમની સાથે જવાનો અત્યાગ્રહ કરું છું તોપણ મ્હને તેઓ સાથે લઈ જતા નથી. આથી ત્યાં તેઓ શા માટે જાય છે તેની તું તપાસ કરી આવે છે ? કદાચ જો તેઓ તને પૂછે છે કે, ‘ તું શા માટે આવી છે ? ’ તો એવો ઉત્તર આપજે કે શેઠાણીએ આપની તબિયતના સમાચાર જાણવાના હેતુથી મ્હને મોકલી છે. ‘ આથી તેઓ ત્હારા પર ખિન્નશે નહિ. ’ તરતજ હું શેઠાણીની આજ્ઞાનુસાર મોતીબાગ તરફ રવાના થઈ.

આટલું બોલીને નર્મદાએ સાક ઉતારી, રોટલીઓ કરવા માંડી. કૃષ્ણલાલે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—“ પછી—પછી ? ”

નર્મદા પુનઃ કહેવા લાગીઃ—“ મોતીબાગ અહિંથી લગભગ એ માઇલ દૂર આવેલો છે. તે આપણા જમીનદાર મહાશયનોજ બાગ છે. હું એકલી ત્યાં જઈ શકું તેમ નહિ હોવાથી શેઠાણીએ એક વિશ્વાસુ નોકરને મહારી સાથે મોકલ્યો હતો. મોતીબાગ પાસે જઈ પહોંચતાં મહેં એ સિપાહીને બહાર ઉભો રાખી બાગમાં પ્રવેશ કર્યો. એ બાગમાં તે પહેલાં હું કદિ ગઈ નહોતી. બાગમાં એક વિશાળ એ માળનું મકાન મહારા જોવામાં આવ્યું. હું એ મકાન પાસે જઈ પહોંચી તો તેનાં પગથિયાં ઉપરજ એક તાડકા રાક્ષસી પડેલી હતી.”

અતિશય આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈને કૃષ્ણલાલે પૂછ્યુંઃ—“ હે ! તું શું કહે છે ? ”

સહજ હસીને નર્મદાએ કહ્યુંઃ—“ એ કાંઈ રામાયણમાં દર્શાવેલી ખરી તાડકા રાક્ષસી નહોતી. ” છતાં એ ઘરડી ઠચરીના અવયવોના ઘાટ ઉપરથી આ અલંકાર તેને માટે ઉચિત થઈ પડતો હોવાથીજ મહેં આમ કહ્યું. એ ઘરડી ડોશી હું ગઈ ત્યારે પડી પડી ધોરતી હતી. મહેં પ્રથમ તો ધીમે પગલે નીચેના ઓરડામાં તપાસ કરી; પરંતુ ત્યાં એક પણ મનુષ્ય જોવામાં આવ્યું નહિ. મહારા મનમાં થોડો ભય પણ ઉપજ્યો; પરંતુ અંતરને દબ કરી મહેં સ્વગત વિચાર્યુંઃ—“આ મહારા શેઠનુંજ મકાન છે. અહિં ભય શો છે ? ” આમ વિચારી હું સાવ-ધાનતાથી દાંદર ચઢી ઉપર ગઈ. ઉપર એક વિશાળ ઓરડો હતો. એ ઓરડાની આબુઆબુ બીજી ઘણી ન્હાની ઓરડીઓ હતી. એ મહોટા ઓરડામાંથી પસાર થઈ છબ્બમાં જઈને મહેં જોયું તો પાસે આવેલી નદીના કિનારા ઉપર જમીનદાર મહાશય ફરતા મહારા જોવામાં આવ્યા. આથી મહેં તેમની પાસે જઈને વાતચિત કરી લેવાનો વિચાર કર્યો. પછીથી જેવી હું છબ્બમાંથી એ મહોટા ઓરડામાં આવી અને જે બન્યું તેથી મહારાં રૂંવે રૂંવાં ખડાં થઈ ગયાં, ભયથી હું કંપી ઉઠી. એ વાતનો વિચાર ફરતાં હજી પણ શરીર કંપી ઉઠે છે ! ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યુંઃ—“ શું થયું હતું ? ”

“ હું ઓરડીની વચ્ચે આવી હોઈશ એવામાં એક ખુણામાંથી કોઈના રડવાનો અવાજ મહારા સાંભળવામાં આવ્યો. ”

“ શું કહે છે ? રડવાનો અવાજ ? ”

“ હા—કોઈના રડવાનો અવાજ મહારા સાંભળવામાં આવ્યો. બરાબર ‘ હું-હું-હું-હું-! આવો અવાજ સાંભળતાં મહેં એમ વિચાર્યું

કે, “બપોરનો વખત છે, અને આ મકાન વસ્તીથી ઘણું દૂર છે તેથી કોઈ ડાકિણી કે પિશાચિની આવો અવાજ કરતી હશે ! હું શામાટે અહિં મરવાને આવી ?!” શું કહું ? મહારા પગ તો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. પાછી જેવી હું દાદર ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગી કે એજ અવાજ મહેં સાંભળ્યો. હું ઉતાવળથી દાદર ઉતરવા લાગી. છેલ્લું પગથીઉં ઉતરતાં ગફલત થઈ જવાથી હું એ તાડકા રાક્ષસીની ઉપર પડી, અને તેથી તે એકદમ જાગી ઉઠી, અને ‘ ઓ-ઓ-ઓ- ’ કરવા લાગી. તેના મહોડામાં માત્ર એકજ દાંત હતો. હું તેનું વિકાળ મહેં જોઈને ઘણો ભય પામી. તેના ડોળા વાધના ડોળા જેવાજ હતા ! મહેને જોતાંની સાથે તે ‘ ચોર ચોર ’ કહીને ખૂમો પાડવા લાગી. એની ખૂમો સાંભળી આગનો રામગોપાળ નામનો માળી—”

કૃષ્ણલાલે વચ્ચેજ પૂછ્યું:—“ રામગોપાળ માળી એટલે ? એ તો હિંદુસ્તાની નામ છે. શું જમીનદાર મહાશયે હિંદુસ્તાના રાખ્યો છે ? ”

નર્મદા:—હા, તે હિંદુસ્તાની છે; પરંતુ ઘણા સમયથી ગુજરાતી માણસોના સહવાસમાં રહેતો હોવાથી તે ગુજરાતી બોલી શકે છે. પછી એ માળીએ આવીને મહેને પૂછ્યું:—“કોણ છે તું ? ચોરડી ! અહિં શા માટે આવી છે ? હરામખદી ! પૂછ્યા વિના અહિં આવવાની સપ્ત મનાઈ છે એ તું જાણે છે ? ” આવાં વચનો સાંભળવામાં આવતાં મહારા ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. મહેં પણ રોષાવેશમાંજ કહ્યું:—“ ગદ્દા ! હું કોણ છું તે તું જાણે છે ? તું કોને શું કહે છે તેનું તને ભાન છે ? જમીનદાર મહાશયને કહી હું તને નોકરી ઉપરથી હાંકી કઢાવીશ, સમજ્યો ? ” મહારાં વચનો સાંભળી તેણે વિશેષ ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું:—“ તું નક્કી ચોરડી છે. હું હમણાંજ તને જમીનદાર મહાશય પાસે લઈ જઈ છું. ” આમ કહી તે મહેને જમીનદાર મહાશય પાસે લઈ ગયો, અને તેણે તેમને સલામ કરીને કહ્યું:—“સાહેબ ! હું એક ચોરડી બાઈને આપની પાસે પકડી લાવ્યો છું ! ” “ચૂપ રહે, મૂર્ખ ! ” કહીને હું જમીનદાર પાસે ગયો અને તેમની પ્રકૃતિના સમાચાર પૂછવા લાગી. મહેં કહ્યું:—“ આપની તબિયતના સમાચાર જાણવાને માટે બાઈસાહેબે મહેને આપની પાસે મોકલી છે. ત્રણ ચાર દિવસથી આપ ઘેર આવેલા નહિ હોવાથી તેમના જીવને ઘણી ફિકર થાય છે—” આ વચનો સાંભળી જમીનદાર તો મહારા મહેં તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યા. તેમણે પૂછ્યું:—“ નર્મદા ! તું બાઈમાં આવેલા

બંગલામાં ગઈ હતી કે ? ” મહેં કહ્યું:—“ હા, આપને શોધવાને માટે ગઈ હતી.” તેમણે મહેને પુનઃ પૂછ્યું:—“ પરંતુ તું મેડા પર ગઈ હતી કે ? ” મહેં ઉત્તર આપ્યો:—“ના જી ! ” આ સમયે જમીનદાર મહાશયની રોષદર્શક આંખો જોઈ હું ઉપર ગઈ હતી એમ કહેવાનું સાહસ કરી શકી નહિ. મહેં તેમને વિશેષ સંતોષ આપવાના હેતુથી કહ્યું:—“ હું જેવી દાદર ઉપર ચઢવા જતી હતી તેવામાં પગાય્યાં પાસે સ્ક્રીપ રહેલી ડોશીની ઠોકર વાગવાથી તેના ઉપર પડી ગઈ. આથી એ ડોશી નિદ્રામાંથી જાગ્યત થઈ, અને મહેંટેથી બૂમો પાડવા લાગી. તેની બૂમો સાંભળી માળી આવી પહોંચ્યો, અને તે મહારો ધણો તિરસ્કાર કરીને મહેને અહિં તેડી લાવ્યો.” મહારો ખુલાસો સાંભળી જમીનદારે કહ્યું:—“ જા, તું ઘેર જઈને કહે કે, મહારી તબિયત તદ્દન સારી છે—ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. ”

કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“ પછી તું ઘેર આવતી રહી કે ? ”

નર્મદા:—હા, પછી હું પેલા નોકર પાસે જઈ તેની સાથે ઘેર પાછી આવતી રહી. મહેં ઘેર આવીને શેઠાણીને કહ્યું કે:—“ બાઈ-સાહેબ ! એમની પ્રકૃતિ સારું હોવાનું તેમણે કહ્યું છે; પરંતુ ત્યાં એક અદ્ભુત પ્રકાર મહારા જેવામાં આવ્યો હતો કે જેનું સ્મરણ કરતાં અઘાપિ હું ધૂજી ઉઠું છું.” આમ કહીને મહેં મહારી સઘળી બહાદુરીનું અર્થેતિ વર્ણન તેમને કહી સંભળાવ્યું. મહેં બાગમાં આવેલા બંગલામાં ભૂત હોવાનો નિશ્ચય તેમની પાસે પ્રદર્શિત કર્યો; કિન્તુ કોઈ પણ પ્રકારે તેમના મનનું સમાધાન થયું નહિ. કોણ જાણે કે તેમના મનમાં શો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો ! બીજા દિવસે મધ્યાહ્નકાળે જમીનદાર મહાશય ઘેર આવ્યા, અને તેજ દિવસે તેમણે ટાંટા કરીને શેઠાણીને કાઠી મૂક્યાં ! ”

નર્મદાને મુખે આ સઘળી ચમત્કારિક હકીકત સાંભળવામાં આવતાં કૃષ્ણલાલના અંતરમાં વિવિધ પ્રકારના વિચારો ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા. મોતીબાગ સંબંધી તેણે નર્મદાને અનેક પ્રશ્નો પૂછી આવશ્યક માહિતી મેળવી લીધી. બાગ ક્યાં છે ? બંગલો ક્યાં આવેલો છે ? પહેલા માળ ઉપર કેટલી ઓરડીઓ છે ? પહેલા માળે કયી બાજુએથી નર્મદાએ એ અવાજ સાંભળ્યો હતો વગેરે પ્રશ્નો તેણે પૂછ્યા; પરંતુ થોડી સામાન્ય માહિતિ સિવાય નમદા પાસેથી વિશેષ હકીકત જાણવામાં આવી નહિ. આ ગૂઢ રહસ્યની સંપૂર્ણ શોધ કરવાનો કૃષ્ણલાલે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. માલિકનાં ખોટાં કામો જાણ્યા સિવાય નોકર કદિ પોતાની

ઉત્તર કરી શકતો નથી, અને માલિકને પ્રિય થઈ પડતો નથી એવો કૃષ્ણલાલનો સિદ્ધાંત હતો.

રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ હતી. નર્મદાએ થાળી પીરસી કૃષ્ણલાલને જમવા બેસાડ્યો, તથા નર્મદા ‘શાક વધારે લ્યો.’ ‘આ એક રોટલી વધારે ન ખાઓ તો મ્હારા સમ છે !’ એમ કહીને કૃષ્ણલાલને આગ્રહપૂર્વક જમાડવા લાગી. આવી રીતે કૃષ્ણલાલનું સ્વકપોલ-કલ્પિત સ્વપ્ન સફળ થયું ! કૃષ્ણલાલે જમી રહ્યા પછી કહ્યું:—“નર્મદા ! તું મ્હારી થાળીમાં જ નહિ જમે કે ?” આમ છતાં નર્મદા એક હિંદુ વિધવા હતી. તે કૃષ્ણલાલના આ પ્રસ્તાવને કોઈ પણ રીતે સ્વીકારતી નહોતી. બીજી તરફથી કૃષ્ણલાલ પણ પોતાની હક છોડતો નહોતો ! આથી અંતે નર્મદાએ કંટાળી જઈ રોષાવેશમાં જ કહ્યું:—“જો આવી રીતે તમે મ્હને કંટાળો આપશો તો હું એકદમ અહિંથી ચાલી જઈશ, અને પછીથી જીવનપર્યંત તમારું મ્હોં સુઢાં જોવા આવીશ નહિ, સમજ્યા ?”

હવે વધારે આગ્રહ કરવામાં સાર નથી સમજી ધુર્ત કૃષ્ણલાલે નર્મદાને તેની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે કરવાનું કહ્યું. તેણે નમ્રસ્વરે કહ્યું:—“નર્મદા ! ખસ આટલી વાતમાં જ તું ખિન્નવાઈ ગઈ ? શું હું નથી જાણતો કે, સ્ત્રી પોતાનું લગ્ન થયા સિવાય સ્વામીની થાળીમાં કદિ જમતી નથી. હું તો અત્યાર સુધી ત્હારું મન જોતો હતો ! પરંતુ હું તને અહિંથી જમ્યા સિવાય તો નહિ જ જવા દઉં !”

નર્મદાનો ક્રોધ પણ હવે શાન્ત થઈ ગયો હતો. કૃષ્ણલાલની સાથે વિશેષ કાંઈ બોલ્યા સિવાય તેણે જૂદી થાળીમાં જમી લીધું.

થોડા સમયમાં જ સઘળું કાર્ય આટોપી નર્મદાએ કૃષ્ણલાલ પાસે રજા માગી. તેના તરફ ટગર ટગર જોઈ રહીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“પણ, નર્મદા ! પેલી વાતનો તો ત્હોં મ્હને કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ ?”

“કયી વાતનો ?”

“ખરી મહત્વની વાતનો—આપણા પુનર્લગ્ન સંબંધીનો !”

નર્મદાએ થોડા સમય સુધી વિચાર કરી, નીચું જોઈને કહ્યું:—“હજી હું એ વાતનો વિચાર કરતી હતી.”

“ત્યારે પછી અંતે શો નિશ્ચય કર્યો ?”

“તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ આપણે કરીશું તમારા સિવાય આ જગતમાં મ્હને સારી સલાહ આપે એવું બીજું કોણ છે ?”

સંતોષ પામી, આનંદસાગરમાં ઝોકાં ખાતાં ખાતાં કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ ત્યારે, લક્ષ્મી બાબતમાં ત્હારી સંમતિ છે, કેમ ? બસ બસ, તું ડાહી છે, જ્ઞાની છે. મ્હારા જેવા દુઃખી માણસને સુખી કરવાની પરોપકારપૂર્ણવૃત્તિથીજ તું મ્હારી સાથે લક્ષ્મ કરવાને સંમત થઈ છે, એ હું ક્યાં નથી બાબતો ? આજની ત્હારી સંમતિથી મ્હને કેવું અપાર સુખ થયું છે તેની કલ્પના તું કરી શકે તેમ નથી. એક દિવસે આપણે એક ઠેકાણે શાન્તિથી બેસી આ બાબતનો ચોક્કસ નિશ્ચય કરીશું. તું પાછી ક્યારે આવીશ ? ”

“વખત મળશે એટલે આવીશ.” આમ કહી નર્મદા જવા લાગી.

“જો આવવાને ભૂલીશ નહિ.” કૃષ્ણલાલે અધીરતાથી સૂચના કરી.

નર્મદાએ પાછી ફરીને કહ્યું:—“ હું ચોક્કસ આવીશ; પરંતુ મ્હારી એક વાત તમારે કબૂલ કરવી પડશે. ”

“ શી વાત ? ” કૃષ્ણલાલે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ આવતી કાલથી ઉપવાસ કરશો નહિ. હમ્મેશાંની માફક સહવાર સાંજ રસોઈ બનાવીને જમજો. કહો આ વાત તમારે કબૂલ છે ને ? ”

કૃષ્ણલાલે હાસ્યમુખે સંમતિ દર્શાવી એટલે પછી નર્મદા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ફોજદાર હિરાલાલ.

यस्य चित्तं द्रविभूतं कृपया सर्वं जन्तुषु ।

तस्य ज्ञानेन मोक्षेण किं जटाभस्मलेपनैः ॥

चाणક्य नीतिसાર.

(ભાવાર્થ;—જે પુરુષનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયાથી નિરંતર દ્રવતું રહે છે, તેને જ્ઞાનથી, મોક્ષથી, જટા ધારણ કરવાથી અને વિભૂતિ યોગવાથી શો લાભ છે ?)

હરિપ્રસાદ વૈભવના સર્વોચ્ચ શિખર પર ચઢતા હતા, તથા જનતાના અને સરકારના આદરને પણ પ્રાપ્ત થયા હતા. આમ છતાં કોઈ તેમનો દ્રેષ કરતું નહોતું એમતો નહોતુંજ. તેમના વૈભવની ઉન્નતિ કેટલાંક દ્રેષી સ્વભાવના માણસોથી જોઈ શકાતી નહોતી. તેમનો બાઘ્યરવિ કેટલાંક માણસોને બાળી ભસ્મીભૂત કરી નાખતો હતો.

ફોનદાર હિરાલાલ એવો માણસ હતો કે, જે તેના તરફ જોનારના દૃષ્ટિકોણમાં તે આવી ગયો તો જોનારના મન ઉપર તેની ઉચ્ચતા અને કઠોરતાનો પ્રભાવ હમ્મેશાંને માટે પડી ગયા સિવાય રહેતો નહિ. કેટલાક પોલિસ અમલદારોની મુદ્રા વિલક્ષણ હોય છે. એ મુદ્રા ઉપર અત્યંત નીચતા તેમજ અધિકારનું રાક્ષસી તેજ જોવામાં આવે છે. હિરાલાલની મુખમુદ્રા પણ એવીજ હતી. તેમાં નીચતાનું પ્રતિબિંબ તદ્દન અસ્પષ્ટ હતું;—માત્ર રાક્ષસી અધિકારનું તેજજ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું હતું. આમ છતાં તેનામાં વનરાજ સિંહની ઉદારતા અને સરળતા પણ હતી. તેનું કપાળ નિરંતર સંકુચિત જોવામાં આવતું હતું. વર્ષાઋતુમાં, શિયાળામાં તેમજ પ્રચંડ ઊનાળામાં પણ તે ન શરીર પર ઓવરકોટ પહેરતો હતો. એ ઓવરકોટની બાંહોમાં હાથના પંજા છુપાઈ રહેતા હતા. તે હમ્મેશાં પોતાના હાથમાં એક જાડી મજબુત લાકડી રાખતો હતો.

હિરાલાલ નિર્વ્યસની હતો. એકાદ કાયમાં ફત્તેહ મળતાં જ્યારે તેનું મન આનંદિત બની જતું ત્યારે તે માત્ર સુવાસિત તપખીરના એ દમ મારતો હતો. પુસ્તકોનો તેને શોખ નહોતો; ઉલટો કાંઈક અંશે તિરસ્કાર હતો; પરંતુ જે કાંઈ તેને વાંચવું પડતું હતું તો તે જે કાંઈ તે વાંચતો હતો, તેથી તેની બુદ્ધિ વિશેષ તીવ્ર અને સ્થિર થઈ હતી; પરંતુ તેથી તેની ભાષામાં સહજ પણ નમ્રતા તો મધુરતા આવી નહોતી. હિરાલાલમાં એ ગુણ સારા હતા; પરંતુ એ ગુણો ખૂબ વધી ગયેલા હોવાથી તેનું સદ્ગુણીપણું દૂર થઈને દૂર્ગુણપણુંજ આવ્યું હતું. અધિકારસંભાન તથા શાસનભંગ કરનાર પ્રત્યે તેને ઘણો તિરસ્કાર રહેતો હતો. આ તેના સદ્ગુણ હતા. ચોરી, ખૂન વગેરે ઇન્ડિયન પિનલકોડમાં આવતા પ્રત્યેક ગુન્હાને તે પોતાની દૃષ્ટિથી શાસન—સત્તા વિરુદ્ધ બંડ અર્થાત્ રાજદ્રોહજ સમજતો હતો. ઇન્ડિયન પિનલકોડ સરકારેજ કર્યો છે, એટલે તેનું ઉલ્લંઘન કરવું એ સરકારની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો એવોજ તેનો અર્થ થાય છે, એમ તે જોઈ દઢીને કહેતો હતો; અર્થાત્ જે કોઈ પણ માણસને, કોઈ પણ ફોનદારી કેસમાં ન્યાય-મંદિરનાં પગથીઆં ચઢવાં પડતાં તો તેને માટે ફોનદાર હિરાલાલના અંતરમાં કાયમનો દ્વેષ—કાયમનો તિરસ્કાર ઉપજતો હતો. એમાં અપવાદ જેવું કાંઈ તેને જણાતું નહોતું. તે જાણી જોઈને કોઈ નિરપરાધીને દુઃખી કરવાનો પ્રયત્ન કરતો નહોતો. તે સરળ માણસની સાથે હમ્મેશાં સરળતાથીજ વર્તતો હતો; પરંતુ વહેમી, ચોર તથા

શુન્હેગારો તરફ તેનું સરળ વર્તન કદિ જોવામાં આવતું નહોતું.

રાધનપુરમાં આવીને કામ ઉપર રજુ થતાંજ હરિપ્રસાદની બોલ-આલા તેના સાંભળવામાં આવી. દશ વર્ષ પૂર્વે જે દરિદ્રતાનો દોસ્ત હતો તેજ હરિપ્રસાદને હમણાં તેણે લક્ષાધિપતિ થયેલો જોયો. પહેલાં હરિપ્રસાદ દરિદ્ર કેમ હતો ? દશ વર્ષ પહેલાં તે ક્યાં હતો ? એનું કુળ તથા પૂર્વજીવન કેવું છે ? એવા અનેક પ્રશ્નો સાહજિકજ તેના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયા. અંતે આ પ્રશ્નો તેણે પોતાના ખાતાને પૂછ્યા. —પૂછ્યા એટલુંજ નહિ; પરંતુ એ સંબંધી ઘણી તપાસ કરી; છતાં તે હરિપ્રસાદનું પૂર્વજીવન જાણી શક્યો નહિ. આથી હરિપ્રસાદ ઉપર તેણે હમ્મેશાં તીક્ષ્ણ દષ્ટિ રાખવા માંડી. તે હરિપ્રસાદ તરફ નિરંતર શંકાપૂર્ણ દષ્ટિથી જોતો હતો, તથા આ પ્રકાર હરિપ્રસાદના જાણવામાં પણ આવ્યો. હરિપ્રસાદે હિરાલાલની દષ્ટિને કશું મહત્વ આપ્યું નહિ. પોતાના ઉપર આવી શંકા રાખવાનું શું કારણ છે એ સંબંધી પણ તેમણે હિરાલાલને એક પણ પ્રશ્ન કર્યો નહિ. ઉલટું અન્ય માણસોની સાથે તેઓ જેવી સરળતાથી, સ્નેહથી અને સહૃદયતાથી વર્તતા હતા તેવીજ રીતે હિરાલાલની સાથે પણ વર્તવા લાગ્યા. કેટલીક વખતે હિરાલાલે હરિપ્રસાદની સમક્ષજ આડી રીતે તેમના પૂર્વજીવનની માહિતી મેળવવા સંબંધીના પ્રશ્નો પૂછ્યા. હરિપ્રસાદે પણ જેટલી સમ્યક્તા તેમજ સરળતાથી હિરાલાલે એ પ્રશ્નો પૂછ્યા તેટલીજ સમ્યક્તા અને સરળતાથી તેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા; પરંતુ એટલાથી તેનું સમાધાન થયું નહિ. લોહી પી ચુકેલા કૂતરાની જેવી રીતે લોહી સિવાયના ભોજનથી તૃપ્તિ થતી નથી તેવીજ સ્થિતિ હિરાલાલની થઈ. તેની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ વિશેષ પ્રબળ થઈ. એક દિવસે કેટલાક માણસોની સાથે વાતચિત કરતાં કરતાં હિરાલાલે ત્રીસ વર્ષ પૂર્વેના એક દુષ્કાળની હકીકત કહી. એ ભયંકર દુષ્કાળનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કરી તેમાં પોતાનાજ એક કુટુંબના સર્વસ્વનો વિનાશ થયેલી હકીકત તેણે કહી સંભળાવી. આ સઘળી વાતચિત ચાલતી હતી તે દરમિયાન તેની હરિપ્રસાદની તરફ તીવ્ર દષ્ટિ હતી; પરંતુ એ નિર્વિકાર મુખમુદ્રા ઉપર સહજ પણ ફેરફાર થયેલો તેના જોવામાં આવ્યો નહિ. ઘેર આવીને જોરથી તેણે પોતાની ટોપી ટેબલ ઉપર પછાડી. પછીથી ઓછને દાંતથી પીસીને તેણે ટેબલ પર હાથ ઠોક્યો. આ હાથનો અઘાત થતાંજ ટેબલ ઉપરની સઘળી વસ્તુઓ—નોકરને બોલાવવાની ઘંટડી—કાગળો—ખડીઓ વગેરે—હાલી ઉઠ્યું. આજનો હિરાલાલનો ક્રોધ કોના ઉપર હતો ?

પુનઃ હિરાલાલ શાન્ત થયો. સાત આઠ દિવસમાં તો તે આ વિષયને છોડી બૂલી ગયો હોય એમ જણાવા લાગ્યું; આમ છતાં તેનું અંતર આ વિષયનું વિસ્મરણ કરી શક્યું નહોતું. તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવાર પોતાનું કાપાકાપીનું કામ છોડી દે ખરી કે ? દયાવી રાખેલી સ્ત્રિંગ દયાણુ ઉપાડી લેતાંજ પુનઃ ઉછળ્યા સિવાય રહે ખરી કે ? પછીથી હિરાલાલ આ વિષયને કેવી રીતે બૂલી શકે ? હરિપ્રસાદના શાન્ત, પ્રેમાળ અને નિષ્કપટ વર્તનથી તેની તલવારને કાટ ચઢવા લાગ્યો. તેની સ્ત્રિંગ પર દાખ બેસવા લાગ્યો; પરંતુ તલવાર ઘસાધને તીક્ષ્ણ થાય, સ્ત્રિંગ દયાણુમાંથી મુક્ત થઈ ઉછળી જાય એવો એક પ્રસંગ આ સમયે દૈવયોગે બન્યો.

પાસેના ગામમાંજ એક માણસના ઘરમાં ચોરી થયાના સમાચાર પ્રભાતકાળે પાંચ વાગ્યે હિરાલાલના જણવામાં આવ્યા. આ ચોરીની તપાસ કરવા માટે હિરાલાલ એજ સમયે રાધનપુરથી નીકળી પડ્યો, અને રસ્તે જતા એક ગાડામાં તે બેસી ગયો, તથા ગાડીવાનને તેણે જલદીથી ગાડું હાંકવાની આજ્ઞા કરી. હિરાલાલ ઉતાવળમાં તેમજ આવેશમાં હોવાથી પોતાને ક્યાં જવું છે એ કહેવું તે બૂલી ગયો. ગાડીવાને નમ્રતાથી પૂછ્યું:—“ ક્યાં જવું છે ? ” આ પ્રશ્ન સાંભળી હિરાલાલે ગાડીવાન પર ક્રોધે ભરાઈ પોતે જે ગામ જવું હતું તે ગામનું નામ કહ્યું, અને તેણે “ જલદી હાંક.” એવી રૂઆબમાંજ ગાડીવાનને આજ્ઞા કરી. ગાડીવાન હિરાલાલનું ચમસ્વરૂપ જોઈને ગભરાઈ ગયો હતો. પોતાનો જીવ બચાવવાને તેણે બળદોને જલદીથી હાંકવા માંડ્યા. ગાડું કપાટાબંધ આગળ વધવા લાગ્યું.

ચોમાસાના દિવસો હોવાથી ગઈ રાત્રે પુષ્કળ વર્ષાદ પડ્યો હતો. અદ્યાપિ ગગનમંડળ મેઘાચ્છાદિત હતું. સૂર્યોદય થવાને એક કલાકનો વિલંબ હતો; છતાં અંધકાર ઘણો હતો. સઘળો રસ્તો કાદવકીચ્ચડથી ભરેલો હતો. બળદો ગાડીવાનના હાથમાંની લાકડીનો માર ખાઈ ઉતાવળથી દોડતા હતા. આટલા વેગથી પણ હિરાલાલનું સમાધાન નહિ થતું હોવાથી તે ગાડીવાનને “ સાલા, જલદી હાંક, સરકારી કામ બગડશે તો તારો જીવ લઈશ ! ” એમ કહ્યા કરતો હતો. અલ્પ કાળમાંજ ગાડું રાધનપુરથી સાંધલ દોઢ માંધલ દૂર જઈ પહોંચ્યું. એવામાં એક ઠેકાણે આંચકો આવ્યો. બળદોને પણ ઠોકર વાગી. સ્થામે એક વિશાળ ઝાડ કાળું રાક્ષસ જેવું જણાતું હોવાથી બળદો ભડક્યા પણ ખરા. તેની સાથેજ ગાડું એક બાજુએ નમી પડ્યું અને બળદો પણ

જમીન ઉપર પટકાઢ પડ્યા. ગાડીવાન પણ ‘ફોજદાર સાહેબ !’ ફોજદાર સાહેબ’ કહેતો નીચે પડ્યો, અને પૈડા નીચે તેનું માથું આવી ગયું. એ જગ્યાએ ખાડો હોવાથી કાદવ વિશેષ હતો; તેથી ગાડીવાનનું મ્હોં કાદવમાં દબાઈ ગયું, અને તેના ઉપર પૈડું ચઢી ગયું ! ફોજદાર હિરાલાલ તો અકસ્માત થતી વખતેજ નીચે ફૂટી પડી એક બાજુએ ઉભો રહ્યો હતો. તેણે બળદોને ઉભા કરવા બાજબી વિચાર્યા નહિ; કેમકે જો તે બળદોને ઉભા કરે ને તેઓ ચાલવા માંડે તો ગાડીવાન પૈડા નીચે દબાઈ ને મરી જાય. ગાડીવાન “મ્હને કોઈ બચાવો—હું મરી ગયો, મ્હને કોઈ બચાવો” એવા પોકાર કર્યા કરતો હતો.

ગાડીવાનની બૂમો સાંભળી આજુબાજુનાં ખેતરોમાંથી કેટલાક ખેડૂતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. હરિપ્રસાદનો હમ્મૈશાં પ્રાતઃકાળે ફરવા જવાનો નિત્યનિયમજ હતો. આ પ્રસંગે તેઓ પણ કર્મધર્મસંયોગે આ રસ્તે આવી ચઢ્યા હતા. ગાડીવાનની બૂમો સાંભળી તેઓ સત્વર ગાડા પાસે આવી પહોંચ્યા. હિરાલાલ હજી સુધી પોતાના આવરકોટને ચોટેલો કાદવ સાફ કરી નાખતો હતો.

હરિપ્રસાદ આવી પહોંચ્યા. આસપાસના પાંચ છ ખેડૂતો પણ આવ્યા; પરંતુ ફોજદાર હિરાલાલને જોતાંજ તેઓ પાછા હઠી ગયા, અને દૂર ઉભા રહી પૈડા નીચે દબાઈ રહેલા ગાડીવાન તરફ જોઈ રહ્યા. હરિપ્રસાદે અગ્રેસર થઈને કહ્યું:—“અરે, જોઈ શું રહ્યા છો ? એને બચાવો, નહિ તો બિચારો ગરીબ માણસ જીવથી જશે.”

એ ખેડૂતો આગળ આવ્યા. તેમણે પૈડાને હાથથી ખસેડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો—તેમનો દમ પણ ભરાઈ આવ્યો; છતાં પૈડું પાછું ખસવાને બદલે ઉલટું સહજ આગળ આવ્યું ! ગાડીવાન બિચારો અસહ્ય વેદના થતી હોવાથી રડવા લાગ્યો. બંને ખેડૂતો નિરાશ થઈ પાછા હઠી ગયા.

“અરે હું પાંચ રૂપિયા આપું છું—દશ આપું છું; પરંતુ એને બચાવો. એકને બદલે ચાર જણા પ્રયત્ન કરો.” હરિપ્રસાદે ખેડૂતોને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“મહારાજ ! માણસના જીવ કરતાં કાંઈ પેસાની કિંમત વધારે નથી. આપ તો ચાર જણને પ્રયત્ન કરવાનું કહેો છો; પરંતુ જો દશ જણ પ્રયત્ન કરીએ તો પણ પેડું પાછું ફરવાનું નથી. ખાડામાં પુબ્કળ કાદવ છે, અને ખાડો ઘણો ઉડો છે!” એક ખેડૂતે ખુલાસો કર્યો.

બીજા એક ખેડૂતે કહ્યું:—“ચાલો, આપણે જઈને એ ચાર

મળ્યુત લાકડાં લઈ આવીએ એટલે એનો ટેકો દઈ પૈડું ઉચું કરી ગાડીવાનને બચાવી શકાશે. ”

“તમને લાકડાં લઈ આવતાં કેટલો વખત લાગશે ? ” હરિપ્રસાદે પૂછ્યું.

“લગભગ અડધો કલાક લાગશે ” એક ખેડૂતે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યાં સુધી આ ગાડીવાનથી પૈડાનો ભાર ઉચકી શકાશે નહિ. તેનો શ્વાસ બંધ થઈ જશે તો તે મરી જશે. તમે જોઈએ તો વીસ-પચીસ-પચાસ રૂપિયા લ્યો; પરંતુ એનો જીવ બચાવો. કોઈ વીર છે ? કોઈ પ્રાણદાતા છે ? ” હરિપ્રસાદે કહ્યું.

“આ કાર્ય કરવાને માટે રાવણની શક્તિ જોઈએ. મનુષ્યની શક્તિનો ઉપયોગ અહિં થઈ શકે તેમ નથી, તથા રાવણ જેવી શક્તિ ધરાવનાર માત્ર એકજ મનુષ્યને મળે આ જગતમાં જોયો છે. ” હિરાલાલે આગળ આવી પ્રત્યેક શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને કહ્યું.

હરિપ્રસાદે કહ્યું માત્રને માટે ચંચળ બની ગયા; પરંતુ એ ચંચળતા હિરાલાલ જોઈ શક્યો નહિ. હિરાલાલે વિશેષમાં કહ્યું:—“એ માણસે અઢાર વર્ષ તો કેદખાનામાં કાઢ્યાં છે. ”

“એમ કે ? ” હરિપ્રસાદે સહજ સ્મિત કરીને પૂછ્યું.

“એટલુંજ નહિ; પરંતુ કેદખાનામાંથી છુટ્યા પછી માત્ર બીજેજ દિવસે પુનઃ તેણે એક સાધુ મહાત્માનાં આશ્રમમાં ચોરી કરી હતી. ” હિરાલાલે ઉમેર્યું.

“હાય હાય-મળે બચાવો-બચાવો ! મહારો જીવ જાય છે ! ” ગાડીવાનના આ શબ્દો સાંભળવામાં આવતાંજ હરિપ્રસાદનું હૃદય ધ્રુણું દ્રવિત થયું. હિરાલાલ અને હરિપ્રસાદ-બન્ને જણા ધ્રૂજી ઉઠ્યા.

ગાડીવાનથી હવે પૈડાનો ભાર વેઠી શકાતો નહોતો. તે મૃતપ્રાયઃ સ્થિતિમાં હતો. હરિપ્રસાદે કહ્યું:—“કોઈ સો રૂપિયા લઈને પણ આને બચાવો. પૈડા પાસે જઈ તેને બરડાનો ટેકો દેવામાં આવશે તો પૈડું ઉચું થશે. ”

પરંતુ હરિપ્રસાદની સૂચનાનુસાર કાર્ય કરવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. હિરાલાલે કહ્યું:—“પીઠ પર પૈડાનો ભાર ઉચકી શકે એવા એકજ માણસને હું ઓળખું છું;—પરંતુ એ ઉસ્તાદ મદમાશ છે. ”

“મરી ગયો માડીરે! મળે કોઈ બચાવો રે ! જલદી કરો-મહારો જીવ જાય છે ! ! ”

હરિપ્રસાદે પોતાની હાંમેશાંની સદ્યદૃષ્ટિનો કટાક્ષ હિરાલાલ ઉપર

ફેંક્યો. પછી એક વખત તેમણે ત્યાં ઉભા રહેલા ખેડૂતો તરફ પણ જોયું. પછીથી તેમણે સત્વર પોતાનાં કપડાં કાઢી નાંખ્યાં. ત્યાં ઉભા રહેલા માણસો તેમને અટકાવે તે પહેલાં તો તેઓ પૈડા પાસે જઈ પહોંચ્યા, તથા તેમણે પોતાની પીઠ પર પૈડું ઉચકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછીથી તેમણે ગાડીવાનને આશ્વાસન આપી, સાવધાન રહેવાને સૂચવ્યું. ફોજદાર હિરાલાલ આવો પ્રકાર જોઈ બોલી ઉઠ્યો:—“રાવસાહેબ ! આમ આવો—આમ આવો, આવું સાહસિક કાર્ય ન કરો.” ખેડૂતોએ પણ આવું કાર્ય નહિ કરવા માટે હરિપ્રસાદને ધાર્ણ્ય કહ્યું; પરંતુ તેમણે કોઈના કહેવા પ્રત્યે લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. આવો પ્રકાર જોઈ બિચારો ગાડીવાન પણ મહાક્રોધે બોલ્યો:—“અનદાતા ! દશ મરે તો ભલે મરે; પરંતુ દશનો આશ્રયદાતા ન મરશો. તમે મહેનેજ મરવા દો !

આમ છતાં હરિપ્રસાદ નિરુત્સાહિત થયા નહિ. કોઈને પણ તેમણે ઉત્તર આપ્યો નહિ. પછીથી હરિપ્રસાદે પોતાની ઇચ્છાજન્ય કહો કે અપાર્થિવ શક્તિથી કહો; પરંતુ એકદમ પોતાની પીઠ ઉપર પૈડું એક હાથ ઉચું કરી નાખ્યું ! પછીથી જ્યારે ગાડીવાન ખૂદાર નીકળી ગયો ત્યારે તેમણે આક્રમાંથી પૈડું ઉતારી નાખી, ખાડાની ખૂદાર મૂકી દીધું. ગાડીવાને પોતાના પ્રાણદાતા હરિપ્રસાદના ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું. હિરાલાલ આશ્ચર્યચકિત બની જઈ ત્યાંથી પગે ચાલતોજ રવાના થઈ ગયો. આ સમયે તેની મુખમુદ્રા ઉપર ઘણો ક્રોધાવિર્ભાવ જણાતો હતો. શું તેને ઉદારચરિત હરિપ્રસાદના આ પરોપકારી કાર્ય માટે ક્રોધ ઉપજ્યો હતો ?

પ્રકરણ ૧૫ મું.

કઠોર જગતનો કઠોર અનુભવ.

“ ધરી આશા તણો પાયો, ચણાવી તે ઉપર કિસ્મત !
કહીં ? ક્યારે ? લોંધો તાણી, એ પાયો તેં અરે કિસ્મત ! ”

સ્વ. મ. ન. દ્વિવેદી.

શ્રીમંત મનુષ્યને ફસાવીને લીધેલા પૈસા જ્યારે પહોંચતા નથી ત્યારે પછી ગરીબ માણસના ગળા ઉપર છુરી ફેરવીને લીધેલા પૈસા ક્યાંથી પહોંચે ! કેશવલાલ અને કાળિકા પૈસા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ગમે તે કાર્ય કરી શકે તેમ હતાં. પૈસાની વાસ આવતાંજ તેઓ બંને પો-

તાની કમર કસતાં હતાં. આમ છતાં તેમની પાસે એવી લુચ્ચાઈથી મેળવેલા પૈસા રહેતા નહિ. શાન્તિલતાની માતા પાસેથી કેશવલાલે જે પચોત્તેર રૂપિયા લીધા તે બે ચાર દિવસમાંજ ઉડી ગયા. તે સાથેજ શાન્તિલતા ઉપરનો તેમનો કૃત્રિમ રતેહ પણ દૂર થયો. પોતાના સગાની એક નિરાધાર દરિદ્ર બાળિકાને માત્ર પોતાનો ધર્મ બચાવવાના હેતુથી પોતે આશ્રય આપ્યો છે, એવું કેશવલાલે ગોવિંદપુરમાં સર્વત્ર જાહિર કર્યું. કેશવલાલ અને કાળિકા હવે શાન્તિના ઉપર સહજ પણ પ્રેમ રાખતાં નહિ. શાન્તિને માટે તેની પ્રેમમયી માતા જે કપડાં મૂકી ગઈ હતી તે કપડાં ગુલાબ અને ચંપાએ પહેરવા માંડ્યાં, તથા ગુલાબ અને ચંપાનાં ફાટેલાં કપડાં ગરીબ બિચારી શાન્તિનાં શરીર પર શોભવા લાગ્યાં ! શાન્તિનાં ઘરેણાં સુદ્ધાં કાઢી લઈ કેશવલાલે તેને વેચી નાખ્યાં, અને જે રકમ આવી તે પણ તેણે ખરચી નાખી. શાન્તિને માત્ર કપડાં લતાં કે ઘરેણાનુંજ દુઃખ નહિ; પરંતુ તે સાથે ખાવાનું પણ દુઃખ હતું. ગુલાબ અને ચંપાનું જે ખાધેલું વધતું હતું તે ઉચ્છિષ્ટ અન્ન શાન્તિને મળતું હતું. જ્યારે ગુલાબ અને ચંપા જમતાં હોય ત્યારે શાન્તિને તેમની પાસે જવાની રજા નહોતી. અજ્ઞાન બાળિકા શાન્તિ કાંઈ સમજતી નહોતી. સમજવા જેટલી તેની ઉંમર પણ નહોતી. થોડા સમય પછી તો શાન્તિને પોતાનું ભોજનપાત્ર પણ માંજી નાખવું પડતું હતું.

આઠ દશ દિવસને અંતે શાન્તિની માતા તરફથી શાન્તિની કુશળતા જણાવવા અંબંધીનો પત્ર આવતો હતો. કેશવલાલ પણ એ પત્રોનો “શાન્તિ આનંદમાં છે. ગુલાબ અને ચંપાની સાથે તેને પણ ઘણું સારું ગોડે છે.” એવો ઉત્તર આપતો હતો. પહેલા છ મહિના વીતી ગયા. સાત-મા મહિનાની પહેલી તારીખે દશ રૂપિયાનો મનીઆર્ડર કેશવલાલને મળ્યો. દર મહિને રૂપિયા બરાબર વખતસર આવતા બેઘને કાળિકાને તેના પતિ કેશવલાલે એક દિવસે કહ્યું:—“ દશ રૂપરડીમાં એની છોકરીનું ખર્ચ કેવી રીતે ચાલતું હશે એની તેને કલ્પના પણ છે કે ? ” તરતજ બીજે દિવસે તેણે શાન્તિની માતાને લખ્યું કે:—“ શાન્તિનું વધતું જતું ખર્ચ માત્ર દશ રૂપિયામાં નભતું નથી. તેને શું ન બેઘ-એ ? પહેલાંનાં કપડાં ફાટી ગયેલાં હોવાથી બીજાં કપડાંની જરૂર છે.” આવી રીતે શાન્તિની માતા ફસાઈ પડે એવી અનેક અસત્ય હકીકતો પત્ર લખવામાં આવ્યો. ભોળી તેમજ પ્રેમાળ માતા પાપીની પ્રપંચ-બળમાં ફસાઈ પડી. “ માત્ર બે રૂપિયા વધારે આપવા પડશે એજને ? ઠીક છે. બે કાળિકાએ મ્હારાપર ઉપકાર કર્યો ન હોત તો મ્હને આ વીસ રૂપિયાની નોકરી પણ ક્યાંથી મળી શકત ? વળી મ્હારી

શાન્તિના સુખ કરતાં પૈસા વધારે છે કે? જો કદાચ હું શાન્તિને અહિં લાવી હોત તો સૌને મ્હારે મ્હારા પતિનો પરિચય આપવો પડત, અને તેથી તેમની પ્રતિષ્ઠાનું સંરક્ષણ થાત નહિ.” આવો વિચાર કરીને મમતામયી સુંદરીએ બીજે મહિનેથી દશ રૂપિયાને બદલે બાર રૂપિયાનો મનીઆર્ડર કરવા માંડ્યો.

એકનો દ્રેષ કર્યા સિવાય બીજા ઉપર પ્રેમ કરી શકાતો નથી એવો કેટલાંક માણસોનો સ્વભાવ હોય છે. કાળિકાનો સ્વભાવ આવોજ હતો. શાન્તિનો તિરસ્કાર કર્યા સિવાય તે પોતાનાં સંતાનો ઉપર પ્રેમ કરી શકતી નહોતી. શાન્તિલાલ પ્રત્યેનો દ્રેષ તે પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યેનો પ્રેમ છે એમ તે સમજતી હતી. ધીમે ધીમે તેને એમ લાગ્યું કે, શાન્તિ પોતાના મકાનમાં આવીને રહી તેથી તેનાં સંતાનોને ખેલવા ફૂદવા માટે ઘર નહાનું પડવા લાગ્યું. જેટલી સંભાળ શાન્તિની રાખવી પડે છે તેટલી વિશેષ સંભાળ જો પોતાનાં સંતાનોની રાખવાની હોત તો તેમના કેટલા લાડકોડ પૂરા કરી શકાત? પરંતુ શાન્તિને કાળિકા પોતાના સંતાનસ્નેહમાં અંતરાયરૂપ સમજવા લાગી. શાન્તિને સૂઝ રહેવાની બે હાથ જેટલી જમીન નજરે પડતાં પણ કાળિકાને એમ લાગતું હતું કે, “જો આ બધા મ્હારે ત્યાં ન હોત તો હું મ્હારાં સંતાનોને મ્હોટી પથારી કરી આપત, અને તેઓ સૌ સુખમાં સૂઈ રહેત. એણે આવીને મ્હારાં સંતાનોનું સકળ સુખ હરી લીધું છે.”

કેવા અનુદાર વિચાર! કેવી દુષ્ટ ભાવના!!

પરંતુ આ માત્ર ભાવનાજ નહોતી. આ ભાવના વિચારસૃષ્ટિ-માંથી કર્મસૃષ્ટિમાં પણ અવતરતી હતી. પોતાનાં સંતાનોને રડતાં છાનાં રાખવા માટે કાળિકા અજ્ઞાન-અનાથ શાન્તિલાલને મારતી હતી. બાળકો પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં તેમની માતાના વર્તનનુંજ વિશેષ અનુકરણ કરે છે, અને મ્હોટપણે તેઓ તેમની માતાના જેવાંજ થાય છે. ગુલાબ, ચંપા અને શાન્તિ કરતાં સહજ મ્હોટી હોવાથી તેનો સ્વભાવ તેની માતા જેવો થવા લાગ્યો હતો. ધીમે ધીમે તે પણ પોતાની માતાની માફક શાન્તિનો દ્રેષ કરવા લાગી. જતાં આવતાં તે શાન્તિની ઢીંગલી ઉંચડીને ફેંકી દેતી હતી. કવચિત્ તે તેની પીઠ પર એકાદ ઝપાટો પણ લગાવી દેતી હતી. કવચિત્ તેનાં કપડાં જાણી જોઈને ફાડી નાખતી હતી. આવા પ્રકારે બની અંતે તેની ફરિયાદ ન્યાયાધીશ કાળિકા પાસે જતી હતી. આવા સમયે

શાન્તિ ગુન્હેગાર ઠરતી અને તેના પુષ્પના જેવા કોમળ અંગ ઉપર સખ્ત તેમજ નિર્દયતાપૂર્ણ માર પડતો હતો.

બીજી તરફ શાન્તિની માતા પોતાની કિશોરી કન્યા આનંદમાં છે એમ સમજીને પોતાના આત્માનું હૃદયેશમાં સમાધાન કરી રાધન-પુરમાં રહેતી હતી. પગારના વીસ રૂપિયા તથા એક ખાનગી ટ્યુશનના પાંચ રૂપિયા મળી દર મહિને તે પચીસ રૂપિયા કમાતી હતી. તેમાંથી દશ રૂપિયા તે ચંચળને આપતી હતી. જે કે પ્રથમ છ માસ સુધી સુંદરીને કેશવલાલ તરફ રૂપિયા મોકલવા પડ્યા નહોતા. તો પણ તે એ છ માસમાં પંદર વીસ રૂપિયાથી વધારે રકમ ખચારી શરી ન હોતી. ભવિષ્યના મનોરાજ્યમાં તે તદ્દલીન બની ગઈ હતી. ભવિષ્યમાં શાન્તિને રાધનપુર લઈ આવવાનો તેનો વિચાર હતો. શાન્તિ આવશે એટલે તેને માટે સારાં સારાં કપડાં જોઈશે, તેને સૂઈ રહેવાને માટે સારું સ્વચ્છ બિછાનું જોઈશે—રમકડાં જોઈશે ! અહા ! માતાના અંતરનું કેવું આનંદમય મનોરાજ્ય ! એ મનોરાજ્યની ખરી કલ્પના આ જગતમાં જે માતાને માત્ર એક સંતાન સિવાય બીજું કોઈ નથી તેનેજ આવી શકે તેમ છે.

“ મહારી શાન્તિ હવે જલદી અહિં આવશે ! બહુ બહુ તો મહારે હવે તેના વિયોગે માત્ર એક બે વર્ષ કાઢવાં પડશે. પછીથી તે મહારી સાથે શાળામાં પણ આવશે. હું મહારી શાન્તિને જોઈ બહુ સુખી થઈશ. ” ચાલવા દે, સુંદરિ ! ત્હાં મનોરાજ્ય ચાલવા દે ! ઇશ્વર ત્હારા શુદ્ધ અને સાત્વિક આનંદનો કદિ વિરસ ન કરે એમજ અમે ઇચ્છીએ છીએ !

પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા કદાચ તેને આનંદમાં રાખવાની હશે; પરંતુ મનુષ્યેચ્છા તેથી વિરુદ્ધજ હતી. તેને નીચ મનુષ્યોની ઇચ્છાનું બળિ-દાન થવું પડ્યું; તેથી ઇશ્વરેચ્છાનો કરો ઉપયોગ થયો નહિ. જગતમાં આવો કઠોર અનુભવ ધણું માણસોને થાય છે, તેજ પ્રમાણે આપણી સ્નેહલતાને પણ થયો !

સ્નેહલતા ચપળ બુદ્ધિની, વિનયશીલ સ્વભાવની અને અપૂર્વ સૌન્દર્યમયી હતી. બુદ્ધિ, ગુણ તથા સૌન્દર્યથી જગતમાં મનુષ્યની ઉન્નતિ પણ થાય છે, તેમજ તેનાથી તેની અવનતિ થઈને કેટલીક વખતે તેને દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે. પોતાના વિનયશીલ વ્યવ-હારથી સ્નેહલતાએ મુખ્ય માસ્તરાણીનો સ્નેહ સંપાદન કર્યો હતો. તેની બલામણુથી સ્નેહલતાને એક ખાનગી ટ્યુશન પણ મળ્યું હતું; પરંતુ તેનો આવો ઉત્કર્ષ બીજી શિક્ષિકાઓથી સહન કરી શકાયો નહિ.

પોતે ગૃહિણી હોઇ પોતાને એક કન્યા છે એવું એ સ્થિતિમાં જાહિર કરવું સ્નેહલતાને માટે ઘટ નહોતું. તેથી તે પોતાના સંબંધીની વાતચિત કરતાં ઘણી સાવધ રહેતી હતી. પોતાની વાત નીકળતાં તે એ વાતને ઉડાવી દેવાનોજ પ્રયત્ન કરતી હતી; તો પણ ગૃહસ્થપત્ની પતિપત્નીપ્રેમની-વાત નીકળતાંજ તેનું અપૂર્વ સૌન્દર્યપૂર્ણ તેજસ્વી વદનમંડળ નિસ્તેજ બની જતું હતું. કેટલીક વખતે તો તેનાં નયનયુગલમાંથી મોતીના જેવાં અશ્રુબિંદુઓ સરી પડતાં જોવામાં આવતાં હતાં. આવો પ્રસંગ ક્યારેય ઉપસ્થિત થતો હતો. આથી સ્નેહલતા ત્રણ વર્ષ સુધી પોતાની નોકરીને બરાબર સંભાળી શકી. અન્ય શિક્ષિકાઓ જ્યારે સ્નેહલતાના આવા ભાવાંતરને સમજી શકી ત્યારે તેમણે દ્વેષપુદ્ધિથી સ્નેહલતાનું ભૂતકાળનું ગુપ્તજીવન જાણવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. સ્નેહલતા પોતાના પગારમાંથી દરમહિને કોઇને બાર રૂપિયા મોકલે છે એવું જાણવામાં આવતાંજ દ્વેષપુદ્ધિવાળી શિક્ષિકાઓને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. આ રૂપિયા સ્નેહલતા કેને મોકલે છે તથા ક્યાં મોકલે છે તે જાણી શકવાનો ઉપાય નહોતો. સુયોગની રાહ જોઇ બેસી રહેનાર માણસને ક્યારેય પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છેજ. તેજ પ્રમાણે બીજી શિક્ષિકાઓને પણ એ વાત જાણવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. મહિનાની આખર તારીખ હતી. મુખ્ય અધ્યાપિકાએ ઓફીસમાં કાંઇ કામ માટે સ્નેહલતાને બોલાવીને તેના વર્ગમાં બીજી શિક્ષિકાને દેખરેખ રાખવાની આજ્ઞા કરી. બીજી શિક્ષિકાએ સ્નેહલતાના વર્ગમાં આવી, હાજરી તપાસવાને હાજરી પત્રક કાઢ્યું તો તેમાં એક કાર્ડ અને મનીઓર્ડરની એક પાવતી તેના જોવામાં આવી. તેણે એ કાર્ડ તથા મનીઓર્ડરની પાવતી ઉંચકી લઈ પોતાના પોલકાના ખિસ્સામાં મૂકી દીધી.

બીજે દિવસે એ શિક્ષિકા શાળામાંજ “ ગોવંદપુરનો કેશવલાલ કોણ છે ? ” એવી અરરપરસમાં ચર્ચા કરવા લાગી.

સુંદરીની સઘળી પોષ્ટ શાળાના શિરનામે આવતી હતી. તેજ દિવસે પાછી બીજી મનીઓર્ડરની પાવતી આવી. તેમાં એમ પણ લખ્યું હતું કે:—“ ચિ. શાન્તિ આનંદમાં છે. ’ પાવતી પણ એ શિક્ષિકાના હાથમાં ગઇ. ચિ. શાન્તિ કોણ હશે? શિક્ષિકા સ્નેહલતાની સાથે તેનો શો સંબંધ હશે? કેશવલાલ કોણ હશે? વગેરે વાટાઘાટ-ચર્ચા ચાલુ થઇ. સૌ કોઇ સ્નેહલતા પ્રત્યે સંશયપૂર્ણ મુદ્રાથી જોવા લાગ્યું. સ્નેહલતા એ સંશયનું રહસ્ય સમજી શકી નહિ, તેજ પ્રમાણે દ્વેષપુદ્ધિવાળી શિક્ષિકાઓ પણ સ્નેહલતાનું ગુપ્તજીવન-રહસ્ય સમજી શકી નહિ.

સ્નેહલતાનો પગાર વધવાનો હતો—તેનો વીસને બદલે પચીસ રૂપિયા માસિક પગાર થવાનો હતો, તથા તે માટે સ્નેહલતાને સમક્ષ બોલાવીને મુખ્ય અધ્યાપિકાએ તેની ધણી બલામણુ કરી હતી. આ બલામણુ માત્ર તેના સદ્ગુણોની હતી—નોકરીની વિશેષતાની નહોતી. આથી અન્ય શિક્ષિકાઓની દ્રેષ્યુદ્ધિ વધી ગઈ. એક શિક્ષિકા સીક રમ્મઓ લખને ગોવિંદપુર જઈ પહોંચી. ત્યાં કેશવલાલ તથા કાળિકાની મુલાકાત લઈ, સત્રજા રહસ્ય સાથે પુનઃ તે રાધનપુર આવી શાળામાં હાજર થઈ. પોતાની દૃષ્ટતા અનુસાર એ શિક્ષિકાએ મુખ્ય અધ્યાપિકા પાસે સ્નેહલતા ગેરવર્તાણુંક ચલાવનારી છે, એવું પુરાવા સાથે જાહેર કર્યું.

વૃક્ષને ઉછેરીને મોટું કરતાં જેટલાં વર્ષ લાગે છે તેટલી મિનિટો—અરે તેટલી પળો પણ તેનો નાશ કરતાં લાગતી નથી. જે તાજમહેલને બનાવવાને માટે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી અસંખ્ય કારીગરોએ મહેનત કરી છે, જેની પાછળ અસાધારણ પૈસા ખરચાયા છે, તેજ જગતને મુગ્ધ કરનારા તાજમહેલને જે જમીનદોસ્ત કરવો હોય તો નજીવેજ સમય લાગે. જગતમાં વિધાતાએ વિધાયક સામગ્રી કરતાં વિનાશક સામગ્રીજ વધારે નિર્માણ કરેલી જોવામાં આવે છે. તેણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે. સૃષ્ટિનું લાલનપાલન પણ તેજ કરે છે; છતાં તેનો નાશ પણ તે ત્વરાથી શા માટે કરે છે એ એક ગૂઢ રહસ્ય છે !

સ્નેહલતા એમ સમજતી હતી કે, હવે પોતાનો પગાર જે ચાર દિવસમાં વધશેજ. પોતે હવે સુખી થઈને સુખના શિખર ઉપર ચઢશે. પરંતુ એ સુખના શિખર ઉપર નહિ, કિન્તુ જ્વાળામુખીના ક્ષણિક સુખ રહેલા શિખર પર પોતે ચઢે છે એની તેને કદપના પણ નહોતી. પોતાના હિતશત્રુઓની નીચતાથી પોતાની આશા પ્રાણહારક નિરાશામાં બદલાઈ જશે, એમ તે જાણતી નહોતી. આજે તેણે બાર રૂપિયાને બદલે પચીસ રૂપિયાનો મનીઆર્ડર ગોવિંદપુર કેશવલાલ ઉપર મોકલ્યો, તથા તે સાથે ગુલાબ, ચંપા અને શાન્તિને માટે કેટલાંક સુંદર પોલકાં અને મિઠાઈનું એક પારસલ પણ મોકલ્યું. પછીથી તે પ્રકુદ્ધ અંતઃકરણે શાળામાં આવી. એકસરેજ પ્રમાણે જે એકાદ વૃત્તિ-શોધક કિરણ ઉપલબ્ધ હોત, અને તેનો તેના અંતઃકરણ ઉપર જે પ્રયોગ કર્યો હોત તો તે અંતઃકરણરૂપી સરવરમાં સુખદ આશાનાં વિશાળ જળમંદિરો શણગારેલાં જોવામાં આવત. તેની મુખમુદ્રા જે તેના અંતરનું પ્રતિબિંબ બતાવી શકત તો તે ધણુંજ અસ્પષ્ટ અને પ્રચન્ન જોવામાં આવત. સ્નેહલતાનું મુખમંડળ આનંદપૂર્ણ જણાતું હતું.

સ્નેહલતા વિનયથી પોતાની અધિકારિણી પાસે જઈને ઉભી રહી. ક્ષણ માત્રપર્યંત પોતાની અધિકારિણી તરફ જોઈને સ્નેહલતાએ પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવ્યું. મુખ્ય અધ્યાપિકાએ ધીમેથી; પરંતુ નિશ્ચયસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“બહેન! શિક્ષકમંડળ તરફ તથા શાળાના ચાલક અને માલિક તરફ તમારા પ્રમોશનની અરજી મહેં ગઈ કાલે મહારી ખાસ બલામણ સાથે મોકલી છે.”

અધ્યાપિકા શાન્ત થઈ. સ્નેહલતાના અંતઃકરણમાં આનંદના દિવ્ય મૌકિક ઉત્પન્ન કરનાર સ્વાતીના સંધ્યમેઘ આશાર્પી આકાશમાં ધીર ગંભીર ગર્જના કરવા લાગ્યો. હમણાં સંધ્ય મેઘ વર્ષશે, તથા તેની વૃષ્ટિથી પોતાના અંતઃકરણમાં આનંદની મુકતાવલી ઉત્પન્ન થશે, તથા એ મુકતાવલી પ્રાણાધિકા શાન્તિના કંઠમાં પહેરાવી શકાશે એમ તેને લાગવા માંડ્યું. એ આનંદ કેવો અવર્ણનીય હતો!!

“તથા તે માટે આજે મહારે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે એમ હું જાણતી નહોતી.” અધિકારિણીનો સ્વર નિબુરતાથી ગર્જવા લાગ્યો.

સ્નેહલતાને એમ લાગ્યું કે, ગગનમંડળમાંથી ભીષણ વજ્ર-પાત થયો.

અધિકારિણીએ કહ્યું:—“મહેં જે હકીકત સાંભળી છે તેનો તમારે મુખેજ સ્પષ્ટ ખુલાસો સાંભળવાની ઇચ્છાથી મહેં તમને અહિં બોલાવ્યાં છે.”

વાયુથી ધ્રૂજતી લતાની માફક સ્નેહલતા ધ્રૂજી તે મુખ્ય અધ્યાપિકા તરફ ટગર ટગર જોઈ રહી.

અધ્યાપિકાએ પૂછ્યું:—“શાન્તિલતા તમારી પુત્રી છે કે? જો એ તમારી પુત્રી હોય તો તમારા પતિ ક્યાં છે? કેમકે તમારા પતિ જીવતા છે તેનું ચિહ્ન તમારા કપાળ ઉપર છે. તમારે પુત્રી નથી તેમ પતિ પણ નથી એવું તમે કહી શકશો કે? એ સઘળા હકીકતનો સ્પષ્ટ ઇતિહાસ અમારે જાણવો ઇષ્ટ છે. આ શાળાનું ધ્યેય નીતિ તેમજ ધર્મ છે. આ શાળામાં અભ્યાસ કરનારી દરેક કન્યા અખંડ નીતિની અને નિશ્ચયી ધર્મશાલિની થાય એવો શાળાના ચાલકોનો ઉદ્દેશ છે. આ શાળામાં અભ્યાસ કરનારી દરેક કન્યા ‘આદર્શ ગૃહિણી’ થવી જોઈએ એવો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેથી આ શાળાની દરેક શિક્ષિકા પણ નીતિ તેમજ ધર્મપરાયણા હોવી જોઈએ. તે સિવાય છોકરીઓ ઉપર તેની સારી છાપ બેસે નહિ. અને માલિકનો શ્રમ તથા પૈસા ફાકટ ખરચાઈને તેમને પુણ્યને બદલે પાપ પ્રાપ્ત થાય.”

સ્નેહલતા ગભરાઈ ગઈ હતી. તે અધ્યાપિકા તરફ હજી સુધી ટગર ટગર જોઈ રહી હતી. અધ્યાપિકાએ પુનઃ કહ્યું:—“ તમારા શુદ્ધાચરણને કલંક જેસે એવા કેટલાક કાગળો આવેલા છે. એ ખરા છે કે ખોટા તેનો ખુલાસો તમારે મુખે થાય તો ઠીક. ”

સ્નેહલતાએ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ હું ધ્વિર સાક્ષી ઉપર કહું છું કે, હું નિષ્કલંક છું. માત્ર હું મહારા પતિનો પરિચય આપી શકતી નથી; તેથીજ મહારે માટે આપના અંતરમાં સંશય ઉપજ્યો છે. ”

અધ્યાપિકાએ પૂછ્યું:—“ ત્યારે શાન્તિલતા કોણ છે ? તમારા પતિ ક્યાં છે ? તેમણે તમારો ત્યાગ શા માટે કર્યો છે ? ”

આકાશ તૂટી પડ્યું. સમુદ્રે માઝા મૂકી. મુશળધાર વૃષ્ટિ સાથે ભીષણ વાવંટાળિયો થવા લાગ્યો. ગરીબ બિચારાં કુમળાં વૃક્ષોની હવે કેવી દુર્દશા થશે ? એ પોતાના ઉપર થતા આઘાત કેવી રીતે સહન કરી શકશે ? તેને આવી દુઃખપૂર્ણ પરિસ્થિતિમાં કોણ સહાયતા કરશે ? સ્નેહલતા મૌન ધારણ કરીને ઊભીજ રહી. તેણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ.

અધ્યાપિકાએ મેજ ઉપર હાથ પછાડીને કહ્યું:—“તમારે તમારા પતિનો પરિચય આપવોજ જોઈએ. નહિ તો તમારી વર્તણૂંક સારી નથી એમજ સિદ્ધ થાય છે. ”

સ્નેહલતા:—મહારા જીવનમાં હું કદિ અસત્ય બોલી નથી કિંવા મહેં કોઈ પણ પ્રકારનું દુરાચરણ કર્યું નથી. તમે મહારાં માતાસ્વરૂપ છો ! મહને મહારા જીવની ચિંતા નથી; પરંતુ મહારી શાન્તિ તરફ જીઓ, અને મહને નોકરી પરથી દૂર ન કરો.

અધ્યાપિકાએ કઠોર સ્વરે કહ્યું:—“ તમારા રૂપ પ્રમાણે જો તમારાં આચરણ સારાં હોત તો ઘણું સારું થાત ! પરંતુ જગતનો ન્યાયજ આવો છે. તેજસ્વી તેમજ રૂપવાન હિરાકણ્ણીમાં જ્વલિમ જહર ભરેલું હોય છે, એવોજ તમારો પ્રકાર છે. અતિ કષ્ટ-ઘણીજ દિલગિરીથી, મહારા કર્તવ્યને લીધે, જે છોકરીઓને તેમનાં માબાપોએ વિશ્વાસથી અમારે સ્વાધીન કરી છે, એ વિશ્વાસને લીધે તેમજ એ છોકરીઓના કલ્યાણાર્થે મહારે તમને નોકરી ઉપરથી કમી કરવા પડે છે. એનો દોષ મહારા ઉપર મૂકશો નહિ ! તમે તમારાં ધર્મબ્રષ્ટ આચરણોનો વિચાર કરી જીઓ ! હરિપ્રસાદ શેઠની મંજૂરી આવે ત્યાં સુધી હું તમને કમી કરું છું; તેમનો જે હુકમ થશે એ તમને જણાવવામાં આવશે. તમને નુકસાન થાય છે એ માટે એક મહિનાનો તમને વિશેષ પગાર મળશે. ”

“ શું ! મહને કમી કરશો ? હું આ શું સાંભળું છું ? આજકાલ

કરતાં ત્રણ વર્ષથી હું આપના હાથ નીચે નોકરી કરું છું. આ ત્રણ વર્ષમાં આપે મહારૂં શું દુરાચરણ જોયું છે ?”

“ એ ચર્ચા કરવાને હું ઇચ્છતી નથી. આ હકીકત લોકોને કાને જાય તો આ શાળામાં એક પણ કન્યા અભ્યાસ કરવા આવે નહિ. તેથી શાળાને નુકસાન પહોંચી, શાળાની આખરુ સચવાય નહિ. તેથી આજે ને આજેજ-હમણાંને હમણાંજ તમે ઘેર રવાના થઈ જશો તો આ વિદ્યાલય ઉપર તમારો મહાન ઉપકાર થશે ! ”

ક્યાં રહ્યું પ્રમોશન ! ક્યાં રહ્યો આનંદ ! દુઃખની કેવી પરિ-
સીમા ! ક્યાં અદ્વકાળ પૂર્વેની સુખદ આશા અને ક્યાં હમણાંની ઘેર-
-ભયંકર-વિદ્વાતકી નિરાશા ! ક્યાં સ્વર્ગ ! અરેરે ! આવું જગતમાં
હમ્મેશાં થાય છે. આ કઠોર જગતનો કઠોર અનુભવ છે !

પ્રકરણ ૧૬મું.

મનુષ્ય કે પિશાચ ?

“ When sorrows come they come not as single but in battalions. ”—Proverb.

સ્નેહલતાની નોકરી છૂટી ગયાને પંદર દિવસ થયા હતા. આ પં-
દર દિવસમાં અનેક સંકટો સ્નેહલતાની પાછળ લાગ્યાં હતાં. એઆખરથી
નોકરી ઉપરથી તે છુટી થઈ એને બીજે દિવસેજ, તેને ચંચળના
ગૃહનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. બિચારી ચંચળ નિરુપાય હતી; કેમકે તે
સહજ ધરતી બહાર નીકળતી તો આડોસ પાડોસમાં રહેતી સ્ત્રીઓ
તેને અનેક પ્રશ્નો પૂછતી હતી; “એ માસ્તરણુ શી ન્યાતની છે ? ક્યા
કુળની છે ? સધવા છે કે વિધવા છે ? સકેશા છે કે અખંડ સુવાસિની
છે ? ” વગેરે. આથી ચંચળ કહે તે પહેલાંજ સ્નેહલતાએ પોતાની
પરિસ્થિતિ સમજી જઈને ચંચળના ધરતો ત્યાગ કર્યો. ધીમે ધીમે
રાધનપુરનાં ઘણાંખરાં માણસો સ્નેહલતાને વેશ્યાજ સમજવા લાગ્યાં !
તે રાધનપુરના સભ્ય અને અસભ્ય લોકોની નિંદાનું પાત્ર થઈ ગઈ હતી.

સ્નેહલતાએ સ્વતંત્ર મકાન રાખ્યું, તથા તે ત્યાં રહેવા લાગી.
એ સ્થળે પોતાનાથી શાન્તિથી રહી શકશે, એવી તેના મનમાં આશા
હતી; પરંતુ એ આશા વ્યર્થ થઈ. તેની પાસે સાક રૂપિયા સિદ્ધકે
હતા. હજી તે તેની પ્રાણાધિકા શાન્તિને માટે ત્રણ ચાર મહિના સુધી રૂપિયા
મોકલી શકે તેમ હતી. એ સમય દરમ્યાન પોતાનું પણ બીજે કોઈ

સ્થળે ઠોકાણું પડી જશે એમ સ્નેહલતાએ વિચાર્યું હતું. તે વિચારતી હતી કે:—“ જે કારણથી હું ભય પામતી હતી તેજ કારણ જાહિર થયું ! હવે ભય પામવાથી શું વળે તેમ છે ? જેવી મ્હારી સ્થિતિ થઇ છે તેવીજ સ્થિતિ મ્હારી શાન્તિની થશે. શાન્તિના મુખમાંથી નીકળતા સુધામય ‘મા’ શબ્દના ઉચ્ચારથી મ્હારા ઉપર થતા જગતની નિંદાના ધાનું દુઃખ હું ભૂલી જઇશ ! જે હું નિરુત્સાહી થઇ ગઇ હોઇશ તો તેનું માત્ર સ્મિત હાસ્ય જોઇને પ્રોત્સાહિત થઇશ ! મ્હારી શાન્તિને મ્હારા હૃદય સાથે ચાંપી હું જગતના શોક તાપને શાન્ત કરીશ ! ” નિરાશામાં આવા આશાપૂર્ણ વિચારો કરતી સ્નેહલતા પોતાના મકાનમાં બેઠી હતી, એવામાં પોષ્ટમેન આવીને તેના હાથમાં એક પત્ર મૂકી ગયો. પત્ર ફેડી તેના પર દષ્ટિ ફેંકતાંજ સ્નેહલતા દુઃખિત થઇ. પત્ર ટૂંકોજ હતો. “ચાર દિવસથી શાન્તિલત બિમાર છે. તેને સખ્ત તાવ આવે છે. ડોક્ટરનું ઔષધ ચાલુ છે. સેવાચારી માટે એક નર્સ રાખી છે. ડોક્ટર તેમજ નર્સના ખર્ચ માટે રૂપિયા મોકલી આપશો. તમારે આવવાનું કારણ નથી. ”

પ્રેમમયી માતા સત્વર ઉઠી. પોષ્ટઓફિસ પર જઇ પંદર રૂપિયાનો મનીઓર્ડર કરી તે પાછી આવતી હતી એવામાં એક ટોપીવાળાની મને ચાલતો સંવાદ સહજ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. એ સંવાદ સાંભળવામાં આવ્યાથી તેનું મન આનંદિત થયું. ઘેર પાછી આવી, પોતાની બાકી રહેલી સિદ્ધલક સાથે લઇ, સ્નેહલતા પુનઃ ખ્હાર નીકળી પડી, તથા તેણે જૂદા જૂદા રંગનું રેશમ, મખમલ, બનાત અને સોયા ખરીદ કર્યા. ઘેર આવીને તરતજ સ્નેહલતા પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઇ. સંધ્યાકાળના પાંચ વાગ્યાના અરસ્સામાં તેણે એક બનાત ઉપરનો અને એક મખમલ ઉપરનો વેલ્યુટીનો નમુનો તૈયાર કર્યો. પછીથી તે એ બન્ને નમુના લઇને, જે ટોપીઓની દુકાને સહવારે તેણે સંવાદ સાંભળ્યો હતો ત્યાં ગઇ, અને તેણે દુકાનદારને એ બન્ને નમુના બતાવ્યા.

દુકાનદારને ખરાનું ખોટું અને ખોટાનું ખરું કરવાની અપ્રતિબંધ પરવાનગી આપેલી હોય છે; કેમકે તેને એક રૂપિયાના બે રૂપિયા કરવાના હોય છે. સ્નેહલતાનું એમ જ થયું. લુચ્ચા દુકાનદારોએ તેને ફસાવી. પોતાનું કામ દુકાનદારોને પસંદ પડ્યું છે એવું સ્નેહલતાના મનનું સમાધાન થયું હતું. દુકાનદારે આપેલા બાર આનાના પૈસા લઇને તે ઘર તરફ જતી હતી એવામાં દુકાનદારે કહ્યું:—“ બીજા પક્ષ જૂદી જૂદી જાતના નમુના કાઢી લાવશો કે ? જે નમુના જોવા હશે તો હું આપીશ. ”

“એમાં મહને શી હરકત છે ? ” આમ કહીને સ્નેહલતા ચાલવા લાગી. તેનો જીવ સહજ શાન્ત થયો. તેણે સ્વાગત કહ્યું:—“ આજે ચોખ્ખો નફો ચાર આના રહ્યો. ચાર કલાકમાં ચાર આના મળ્યા; તેથી જો હું હવેથી આઠ કલાક કામ કરીશ તો આઠ આના મળશે.”

ખીજે દિવસે સહવારે ટોપીવાળો સ્વરૂપચંદ્ર સ્નેહલતાના મકાનમાં આવ્યો. સ્નેહલતા પોતાનું વેલ્યુટીનું કામ કરવામાં તન્મય બની ગઈ હતી. દારમાં કોણ આવી, ઉભું રહીને તેના તરફ પાપપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યું છે, એ તેના ધ્યાનમાં નહોતું. અતે સ્વરૂપચંદ્રે મકાનમાં પ્રવેશ કરી, સ્નેહલતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ સુંદરિ ! તમારા કાર્યમાં હું હરકત કરું છું એ માટે ઉદારતાથી મહને ક્ષમા આપશોને ? ”

અરેરે, જો આ સમયે સ્નેહલતા ગમરાઈ ન હોત, હરિણીના જેવી ચકિતદૃષ્ટિથી તેણે દુકાનદાર સ્વરૂપચંદ્ર તરફ જોયું પોતાના સ્તન ઉપર વસ્ત્ર નાખીને તેણે પોતાની અભિરામલીલાને પૂર્ણ ન કરી હોત તો તેની ભવિષ્યની આપત્તિ દૂર થઈ હોત. સ્નેહલતાનો અંગ-વિક્ષેપ વિજયશીલ, પવિત્રતાપૂર્ણ તેમજ તદ્દન અસાવશ્યક હતો. પણ એ સૌન્દર્ય, સુરાપાનથી ઉન્મત્ત બનેલા સ્વરૂપચંદ્રના મનને ઘણું ગમ્યું. ત્યાંને ત્યાં તેણે પોતાના અધરોષને દંશ કર્યો. નેત્રો ચમકાવ્યાં, તથા મુઠો આમળતો આમળતો તે અનાથિની સ્નેહલતા તરફ જોઈ રહ્યો.

અલ્પકાળને માટે સ્નેહલતા ગમરાઈ ગઈ. પછીથી તરતજ તેણે સાવધ થઈ જઈને કહ્યું:—“ આપ અહિં કેમ આવ્યા છો ? વળી—”

“મહારે તમારો માલ જોઈએ છીએ. મહેં તમને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે હું નમુનો મહારી સાથે લેતો આવ્યો છું! તમે નમુનો બતાવશો તો મહને ઘણો આનંદ થશે. ગઈ કાલનો અને આજનો નમુનો તો ઉત્તમ છે. નમુના ધરાકની આંખોને લલચાવે એવા છે ! ” સ્વરૂપચંદ્રે દ્વિઅર્થી વચનો કહ્યાં.

“ મહેં જે ખીજા નમુના તૈયાર કર્યા છે તે હું બતાવીશજ ! ” સરળતાથી સ્નેહલતાએ ઉત્તર આપ્યો.

સ્વરૂપચંદ્રે એક બે વેલ્યુટી બતાવીને કહ્યું:—“ આ જુઓ, હું એક બે સાધારણ નમુના લેતો આવ્યો છું. એવા નમુના તમે કાઢી આપો ! મહારી પાસે કામ પુષ્કળ છે; પરંતુ તમારા નાણુક હાથે એ બ કામ થઈ શકશે કે ? ”

“ મહારાથી થશે એટલું કામ હું કરીશ. ” સ્નેહલતાએ સરળ ભાવથી ઉત્તર આપ્યો.

“ તમે તમારી મહેનતના બદલા માટે બિલકુલ ચિંતા રાખશો નહિ. મહારૂં કામ તમે અત્યંત કુશળતાથી તેમજ ઘણું સુંદર કરી શકો એ માટે હું તમને અગાઉથી થોડા પૈસા આપી રાખું છું. ” આમ કહીને સ્વરૂપચંદે દ્રવ્યલોભ દર્શાવી પોતાનો નીચ વિચાર પાર ઉતારવાને માટે એક વીસ રૂપિયાની નોટ સ્નેહલતા પાસે મૂકી.

અત્યંત સરળતાથી એ નોટ સ્વરૂપચંદના હાથમાં પાછી આપીને સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ મહને અગાઉથી પૈસાની જરૂર નથી. કામ થતું જાય તેમ તેમ પૈસા આપતા જાને એટલે થયું. ”

સ્વરૂપચંદે કહ્યું:—“ તમે આને તમારી મજૂરી સમજશો નહિ. હું તમને આ વીસ રૂપિયા બક્ષિસ તરીકે આપું છું. ”

“ મહને બક્ષિસ આપો છો ! બક્ષિસ આપવાનું કાંઈ કારણ ? ”

“ તમારી કાર્ય કુશળતાથી તમે મહારૂં તો શું; પરંતુ મહારાં ધરાકોનું મન પણ હરી લીધું છે; તેથી મહારી ધરાકી વધશે. વળી મહારી ધરાકી કદાચ નહિ વધે તો તેની મહને ચિંતા નથી. તમારા જેવું ધરાક મહારી પાસે હશે એટલે મહને આનંદજ છે ! ”

આ વચનોનો ખરો અથ સ્નેહલતા સમજી શકી નહિ. ધરાકો તેમજ દુકાનદારનું ચિત્ત પોતે કેવી રીતે હરી લીધું ? ધરાકો પુષ્કળ મળશે, અને કદાચ નહિ મળે તોપણ ચિંતા નથી, એટલે ? વળી પોતે એની ધરાક કેવી રીતે ? આ સઘળો વિચાર કરતી કરતી સ્નેહલતા પોતાની સહામેની વેલપત્તી જેવા લાગી. સ્વરૂપચંદે કહ્યું:—“ આવતી કાલે સંધ્યાકાળ સુધીમાં મહે જે નમુનો આવ્યો છે તે તૈયાર કરી રાખજો. વળી તે એટલો સુંદર થવો જોઈએ કે, એ જોતાંજ મહને આશ્ચર્ય ઉપજ્યા સિવાય રહે નહિ. ”

સ્વરૂપચંદ આમ કહી, નોટ પાછી સ્નેહલતા પાસે ફેંકીને જતો હતો એવામાં સ્નેહલતાએ પુનઃ કહ્યું:—“ મહને મહારી મજૂરીના પૈસા કાલે મળશે તો પણ ચાલશે. હું નોટ લઇને શું કરું ? ”

સ્વરૂપચંદે પાછા ફરી, એ નોટ ઉચકી લઈ, તેને બદલે પાંચ રૂપિયા ત્યાં મૂકીને કહ્યું:—“ તમારા ગુણો તેમજ કાર્ય કુશળતા બદલ હું તમને આ પાંચ રૂપિયા ભેટ તરીકે આપું છું, તે તમે લ્યો. ” પછીથી આગળ પાછળ જોયા સિવાય સ્વરૂપચંદ ચાલ્યો ગયો. તે કહી ગયો હતો તે પ્રમાણે એ બીજો દિવસે સંધ્યાકાળે આવ્યો. એ આવ્યો એટલે તરતજ સ્નેહલતાએ તેના આપેલા પાંચ રૂપિયા તથા નમુના, કશું કામ કર્યા સિવાય તેની પાસે પાછા મૂકી દીધા. સ્વરૂપચંદે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું:—“ કેમ, તમે કામ ન કર્યું ? ”

સ્નેહલતાએ ઉત્તર આપ્યો:-“ ના. ”

“ તમારી પ્રકૃતિ સારી નથી કે શું ? ”

સ્નેહલતા શાન્ત રહી. સ્વરૂપચંદ્રે કહ્યું:-“ સુંદરિ ! મહારા જેવીજ તમારી સ્થિતિ આકુળ વ્યાકુળ બની ગઇ છે કે શું ? જો તેમ હોય તો હું ઘણો બાબ્બશાળી છું, એમ સમજીશ ! ”

સ્નેહલતાએ રોષાવેશમાંજ કહ્યું:-“ જો તમે તમારા પૈસા પાછા લેશો તો હું કામ કરીશ. ”

સ્વરૂપચંદ્રે કામાવેશથી અફલતે દેશવટો આપીને કહ્યું:-“ મહારુ કામ કરીશ?-કયું કામ કરીશ? મહારે આ કામ કરાવવું નથી. ત્હારા જેવી કોમળાંગીને કોઇ પણ કામ ન કરવું પડે એવીજ મહારા અંતરેચ્છા છે. હું તને ત્હારા ઘેર બેઠે મહિને વીસને બદલે ચાળીસ રૂપિયા આપીશ. એના બદલામાં હું ત્હારા સ્વર્ગીય સ્નેહસુધાનું પાન કરવાની અભિલાષા રાખું છું. તું બ્યારે શિક્ષિકા હતી ત્યારે મહારી દુકાન પાસે થઇને હર-નિશ જતી આવતી હતી. તે સમયથીજ હું ત્હારી પ્રતિભૂતિને મહારા હૃદય સિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠિત કરી નિરંતર એકાગ્ર ચિત્તે તેનું ધ્યાન ધરું છું. મહારુ શરીર તો શું પરંતુ મન સુદ્ધાં ત્હારામાં તન્મય બની ગયું છે. હું ત્હારા સૌન્દર્યમાં લય થઇ ગયો છું. ત્હારા ઉપર આવેલાં અસંખ્ય સંકટો દૂર કરવાની તું મહને આશા કર ! હું તને અપાર આનંદમાં રાખીશ.-પુષ્પશ્યામાં તને સૂવાડીશ ! પરંતુ તું મહારી મહદેચ્છાને રતિરસના સિંચનથી પરિતૃપ્ત કર. ”

દૂર વાઘના દર્શનથી, અને બચ્ચનક બમોથી ગભરાઇ ગયેલી ગાય કરતાં પણ સુંદરી સ્નેહલતા વિશેષ ગભરાઈ ગઇ હતી. તેણે આ પિશાચ પુરુષને કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ-તેનાથી બોલી શકાયુંજ નહિ. તે વિદ્યુત્ ગતિથી પોતાની રૂમમાંથી બહાર નીકળી ગઇ. આશ્ચર્યમાં પડી ગયેલો સ્વરૂપચંદ્ર તેના તરફ સ્થિરદષ્ટિથી જોઇ રહ્યો. આશ્ચર્ય દૂર થયા પછી તેના અંતરમાં ક્રોધ ઉપજ્યો. તેણે સ્વગત વિચાર્યું:- “તેને સપાટો બતાવ્યા સિવાય તે હાથમાં આવવાની નથી. ” આમ વિચારી તેણે મૂકેલા પાંચ રૂપિયા, પોતાના તેમજ સ્નેહલતાના સઘળા નમુના, રેશમ તથા સ્નેહલતાની ન્હાની ટૂંક અર્થાત્ સ્નેહલતાનું સર્વસ્વ લઇ તે સત્તર ત્યાંથી પસાર થઇ ગયો.

સ્નેહલતા ઓરડીમાં પાછી આવી, તો પોતાના વેલબુદ્ધાના નમુના, ટૂંક કે ખીન્ને કશો સામાન તેના જોવામાં આવ્યો નહિ. તે પોતાના કપાળ ઉપર હાથ ઠોકી, પોતાના બાબ્બનો દોષ કાઢી રડવા લાગી.

સ્નેહલતા ! આ નિષ્કુર સંસારમાં ત્હારું સાંત્વન કોણ કરે તેમ છે ? જે ત્હારી શાન્તિલતા ત્હારી પાસે હોત તો તેણે ત્હારું સાંત્વન કર્યું હોત; કિન્તુ તે પણ ત્હારી પાસે નથી. જગતે ત્હારી ઝોળખાણ છોડી દીધી છે; પણ શાન્તિલતા ત્હારી ઝોળખાણ રાખશે કે ? સ્નેહલતા વિલાપ કરવા લાગી:--“ જે મ્હારા જેવી એક સાધારણ સ્ત્રી એ દુકાનદાર ઉપર ચોરીનું આજ મૂકે તો તે કોઈ ખરું માને કે ? મ્હારા જેવી નીતિહીન, દ્રવ્યહીન અને સદાયહીન સ્ત્રીનું કહેવું કોઈ ખરું માનશે કે ? ત્યારે હવે હું શું કરું ? શાન્તિ માટે હું ક્યાંથી પેસા મોકલું ? પરંતુ હે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા ! તમે મ્હને દોષિત ગણુશો કે ? દુષ્ટ જગતે મ્હને દસાવી તેથી હું શું કરું ? શું જગતમાં સર્વત્ર આવો જુલ્મજ થાય છે ! સમાજ આવો નિષ્કુર છે ! મ્હારા મનથી તેમજ ધર્મથી હું ગૃહિણી હોવા છતાં જગતના લોકો મ્હને વેસ્યા સમજે છે. મ્હારે લીધેજ મ્હારાં માયાપોને અકાળે મૃત્યુવશ થવું પડ્યું. તેમણે મ્હને આ જગતમાં નિષ્કાંચન તથા નિરાધાર કરી ! દુનિયા ! એવો તે મ્હેં ત્હારો શો અપરાધ કર્યો હતો ? ગયા જન્મે મ્હેં કયી સતી સ્ત્રીના સંસાર-સુખનો વિનાશ કર્યો હતો ? ”

અંતે સ્નેહલતા શોક કરતી કરતી ઉંઘી ગઇ. આમ છતાં નિદ્રામાં પણ તેણે ધણાં દુઃખપૂર્ણ સ્વપ્ન જોયાં. સ્વપ્નારે શય્યામાંથી તે ઉઠી પણ શક્તી નહોતી. તેને ચક્રર આવવા લાગ્યાં. તેનું શરીર તેમજ મન જાણે કે જડ બની ગયું હતું. શય્યામાં બેઠી થઇ સ્નેહલતાએ પોતાની આંખો ને માથું પોતાના બન્ને હાથથી દબાવી રાખ્યું. પરંતુ આવી રીતે તે ક્યાં સુધી બેસી શકે ? દેહધર્મે તો પાર પાડ્યોજ જોઇએ. દુઃખદ સ્થિતિ હોય તો સુખદ સ્થિતિ હોય તો પણ શરીરના ભોગ તો સંભાળવા પડે છેજ. સ્નેહલતા ઉઠી ખંડાર જઈ, પ્રાતઃકાર્ય કરી ઓરડીમાં આવી તો ઓરડીમાં પુનઃ એક નવોન સંકટ તેની સ્થામે ઝાઝમવાની તૈયારી કરીને ઉભેલુંજ હતું. ઓરડીમાં પોષ્ટ્રમેન એક પત્ર નાખી ગયો હતો. સ્નેહલતાએ કંપતા હાથે એ પત્ર ઉઘડી ફેડ્યો. અને ખઢીતાં ખઢીતાં વાંચવા માંડ્યો:--

“ શાન્તિલતાને જે દિવસ તાવ આવ્યા પછી ત્રીજા દિવસથી તેનું સ્વરૂપ અદલાયું છે. કોલેરાએ તેના શરીર ઉપર હુમલો કર્યો છે. ડૉક્ટર અને નર્સ તેની પાસે બેસી રહ્યાં છે; પરંતુ બિલ નહિ મળવાથી ડૉક્ટર તેમજ નર્સ નારાજ રહે છે. આમ છતાં બની શકે તેટલા ઉપચારો કરવામાં આવે છે. ડૉક્ટરનું ઔષધ, માતાજીની પૂજા વગેરે

ચાલુ છે. ધૈર્ય સત્વર શાન્તિને આરામ કરશે. ગભરાશો નહિ. રૂપિયા સત્વર પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરજો. ”

સ્નેહલતા ગભરાઈ ગઈ. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે ધરની માલિક જે બાઈ હતી તેની પાસે જઈને પૂછ્યું:—“ખૂદેન! કૌલેરાને! રોગ કેવો હોય છે ? ”

એ બાઈએ થર થર કંપતાં કહ્યું:—“ બાપરે ! એ રોગની વાતજ શી કરવી એના જેવો ભયંકર રોગ ભાગ્યેજ ખીજે કોઈ હશે. એ રોગ જેને થાય છે તે માણસ ભાગ્યેજ બચે છે;—તે એ દિવસ-માંજ મરણને શરણુ થાય છે. જો સારા નશિએ એ ત્રણ દિવસ તે કાઢે છે તો પછી વિશેષ ધાસ્તી જેવું રહેતું નથી. ખરી રીતે આ રોગ માતાજીનો છે; પરંતુ આજકાલના વીસમી સદીના સુધરેલા-ના-સ્તિક લોકો દેવદેવીઓ કે માતાઓને માનતા નહિ હોવાથી તેઓ એને કૌલેરા કહે છે ! ”

ખિન્ન અંતઃકરણે સ્નેહલતા પોતાની ઓરડીમાં પાછી ગઈ. પુનઃ તેણે પત્ર હાથમાં લઈને વાંચી જોયો. શું કરવું તેની મ્હોટી ચિંતામાં તે પડી ગઈ. તેની પાસે વિશેષ પૈસા નહોતા તેથી તે પૈસા વગર શાન્તિ પાસે જઈને પણ શું કરી શકે ? પોતાની ઓરડીમાં આવી એક ચટાઈ ઉપર બેસી સ્નેહલતા સ્વગત કહેવા લાગી:—“ હે પ્રભુ ! હજી પણ તમને મારા પર દયા નથી આવતી ? મહારા ઉપર દુઃખના ડુંગરો તૂટી પડતા જોઈને પણ તમારું-દયાળુ દીનાનાથનું-હૃદય દ્રવિત થતું નથી ? મહારી શાન્તિ-મહારા જીવનના આધાર ઉપર પણ તમે નિષ્કુર થયા ? એના કરતાં જો મ્હને કૌલેરા થયો હોત તો હું ચિંતા કરત નહિ. શાન્તિના જીવને માટે હું મહારો જીવ આનંદથી આપી શકું તેમ છું ? સંસારનાં સઘળા સંકટો શું ગરીબ માણસોને માટેજ ઉત્પન્ન થયેલાં છે ? સંસાર શું વિષમય છે ? નીતિવાન તેમજ ધર્મપરાયણ માણસોને દુઃખ ભોગવવું પડે, જગતની નિંદા સાંભળવી પડે અને પાપી દુરાચારી માણસો ગાડી, વાડી નેં લાડીમાં ગુલતાન બને તથા તેમની સર્વત્ર વાહવાહ થામ એ ક્યાંનો ન્યાય કહેવાય ? ! પ્રભુ ! તમે ન્યાયી છો છતાં તમારા જગતમાં આવો અન્યાય કેમ ? અરેરે ! હવે મ્હને આવા સંકટ સમયે કોણ પૈસા આપશે ? કોની પાસે હું ભિક્ષા માગું ? જેણે મહારા કપાળ ઉપર વ્યભિચારિનીનું કલંક મૂક્યું છે, અને મ્હને નિરાધાર બનાવી છે તે હરિપ્રસાદ મહારા આવા દુઃખદ પ્રસંગે મ્હને સહાયતા કરશે કે ? હું તેમની પાસે જઈને ભિક્ષા માગું કે ? ભિક્ષા ન માગું તો શું કરું ? કોની પાસે જઈ ? ક્યાંથી પૈસા લાવું ? ”

સ્નેહલતા વિચારશૂન્ય થઈને બેસી રહી. થોડા સમય પછી પુનઃ તે સ્વગત કહેવા લાગી:—“ બસ એમજ, મહારી શાન્તિના કરતાં મહને મહારી પ્રતિષ્ઠા યા તો માન વિશેષ પ્રિય નથી. શાન્તિજ મહારા મનની—સૌન્દર્યની અને સમસ્ત સુખની—એક પતાકા છે. એ પતાકાજ બ્યારે પ્રચંડ વાયુમાં ગોથાં ખાતી હોય ત્યારે મહારે મહારા સૌન્દર્યને, માનને તેમજ પ્રતિષ્ઠાને શું કરવું છે ? ”

સ્નેહલતાની મુખમુદ્રા ભીષણ ગંભીર થઈ. શ્મશાનની ગંભીર શાન્તિના જેવી ભીષણ શાન્તિ તેના મ્હોં ઉપર દેખાવા લાગી. તે હાથમાં વેલખુદાના નમુના લઈ તેના ઉપર સોયથી કામ કરવા લાગી. તેની સોય ઘણી ઉતાવળથી કામ કરવા લાગી. તેણે ત્રણ પત્તાં ભરી કાઢ્યાં; પરંતુ પછીથી હાથ થાકી ગયા. આંખોએ અધકાર ફરી વળ્યો. નિરુપાયે તેણે સોય નીચે મૂકીને હાથ તેમજ નેત્રોને વિશ્રામ આપવા માંડ્યો.

સંધ્યાકાળ સુધીમાં સ્નેહલતાએ નમુનો તૈયાર કરી નાખ્યો. સ્વરૂપચંદની દુકાને નહિ જવાનો આજે સ્નેહલતાએ સંકલ્પ કર્યો હતો; છતાં રસ્તો માત્ર એકજ હતો, અને તે સ્વરૂપચંદની દુકાન પાસેથીજ જતો હતો. સ્વરૂપચંદ પોતાને જોઈ શકે નહિ એ હેતુથી સ્નેહલતાએ પોતાના માથાપરનું વસ્ત્ર સહજ આગળ ખેંચી રાખ્યું હતું. આથી સ્નેહલતાનું મુખ ઢંકાયું; પરંતુ સ્વરૂપચંદ તો તેને પોતાની દુકાન પાસેથી જતી જોઈ શક્યો. સ્વરૂપચંદની દુકાન પછી ખીજ પાંચ છ દુકાનો છોડી દઈ સ્નેહલતાએ એક દુકાનના માલિકને પોતે તૈયાર કરેલા નમુના વેચાતા લેવા છે કે નહિ ? એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. દુકાનદાર નમુના હાથમાં લઈને જોવા લાગ્યો; એટલામાં નરાધમ સ્વરૂપચંદ ત્યાં આવ્યો, તથા એ નમુના તેણે પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું:—“ જુઓ શેઠજી ! કેવું સફાઈદાર અને કુશળતા ભરેલું કામ છે ? જેનું રૂપ સારું હોય છે તેનામાં ગુણ પણ સારા હોય છે. બાઈ ! ત્યારે આ નમુના વેચવા છે કે ? ”ના શેઠજી ! તમે આ નમુનાની શી કિંમત કરો છો ? ”

શેઠજીએ કહ્યું:—“ નમુનો તો સારો છે. કિંમત તો હવે આ બાઈ કહે તે. ”

સ્વરૂપચંદે કહ્યું:—“ બાઈ ! આના કરતાં જરીનું કામ કરીશ તો તું સારી રકમ પેદા કરીશ. જરીના માલની માગણી પણ બજારમાં પુષ્કળ છે. ”

સ્વરૂપચંદને કશો ઉત્તર નહિ આપતાં સ્નેહલતાએ નવાં દુકાનદારને કહ્યું:—“ પાંચ નમુનાના પાંચ રૂપિયા મહને આપો ! ”

આ નવા દુકાનદારે વિચારમાં પડી જઈ સ્વપ્નચંદ્ર તરફ જોયું.
સ્વપ્નચંદ્રે કહ્યું:—“જો આપની મરજી ન હોય તો હું એક એક રૂપિયે આ પાંચ નમુના લેવા તૈયાર છું.”

તરતજ નવા દુકાનદારે પેટીમાંથી પાંચ રૂપિયા બહાર કાઢી સ્નેહલતાના હાથમાં ચૂક્યા. સ્નેહલતાએ એ રૂપિયા લઈને પૂછ્યું:—“આપને બીજા તૈયાર કરેલા નમુનાની જરૂર છે કે?”

નવા બ્યાપારીએ કહ્યું:—“જો આ કરતાં તમને જરીનું તથા ઝીકનું કામ આવડતું હોય તો સારું. તમારે તાર વગેરે જે સરસામાન જોઈશો તે હું પૂરે પાડીશ! પરંતુ એની જમીનગિરી બદલ તમારે દશ રૂપિયા મહારી દુકાનમાં ટિપોઝીટ રાખવા પડશે!”

“હું મહારી પોતાની પાસેથીજ તાર અને ઝીક વાપરું તો તમને ચાલશે કે નહિ?” સ્નેહલતાએ પૂછ્યું.

“ત્યારે તો ઘણું સારું—મહેને કશો વાંધો નથી.” નવા દુકાનદારે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે સ્વપ્નચંદ્રે કહ્યું:—“બાઈ! મહારે પણ જરી તેમજ ઝીકનું કામ જોઈએ છીએ. હું મહારે ખર્ચે તમને જે સામાન જોઈશો તે પૂરે પાડીશ. તમે મહેને માત્ર કામ કરી આપશો કે?”

સ્નેહલતા ચોથે દીવસે બપોરે જરીની વેલના નમુના લાવવાનું કહી ઘેર ગઈ. પોતાની ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી તેણે સ્વગત કહ્યું:—“બીજા ત્રણ દિવસ સુધી સતત કામ કરીશ એટલે પંદર રૂપિયા મળશે. એ પંદર તથા મહારી પાસે પાંચ છે તે મળી વીસ રૂપિયા થશે એ વીસ રૂપિયાની રકમ લઈ હું મહારી શાન્તિ પાસે જઈ પહોંચીશ.”

એક દિવસે સહવારે સ્નેહલતા જે ઓરડીમાં રહેતી હતી તે ઓરડીની માલિક સ્ત્રી નીચે આંગણામાં સાફસુફ કરતી હતી. એવામાં તેણે સ્નેહલતાની ઓરડીમાંથી એક પુરુષને નીચે ઉતરી ચાલ્યો જતો જોયો. આવા પ્રભાતકાળના સમયમાં સ્નેહલતાની ઓરડીમાંથી અજાણ્યા પુરુષને નીકળી બહાર ચાલ્યો જતો જોઈને એ સ્ત્રી આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ. તેણે પૂછ્યું:—“કોણ છે?” પરંતુ એ પુરુષ તો કશો ઉત્તર નહિ આપતાં ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો. એ સ્ત્રીનું નામ લીલાવતી હતું. લીલાવતી વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં પોતાની ઓરડીમાં પેડી. તેના મનમાં સ્નેહલતાના શુદ્ધાચરણ માટે શંકા ઉપજી. તેણે આજે સ્નેહલતા ઓરડીની બહાર નીકળે એટલે તેના બરાબર તિરસ્કાર કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વાત તેણે તેના પતિ ઘેર આપ્યો. એટલે તેને પણ કહી સંભળાવી. તેના પતિએ તેને એવો ઉત્તર આપ્યો કે:—

“ એને આપણા મકાનમાં રાખવાનો આગ્રહ તો તહે કર્યો હતો, તેથી હવે તુંજ તેને કાઢી મૂક. હું વચ્ચે પડવાને ઇચ્છતો નથી. ”

બપોર થયા તો પણ સ્નેહલતા બહાર આવી નહિ. લીલાવતીના ક્રોધ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો. તેણે અંતે અધીર બની જઈ સ્નેહલતાની ઓરડી પાસે જઈ ઓરડીનું બારણું ધીમેથી ઉઘાડ્યું. ઓરડીમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ તેણે એક સ્ત્રીને એક બાબુએ પડી રહેલી જોઈ. પડી રહેલી સ્ત્રી બેથુક્કાવસ્થામાં બેસતી હતી કે:—“ શાન્તિ ! બહાલી શાન્તિ ! હવે મહારાપર દુઃખ પડવામાં બાકી રહી નથી. આ જગતમાં સર્વત્ર અધર્મજ જોવામાં આવે છે. આ સંસાર વિષમય છે. હું ધર્મ માર્ગે રહી આટલાં આટલાં સંકટો વેઠું છું તો પણ લોકો મહારી નિંદાજ કરે છે; કેવો અન્યાય ? ! ”

આ શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં લીલાવતીના અંતરમાં આઘાત થયો. ના ના—આ સર્વાંગસુંદર સ્નેહલતા—પોતાની બાહુત નથી; પરંતુ બીજી કોઈ સ્ત્રી છે એવો લીલાવતીને ભાસ થયો. આ સમયે ઓરડીમાં પડી રહેલી, બીબાણુ તેમજ આશ્ચર્યપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોતી સ્નેહલતાએ લીલાવતી પાસે આવીને કહ્યું:—“ બહેન ! તમે આશ્ચર્યમાં પડી ગયાં હો એમ લાગે છે. મહેને મહારા સૌન્દર્ય ઉપર તિરસ્કાર ઉપજ્યો છે. મહારા સૌન્દર્યજ મહારા સર્વસ્વનો નાશ કરેલો છે; તેમાં પણ વળી મહારા પતિદેવતાએ મહારો ત્યાગ કર્યો છે; તેથી હવે મહારે સૌન્દર્યને શું કરવું છે ? હવે હું સંન્યાસિની થઈ જવાનેજ ઇચ્છું છું. એટલે પછી કોઈ મહારા તરફ પાપપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ શકશે કે ? ”

લીલાવતીને જે દૃઢ સંશય ઉપજ્યો હતો તે એકદમ દૂર થઈ ગયો.

સ્નેહલતાની આવી દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ તેનું અંતર દ્રવિભૂત થયું. એના જેવી શુદ્ધહૃદયની સાધ્વી સતી સ્ત્રીના ઉપર પોતાને સંદેહ ઉપજ્યો એમાટે પણ લીલાવતીને ઘણું બાહું લાગ્યું. તેણે સહજ આગળ વધી સ્નેહલતાને સ્નેહાલિંગન કરીને કહ્યું:—“ બહેન ! તારાં કહેવું ખરું છે. આ વિષમય સંસારમાં બાળ્યેજ કોઈ સુખી રહી શકે છે ! ”

આમ કહીને લીલાવતી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

રત્ન-પરીક્ષા.

રામપ્રસાદ પોતાના બેઠકખાનામાં બેસી જરૂરી કાર્યોના કાગળો તપાસતો હતો. તેના હાથમાં એક પત્ર હતો. એ પત્ર તેણે વાંચી બેઠો. પછીથી પત્રને નીચે મૂકી દધ પુનઃ તે વિચારો કરવા લાગ્યો. એ પત્રમાં વિશેષ કાંઈ લખેલું નહોતું. એ પત્ર સોનાપુરના કારભારી ઉર્ફે ગોવિંદરામ પંડ્યાએ લખેલો હતો. એમાં તેણે બે માસની રજા માગી હતી. ગોવિંદરામ રામપ્રસાદનો ઘણો વિશ્વાસુ કારભારી હતો. એની જગ્યાએ કોની નિમણૂક કરવી તેનોજ રામપ્રસાદ વિચાર કરતો હતો. સોનાપુરનો કારભાર ચલાવનાર માણસ હોશિયાર, બુદ્ધિમાન અને વિશેષે કરીને ઘણો પ્રામાણિક હોવો આવશ્યક હતો. આવા પ્રકારની યોગ્યતાવાળો કોઈ પણ માણસ રામપ્રસાદની નજરમાં આવતો નહોતો; વળી ગોવિંદરામ પંડ્યાની રજા મંજૂર કર્યા સિવાય પણ ચાલે તેમ નહોતું; આથી રામપ્રસાદ અનેક પ્રકારના વિચારો કર્યા કરતો હતો.

વિચાર કરતાં કરતાં આપણા કૃષ્ણલાલની માનસમૂર્તિ રામપ્રસાદનાં મનશ્ચક્તુ રહામે દેખાવા લાગી. આ યોગજ દિવસમાં કૃષ્ણલાલનો જે સામાન્ય પરિચય રામપ્રસાદને પ્રાપ્ત થયો હતો તે ઉપરથી એ હોશિયાર ચતુર અને વિશ્વાસુ છે એમ તેને લાગતું હતું; પરંતુ ગમે તેમ તોપણ કૃષ્ણલાલ નવો માણસ હતો-તેને સોનાપુરનો મહત્વનો કારભાર સોંપવો ઇષ્ટ છે કે ? હવે તેના વતી માત્ર એકજ મુદ્દો વિચારવા જેવો હતો. તેને નવીનજ કામ સોંપવાનું હતું; તેથી પોતાની ભાવી ઉન્નતિની આશાથી પોતાને સોંપવામાં આવેલું કામ તે પ્રમાણિકતાથી કરે એવો સંભવ હતો. એક વખત તેને બોલાવીને આ વાત પૂછી જેવાનો રામપ્રસાદે નિશ્ચય કર્યો. આવો નિશ્ચય કરીને રામપ્રસાદે કૃષ્ણલાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. આ સમયે કૃષ્ણલાલ કચેરીમાં બેસી પોતાનું કામકાજ કરતો હતો. જમીનદારે પોતાને બોલાવ્યો છે જાણી શંકાશીલ હૃદયે ધીમે ધીમે તે જમીનદાર પાસે ગયો. ત્યાં જઈ અપાર નમ્રતાથી નમસ્કાર કરી તે એક બાળુના ખુણામાં મૌન ધારણ કરી ઉભો રહ્યો.

ડબ્બીમાંથી એક સિગારેટ બહાર કાઢી, તેને સળગાવી, મ્હોંમાંથી ધુમાડો કાઢતાં કાઢતાં રામપ્રસાદે કહ્યું:—“કૃષ્ણલાલ! તાલુકાનો કારભાર ચલાવતાં તમને આવડે છે કે ?”

“ જી, હા. સર્વ પ્રકારની વસુલાત, ગણવતો લખાવવાં વગેરે કાર્યોની મહેને ધણી સારી માહિતી છે. ”

“ પહેલાં તમે કોઈ ઠેકાણે તાલુકાનો કારભાર ચલાવવાનું કામ કર્યું હતું કે ? ”

“ હા, જી. પહેલાં હું જે જમીનદાર મહાશયને ત્યાં કામ કરતો હતો તેમણે મહેને એક તાલુકાનો કારભાર ચલાવવાનું કાર્ય સોંપ્યું હતું. હમણાં એ જમીનદાર મહાશયનો પરલોકવાસ થયાથી તેમના પુત્ર સઘળી જમીનદારીના માલિક થયા છે. તેઓ સુધરેલા છે તેથી મહારા જેવા માણસને તેઓ પસંદ કરતા નથી. એમના પિતાના વખતમાં મહારા માનમરત્યાનો પાર નહોતો ! ”

રામપ્રસાદે આ ખુલાસો સાંભળી થોડા સમય સુધી કાંઈ વિચાર કર્યા પછી કહ્યું:—“ જુઓ કૃષ્ણલાલ ! જમીનદારીનો કારભાર ચલાવતાં વારંવાર સારાં નરસાં કાર્યો પણ કરવાં પડે છે. ધર્મ કિંવા રામની માફક સરળતાથી તેમજ ન્યાયથી જમીનદારીનો કારભાર ચલાવી શકાતો નથી, એ તમે જાણો છો ને ? ”

કૃષ્ણલાલ આ વચનોનો કાંઈ ઉત્તર નહિ આપતાં નીચું જોઈ મનમાં ને મનમાં હસવા લાગ્યો. કૃષ્ણલાલનું આવું વર્તન જોઈ રામપ્રસાદ તેના ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થયો. તેણે કહ્યું:—“ કૃષ્ણલાલ ! તમે વયોવૃદ્ધ અને અનુભવી પુરુષ છો-જમીનદારીના હરેક પ્રકારના કાર્યથી તમે માહિતગાર છો એવી મહારી સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ છે. જુઓ કૃષ્ણલાલ ! હમણાં ઇંગ્રેજ રાજ્ય છે. કાયદાકાનુનોનુંજ સામ્રાજ્ય છે. ગમે એવી પેશ્વાઈ યા તો લુચ્ચાઈ હમણાં ચલાવી શકાય તેમ નથી. આમ છતાં પોતાના માલિકનું ચતુરાઈથી જે પુરુષહિત કરે છે, અને સરકારને પણ પ્રસન્ન કરે છે એજ પુરુષ કુશળ ગણી શકાય. એવા કુશળ કારભારીની જલદી ઉન્નતિ થાય છે—તેને સારી પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ”

કૃષ્ણલાલે નમ્રતાથી કહ્યું:—“ હું જો કે મૂર્ખ તેમજ અક્ષર-શત્રુ માણસ છું તોપણ એટલું તો સમજું છું કે, જેનું આપણે નિમક ખાઈએ છીએ તેને માટે વખત આવતાં જીવ પણ આપવો જોઈએ. પ્રભુ ! હું મહારા જુના જમીનદાર મહાશયના કલ્યાણાર્થે તો છ વર્ષને માટે જેલમાં સુકાં ગયો હતો ! ”

અત્યંત આશ્ચર્ય પામીને રામપ્રસાદે પૂછ્યું:—“ શું તમે છ વર્ષ સુધી જેલમાં ગયા હતા કે, કૃષ્ણલાલ ? ”

“ જી, હા. હુજુર ! ”

“ કેમ, શું થયું હતું ? ”

“ મોટું ભયંકર તોફાન થયું હતું. એ તોફાનમાં એક બે માણસોનો જીવ સુધાં ગયો હતો. એથી કેસે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જમીનદાર મહાશયનો આરોપ મહેં મહારે માથે બેઝી લાઇને છ વર્ષ સુધી કેદખાનાનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવ્યું. આટલા દિવસ સુધી આ વાત કોઇને મહેં કહી નહોતી. આજે આપેજ બ્યારે વાત કાઢી ત્યારે મહારે સઘળો ખુલાસો કરવો પડ્યો. ”

કૃષ્ણલાલનો આ ખુલાસો સાંભળી રામપ્રસાદ તેના ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થયો. તેણે કહ્યું:—“ શાહબાશ છે-નોકરો હોય તો તમારા જેવાજ હોવા જોઇએ ! ”

અત્યાર સુધી કૃષ્ણલાલ ઉભો રહ્યો હતો. રામપ્રસાદે તેને પોતાની પાસે આવીને બેસવા કહ્યું. કૃષ્ણલાલ ગાદીની નીચે બેઠો. પછીથી રામપ્રસાદે પૂછ્યું:—“ કેટલા દિવસથી તમે કેદખાનામાંથી છૂટ્યા છો ? ”

“ કાંઈ બહુ દિવસો નથી થયા ? ”

“ ત્યારે તમે કેદમાં હશે ને તમારા જીના જમીનદાર મહાશયનો પરલોકવાસ થયો હશે, કેમ ? ”

“ જ હા-હુજુર ! હું કેદખાનામાંથી છુટીને ગામમાં ગયો ત્યારે તેમના ચગણોનું દર્શન કરી શક્યો નહિ-તેમની ચરણરજ શિર ઉપર ચઢાવી શક્યો નહિ ! ” આમ કહીને કૃષ્ણલાલે દુઃખિત મુખમુદ્રા કરીને નીચું જોયું. રામપ્રસાદે સહાનુભૂતિસરૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ હું તમારા દુઃખનો હેતુ સમજી ગયો છું. જે તમારા જીના જમીનદાર જીવતા હોત તો તમારે નોકરી માટે બીજાનું મહેં જોવા જવું પડત નહિ ! તેઓ જીવતા હોત તો તમારા જેવા એકનિષ્ઠ નોકરને કદાપિ હાંકી કાઢત કે ? પરંતુ તમારા જીના જમીનદાર મહાશયના પુત્રે તમારી પ્રામાણિકતા અને આત્મભોગની કાંઈ કિંમત કરી નહિ ? ”

“ ના ના. એવું નથી. મહેંને રાખવા માટે તો તેમણે ઘણી ખટપટ કરી. ન કેમ કરે ? મહેં બાહ્યાવસ્થાથી તેમને મહારા બોળામાં રમાડીને મોટા કર્યા છે ! વાસ્તવિક રીતે હું તેમનો નોકર હોવા છતાં તેઓ મહેંને ‘ કાકા ’ કહીને બોલાવતા હતા ! મહેં બ્યારે નોકરીપર રહેવાની નામરજી દર્શાવી ત્યારે તેમણે મહેંને કહ્યું કે:—‘ કાકા ! જે તમે મહારો ત્યાગ કરશો તો મહેંને ઘણું નુકસાન થશે-તમે મહારો ત્યાગ ન કરશો. ’ આમ છતાં ગામમાં મહારું મન ગોઠતું નહોતું. તેનું એક કારણ એ હતું કે, જે માલિકને માટે હું મહારો પ્રાણ સુધાં આપવાને તૈયાર હતો તેમનો પરલોકવાસ થયો હતો. બીજું

કારણ એ હતું કે, હું કેદખાનામાં હતો ત્યારે મ્હારી સ્ત્રીનું મૃત્યુ નિ-
પજ્યું હતું. કેદખાનામાંથી જ્યારે હું ગામમાં પાછો ગયો ત્યારે મ્હેં
મ્હારા મકાનને પણ જમીનદારત થઇ ગયેલું જોયું. આવાં આવાં અ-
નેક કારણોથી મ્હારું મન એ ગામમાં ગોઠ્યું નહિ. મ્હારે વિશેષ
ફિકર કરવા જેવું કારણ નહોતું. માત્ર મ્હારા એક પેટની ચિંતા હતી;
અંતે હું જ્યાં જઈ ત્યાં મ્હારા પેટનો નિર્વાહ કરી શકું તેમ હતો;
તેથી આપનું નામ સાંભળીને હું આ નરક આવ્યો. દર્શન થતાંજ આપે
દયા લાવી મ્હને આશ્રય આપ્યો ! ”

રામપ્રસાદે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ તમારા જેવા એક નિ-
ષ્ઠ નોકર મળવાથી મ્હને ઘણો લાભ થયો છે ! છતાં આવી રીતે
એકદમ તમારા નવા જમીનદારે તમારો ત્યાગ કર્યો એ તેમને શા-
ભતું નથી ! ”

કૃષ્ણલાલે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ જો તેમણે મ્હને
દૃઢ આશ્રય કર્યો હોત, અને કહ્યું હોત કે, ‘ કાકા ! તમારું ઘર પડી
ગયું છે તે હું બધાની આપું છું ’ અગર તો ‘ અમારા માટે તમે
જે અપાર દુઃખ વેઠ્યું છે તે બદલ હું તમને પાંચસો રૂપિયા ભેટ
આપું છું ’ તો મ્હેં શું કર્યું હોત તે હું કહી શકતો નથી; પરંતુ
અંદર ખરો મર્મ શો હતો એ આપ જાણો છો કે ? મ્હેં એમ વિ-
ચાર્યું કે, પૂર્વે જેવા માનમરતબામાં મ્હેં મ્હારા દિવસો પસાર કર્યા છે
તેવો માનમરતબો આ સુધરેલા જમીનદાર મહાશય પાસે કાયમ રહેવાનો
નથી. આજકાલના ઈંગ્રેજ બણેલા યુવકોથી હું ઘણો ડરું છું. વા-
ઘની, શિકારી કૂતરાની કિંવા સર્પની મ્હને જેટલી ભીતિ લાગે છે
તેથી પણ વધારે ભીતિ મ્હને બાલ્યાવસ્થામાંજ ચક્ષમાં ચઢાવનારા ઈંગ્રેજ
બણેલા યુવકોની લાગે છે! મ્હને શા માટે ભીતિ લાગે છે તે હું પોતે
પણ સમજી શકતો નથી ! ” આમ કહીને કૃષ્ણલાલ ચૂપ રહ્યો.

કૃષ્ણલાલનો આટલો બધો પરિચય પ્રાપ્ત થતાં રામપ્રસાદ બહો
ખુસી થયો. સોનાપુરના કારભારનું કામ તેણે તેનેજ સોંપવાનો નિ-
શ્ચય કર્યો. પછીથી તેણે કહ્યું:—“ જુઓ કૃષ્ણલાલ ! અહિંથી ત્રણ
ગાઉ દૂર આપણો એક મ્હોટો તાલુકો આવેલો છે. હમણાં ત્યાં ગો-
વિંદરામ પંડ્યા નામના કારભારી કામ કરે છે. એ ગામનું નામ સો-
નાપુર છે. એ તાલુકામાંથી વર્ષ દહાડે પાંચ છ હજાર રૂપિયાની પ્રાપ્તિ
થાય છે. ગોવિંદરામ કારભારીએ બે મહિનાની રજા માગી છે. તેમનો
પુત્ર બિમાર હોવાથી તેને સાથે લઈ તેની દવા માટે તેમનો મુખાધ

જવાનો વિચાર છે. એ ગોવિંદરામના કામ ઉપર તમને મોકલવાનો મ્હારો વિચાર છે. ”

પોતાના બન્ને હાથ જોડીને અત્યંત નમ્રતાથી કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—

“ હુજુર ! તમે માખાપ છો ! આપ જે આગ્રા કરો તે પાળવાને હું તૈયાર છું ! ”

“ હમણાં તમને કેટલો પગાર મળે છે ? ત્રીસ રૂપિયા ને ? ”

“ હા, જી. ”

“ આ એ મહિના માટે હું ત્યાં તમારી હંગામી નિમણૂક કરું છું તેથી એ જગ્યાનો પૂરો પગાર એટલે કે મહિને ત્રીસ રૂપિયા તમને મળશે. તમારા કારભારથી જો હું સંતુષ્ટ થઈશ તો એવાજ એકાદ તાલુકાના કારભારીની જગ્યા ખાલી થતાં હું ત્યાં તમારી કાયમ નિમણૂક કરીશ. ”

કૃષ્ણલાલ બન્ને હાથ જોડી, નીચું જોઈ બેસી રહ્યો. રામપ્રસાદે પુનઃ બીજી એક સિગારેટ સળગાવીને કહ્યું:—“ જુઓ કૃષ્ણલાલ ! હવે મ્હારે સોનાપુરના કારભાર સંબંધી એક શુભવાર્તા તમને કહેવાની છે. તમે ખ્હાર જઈને જુઓ કે, આટલામાં બીજું કોઈ હાજર તો નથી ને ? ”

કૃષ્ણલાલે ખ્હાર જઈને ચોતરફ જોયું. પછી અંદર આવીને તેણે કહ્યું:—“ ના જી—કોઈ નથી. ”

“ ટીક—તમે સહજ મ્હારી પાસે આવીને બેસો. ”

રામપ્રસાદની પાસે જઈને સંકોચથી કૃષ્ણલાલ બેઠો. રામપ્રસાદે ઘણા ધીમે સ્વરે કહેવા માંડ્યું:—“ કૃષ્ણલાલ ! હું જે કાંઈ કહું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લ્યો. સોનાપુર ગામમાં એક ગરીબ રહે છે, તેનું નામ રામજી છે. તેના મ્હોટા ભાઈનું નામ દામજી હતું; પરંતુ કેટલાંક વર્ષથી તેનું મૃત્યુ થયું છે. તે પોતાની પાછળ એક યુવતી સ્ત્રીને મૂકી સ્વર્ગવાસી થયો છે. એ સ્ત્રીને એક પણ બાળક થયેલું નહિ હોવાથી મ્હોટા ભાઈના ભાગની થોડી ઘણી જમીન તેનો ન્હાનો ભાઈ પચાવી બેઠો છે. પહેલાં તે તેની બાબીને પણ ઘણું દુઃખ દેતો હતો. તેને પેટ પૂરતું ખાવાનું સુઢાં આપતો નહોતો. તે તેના ઉપર હાથ સુઢાં ઉગામતો હતો. આ સઘળું દુઃખ જ્યારે એ સ્ત્રીનાથી વેડી શકાયું નહિ ત્યારે એક દિવસે કોઈને કાંઈ કહ્યા કર્યા સિવાય એ વિધવા યુવતી પલાયન કરી ગઈ. હમણાં તે કોઈ એકાંત સ્થળે જઈને ધુપાઈ રહેલી છે. તમે સોનાપુરમાં જઈને એ રામજીના ઉપર પૂરતી દેખરેખ

રાખજો; છતાં તમારી તેના ઉપર તીક્ષ્ણ દષ્ટિ છે એમ તેને જણાવા દેશો નહિ. જો એ કદાચ પોલિસ પાસે જતો જોવામાં આવે અગરતો કચેરીમાં કશી ખટપટ કરે છે એમ જણવામાં આવે તો તરત તમે મ્હને એ સમાચાર પહોંચાડજો;—એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરશો નહિ, સમજ્યા ?”

કૃષ્ણલાલે નમ્રતાથી કહ્યું:—“ સમજ્યો, સરકાર ! હું સવજો બંદોબસ્ત બરાબર કરીશ ! એ માટે આપ બિલકુલ બેશ્ચિંકર રહેજો ! જીવનપર્યંત એ એની બાબતો પત્તો મેળવી શકે નહિ એવીજ વ્યવસ્થા હું કરીશ ! ”

કૃષ્ણલાલનાં આ વચનો સાંભળી રામપ્રસાદના મનમાં એક પ્રકારનું કૌતુક ઉત્પન્ન થયું. તેણે પૂછ્યું:—“ શી વ્યવસ્થા કરશો ? ”

“ એ માટે ઘણી સહેલાઈથી અનેક યુક્તિઓ કરી શકાશે; પરંતુ હાલ તરત મ્હને જે યુક્તિ સૂઝી છે તે હું આપને જણાવું છું. હું જે કાંઈ પૂછું છું તેથી આપ મ્હારા ઉપર કોઈ ભરાશો નહિ. એ વિધવા યુવતીનું નામ શું છે ? ”

રામપ્રસાદે સહજ શંકાશીલ સ્વરે પૂછ્યું:—“ નામ પૂછવાનું શું કારણ છે ? ”

“ જી—કારણ છે. એક પત્ર તૈયાર કરવાનો મ્હારો વિચાર છે. ”

“ ઠીક—તેનું નામ યશોદા છે. ”

“ મ્હારો વિચાર એવો છે કે, એ યશોદાના નામનો અગાઉથીજ એક પત્ર તૈયાર કરી રાખવો. સોનાપુર જઈ પહોંચ્યા પછી ત્રણ ચાર દિવસે હું એ રામજીને મ્હારી પાસે બોલાવી મંગાવીશ. હું તેને પૂછીશ કે, ‘ કેમ રામજી ! ત્હારે એક ભાઈ હતો કે, દામજી નામનો ? ’ તે કહેશે કે ‘ હા, સાહેબ ! ’ હું પૂછીશ કે, ‘ ત્હારો તે ભાઈ મરી ગયો છે, કેમ ? ’ તે ઉત્તર આપશે કે, ‘ હા. ’ પછી હું પૂછીશ કે, ‘ ત્હારા ભાઈનું વારસ કોણું છે ? ’ આના ઉત્તરમાં તે પોતે વારસ છે એમ જણાવશે એટલે હું તેની બાબતોની વાત તેને પૂછીશ, અને ખરી રીતે તેના ભાઈની વારસ તેની બાબતો છે એમ કહીશ. હિંદુ કામદાનુસાર તેની જીજ્ઞ વારસ હોવાથી હું તેને બરાબર ગમરાવી શકીશ. પછીથી પેલો બનાવટી પત્ર કાઢી એક વખત હું તે પત્ર વાંચવા જોવો ઢાંગ કરીને તેને કહીશ કે, ‘ રામજી ! જો આ પત્ર મ્હને ના-શિક્ષી મળ્યો છે, તે સાંભળ. એમાં એમ લખેલું છે કે, શ્રીમાન માન્ય વર સોનાપુર તાલુકાના કારભારી સાહેબ રામકૃષ્ણ પંડ્યાની સેવામાં

સોનાપુરની રહેનારી બાઈ યશોદાના પ્રણામ. વિશેષમાં લખવાનું કે, ઇશ્વરની કૃપાથી હજી સુધી હું કોઈ પણ પ્રકારે જીવતી રહી છું. હું એક અનાથ સ્ત્રી છું. સોનાપુરમાં મહારું સાસરું છે. મહારા પતિનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી હું મહારા દિયર રામજીના ઘરમાં રહીને, તેમના ઘરસંસારનું ઘણુંખરું કામકાજ કરતી હતી; આમ છતાં મહારા દિયર મહને પેટ પૂરતું ખાવાનું પણ આપતા નહિ. એક વખત તો તેમણે મહને ઝેર ખવડાવવાનો પ્રયત્ન સુદ્ધાં કર્યો હતો. આથી મહેં બચીત બની જઈને જીવ બચાવવાના હેતુથી એ ઘરનો ત્યાગ કર્યો. એ સમયથી હું નાશિક જેવા પુણ્યક્ષેત્રમાં આવીને રહી છું. મહારા જીવનના બાકી રહેલા દિવસો ઇશ્વરભક્તિમાં વ્યતીત કરવાનોજ હવે મહારો વિચાર છે. મહારા ભરણપોષણના ખર્ચ માટે મહને દર મહિને ઓછામાં ઓછા દશ રૂપિયા તો મળવાજ જોઈએ. મહારા પતિની જે મિલકત હતી તે સઘળી મહારા દિયરજી પચાવી બેઠા છે. વાસ્તવિક રીતે જ્યાં સુધી મહારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હુંજ મહારા પતિની મિલકતની માલિક છું; તેથી તેમની જમીનની સઘળી આવક મહનેજ મળવી જોઈએ. એ આવક પોતે ખાઈ જવાના હેતુથીજ મહારા દિયરે ઝેરથી મહારો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો મહેં ધાર્યું હોત તો આ બાબતની હું પોલિસમાં ખબર આપી શકત—સરકાર દરબારે ચઢી મહેં મહારા પતિની મિલકત મેળવી હોત; પરંતુ મહારા જેવી એક સ્ત્રી-જાતિને હવે માલમિલકતની શી જરૂર છે ? કોમ પણ રીતે મહારા ઉદરનો નિર્વાહ થઈ શકે તથા થોડી ઘણી રકમ હું ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચી શકું એટલી રકમ મહને મળ્યા કરશે તો હું સંતોષ માનીશ. આથી અંતે આ અનાથ સ્ત્રીની આપના ચરણોમાં એટલી વિનંતિ છે કે, મહારા પોતાના હિસ્સાની જે આવક હોય તેમાંથી પ્રત્યેક માસે આપ મહારા દિયરજી પાસેથી દશ રૂપિયા લઈ, એ રકમનો મહારા ઉપર મનીઓર્ડર મોકલવાની કૃપા કરશે. આપ અમારા અન્નદાતા, જમીનદાર મહાશયના પ્રતિનિધિ—ગામના કર્તા હર્તા અને વિધાતા છો. આપ જ અમારા સરકાર, મેજિસ્ટર અને પોલિસ છો. આથી હું આપનાજ શરણમાં આવી છું. આ અનાથ વિધવાનું સંરક્ષણ કરવાના હેતુથી આપ આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી મહત્ત્વ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરજો. પૈસા મોકલવાનું ઠેકાણું:—“ દીનમણિશંકર મનમોહન પૂજારી. ઠે. માધવદાસની વાડીમાં મુ. નાશિક. ” આવી રીતનો પત્ર વાંચી હું રામજીને કહીશ કે, ‘ કેમ રામજી ! તું આવું નીચ કાર્ય કરે છે કે ? બિચારી વિધવા બાબીને અપાર દુઃખ દઈ તેને ત્હેં તહારા

ધરમાંથી નાશી જવાની ફરજ પાડી છે ? તું લુચ્ચો, નીચ અને દગા-ખાજ માણસ છે. તેને ઝેર આપીને મારી નાખવાનો તહે નિશ્ચય કર્યો હતો, કેમ ? તું મનુષ્યજાતિમાં રાક્ષસ ઉત્પન્ન થયો છે ! પરમપવિત્ર બ્રાહ્મણકુળને તહે લગ્નવ્યું છે ! જો આ પત્ર હું કદાચ ફોજદાર સાહેબ તરફ મોકલું તો ત્હારી કેવી દુર્દશા થાય તેનો તને કાંઈ ખ્યાલ છે ? અહિં ફોજદાર સાહેબ આવી હાથકડી પહેરાવીને ચાદમા રત્નનો સ્વાદ ચખાડતા ચખાડતા તને થાણામાં લઇ જાય ! તથા છેવટે ૩૦૭ કલમ પ્રમાણે ત્હારા પર કેસ ચાલતાં તને દશ વર્ષની સખ્ત કેદની સજા થાય, સમજ્યો ?’ અતે રામજી પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કરશે; એટલે પછી હું કહીશ કે: ‘જો, હવેથી દર મહિને આ ઠેકાણે દશ દશ રૂપિયાનો મનીઝ્ઝાર્ડર મોકલતો રહેજે. યશોદાએ મહેનેજ પૈસા વસુલ કરી મનીઝ્ઝાર્ડર કરવાની વિનંતિ કરી છે; પરંતુ મહારાથી એ વિનંતિ અનુસાર વર્તી શકાય તેમ નથી. મહેને મહારાં કાર્યોમાંથી બિલકુલ અવકાશ મળી શકે તેમ નથી; તેથી હું આ કામ કેવી રીતે કરી શકું ? હું કાંઈ કોર્ટનો બેલિફ છું કે ત્હારા ઉપર ડિકી બળવ્યા કરું ? હું કહું છું તે પ્રમાણે તું વર્તવાને તૈયાર છે, કે સરકાર દરબારમાં ચઢી ત્હારે ત્હારી તેમજ ત્હારા કુટુંબની ખરાબી કરવી છે ?’ આમ કહી હું આંખો લાલચોળ કરીને બેસી રહીશ. તેની ભાભીનો પત્તો તો લાગવાનોજ નથી; પરંતુ ૩૦૭ કલમ પ્રમાણે કેદની સજા થવાના ભયથી તે બેટાની થાણામાં જવાની હિંમત ચાલશે નહિ !”

આમ કહીને કૃષ્ણલાલ અટક્યો. અત્યાર સુધી રામપ્રસાદ તેની આ અલૌકિક વક્તૃતા શાન્તિથી સાંભળતો હતો. તેના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહોતી ! તેના હાથમાંની સિગારેટ હાથમાંજ યુઝાઇ જઇને ક્યારનીય નીચે પડી ગઇ હતી. કૃષ્ણલાલની આવી અલૌકિક બુદ્ધિમત્તા, તેનું અપૂર્વ યુક્તિકૌશલ, કુટિલ નીતિમાંની તેની પારંગતતા, તેનું વિલક્ષણ વક્તૃત્વ વગેરે જોઇને રામપ્રસાદ તો આશ્ચર્યચકિતજ બની ગયો હતો ! જો કે કૃષ્ણલાલ દેખાવમાં સાદો ને સરળ માણસ જણાતો હતો; પરંતુ તેનામાં આટલી બધી અકલ હશે એવો રામપ્રસાદને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો.

આજની મુલાકાતથી કૃષ્ણલાલે રામપ્રસાદને ઘણો પ્રસન્ન કર્યો. રામપ્રસાદે વિચાર્યું કે:—“ખરેખર, આ કૃષ્ણલાલ એક ઢંકાયેલું રત્ન છે. આવું રત્ન મહારા સુદૈવેજ મહેને મળી આવ્યું છે !” શૈલે

શૈલે ન માણિક્યમ્ ” એજ ખરું છે ! ગમે તેમ હોય પરંતુ આવા બુદ્ધિશાળી ચતુર માણસને આપણે આપણા હાથમાંથી કદાપિ જવા દેવો જોઈએ નહિ ! ”

આમ વિચાર્યા પછી રામપ્રસાદે કૃષ્ણલાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—
“ કૃષ્ણલાલ ! તમે કહો છો તે ખરું છે; પણ જો રામજી મનીઝાંદર મોકલશે તો બધું કારસ્થાન પકડાઈ જવાનો સંભવ રહે છે. ”

“ પરિણામનો વિચાર મ્હેં પ્રથમથી કરી જોયો છે. પૈસાની માયાનો ત્યાગ કોઈ સહેલાઈથી કરી શકતું નથી, અને ધારો કે કદાચ રામજી મનીઝાંદર મોકલશે તો નાશિકમાં એક દિનમણિશંકર મનમોહન નામનો પૂજારી રહે છે તેનાજ હાથમાં રૂપિયા જશે ! એ દિનમણિશંકરને હું સારી રીતે ઓળખું છું ! ”

રામપ્રસાદે સતોષ પામીને કહ્યું:—“ વાહ ! ઘણીજ ઉત્તમ યુક્તિ તમને સૂઝી છે. એ સંબંધી હવે તમે ત્યાં જઈને સધળો બદોબસ્ત કરી નાખજો. તમારું બુદ્ધિચાતુર્ય જોઈ હું તમારા ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. તમને માત્ર સોનાપુરની એ માસની હંગામી નિમણૂક માટેજ નહિ; પરંતુ કાયમને માટે દર મહિને ત્રીસ રૂપિયા પગાર મળશે. ”

કૃષ્ણલાલનાં નેત્રોમાં જાણે કે કૃતચિત્તાની લહરિયો નૃત્ય કરવા લાગી. ગદ્ગદ કંઠે તેણે કહ્યું:—“ હજુર ! આપ આશ્રયદાતા છો ! આ ગરીબ સેવક ઉપર નિરંતર આવીજ કૃપાદષ્ટિ રાખજો. ”

“ ઠીક ત્યારે, તમે પરમ દિવસે સોનાપુર તરફ રવાના થઈ, ગોવિંદરામ પાસેથી તમારી જગ્યાનો ચાર્જ બરાબર સંભાળી લઈને પછીથી કામની શુરુઆત કરજો. પરમ દિવસે તમે અહિંથી છૂટા છો. ”

“ જેવી આપની આજ્ઞા. ” આમ કહી પુનઃ એક વખત રામપ્રસાદને પ્રણામ કરીને કૃષ્ણલાલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સંકટમાંથી ઉદ્ધાર.

दुर्जनस्य च सर्पस्य वरं सर्पो न दुर्जनः ।

सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥

(ભાવાર્થ:—દુર્જન અને સર્પ એ બન્નેમાંથી સર્પ સારો છે, દુર્જન સારો નથી; કેમકે સર્પ તો કોઈકજ સમયે શ દે છે; પરંતુ દુર્જન તો પગલે પગલે દુઃખી કરે છે.)

સ્નેહલતાએ જે દિવસે પોતાની અચાનક સમજ પ્રમાણે આત્મ-યજ્ઞ કર્યો તે દિવસ પછી ચાર દિવસ સુધી તે ઘરની બહાર નીકળી નહિ. આ સમય દરમ્યાન કેશવલાલનો એક પત્ર આવ્યો હતો. તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે, “આજ સુધીમાં ડોક્ટરને બીજા વીસ રૂપિયા અમારે આપવા પડ્યા છે. નર્સના દશ રૂપિયા, આલ્મશાઉના હોમલવનના લગભગ દશ રૂપિયા તથા પરચુરણ ખરચના દશ રૂપિયા મળી એક-દરે પચાસ રૂપિયા જેમ અને તેમ જલદીથી મોકલી આપો. શાન્તિને પ્રથમના કરતાં થોડો આરામ છે. તમારી વિશેષ ખરચ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો પચાસ રૂપિયા મોકલી આપો, અને તમારી કન્યાને તમે અહિં આવીને લઈ જાઓ. તમે નહિ આવો અને અહિં કાંઈ સારો ખોટો બનાવ બનશે તો તે માટે અમે જવાબદાર નથી !”

આવી સ્થિતિમાં ઘરમાં બેસી રહેવાથી સ્નેહલતાનું શું વળે તેમ હતું ? પચાસ રૂપિયા મોકલી આપ્યા સિવાય તેનો છુટકો નહોતો. આજ સુધીમાં ઘરમાં બેસી રહીને સ્નેહલતાએ જે મહેનત કરી હતી તેના તેને પંદર રૂપિયા મળે તેમ હતા. બાકીના પાંત્રીસ રૂપિયા ક્યાંથી મેળવવા તેનીજ ચિંતા તે કર્યા કરતી હતી. હરિપ્રસાદ પાસે જવાનો કવચિત્ તેના અંતરમાં વિચાર ઉપજતો હતો; કિન્તુ તેમ કરવાનું સાહસ તે કરી શકતી નહોતી. અંતે તેણે આજે વીસ રૂપિયા મની-ઓર્ડરથી રવાના કરવાનો, અને ચાર દિવસ પછી પોતાની જાતે જવાનો વિચાર કર્યો.

વખતસર મનીઓર્ડર કરવાના હેતુથી આ બે ત્રણ દિવસમાં તૈયાર કરેલા દશ બાર વેલ્યુટીના નમુના લઈને સ્નેહલતા બપોરના બાર વાગે ઘરમાંથી બહાર નીકળી. આજે રસ્તે ચાલતાં તે મંકોચાતી હતી. તેની આંખોમાંથી વારંવાર અશ્રુબિંદુઓ સરી પડતાં હતાં. તે જાણતી હતી કે, તેને માટે જગત્ તેની પાસે આવે તેમ નહોતું. જગતને તેની જરૂર નહોતી; તેને જગતની જરૂર હતી. રસ્તે જતાં કેાઈની દૃષ્ટિ પોતાના તરફ આકર્ષાય નહિ એટલા માટે તેણે પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું હતું. દુકાન ઉપર નમુના વેચી, પૈસા લઈ, બારેબાર પોષ્ટઓફિસે જઈ મનીઓર્ડર કરી દેવાનો તેનો વિચાર હતો. તેણે પેલા બી-જ ટોપીવાળાને ત્યાં જઈને નમુના આપ્યા. આશ્ચર્યચકિત બની જઈને એ ટોપીવાળાએ, વેલ્યુટીના નવા કરેલા નમુના લઈ સ્નેહલતાને તેના પૈસા આપ્યા. આ સમયની સુંદરી સ્નેહલતાની શોચનીય અને મૃતપ્રાયઃ સ્થિતિ જોઈને એ ટોપીવાળાને પણ

ધણા ખેદ થયો. એ ટોપીવાળાએ સ્નેહલતાને જરીના થોડા તાર તેમજ ઝીક આપી. સ્નેહલતા જરીના તાર તથા ઝીક લઈને ચાલી નીકળી. તેના શત્રુ સ્વરૂપચંદના ધ્યાનમાં પ્રથમ આ વાત આવી નહોતી; પરંતુ તેણે તીક્ષ્ણ દષ્ટિ ફેંકી જોઈ તો તે સ્નેહલતાને ઓળખી ગયો, તથા પોતાની દુકાનેથી ઉઠી તે સ્નેહલતાની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. સ્નેહલતા એક ગલીમાં વળી એટલે નર પિશાચ સ્વરૂપચંદે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“પ્રિયા ! આવી રીતે મહારાથી છુપાઈને શા માટે ચાલી જાય છે ? પાણીમાં વિકસતાં કમળો પણ ત્હારા જેટલાં સુંદર હોતાં નથી. જગતમાં હું જીવતો છું; છતાં ત્હારા જેવી સુકુમાર લતાને શા માટે દુઃખ ભોગવવું પડે ? ચાલ, મહારી સાથે મહારે ઘેર ચાલ. જો હું નામનો સ્વરૂપચંદજ હોઈશ તો તને અપાર સુખમાં રાખીશ—ત્હારો દાસાનુદાસ થઈને રહીશ. ખીજ કોઈને સંશય ન આવે એટલા માટે હું મહારી સાથે જરીના તાર અને ઝીક લેતો આવ્યો છું. ચાલ, પ્રિયા ! જહાલી ! ચાલ.”

સ્નેહલતાએ પાપાત્મા સ્વરૂપચંદના હાથને તરછોડી નાખ્યો, તથા તેણે ‘દોડો-દોડો’ એવી ખૂમો મારી. મધ્યાનહકાળનો સમય હતો. સખ્ત તાપ પડતો હતો. સઘળા નોકર ચાકરો પોતપોતાના કામે ગયેલા હતા. ધણુખરા દુકાનદારો પણ દુકાનો બંધ કરી વિશ્રાંતિ લેવા ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા. સખ્ત તાપ પડતો હોવાથી રસ્તા ઉપર ભાગ્યેજ કોઈ જતું આવતું જોવામાં આવતું હતું. પછી આ નિર્જન ગલીમાં કોણ આવે જાય ? આ સમયે ગલીના નાકાની એક બાજુએ એક ગાડી આવીને ઉભી રહી. ગાડી કેટલી વાર ઉભી રહીને ચાલી ગઈ એની સ્નેહલતાને યા તો કામોન્મત્ત બનેલા સ્વરૂપચંદને માહિતી નહોતી.

સ્નેહલતાની ખૂમ સાંભળી કેટલાંક માણસો આસપાસથી આવી પહોંચ્યાં. સ્વરૂપચંદ પોતાના હાથમાંથી મુક્ત થયેલો સ્નેહલતાનો હાથ પુનઃ પકડીને કહેવા લાગ્યો:—“વાહરે રંડા ! ખૂમો શાની પાડે છે ? ચોરી કરીને ઉપરથી શિરજોરી ચલાવે છે ! દુકાનમાંથી આ જરીના તાર તથા ઝીક ચોરી જઈ, પછીથી ઉલટી ‘દોડો દોડો’ કહીને ખૂમો પાડે છે ? તું ધણી લુચ્ચી જણાય છે ! ચાલ, હું તને પોલિસને સ્વાધીન કરું છું.”

આસપાસ એકઠા થયેલા લોકો પણ સ્વરૂપચંદનાં વચનોને સત્ય માની સ્નેહલતાનો ‘ચોરટી-લુચ્ચી’ વગેરે શબ્દો કહીને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો કહેવા લાગ્યો:—“આ તો પેલી માસ્તરાણી છે ને ?

ધણી લુચ્ચી છે—એને બરાબર સળ કરવી જોઈએ. એતો ઘેરેઘેર ઘર માંડનારી છે ! ”

બરાબર આ સમયે ફોજદાર હિરાલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાંજ સઘળા લોકો ચૂપ થઈ ગયા. હિરાલાલે પ્રથમ સ્નેહલતાને સ્વરૂપચંદના હાથમાંથી મુક્ત કરી. પછીથી શું બન્યું છે એ જાણવા માટે તેણે સ્વરૂપચંદને પ્રશ્ન કર્યો, તો સ્વરૂપચંદે, અનાથિની—નિરપરાધિની સ્નેહલતા ઉપર ચોરીનો અસત્ય આરોપ મૂક્યો, તથા તે પોતાની દુકાનમાંથીજ જરીના તાર અને ઝીક ચોરી બંધ છે એમ તેણે જણાવ્યું. ફોજદાર હિરાલાલે જરીના તાર અને ઝીક પોતાની પાસે લઈ સ્નેહલતાની જડતી લીધી, તથા ઉતાવળિયા ફોજદારે જલદીથી ચોરીના માલનું પંચનામું પણ તૈયાર કર્યું. પછીથી સ્વરૂપચંદનું કામ ઠેકાણું લખી લઈ તે પોલિસના થાણામાં ગયો. તેની પાછળ તમાશો જોવા એકઠા થયેલા લોકોનું ટોળું પણ હતું.

સ્નેહલતાને હિરાલાલે તરતજ બે સિપાહીને સ્વાધીન કરી મેજ-સ્ટ્રેટ કચેરીમાં રવાના કરી, તથા હિરાલાલ પોતે પણ અધિકારીનો પોષાક પહેરી આરોપીને મેજસ્ટ્રેટની સ્લામે ઉભી કરવાને માટે કચેરી-માં હાજર થયો. હરિપ્રસાદ પાસેજ કેસ ગયો. અનાથિની સ્નેહલતાને તેમની સ્લામે ઉભી કરવામાં આવી, તથા હિરાલાલે પૂરાવા મેળવવા માટે આઠ દિવસની મુદત માગી.

હરિપ્રસાદે પોતાના ન્યાયાસન ઉપર બેસી રહીનેજ કહ્યું:— “હિરાલાલ! આરોપીબાઈ મુદ્દામાલ સાથે મળી આવી છે. વળી મુદ્દામાલ પાંચ રૂપિયાથી પણ ઓછી કિંમતનો જણાય છે—તથા પંચનામામાં પણ તમે તેટલીજ કિંમત દર્શાવી છે; તેથી આવા નજવા કેસમાં મુદત આપવાનું કાંઈ કારણ જણાતું નથી. આ કેસનો નિકાલ આજેજ કરી નાખવાનો મ્હારો વિચાર છે. ”

હિરાલાલે કહ્યું:—“ પૂરાવા મેળવતાં પહેલાંજ આપે કેસનો નિકાલ કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો છે ? આરોપી બાઈ ઉપર બીજો પણ કિમિનલ પ્રોસીજર ૨૧૦૯ પ્રમાણે એ રખડેલ છે એવો આરોપ મૂકવાનો મ્હારો વિચાર છે; તેથીજ હું આઠ દિવસની મુદત માગું છું. ”

આ સમયે બીજો એક ફોજદાર સ્વરૂપચંદનેજ પકડી કચેરીમાં આવ્યો. સ્વરૂપચંદના હાથમાં હાથકડીઓ હતી. સ્વરૂપચંદને જોતાંજ હિરાલાલ ધણા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો, તથા તે હરિપ્રસાદ તરફ તેમજ નવા આવેલા ફોજદાર તરફ આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. સ્વરૂપચંદને આવેલો જોઈને હરિપ્રસાદે કહ્યું:—“ કેમ હિરાલાલ ! આજ

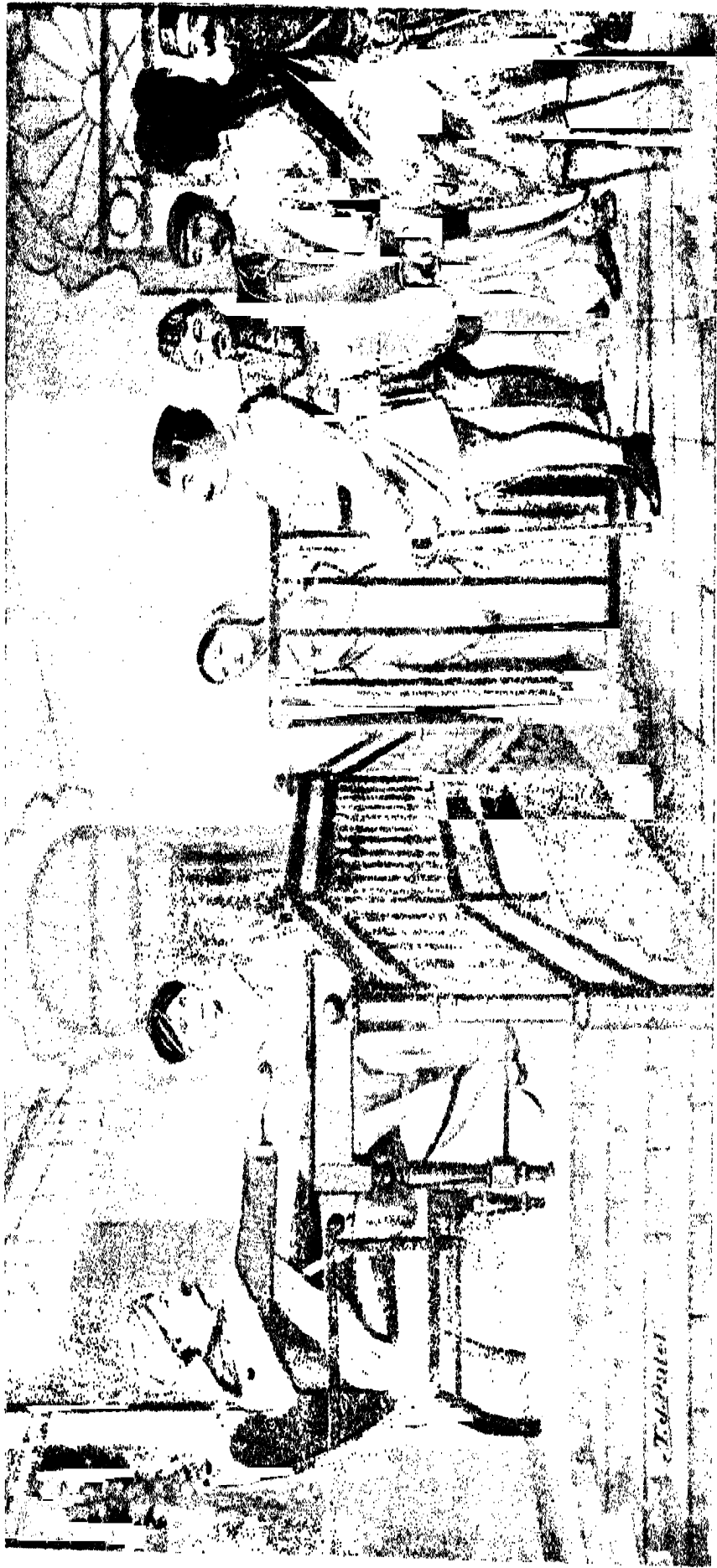
તમારો ફરિયાદી છે કે? મહારા હાથના વૉરંટથીજ મહેં તેને કેદ કર્યો છે. આ કેસની પૂર્ણ માહિતી તમે મેળવેલી નહિ હોવાથી તમે ચોરને છોડી દઈ સંન્યાસીનેજ ફાંસીએ ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરો છો! સ્વરૂપચંદ્ર વ્યાપારી તેમજ શ્રીમંત હોવાથી છૂટી જાય છે અને તમે જે બાધને ગુન્હેગાર ઠરાવી છે તે-અસહાય અને નિરાધાર હોવાથી ચોર ઠરે છે. આ ન્યાય નથી. મહારી એવી આજ્ઞા છે કે, આ આરોપી બાધને દોષ મુક્ત કરીને તમે તેને છોડી દો. વળી તે સાથે હું એમ પણ ફરમાવું છું કે, આ બાધ રમ્પડેલ (Vagabond) ની કલમ નીચે બિલકુલ આવતી નથી; તેથી એ આરોપ પણ કાઢી નાખવો. જો એ કલમ પ્રમાણે આ બાધને ગુન્હેગાર તરીકે કેદ પકડવામાં આવે તો રાધનપુરની એક ચતુર્થાંશ સ્ત્રીઓના પર એ ગુન્હો લાગુ પડશે.”

હિરાલાલે કહ્યું:—“પરંતુ આ બાધએજ ચોરી કરી છે, એવું સાબિત કરવાનો હું પૂરાવો આપું છું.”

“એવો પૂરાવો તમે આપી શકો તેમ નથી. જેવી રીતે બનેલો બનાવ તમે જાતે જોયો છે તેવીજ રીતે મહેં પણ જોયો છે. વળી તમે પ્રારંભથી સાક્ષીદાર નહોતા-પાછળથીજ આવી ચઢ્યા હતા; પરંતુ સઘળો બનાવ-પ્રારંભથી અંત સુધી મહેં જોયો છે. આરોપીએ તેમાંની એક પણ વસ્તુ ચોરેલી નથી. થોડો માલ તેણે એક વ્યાપારી પાસેથી લીધો છે, અને થોડો આ પાપિષ્ઠ વ્યાપારી સ્વરૂપચંદ્રેજ તેના હાથમાં આપી તેને માથે ચોરીનું તદ્દન ખોટું આગ મૂક્યું છે. સ્વરૂપચંદ્રેજ અર્થાત્ ફરિયાદીએજ ભરેલા બળ્લરમાં આ સતી સાધ્વી સ્ત્રીની આબરૂ લૂંટવાનો ઘણોજ નિંદાસ્પદ અને ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે. એ હકીકત મહેં જાતે જોઈ છે, તથા એટલા માટેજ મહેં તેને કેદ કરી મંગાવ્યો છે.”

“કોર્ટને મહારી એવી વિનંતિ છે કે, આ કેસમાં કોર્ટની ગેર-સમજ થઈ છે. સ્વરૂપચંદ્ર શેઠ નિર્દોષી હોઈ આ બાધજ ગુન્હેગાર છે. આ બાધ દેખાવમાં આવી નમ્ર અને પવિત્ર જણાય છે; પરંતુ તે વેશ્યા છે. વેશ્યા જેવી નીચ સ્ત્રીએ આબરૂદાર વ્યાપારી માણસની આબરૂ ગુમાવવાના હેતુથી આવો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ માટે આ બાધજ જવાબદાર છે.”

સ્નેહલતાની આ સમયની શોચનીય સ્થિતિનું માત્ર શબ્દોથી વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. એ કવચિત્ હરિપ્રસાદ તરફ તો કવચિત્ હિરાલાલ તરફ જોતી હતી! બન્નેના વાદવિવાદને તે સર્વોંશે સમજી શકતી નહોતી. હિરાલાલ તરફ જોઈ, ભયભીત બની તે ઘૂંજી ઉઠતી

“આ અરિયો ગામને હાથમુક કરીને તમે તેને છોડી દો.”

હતી. એવામાં સ્વરૂપચંદ્રે કહ્યું:—“ આ બાઈએજ ચોરી કરી છે. હું તદ્દન નિરપરાધી છું. એ ચોરી કરીને નાશી જતી હતી તેથી મહેં તેની પાછળ દોડીને તેને પકડી હતી. જો ચોરને પકડવો, એને ગુન્હે ગણાતો હોય તો મહેં એ ગુન્હે કર્યો છે. ”

સ્વરૂપચંદ્રનાં આ વચનો સાંભળી રનેહલતા શુદ્ધિમાં આવી. તેણે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ ફોજદારસાહેબ તથા ન્યાયાધીશ સાહેબ ! હું સંપૂર્ણ નિર્દોષી છું. જે મહારા ઉપર ચોરીનું કલંક મૂકે છે તેજ ખરો ગુન્હેગાર છે. પાંચ દિવસ ઉપર રાત્રે તે મહારી પાસે સિદ્ધકે હતા એ થોડા ઘણા રૂપિયા-કપડાંલતાં, અને વેલયુદ્ધીઓના નમુના લઈ ગયો છે. મહારી ટૂંક લઈ જઈને તે તેણે પોતાની દુકાનમાં વેચવા માટે મૂકી છે. હમણાં પણ જો આપ એની દુકાનમાં તપાસ કરશો તો મહારી ટૂંક મળી આવશે. એ ટૂંક પર મહેં મહારે ‘રનેહલતા’ નામ સુદ્ધાં લખાવેલું છે; પરંતું હું નિરાધાર-ગરીબ છું ! મહારી દાદ કોણ સાંભળે તેમ છે ? હું નિરપરાધિની છું. આ પાપી ટોપીવાળાએ માત્ર ચોરી કરી છે, એટલુંજ નહિ પણ તે મહારી આખર લૂંટવાના હેતુથી એ રાત્રે મહારે ત્યાં આવ્યો હતો. મેંજસ્ટ્રેટસાહેબ ! જ્યારથી આપે મહને નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂકી છે ત્યારથી જગત્ મહારી વિટંબના કરે છે. હું વેશ્યા છું એવું હૃદયભેદક કલંક મહારા ઉપર મૂકે છે. જો હું વેશ્યા હોઉં તો હું જે લીલાવતી નામની સ્ત્રીના મકાનમાં રહું છું તેને પૂછી જુઓ! મહારી વિટંબણાનો સઘળો આરોપ હું તમારા શિર ઉપર મૂકું છું. જો હું વેશ્યા હોત તો મહારે આ કોર્ટમાં ગુન્હેગાર તરીકે આવવું પડત નહિ. આજ સુધીમાં મહેં કદાપિ નીતિ, ધર્મ તેમજ ન્યાયમાર્ગનો ત્યાગ કર્યો નથી. મહારી સાથે ધર્મવિધિ અનુસાર લગ્ન કરીને પણ મહારા પતિએ મહારો ત્યાગ કર્યો છે. આથી મહારાં માબાપ ખોટી લોકનિંદાને સહન કરી શક્યાં નહિ. તેઓ આલોકનો ત્યાગ કરી પર-લોકવાસી થયાં. મહારાં માબાપ પોતાની પાછળ કાંઈ પણ મૂકી ગયેલાં નહિ હોવાથી હું અને મહારી કન્યા નિરાધાર થઈ ગયાં. પતિએ મહારો ત્યાગ કર્યો, માબાપે ત્યાગ કર્યો; પરંતુ નીતિએ મહારો ત્યાગ કર્યો નથી, અર્થાત્ મહેં મહારા ધર્મને જલાંજલિ આપી નથી. કોઈની એક પાછ પણ મહેં ચોરી નથી. અહિં આવીને મહેં શિક્ષિકાની નોકરી સ્વીકારી; પરંતુ આપના અન્યાયથી હું નોકરી ઉપરથી દૂર થઈ. ત્યારથીજ લોકો મહારી નિંદા કરવા લાગ્યા, અને આજે તો મહને ‘વેશ્યા’ તથા ‘ચોરટી’ તરીકે ન્યાયમંદિરમાં ઉભી કરવામાં આવી છે. જ્યારે તમે પણ મહારો ન્યાય નહિ કરો તો મહારી નિરાધાર પુત્રી

શાન્તિનું શું થશે ? તેને નિષ્કુર કેશવલાલ હાંકી કાઢશે. નિરાધાર શાન્તિ અંતે રખડી રઝળી બૂખના દુઃખથી મૃત્યુવશ થશે. માટે મહારી શાન્તિની ખાતર મહારો ન્યાય કરો. એ બિચારીને કોણ સંભાળશે ? ફોજદારસાહેબ ! તમારે ત્યાં અંતરના વિશ્રામસ્વરૂપ એક પણ બાળક છે કે ? તેને તમારી પાસેથી કાઢી મૂકી બિખારી બનાવી દેવામાં આવે—નિષ્કુર જગતમાં તેને નિરાધાર બનાવી દેવામાં આવે તો તમારા આત્માને દુઃખ થાય ખરું કે ? માટે મહારી શાન્તિની ખાતર મહને ન્યાય આપો—ઈન્સાફ આપો—મહને મુક્ત કરો ! ”

સ્નેહલતાના આ હૃદયભેદક ભાષણને કોઈએ અટકાવ્યું. નહિ. હિરાલાલ સ્તબ્ધ રહ્યો, હરિપ્રસાદ સ્તબ્ધ રહ્યા તેમજ બીજા માણસો પણ સ્તબ્ધજ રહ્યા હતા. સ્નેહલતાનું ભાષણ પૂરું થયું એટલે હરિપ્રસાદે સ્વરૂપચંદને ‘લોક અપ’ માં લઈ જવાની આજ્ઞા કરી, અને તેની દુકાનની જડતી લેવાનું વોરંટ કાઢ્યું.

પોતાના અધિકાર ઉપર હરિપ્રસાદનો અધિકાર ચાલતો જોઈને હિરાલાલે કહ્યું:—“આ કોર્ટની પાસે કેસ ચલાવવાની મહારી ઇચ્છા નથી.”

હરિપ્રસાદે શાન્તિથી; પરંતુ અધિકારસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“મૅજસ્ટ્રેટ વર્ગ બીજાની કોર્ટમાંથી આરોપી બાઈ ‘સ્નેહલતા’ને તે નિર્દોષી હોવાથી તેને મુક્ત કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે.”

હિરાલાલે કહ્યું:—“ કોર્ટને મહારી એવી વિનંતિ છે કે, આરોપી બાઈ સ્નેહલતાએ કોર્ટનું અપમાન કર્યું છે; તેથી હું તેને પુનઃ કેદ કરું છું, એ માટે મહને ક્ષમા આપવી. ”

હરિપ્રસાદે ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ જો કોર્ટનું અપમાન થયું હશે તો તેનો વિચાર કરવાને કોર્ટ સમર્થ છે. પોલિસને એ બાબતમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. ”

અધિકારની ઉન્મત્તતાથી હિરાલાલે કહ્યું:—“ માફ કરજો. હું સરકારનો પ્રતિનિધિ છું. મહારી હાજરીમાં હું રાજસત્તાનું અપમાન થયેલું જોઈ શકીશ નહિ. ”

આ સમયે હરિપ્રસાદના મુખ ઉપર અધિકારનું સાત્વિક તેજ ચમકતું હતું. તેમણે કહ્યું:—“ હિરાલાલ ! સારાસારનો વિચાર તમે કરી શકો છો કે ? અધિકારના જોર પર ન જાઓ. હું ન્યાયાસન ઉપર છું. તમારા કરતાં મહારો અધિકાર વિશેષ છે. મહારા અધિકારનો હું ન્યાય અનુસાર ઉપયોગ કરું છું. તમને હુકમ કરવાનો અધિકાર નથી; પણ સરકારનો હુકમ તમારે અમલમાં લાવવો છે. એ હુકમ ન્યાય છે કે

અન્યાય એ કરાવવાનો તમને કશો અધિકાર નથી. આરોપીને મુક્ત કરો, તથા સ્વરૂપચંદની દુકાનની જડતીનું વૉરંટ આપું છું તેની અમલ બજાવણી કરો ! જાઓ ! ”

અજીત વીર હ્રુદ્ પ્રતિસ્પર્ધિથી ચીત થતાં તેની જેવી મરણપ્રાયઃ સ્થિતિ થાય છે તેવીજ, બહકે તે કરતાં પણ વિશેષ મરણપ્રાયઃ સ્થિતિ મિથ્યાભિમાની હિરાલાલની થઇ. તેણે નિરુપાયે મસ્તક નમાવી વૉરંટ હાથમાં લીધું, અને ન્યાયકોર્ટને નમી-પ્રણામ કરી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

સર્વ કોર્ટ ખલાસ થઇ. શિરસ્તેદાર, હરિપ્રસાદ, સ્નેહલતા તથા એક બે સિપાહીઓ સિવાય બીજાં કોઇ ત્યાં રહ્યાં નહિ. હરિપ્રસાદે પોતાના ન્યાયાસન ઉપરથી ઉઠીને કહ્યું:—“ બહેન ! મહારા ઉપર તું જે અપરાધ મૂકે છે એ અપરાધને હું પ્રત્યક્ષ રીતે નહિ પણ અપ્રત્યક્ષ રીતે પાત્ર છું. મહારી પાસે જે રિપોર્ટ આવ્યો તે મહેને ખરો લાગ્યો, તથા એ રિપોર્ટ મહેં મંજૂર પણ કર્યો. આમ છતાં પણ એ જ્યારે કઠોર અન્યાય હતો ત્યારે તું મહેને મળી કેમ નહિ? હમણાં તું જે હકીકત કહે છે તે મહેને ખરી લાગે છે. તેં તહારા ઉપર અનેક સંકટો આવી પડ્યા છતાં સન્માર્ગનો ત્યાગ કર્યો નથી. તહારા આ સાહસ તેમજ નિશ્ચયનું મહેને ધણું કૌતુક લાગે છે. આ સન્માર્ગનું અસિધારાવ્રત તું આવી નિષ્કલિકત રીતે આચરે છે એ માટે મહેને તહારા ઉપર અપાર પ્રેમ ઉપજ્યો છે. તહારાં સધળાં સંકટોનું અને છળનાનું કારણ હુંજ થયો છું; એ માટે મહેને ધણો શોક થાય છે. આથી હું મહારાથી અન્નભૂતાં થયેલાં એ પાપને ધોષ નાખવાની ઇચ્છા રાખું છું. તને તેમજ તહારી પુત્રીને હવેથી કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવવું ન પડે એવી વ્યવસ્થા હું કરી આપું છું. જગત્ ઉપર ખાસ મહારા ઉપરજ તહારા સદ્ગુણોનો હક્ક છે એમ હું સમજું છું. મુંબાઇ, પુના યાતો અન્ય કોઇ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં રહેવાનો તહારો વિચાર હોય તો ત્યાં પણ તું તહારી પુત્રી સાથે આનંદથી અપાર સુખમાં રહી શકે એવી વ્યવસ્થા હું કરી આપીશ. ચાલ, બહેન ! મહારી સાથે મહારે ઘેર ચાલ. આપણે તહારી શાંતિને અહિં તેડાવવાની તજવીજ કરીએ ! ”

સ્નેહલતા જેને જહર સમજતી હતી તે અમૃત નીકળ્યું. જેને હાથ બાળનારો અંગારો સમજતી હતી તે માણિક્ય નીકળ્યું. અત્યંત દુઃખમાં પણ એકાએક અત્યંત સુખનું દર્શન થયાથી, એ કલ્પનામય સુખનો આવેગ સ્નેહલતા સહન કરી શકી નહિ. ધીમે ધીમે તેની શુદ્ધિ ગૂમ થવા લાગી, તે હરિપ્રસાદના ચરણોમાં નમી પડી ગઈ

કહે બોલી:—“ હું સ્વપ્નમાં છું કે શું ? આ સુષ્પ્તસ્વપ્ન જગતના અંત સુધી આવી રીતે કાયમ રહો ! આવ શાન્તિ ! મારી આંખની કીકી ! આવ, બેટા ! તારા મસ્તક ઉપર મ્હને શુભાશીર્વાદ આપવા દે આવ એક વખત મ્હને સ્નેહાલિંગન કરવા દે ! ” આમ કહેતાં કહેતામાં સ્નેહલતા બેશુદ્ધ બની ગઈ.

પછીથી શું બન્યું તેની સ્નેહલતાને માહિતી નહોતી. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી તેને માલૂમ પડ્યું કે, તે કચેરીમાં નહિ, કિન્તુ એક પ્રશસ્ત-સ્વચ્છ-મધુર પ્રકાશવાળી ઓરડીમાં એક પલંગ પર સૂઈ રહેલી છે. આ ઓરડીમાં એક મેજ ઉપર કેટલીક આપધની શીશીઓ તેમજ ગ્લાસ પડેલા પણ તેના જોવામાં આવ્યા. સ્નેહલતાના પલંગ પાસે એક દાસી ઉભી રહી હતી. હરિપ્રસાદ પણ પલંગ પાસે ઉભા રહી સજળ નયને સ્નેહલતા તરફ જોઈ રહ્યા હતા. કૃતચતાથી સ્નેહલતાનાં નેત્રોમાં પણ અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું, તથા તેના ઓઠ હાલવા લાગ્યા. હરિપ્રસાદે અશ્રુપૂર્ણ નયને, પોતાના હાથમાં સ્નેહલતાનો હાથ લઈને કહ્યું:—“ બહેન ! તારાથી ન બોલાતું હોય તો તું ન બોલીશ. તારા અંતરની વિશેષ કોમળતાથીજ તને વિશેષ દુઃખ થાય છે. હવે તું તારી નાજુક પ્રકૃતિને સંભાળ-હિંમત અને ધૈર્ય રાખ. સત્યનોજ અંતે પરમાત્મા વિજય કરે છે. હરિશ્ચંદ્ર તેમજ તારામતીએ તેમને અનેક સંકટો સહન કરવાં પડ્યાં તો પણ સત્યનો ત્યાગ કર્યો નહિ; તેથી અંતે પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ તેમનું કલ્યાણ કર્યું. નળદમયંતીની હકીકત પણ તું જાણતી હોઈશ. શ્રીરામચંદ્રજીએ લોકાપવાદને લીધે સીતાદેવીનો ત્યાગ કર્યો; પરંતુ એ સતી પોતાની પુણ્યમયી બુદ્ધિથી તથા પાતિવ્રત્યથી, શ્રી રામચંદ્રનો પોતાના લવકુશથી પરાજય કરીને તેમને પોતાનો સ્વીકાર કરાવવાની જરૂર પાડી. બહેન ! એવી રીતે તું નિશ્ચયી રહે. ઇશ્વર દુઃખોથી તારી કસોટી કરી, અંતે તારા પર પ્રસન્ન થઈ તારા પતિ સાથે તારી મુલાકાત નહિ કરે કે? પરમેશ્વરની પરીક્ષામાં તું યશસ્વી થઈ છે. તારી અખંડ નીતિથી, સદાચરણથી અને પુણ્યરશીલતાથી તું સીતાદેવીની માફક સુખી થઈ શકીશ ! ”

બીજે દિવસે કેશવલાલ તરફ બસો રૂપિયાનો મનીઝાંડર અને એક પત્ર રવાના કરવામાં આવ્યો. કેશવલાલના હાથમાં રોકડા બસો રૂપિયાનો મનીઝાંડર જઈ પડતાંજ તે બેહોશ બની ગયો. તેણે રાધનપુરથી આવેલો પત્ર “શાન્તિલતાની માતા બિમાર છે; તેથી હવે જો શાન્તિને આરામ થયો હોય તો તેને સત્વર અત્રે રવાના કરી દેશો. આપના દેણાના તથા શાન્તિની બિમારીના ખરચ બદલ એકંદરે

અસો રૂપિયાનો મનીઝાઉર રવાના કર્યો છે.” કાળિકાને વાંચી બતાવ્યો, અને પછીથી કેશવલાલે કહ્યું:—“ આવી દુઝતી કામધેનુને હાથમાંથી જવા દઇએ તો આપણા જેવું મૂર્ખ જગતમાં બીજું કોણ હોઇ શકે ? એ રૂપસુંદરી આટલા બધા પૈસા ક્યાંથી મોકલે છે તેનો ખુલાસો આજે થયો. એકાદ શેઠ શાહુકાર કે જાગિરદારના પ્રેમમાં તે પડેલી હશે. ‘સ્ત્રિયશ્ચરિત્રં પુરુષસ્ય ભાગ્યં । દેવો ન જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ॥’ કહેવાય છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે.”

કાળિકાએ કહ્યું:—“ એ રંડા સુરપણાના કોના પૈસાનું પાણી કરે છે તે તો ધનુર જાણે! એવું તે બાદસાહેબનામાં શું રૂપ બન્યું છે !”

કેશવલાલ:—એ રૂપાળી હોય या કદરૂપી હોય; પરંતુ આપણે માટે તો દુઝતી કામધેનુ છે ને ? આ વાછરડી જ્યાં સુધી આપણા પંજામાં છે ત્યાંસુધી, તેના આંગળમાંથી લોહી છૂટે ત્યાંસુધી દૂધ પીવાને આપણને કશી અડચણ નથી. હવે હું કેવી ચાલાકી ચલાવું છું તે જો તો ખરી. આમ કહીને કેશવલાલે એક પત્ર લખી તૈયાર કર્યો. પત્ર લખી રહ્યા પછી તેણે કાળિકાદેવીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે:—“ જો મહેં આ પત્ર લખ્યો છે તે સાંભળ, “ આપનો પત્ર તેમજ મનીઝાઉર પહોંચ્યો છે; પરંતુ અમારા દુર્દૈવે અમારા મકાનમાં ચોરી થઇ છે. ચોર લોકો રોકડ સિલક તો શું; પરંતુ તે સાથે અમારાં ધરણાંગાંઠાં અને શાન્તિનાં ધરણાં પણ ચોરી ગયા છે. જે દિવસે મનીઝાઉરના રૂપિયા આવ્યા તેજ દિવસે ચોરી થયેલી હોવાથી એ રૂપિયા ચોર લોકો ઉપાડી ગયા છે. આથી કાંઈને એક પાછ પણ આપી શકાઇ નથી. મહારા દુઃખનો તો પાર રહ્યો નથી. ડાક્ટર, દાઇ અને બ્રાહ્મણની ઉધરાણી મહારા ઉપર ચાલુ છે. એમને એકંદરે પોણોસો રૂપિયા આપવાના છે. જો કે હું આપની પાસે ફરીથી રૂપિયા માગું એ ઉચિત નથી; કેમકે દંડ મહારેજ ભરવો જોઇએ; પરંતુ મહારા ઉપર આવી પડેલા મહાનિં સંકટથી હું લાચાર છું ! શાન્તિલતાબહેનને હવે ઘણો આરામ છે—માત્ર થોડી ઘણી અશક્તિ રહી છે ? ”

ઉપરોક્ત પત્ર હરિપ્રસાદને મળતાંજ તેમણે પુનઃ અસો રૂપિયાનો મનીઝાઉર કરીને “ ચિ. શાન્તિલતાની માતા ઘણી બિમાર છે. તેના જીવનની હવે આશા નથી; તેથી માતાપુત્રીની અંતિમ મુલાકાત કરાવવાના હેતુથી તમે ચિ. શાન્તિલતાને સત્વર અહિં પહોંચાડશો. જો તમે જાતે અહિં આવશો તો સ્નેહલતા તરફથી તમને પણ યથાશક્તિ મદદ મળશે.”

મનની જે બચંકર સ્થિતિમાંથી સ્નેહલતાનું કમણુ થતું ગયું તે સ્થિતિનું તેના મન અને શરીર ઉપર પરિણામ થયું. ધીમે ધીમે તેની બિમારી વધવા લાગી. જેવી રીતે ઘણાં અધકારમાં કાંઈ જોઈ શકાતું નથી. તેવીજ રીતે ઘણા પ્રકાશમાં પણ આંખો અંજાઈ જવાથી કાંઈ જોઈ શકાતું નથી. તદ્દનુસાર અત્યંત દુઃખની વેદના તથા અત્યંત સુખની ભાવના પણ સહન કરી શકાતી નથી. બન્નેનું મન પર ઘાતક પરિણામ થાય છે. સ્નેહલતાનું પણ તેમજ થયું. હરિપ્રસાદને બોલાવીને ડૉક્ટરે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે:—“ જ્યાં સુધી તેની સાથે તેની પુત્રી શાન્તિની મુલાકાત નહિ થાય ત્યાં સુધી તેના જીવનની આશા રાખી શકાય તેમ નથી. ”

હરિપ્રસાદે આશ્ચર્યમાં પડી જઈને કરુણકંઠે પૂછ્યું:—“ શું આશા રાખી શકાય તેમ નથી ? ”

ડૉક્ટરે ઉત્તર આપ્યો:—“ માતાપુત્રીની મુલાકાત થયા સિવાય હું કાંઈ કહી શકતો નથી. માનસિક દુઃખ ઘણું ચમત્કારિક હોય છે. ”

એટલામાં સ્નેહલતાએ ધીમેથી પૂછ્યું:—“ પિતાજી ! પિતાજી ! ડૉક્ટર શું કહે છે ! ”

હરિપ્રસાદે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ તારા મન ઉપર સખ્ત આઘાત થયો છે. શાન્તિની મુલાકાત થયા સિવાય તને આરામ થાય તેમ નથી. ”

સ્નેહલતાએ આનંદપૂર્ણ તથા પોતાના પ્રકૃત મધુર પણ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—“ પિતાજી ! મહેને પણ ડૉક્ટરનું કહેવું ખરું લાગે છે. હજી સુધી કેશવલાલ અને કાળિકા મ્હારી શાન્તિને અત્રે કેમ નથી મોકલતાં ? હવે હું ઝાઝો વખત જીવી શકું તેમ નથી. અંતકાળ સમયે મ્હારી શાન્તિને એક વખત સ્નેહલિંગન કરી તેને શુભાશીર્વાદ આપવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. પતિદેવનાં દર્શન આ જન્મમાં નહિ કરી શકું તો આવતા જન્મમાં પણ કરી શકીશ એમ મ્હારો ધર્મદેવતા મહેને જણાવે છે ! ”

હરિપ્રસાદે અશ્રુપૂર્ણ નયને સ્નેહલતાનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું:—“ બેટા ! તું શાન્ત થા. શાન્તિને તેડવા માટે હું હમણાંજ એક વિશ્વાસપાત્ર માણસને ગોવિંદપુર મોકલું છું, અગર તો હું જાતેજ જઈ છું. તું તારા હસ્તાક્ષરનો એક પત્ર લખી આપીશ કે ? ”

મહામુશિખતે સ્નેહલતાએ એક પત્ર લખી આપ્યો. પત્ર આ પ્રમાણે હતો:—

“ રા. કેશવલાલ,

સવિનય વિનંતિ કે, આ પત્ર લઈને આવનાર માણસ સાથે, કોઈ પણ ભતની હરકત કર્યા સિવાય શાન્તિલતાને આ તરફ રવાના કરજો. તમારા લ્હેણુ ફેણુની તકરાર હશે તો તેનું સમાધાન પણ આ ગૃહસ્થ કરશે. એજ. ”

સ્નેહલતા. ”

આ પત્ર હરિપ્રસાદે પોતાના ખિસ્સામાં મૂક્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું

લોભી અને ધૂર્ત મનુષ્યની મુલાકાત !

કલ્યાણપુર ગામની પૂર્વ તરફની સીમાએ એક સરિતા કલકલ નિનાદ કરતી વહેતી હતી. નદીનો પટ કાંઈ બહુ મ્હોટો નહોતો; કિન્તુ વર્ષાઋતુમાં જ્યારે રેલ આવતી ત્યારે આ સરિતાનું સ્વરૂપ વિશેષ ઉચ્ચ તેમજ ભીષણ જણાતું હતું. જ્યારે પૂર આવતું ત્યારે કદાચ આસપાસની ખેતીને પણ અદ્ય સ્વદ્ય નુકસાન પહોંચતું હતું. આ સરિતાના કિનારા ઉપરજ-કલ્યાણપુરથી લગભગ બે માઈલના અંતરે જમીનદાર રામપ્રસાદનો મોતીબાગ આવેલો હતો. લગભગ વીસ પચીસ વીધાં જમીનમાં આ મોતીબાગનો ફેલાવો હતો. બાગની ચારે બાજુએ લાકડાંનું કમ્પાઉન્ડ કરી લેવામાં આવ્યું હતું. બાગમાંનો બંગલો સરિતાતટ ઉપરજ આવેલો હતો. એ બંગલાને બે માળ હતા. બંગલાની એક બાજુએ નદીનાં પાણી સુધી પગથીયાં બાંધેલાં હતાં. બાગમાં આંબા, જાંબુડો, સીતાફળ, દાદમ વગેરેનાં વૃક્ષો જોવામાં આવતાં હતાં. બંગલાની આસપાસ વિવિધ પ્રકારની સુગંધિત પુષ્પલતાઓ પણ જોવામાં આવતી હતી. ગુલાબ, મોગરો, જાંબ, જુબ, ચંપો ચમેલી વગેરે પુષ્પલતાઓ ઉપર રંગબેરંગી સુગંધિત પુષ્પો પ્રસ્ફુટિત થયેલાં જોવામાં આવતાં હતાં.

અગાઉ જણાવ્યા અનુસાર નર્મદા પાસેથી આ બાગની, બાગમાં રહેતા માળી તેમજ તેના કુટુંબની તથા બંગલાની માહિતી મેળવી લઈ કૃષ્ણલાલ ધણા સમય સુધી વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં પોતાના મકાનમાં એક શેતરંજી ઉપર આડો પડ્યો હતો. નર્મદાએ બંગલામાં જે રુદનસ્વર સાંભળ્યો હતો તે કોઈ ભૂત પ્રેતનોજ સ્વર હોવો જોઈએ એમ કૃષ્ણલાલનું મન કપૂલ કરતું નહોતું. કૃષ્ણલાલ ભૂત પ્રેતના અસ્તિત્વને માનતોજ નહોતો, એમ નથી. ભૂતયોનિ પર તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો; * પરંતુ ખરા મધ્યાહ્નકાળે મોતીબાગ જેવા સ્થળે-કે જ્યાં થોડાં ઘણાં માણસોની વસ્તી છે ત્યાં ભૂતપ્રેતનો રુદનધ્વનિ સંભળાય એ વાત કૃષ્ણલાલને સર્વથા અસંભવિત લાગતી હતી; અર્થાત્ આ ધૂર્ત ચાણક્યે એમજ વિચાર્યું કે, મોતીબાગમાં કોઈ માણસ બંદીવાસ

* દૂર સમયમાંજ અમારા તરફથી પ્રકટ થનારી નવલકથા 'પિશાચિની કે પ્રેમદા ?'માં આ બાબતનું ઘણું વિસ્તૃત અને વિશ્વાસપાત્ર સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

મકાલિક.

ભોગવતું હોવું જોઈએ. જમીનદારોના ગુપ્ત બંગલાઓમાં આવો પ્રકાર બને એમાં કૃષ્ણલાલને કશી નવીનતા જણાતી નહોતી. કેમકે તે પોતે પણ આવી ધુર્તવિદ્યામાં અતિ નિપુણ હતો ! તે વિચારવા લાગ્યો:—

“ત્યારે હવે જે કમનશિષ્ય માણસ મોતીબાગમાં બંદીવાસ ભોગવે છે તે કોણ હોવું જોઈએ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. મોતીબાગ જેવા સ્થળેજ એ માણસને કેમ રાખવામાં આવ્યું છે, તથા જે ઠેકાણે એ માણસને કેદ કરી રાખેલું છે ત્યાં વારંવાર જઈને જમીનદાર મહાશય શા માટે રહે છે ? ત્યારે પછી એક બંદીખાનામાં પડેલું માણસ એક સ્ત્રીજ હોવી જોઈએ કે નહિ ? જમીનદાર મહાશય તો વિલાસી જણાય છે; તેમનું કુટુંબ પણ નથી; તેથી તેઓ કદાચ એકાદ લટકાળી લલનાના યૌવનબાગના માળી બની, એ કુસુમકળીનો ભોગી બ્રમરની માફક આસ્વાદ લેતા હોય તો એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ ગૂઢ રહસ્ય જાણવાન માટે મહારે સત્વર બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ !”

આવા પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને, વસ્ત્રો પહેરી કૃષ્ણલાલ બીજે દિવસે સહવારે ફરવા માટે નીકળી પડ્યો. આજે અન્ય કોઈ સ્થાન તરફ ગમન નહિ કરતાં તેણે મોતીબાગ તરફજ જવા માંડ્યું. અલ્પકાળમાંજ તે બાગની નજીક જઈ પહોંચ્યો; પરંતુ એકદમ તેણે બાગમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. કમ્પાઉન્ડની પાસે બહાર ઉભો રહીને તે બંગલા તરફ લક્ષ્યપૂર્વક જોઈ રહ્યો. બંગલાના ઉપરના બે માળજ તે જોઈ શકતો હતો. એ બંને માળના બારી બારણાં બંધ કરેલાં હતાં—કોઈ પણ મનુષ્યનો ત્યાં નિવાસ હોય એવી કલ્પના સુધ્ધાં ઉપજતી નહોતી.

કૃષ્ણલાલે બંગલા તરફથી સરિતાતટ તરફ દષ્ટિ ફેરવી તો એક ડોશીને તેણે સરિતાના જળમાં ધડો ભરતી જોઈ. કૃષ્ણલાલ એ ડોશીથી ઘણા અંતરે ઉભેલો હોવાથી તે એ ડોશીના સકળ અવયવોનું સ્પષ્ટતાથી દર્શન કરી શકતો નહોતો. ડોશી પાણી ભરીને પાછી ફરતાં પોતાને અહિં ઉભેલો જોઈ કદાચ સંશયાધીન થશે વિચારી કૃષ્ણલાલ એક વૃક્ષના મજબુત થડની પાછળ છુપાઈ ગયો. અલ્પ સમય પશ્ચાત્ ડોશી ધડો ભરી પાછી ફરી અને બાગમાં આવેલા બંગલા પાસે જઈ, કુંચીથી બંગલાના પ્રવેશદ્વારને વાસેલું તાળું ઉઘાડી અંદર ગઈ, તથા તેણે એ પ્રવેશદ્વારને પાછું બંધ કરી દીધું. વૃક્ષના થડની પાછળ છુપાઈ રહીને કૃષ્ણલાલે આ સઘળો પ્રકાર જોયો. પછીથી કૃષ્ણલાલ પણ એ પ્રવેશદ્વાર તરફ જોઈ રહીને એટલામાંજ આમતેમ લટાર મારવા લાગ્યો. થોડા સમયમાંજ એ ડોશી પુનઃ પ્રવેશદ્વાર ઉઘાડી બહાર આવી, અને તેણે

પાછું દાર બંધ કરી તેને તાળું વાસી દીધું. વળી પાછી તે સરિતાના તટ ઉપર જળ ભરવા ગઇ, અને જળ ભરી પુનઃ બંગલાના પ્રવેશદ્વારને ઉઘાડી અંદર ગઇ. આવો પ્રકાર જોઈ કૃષ્ણલાલે હસતાં હસતાં સ્વગત કહ્યું:—“ વાહ ! આ તો મ્હોટું જબરદસ્ત ભૂત જણાય છે ! એને તે કેટલા બધા પાણીની જરૂર પડે છે ? ! ”

આ સમયે ડોશી બંગલામાંથી પુનઃ ખૂદાર આવી નહિ. ત્યાર પછી બંગલાની એક બારોમાંથી ધુમાડો નીકળતો જોઈને કૃષ્ણલાલે સ્વગત કહ્યું:—“ વાહ ! આ ભૂત તો વિચિત્ર જણાય છે ! કાચું અનાજ કદાચ તેને પચતું નહિ હોય તેથી એ રાંધવાની કડાકૂટ કરતું હોય એમ લાગે છે ! ”

ધીમે ધીમે નવ વાગ્યાનો સમય થયો. કૃષ્ણલાલ પણ સાવધાનતાથી પગલાં ભરતો ભરતો બાગના કમ્પાઉન્ડના દરવાજા પાસે ગયો. પછીથી અંદર પ્રવેશ કરી માળીની ઝુંપડી પાસે જે ભાંચ્યો તૂટ્યો કાચીની દોરીનો ખાટલો પડ્યો હતો તેના ઉપર બેઠો. આ સમયે માળી એટલાંજ કામકાજ કરતો બેઠો હતો. ગયા માસમાં જે સમયે માળી પોતાનો માસિક પગાર લેવાને કલ્યાણપુર ગયો હતો એ સમયે ત્યાંના જમીનદારની કચેરીમાં તેણે કૃષ્ણલાલને કામકાજ કરતો જોયો હતો; અર્થાત્ તે તેને જોતાંજ ઓળખી ગયો. માળીએ તરતજ કૃષ્ણલાલ પાસે આવીને નમ્રતાથી તેને પ્રણામ કર્યા.

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતાથી પૂછ્યું:—“ કેમ રે માળી, ખુશીમાં છે ને ? ” માળીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, સરકાર ! ” આમ કહીને તે હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો.

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ વાહ ! ત્હેં બાગને ઘણો સ્વચ્છ રાખ્યો છે ! વારું તમાકુ બમાકુ રાખે છે કે ? ”

“ અરે ! તમાકુ ન હોય એ તે વાત છે ? હમણાં આપને માટે ચલમ તૈયાર કરી લાવું છું ! ”

આમ કહીને માળી સત્વર પોતાની ઝુંપડીમાં ગયો અને ચલમ તૈયાર કરી લાવ્યો. કૃષ્ણલાલે તમાકુનું સેવન કરતાં કરતાં કહ્યું:— “ કેમ રે માળી, બગીચામાંથી ચોકું શાકબાક લાવી આપીશ કે ? હમણાં શાકપાન સિવાય ઘણી અડચણ વેઠવી પડે છે. ”

માળીએ નમ્રતાથી કહ્યું:—“ હા હા—શાક હમણાં લાવી આપું છું. ”

કૃષ્ણલાલ:—કાંઈ ઉતાવળ નથી. હમણાં વાતચિત્ કર્યા પછી તું શાકપાન લઈ આવજો.

માળી:-જેવી આગા.

આમ કહીને માળી જમીન ઉપર ખેડો. પછીથી તે ક્યાંનો રહે-વાસી છે ? કેટલાં વર્ષથી જમીનદાર મહાશયના બગીચામાં કામ કરે છે. તેના કુટુંબમાં કેટલાં તેમજ કોણ કોણ માણસો છે, તેની સ્થિતિ કેવી છે વગેરે માહિતી કૃષ્ણલાલે તેને એક પછી એક પ્રશ્ન પૂછીને મેળવી લીધી. માળી મૂળ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો રહેવાસી હતો. આર પંદર વર્ષથી તે જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી ઉદરનિર્વાહાર્યે આ તરફ આવ્યો હતો. અહિં તેની પત્ની, એક પુત્રી, એક પુત્ર અને સાસુ એટલાં માણસો તેના કુટુંબમાં હતાં. જો કે તે હિંદુસ્તાની હોવા છતાં દશ પંદર વર્ષથી ગુજરાતી લોકોના સહવાસમાં આવેલો હોવાથી ગુજરાતી ભાષા તે ઘણી સહેલાઈથી બોલી શકતો હતો. તેના કુટુંબનાં અન્યાન્ય માણસો પણ ગુજરાતી ભાષાજ બોલતાં હતાં. માળીનું નામ રામગોપાળ હતું.

કૃષ્ણલાલ અને માળી વાતચિત કરતા હતા એવામાં માળીનો પુત્ર હરિગોપાળ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે એક મલિન ચોપણી અને અંગ પર એક ગંજાક પહેરેલું હતું. એ છોકરાને જોઈ કૃષ્ણલાલે માળીને પૂછ્યું:-“રામગોપાળ ! આ તારો કુળદીપક જણાય છે, કેમ ખરું છે ને ? કેમરે છોકરા ! તારું નામ શું છે ?”

છોકરાએ કૃષ્ણલાલ તરફ ટગર ટગર જોઈ રહીને કહ્યું:-“હરિ-ગોપાળ.”

“હરિગોપાળ ? વાહ ! ઘણું સુંદર અને ભક્તિઉત્પાદક નામ છે ! લે, આ એક પૈસો લઈજા. જલેખી લાવીને ખાજે.” આમ કહીને કૃષ્ણલાલે પોતાના ખિસ્સામાંથી એક પૈસો બહાર કાઢી હરિગો-પાળને આપ્યો. હરિગોપાળ પૈસો લઈ આનંદથી નાચતો દૂદતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પોતાના ભાઈને પૈસો મળ્યો છે એવું જાણવામાં આવતાંજ તેની ન્હાની બહેન પણ ત્યાં આવી હાજર થઈ, તથા કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય કૃષ્ણલાલ તરફ હાથ લાંબો કરી તે ઉભી રહી. આવો પ્રકાર જોઈ માળી શરમાઈ ગયો, અને તેણે પુત્રી તરફ એક રોષદર્શક કટાક્ષ દેંક્યો. આ સમયે એ છોકરીની માતા પણ બહાર આવીને છોકરીનો તિરસ્કાર કરી તેનો હાથ પકડી, તેને ઝુપડીમાં ખેંચી જવા લાગી. આથી છોકરીએ ખેંતાળો રાગ કાઢવા માંડ્યો. કૃષ્ણલાલે તેને પણ પૈસો આપીને શાન્ત કરી.

માળી અને કૃષ્ણલાલ ધૂંસપાન કરતા કરતા વાતચિત કરતા હતા. પોતાના સંસાર સંબંધીના સુખદુઃખનું વર્ણન કરતાં કરતાં માળીએ કહ્યું:—“આજકાલ વખત ઘણો ખરાબ આવ્યો છે, સરકાર! ચારે તરફ દ્રવ્યનો દુષ્કાળ જણાય છે. માસિક પગારમાંથી ખરચજ મહા-મુશિબતે નિભાવું છું એટલે પછી પે પૈસો બચાવી તો ક્યાંથી શકાય? આપ જો જમીનદાર મહાશયને ભલામણ કરીને થોડો પગાર વધારી આપવાની કૃપા કરો તો આ ગરીબ માણસ ઉપર આપનો મહાન ઉપકાર થશે. જીવનપર્યંત હું આપનો ઉપકાર ભૂલીશ નહિ.”

માળીને માટે પોતાના અંતરમાં અપાર સહાનુભૂતિ ઉપજી હોય એવો ભાવ દર્શાવીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“એમ કે? ત્યારા હમણાંના પગારમાંથી ત્યારા કુટુંબનું ખર્ચ પણ નભતું નથી કે? તને બહુ દુઃખ વેઠવું પડે છે, કેમ? ત્યારે પછી આટલા દિવસ સુધી આ વાત ત્હે મ્હને કેમ કહી નહિ? લોકો ઘર છોડીને પરદેશમાં બે પૈસા પેદા કરવાના હેતુથીજ નોકરી કરવા જાય છે; નહિ તો મ્હારે તેમજ ત્યારે જન્મભૂમિનો તથા સગાંજાલાનો ત્યાગ કરી નોકરી માટે અહિં સુધી શા માટે આવવું જોઈએ? હું ત્યારો પગાર વધારવા માટે જમીનદાર મહાશયને ખાસ ભલામણ કરીશ. એ માટે હવે તું નિશ્ચિંત રહેજે. વળી જમીનદાર મહાશય અહિં પણ વારંવાર આવે છે; તેથી પ્રસંગાનુસાર જો તેમનું મન પ્રસન્ન જોવામાં આવે તો તું પણ આ વાત તેમને કહેજે!”

“પણ હમણાં તેઓ આ તરફ આવવાના છે કે?” માળીએ પૂછ્યું.

“હા—આવશેજ. હમણાં કામની જંજળ વધારે છે તે થોડી ઘણી ઓછી થશે એટલે તેઓ અહિં આવ્યા સિવાય રહેશે ખરા કે?” આમ કહીને કૃષ્ણલાલે એક વખત બંગલા તરફ જોયું, તથા તત્ક્ષણ દષ્ટિ પાછી ખેંચી લૂંછને તે ગાલમાં ને ગાલમાં હસવા લાગ્યો. આવો પ્રકાર જોઈ માળી સંદિગ્ધભાવથી કૃષ્ણલાલના મ્હોં તરફ જોઈ રહ્યો.

કેટલાક સમયપર્યંત નિસ્તબ્ધ રહ્યા પછી કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“માળી, અહિં એક ડોશી હતી તે કેમ જોવામાં આવતી નથી?”

“હા, તે અહિંજ છે.”

આ ઉત્તર સાંભળી કૃષ્ણલાલે માળી તરફ જોઈ રહી ખુસ્તી રીતે હસવા માંડ્યું. પછીથી તેણે પૂછ્યું:—“માળી, એ ડોશી ત્યારી શી સગી થાય છે?”

“ જી-એ મહારી સાસુ થાય છે; પરંતુ મહારી સ્ત્રીની તે માતા નહિ પણ કાકી છે. ”

“ એમ કે ? માળી તું ઘણો નિમકહલાલ નોકર છે, એવી મહારી પાકી ખાત્રી છે. જો ત્હારા કલ્યાણ તરફ નહિ જોવામાં આવે તો કોના કલ્યાણ તરફ જોવામાં આવશે ? હું જમીનદાર મહાશયને બલામણ કરી ત્હારો પગાર જરૂર વધારાવીશ. તું તદ્દન બેદરિગ રહે ! પરંતુ જોજો સ્વપ્નમાં પણ કદિ ભૂલથી માલિકની સાથે નિમકહરામી કરીશ નહિ, સમજ્યો કે ? ”

“ કદિ નહિ,—આ જીવમાં જીવ છે ત્યાં સુધી હું વફાદારજ રહીશ. વફાદારીજ મનુષ્યજાતિનું સર્વોત્તમ ગુણ છે. ” આમ કહીને માળી વિશેષ કેતુહલપૂર્ણ દૃષ્ટિથી કૃષ્ણલાલ તરફ જોઈ રહ્યો.

“ ઠીક છે—ત્યારે હું હવે વિદાય થઉં છું. મહારે માટે થોડું શાક લઈ આવ. ”

કૃષ્ણલાલની આજ્ઞા પ્રમાણે માળી સત્વર શાક લઈ આવ્યો. પછી તેણે કહ્યું:—“ સરકાર ! તમે આ શાક ખાંધી જશો શામાં ? ”

“ ત્હારા ઘરમાંથીજ એક કડકો લાવીને તેમાં ખાંધી આપી. એક બે દિવસમાં હું પુનઃ અત્રે આવી ત્હારો કડકો પાછો આપી જઈશ. ” કૃષ્ણલાલે બાગમાં પુનઃ આવવાના ઉદ્દેશથી ચુકિત વાપરી.

માળી પોતાની ઝૂંપડીમાં જઈ એક કડકો શોધી લાવ્યો, અને તેણે તેમાં શાક ખાંધી પોટલી કૃષ્ણલાલને સ્વાધીન કરી. જતાં જતાં કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ ઠીક, ત્યારે હું જઈ છું. હં, પણ એક વાત હું તને કહેવી ભૂલી ગયો છું; પરંતુ એ વાત કોઈને કાને જવી જોઈએ નહિ, સમજ્યો ? જો કે હું ત્હારો પગાર વધારવાની જમીનદાર મહાશયને ખાસ બલામણ કરીશ; પરંતુ તેઓ કદાચ મહારી વિનંતિ પ્રત્યે લક્ષ્ય નહિ આપે તો પણ હું તને વધારે પગારવાળી ખીજ સારી નોકરી અન્ય કોઈ સ્થળે અપાવીશ. ગરીબ માણસો ઉપર યથાશક્તિ ઉપકાર કરવો એ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. ”

“ ખીજે કયે સ્થળે મળે નોકરી અપાવશો ? ” માળીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ હું પહેલાં જો જમીનદારને ત્યાં નોકરી કરતો હતો તેમને એક વિશ્વાસપાત્ર માળીની જરૂર છે ! ઘણા દિવસોથી તેઓ એકાદ પરદેશી માળીને શોધે છે. પરદેશી માણસોજ આજકાલ વિશ્વાસપાત્ર નિવડે છે, અને પરિચિત માણસો નિમકહરામી કરે છે ! હમણાં એવો એક માળી મેળવી આપવાનું તેમણે મળે લખી જણાવ્યું

સત્તર છે ! તેઓ તને ઓછામાં ઓછો પંદર રૂપિયાનો માસિક પગાર આપશે ! ”

માળીએ કાંઈક અધીરતાથી પૂછ્યું:—“ એ ઠેકાણું અહિંથી કેટલે દૂર છે ? ”

“ કાંઈ બહુ દૂર નથી. એ જમીનદારને ત્યાં મહારો ભાઈજી મુખ્ય કારભારી છે. વળી તહારા કામથી જો તેઓ ખુશી થશે તો તું તહારા દરિદ્રતાપૂર્ણ દિવસોનો અંતજ આવ્યો સમજજો. ”

માળીએ અલ્પકાળ પર્યંત વિચાર કરીને કહ્યું:—“ પ્રથમ આપ આપણા આ જમીનદાર મહાશયનેજ ખાસ ભલામણ કરી જુઓ. જો તેઓ દયા લાવી મહારો પગાર થોડો ઘણો પણ વધારશે તો આ નોકરી છોડવાનો મહારો વિચાર નથી. ઘેરેઘેર હાંદલાં ફેાડવાથી સારું પરિણામ આવતું નથી ! આમ છતાં જો મહારા દુર્દેવે આ જમીનદાર મહાશય દયા લાવી મહારો પગાર નહિ વધારે તો પછી આપ જો ઠેકાણે નોકરી અપાવવાનું કહો છો તે ઠેકાણે હું જઈશ. ”

“ વારું, હું મહારાથી બનતી સઘળી ખટપટ કરીશ. ” આમ કહીને પુનઃ માળી પાસેથી રજા લઈ કૃષ્ણલાલ કલ્યાણપુર તરફ રવાના થયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

સ્ત્રીચરિત્ર.

સ્ત્રીયશ્ચરિત્રં પુરુષસ્ય ભાગ્યં ।

દેવો ન જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ॥

ખીજે દિવસે રહાંજે કૃષ્ણલાલ પાછો રામપ્રસાદ પાસે ગયો. રામપ્રસાદે પૂછ્યું:—“ કેમ કૃષ્ણલાલ ! કાલેજ સોનાપુર જાઓ છો કે ? ”

કૃષ્ણલાલ:—જી હા, કાલે પ્રભાતકાળે અહિંથી વિદાય થવાનો વિચાર રાખ્યો છે. ”

“ ગાડી બાડીનો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો છે ? ”

“ સાથે થોડો સરસામાન લઈ જવાનો હોવાથી એક બળદગાડી લઈ જવાનો છું. ”

“ ઠીક ત્યારે, તમારો સરસામાન બળદગાડીમાં રવાના કરી દો; પરંતુ તમે બળદગાડીમાં બેસીને ન જશો. તમે એ તાલુકાના કારભારી થઈને જાઓ છો; માટે તમારે ઘોડેસ્વાર થઈને જવું જોઈએ. મહારો

ઘોડો તમે લઇ જાઓ, અને ત્યાં જઇ પહોંચ્યા પછી નોકર સાથે ઘોડો અહિં પાછો રવાના કરજો. ”

“ જોવી આપની આજ્ઞા. ”

ઘોડા સમય પછી રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ ગઇ કાલે મહેં તમને પેલી એક વિધવા યુવતીની વાત કહી હતીને ? ”

“ જી હા. ”

“ હમણાં એકદમ રામજીને બોલાવીને કાંઇ કહેવાની જરૂર નથી; છતાં તમે તેના પ્રત્યે નજર રાખજો. જો એ થાણામાં જતો બેવામાં આવે તો તરતજ મહેંને ખબર પહોંચાડજો. ”

“ વારું, જી. ”

“ એ વિધવા યુવતીએ ઘણા સમયથી ગૃહત્યાગ કર્યો છે. તેથી જો રામજીને પોલિસનો આશ્રય લેવો હોત તો તેણે ક્યારેનાય લીધો હોત. તેની વિષય-સંપત્તિ પચાવી પાડવાના હેતુથીજ તેણે પોલિસનો આશ્રય નહિ લીધો હોય, હમણાં એ વાત આપણે ઉપાડવાની કાંઇ જરૂર નથી. ”

“ જોવી આજ્ઞા. ”

“ પછીથી જો કોઇ કાર્ય કરવાની જરૂર હશે તો હું તમને જણાવીશ. વચ્ચે વચ્ચે તમે અહિં આવીને મહેંને સઘળા સમાચાર જણાવી જાઓ. અઠવાડીયામાં એકાદ વખત અહિં આવી જવાને ભૂલશો નહિ. ”

“ અવશ્ય આવીશ. ”

“ ઠીક ત્યારે હવે જાઓ. ”

કૃષ્ણલાલ રામપ્રસાદના ચરણોમાં પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો. બહાર નીકળી, અધિકારમાં તે ધીમે ધીમે પોતાના મકાન તરફ જવા લાગ્યો. તેના અંતરમાં આનંદ સમાતો નહોતો. એવામાં એક સફેદ ગવન પહેરીને એક સ્ત્રીને તેણે પોતાના તરફ આવતી જોઇ. એને જોતાંજ કૃષ્ણલાલનો જીવ ગભરાઇ ગયો. તેણે દોટ મૂકવાનો વિચાર કર્યો—નિશ્ચય એ પિશાચિનીજ છે ! પરંતુ ભયથી કૃષ્ણલાલના પગ સ્થિર થઇ ગયેલા હોવાથી તે દોડી શક્યો નહિ. એટલામાં એ સ્ત્રીમૂર્તિએ સહજ વધારે આગળ આવીને ભયસૂચક સ્વરે પુછ્યું:—“ કોણ છે ? ”

કૃષ્ણલાલના દેહમાં પ્રાણ આવ્યો. આ કંઠસ્વરને તે નર્મદાના કંઠ-સ્વર તરીકે પિછાની શક્યો. તેણે તેની પાસે જઇને કહ્યું:—“ કોણ નર્મદા કે ? ”

નર્મદા:—આટલી રાત્રે ક્યાં ગયા હતા ?

કૃષ્ણલાલ:-હજી તો હમણાજ રાત પડી છે; તું ક્યાંથી આવે છે ? નર્મદાએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા સિવાય કહ્યું:-“ વારું, તમે કાલે સ્હવારે સોનાપુર જાઓ છો કે ? ”

“ હા, આ વાત તને કોણે કહી ? ”

“ મહને કોણ કહે ! મહને કહ્યા કર્યા વગર તમારો અહિંથી ચાલ્યા જવાનો વિચાર હતો, કેમ ? ”

કૃષ્ણલાલ સમજી ગયો કે, નર્મદા તેના ઉપર ગુસ્સે ભરાઈ છે. તેણે વિચાર્યું કે, નર્મદા કદાચ તેના મકાન તરફજ ગઈ હશે. બારણાને વાસેલું જોઈ તે પાછી આવતી હશે. આથી તેણે કહ્યું:-“ તને મળવાના હેતુથી તો હું તને શોધતો કર્યા કરું છું; નહિ તો આવા અધકારમાં હું આમ શા માટે ભટકયા કરું ? ”

“ ત્યારે શું તમે મહને શોધતા હતા ? ” નર્મદાએ પ્રસન્નતાસૂચક સ્વરે કહ્યું.

કૃષ્ણલાલે નમ્રસ્વરે કહ્યું:-“ તને નહિ તો કોને શોધતો હતો ? આ ત્રિભુવનમાં ત્હારા સિવાય બીજું કોણ મ્હારું આત્મીય છે ? ચાલ, મ્હારી સાથે ચાલ-આજે તને ઘણી હકીકત કહેવાની છે-”

આમ કહીને કૃષ્ણલાલ આગળ ચાલવા લાગ્યો. નર્મદા પણ તેની પાછળ પાછળ જવા લાગી.

પોતાના મકાનમાં જઈ, દીવો સળગાવી, મકાનનું બારણું બંધ કરીને કૃષ્ણલાલ એક શેતરંજી ઉપર બેઠો, તથા નર્મદાને તેણે પોતાની પાસે બેસવાને કહ્યું. નર્મદા શેતરંજીની નીચે બેઠી. પછીથી તેણે કહ્યું:-“તમે હવે મ્હારાથી જૂદાઈ રાખો છો ! તમે કેવા માણસ છો તે હવે હું સારી રીતે સમજી શકી છું. તમે સોનાપુર તાલુકાના કારભારી થયા છો, કેમ ? ”

કૃષ્ણલાલ:-એ તો બે માસને માટે હંગામી નિમણૂક થયેલી છે.

નર્મદા:-હવે તમે મ્હોંટા માણસ થઈ ગયા છો તેથી આ ગરીબ દાસી તમને ક્યાંથી યાદ આવે ?

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“હું ક્યાં મ્હોંટો માણસ થઈ ગયો છું ? તું બ્યારે મ્હારી સાથે પુનર્વિવાહ કરે ત્યારેજ હું મ્હોંટો માણસ થયેલો ગણાઉં ! પરંતુ ત્હારા અંતરમાં તો દયા જણાતી નથી ! ”

નર્મદાએ કહ્યું:-“દયા કેટલી જણાવવી જોઈએ ? મ્હેં તમને તે દિવસે શું કહ્યું હતું એ યાદ છે ? હું સ્ત્રીજાતિ છું; છતાં મ્હેં નિર્લજતાથી તે દિવસે “હું તમારી સાથે પુનર્વિવાહ કરવાને રાજી છું”

એમ નહોતું કહ્યું કે? વળી તમે એક દિવસે કોઈ એકાંત સ્થળે બેસીને શાન્તિથી સધળો બંદોબસ્ત કરવાનું આશ્વાસન મળે નહોતું આપ્યું કે? આમ છતાં તમે મળે કહ્યા કર્યા સિવાય આવતી કાલે અહિંથી ચાલ્યા જવાના હતા એ શું સારું કહેવાય કે? ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“વાહવાહ! નર્મદા! તું પણ ધણી ચાલાક જણાય છે! આનેજ સ્ત્રીચરિત્ર કહે છે. નર્મદા! સાચેસાચું કહે જોઈએ કે તે દિવસ પછી તું એક પણ વખતે આ તરફ ભૂલ્યે ચુક્યે આવી હતી કે? આપણે બંનેએ બેસી સધળો નિશ્ચય કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો ને? હું અહિં દરરોજ સંધ્યાકાળે ત્હારી રાહ જોઈને બેસી રહેતો હતો; પરંતુ તું આવતીજ નહોતી. આમ છતાં તું મહારા ઉપર સધળો દોષ મૂકે છે એ વ્યાજબી છે કે? વાહવાહ! તું પણ ધણી ઉસ્તાદ છે!”

કૃષ્ણલાલનાં આ વચનો સાંભળી નર્મદા નમ્ર થઈ ગઈ. કૃષ્ણલાલ કહે છે તે ખરું હોય સધળો દોષ પોતાનોજ છે એવો વિચાર તેના અંતરમાં ઉપજતાંજ તે નમ્ર બની ગઈ. કૃષ્ણલાલ કારભારી બનીને સોનાપુર જાય છે, એવી હકીકત આજે તેના સાંભળવામાં આવતાંજ તે ક્રોધથી સળગી ઉઠી હતી, ‘હું ત્હારી સાથે પુનર્વિવાહ કરું છું- પુનર્વિવાહ શાસ્ત્ર સંમત છે.’ એવું આશ્વાસન આપીને કૃષ્ણલાલે પોતાને ઠગી છે એમ તેને લાગ્યું હતું. આથી ક્રોધના આવેશમાંજ રાત્રિના અંધકારમાં ગુપચૂપ તે કૃષ્ણલાલને મળવા આવી હતી.

નર્મદાને શાન્ત જોઈને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“કેમ નર્મદા! આટલા દિવસ સુધી તું આ તરફ બિલકુલ દેખાઈજ નહિ? તે દિવસે રસોઈ બનાવી મળે જમાડી ‘અવકાશ મળતાં ફરીથી આવીશ.’ એવું કહીને તું ચાલી ગઈ તે પાછું આજે ત્હારું મ્હોં મળે બતાવે છે કે? વાહ રે વાહ!”

અત્યાર સુધીમાં નર્મદા ધણી શાન્ત થઈ ગઈ હતી. તેણે કહ્યું:- “હું તમારી પાસે સહેલાઈથી કેવી રીતે આવી શકું તે કહો જોઈએ? હું વિધવા છું અને તમે વિધુર છો તેથી આપણે બે એકાંતમાં મળીએ છીએ એવું કોઈ જાણી જાય તો તે આપણા વર્તન માટે કેવી ધારણા બાંધે તેનો વિચાર કરી જીવે. મહારે ધણીજ સાવધાનતાથી અહિં આવવું પડે છે!”

“હું તો એમજ સમજ્યો હતો કે, મહારી સાથે પુનર્વિવાહ કરવાને તું મનમાં ને મનમાં નારાજ હોયશ તેથી મહારી પાસે આવતી નથી.”

“ નારાજ તો તમે છો; તેથીજ આવતી કાલે મ્હારો ત્યાગ કરી સોનાપુર ચાલ્યા જવાના છો. તમે અહિંથી ચાલ્યા જશે એટલે પછી લગ્ન મુદૂર્ત, લગ્નની વ્યવસ્થા વગેરે કોણ નક્કી કરશે ? ”

“બધુંય ધીમે ધીમે થશે. ઉતાવળે કાંઈ આંખા પાકતા નથી ! ”

“ના ના—તમે મ્હને છેતરવાની ઇચ્છા રાખો છો ! ”

કૃષ્ણલાલે શાન્ત સ્વરે કહ્યું:—“ મ્હારે તને શા માટે છેતરવી જોઈએ, નર્મદા ? સ્ત્રીજાતિ અવિશ્વાસુ હોય છે ! તેમનામાં સહજ પણ વિશ્વાસ હોતો નથી. ”

નર્મદાએ કહ્યું:—“ ત્યારે જો મ્હારી સાથે લગ્ન કરવાનો તમારો નિશ્ચય હોય તો સધળું સત્વર નક્કી કરી નાખો, અને જો મ્હારી સાથે લગ્ન કરવાને તમે નારાજ હો તો મ્હને એમ સ્પષ્ટ કહી દો. હવે મ્હારું મન અહિં ગોઠવું નથી. હું મ્હારે અન્ય કોઈ સ્થળે ચાલી જઈશ. ”

નર્મદાનાં વચનો સાંભળી કૃષ્ણલાલ વિચારવા લાગ્યો:—“ તે દિવસે મ્હેં હિસાબ ગણી જોયો હતો તે ઉપરથી આ રાંડની પાસે લગભગ ૨૫૦ રૂપિયા હોવા જોઈએ. કદાચ તેથી વધારે રકમ પાસે હોય ! સ્ત્રીજાતિની ચતુરાઈને સાક્ષાત બ્રહ્મા પણ સમજી શકતા નથી તો મ્હારા જેવો પામરપ્રાણી કોણ માત્ર ? જો એ વાત હું એને ખુલ્લી રીતે પૂછીશ તો એ અવશ્ય મ્હારા ઉપર વહેમાશે—માટે નહિ પૂછવામાંજ કલ્યાણ છે. ”

નર્મદા તરફ સ્થિરદૃષ્ટિથી જોઈ રહી, અત્યંત ગંભીરમુદ્રાથી કૃષ્ણલાલે કહેવા માંડ્યું:—“નર્મદા ! જ્યારે તું પુનર્વિવાહ કરવાને આજે તૈયાર હોય તો કાલ સુધી હું ધીરજ ધારણ કરી શકું તેમ નથી એ તું ક્યાં જાણતી નથી ? મ્હારા તરફથી આ ઢીલ કેમ થાય છે તેનું કારણ તું જાણે છે ? ત્હારી સાથે મ્હારો વિધવાવિવાહ થવાનો છે—સધવા વિવાહ નહિ ! આજકાલ વિધવાવિવાહમાં કેટલાં સંકટો ઉપસ્થિત થાય છે તેની તને માહિતી છે કે પુનર્વિવાહની વિધિ તું સરળ અને સાહજિક સમજે છે ? જો એકાદ કુમારિકાનું લગ્ન હોય છે તો તો, મંગળાષ્ટકો ગાઈ વધૂવરના મસ્તક ઉપર થોડા અક્ષત નાખી બે ચાર મંત્ર બોલવામાં આવે છે એટલે સકળ ક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ જાય છે. વિધવાવિવાહના મંત્રો આવડતા હોય એવા હોંશિયાર પુરોહિત આવા ગામડા ગામમાં ક્યાંથી મળી આવે ? મુંબાઈ સિવાય અન્ય કોઈ સ્થળે એવા મહાવિદ્વાન સુધારક પુરોહિત મળી આવે તેમ નથી ! આથી આપણે મુંબાઈ જઈને પુનર્વિવાહ કરવો જોઈએ.

ત્યાં જમને થોડો સમય રહેવું જોઈએ. હવે મુખાઈમાં રહેવાને માટે જગ્યાનું બાંહેજ કેટલું બધું આપવું પડે તેનો તને કાંઈ ખ્યાલ છે ? હમણાં મહારી પાસે માત્ર સાઠ રૂપિયા છે, એમાંથી આ સઘળું ખર્ચ નભી શકે તેમ નથીજ ! ખીજી વિશેષ રકમ કોઈપણ ઠેકાણેથી મેળવવી જોઈએ—ત્યારેજ આપણું લગ્ન થઈ શકે ! હું એ સંબંધીની ચિંતામાંજ હતો એવામાં ઇશ્વરકૃપાથી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો એક ઉપાય મહારા હાથમાં આવેલો હોવાથી મહારી ચિંતા દૂર થઈ છે. ”

નર્મદાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—“ એવો તે શો ઉપાય તમારા હાથમાં આવ્યો છે ? મહને કહો તો ખરા ? ”

કૃષ્ણલાલે સહજ વિચાર કરીને કહ્યું:—“ એક મહાન સાધુ પુરુષનું હું દર્શન કરી શક્યો છું. થોડી ધણી રકમ મેળવી શકું એવી એક યુક્તિ દયાભાવે તેમણે મહને દર્શાવી છે. ”

આ ઉત્તર સાંભળવામાં આવતાં નર્મદાની જાણસા તેમજ કુતુહલ ધણું વધી ગયાં ! તેણે અતિ નમ્રસ્વરે કહ્યું:—“ શી યુક્તિ ? મહને કહો જોઈએ ? ”

મંબીરતાથી કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ સ્ત્રીજાતિને કોઈ પોતાના અંતરની વાર્તા કહેતું નથી. જેવી રીતે બિલાડીના પેટમાં ખીર ટકતી નથી તેવીજ રીતે સ્ત્રીના મનમાં વાત ટકતી નથી ! ”

“ ના ના—હું તમારા ગળાના સોગન ખાઈને કહું છું કે, હું એ શુભવાર્તા કોઈને કહીશ નહિ. હું તમારા પગોમાં પડું છું—એ વાત મહને કહો. ”

અંતે કૃષ્ણલાલે મૃદુસ્વરે ધીમે ધીમે કહેવા માંડ્યું:—“ કાલે આખો દિવસ ઘરમાં બેસી રહીને હું છોક કંટાળી ગયો; તેથી ફરતો ફરતો નદીના કિનારા પર જઈ પહોંચ્યો. થોડે દૂર આગળ જતાં એક પીપળાના વિશાળ વૃક્ષ નીચે એક સળગતી ધુણીની પાસે મહેં એક વૈરાગીને બેઠેલા જોયા. તેમના મસ્તક ઉપર મ્હોટી જટા હતી. લિંબુના જેવી આકર્ષક તો તેની કાન્તિ હતી ! રેલ્વેના સિગનલ જેવાં નેત્રા હતાં ! છાતી નદીના પટ જેટલી પહોળી હતી ! આખા અંગ ઉપર તેમણે વિભૂતિ ઝોળેલી હતી. કંઠમાં રુદ્રાક્ષની માળા જૂલી રહી હતી. તેમની પાસે એક દેશી દારૂની બાટલી પડેલી હોઈ વચ્ચે વચ્ચે તે મધપાન કરતા હતા અને દેવીના નામનો ઉચ્ચાર કરતા હતા. એ વૈરાગી પાસે જઈ, બંને હાથ જોડીને હું સ્થિરતાથી ઉભો રહ્યો. મહને જોઈને તેમણે કહ્યું:—“ તેરાં મુખ અયસા મલિન કયું હય ? ” મહેં ઉચર

આપ્યો:—‘ મહાત્મન! હું ધણેજ ગરીબ છું. લગ્ન કરવાની મહારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે; પરંતુ પાસે એક કોડી પણ નહિ હોવાથી હું સ્ત્રી-સુખથી વંચિત રહું છું. પૈસા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, સ્ત્રીના સહવાસનું તેમજ સંભોગનું સુખ ભોગવવું એ ચિંતાથીજ મહારું મ્હેં આપને મલિન જણાય છે !’ મહારો આ ઉત્તર સાંભળી એ સાધુમહાત્માએ સ્મિત હાસ્ય કર્યું. પછી તેમણે કહ્યું:—‘ ત્યારે કેટલા રૂપિયા જોઈએ છીએ ?’ મ્હેં ઉત્તર આપ્યો:—‘ જો બસો ત્રણસો રૂપિયા મ્હને મળે તો મહારું લક્ષ્ય થઈ જાય.’ આ ઉત્તર સાંભળી મહાત્માએ પૂછ્યું:—‘ હમણાં ત્યારી પાસે કેટલા રૂપિયા છે ?’ મ્હેં ઉત્તર આપ્યો:—‘ ઓછામાં ઓછા પચાસ ને વધારેમાં વધારે સાઠ રૂપિયા હશે ! હું ગરીબ માણસ છું તેથી મહારી પાસે વધારે રૂપિયા ક્યાંથી હોઈ શકે ?’ મહાત્માએ કહ્યું:—‘ ઠીક, તું ફિકર કરીશ નહિ. હું તને એક મંત્ર શિખવાડી દઈશ— મંત્રનાં જોરથી ત્યારા એક એક રૂપિયાના પાંચ પાંચ રૂપિયા થઈ જશે !’ મ્હેં ઉત્સુકતાથી કહ્યું:—‘ ત્યારે મહાત્મન! આ ગરીબને એ મંત્ર શિખવાડો.’ તેમણે હસીને કહ્યું:—‘ જા, નદીમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ આવ.’ હું જલદીથી જઈને નદીના શીતળ જળમાં બે ચાર રૂપકીઓ મારી આવ્યો, તથા ભીંજાયેલું ઘોતીડું પહેરીનેજ એ સાધુ-મહાત્માની પાસે બેઠો. પછીથી તેમણે કહ્યું:—‘ જો, હું જે કાંઈ કહું છું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ. ત્યારી પાસે જેટલા રૂપિયા હોય તેટલા બધા તું એક લાકડાની પેટીમાં મૂકજે, અને એ પેટી બંધ કરી દેજે, પછીથી કાળી ચૈદશની રાત્રે તું કોઈ વિધવા સ્ત્રીને, તેના દાંતથી લીમડાના ઝાડની થોડી ખાલ ઉખેડી લાવવાનું કહેજે. એ છાલને તું લાલ કપડામાં બાંધી દઈ પેટીમાં મૂકી દેજે. પછી પેટીને તાળું વાસી કુંચી એ સ્ત્રીને આપી દેજે. પછીથી હું જે મંત્ર શિખવાડું છું તે મંત્રનો પેટી ઉપર મધ્યરાત્રે એકસોઆઠ વખત જપ કરજે. એક મહિના પછી પાછી જ્યારે કાળી ચૈદશની રાત્રિ આવે ત્યારે એ સ્ત્રીને બોલાવી એની પાસેજ પેટી ઉઘડાવજે; એટલે તને ત્યારા રૂપિયા પાંચઘણા થઈ ગયેલા, માલૂમ પડશે !’ આમ કહીને તેમણે મહારા કાનમાં એ મંત્ર કહ્યો. મંત્ર કાંઈ મોટો નથી. માત્ર ત્રણજ અક્ષરો છે ! ”

નર્મદા માલ ઉપર હાથ મૂકી તદ્દન શાન્તિથી કૃષ્ણલાલનું બા-પણ સાંભળતી હતી. તે એટલા બધા આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ હતી કે, કૃષ્ણલાલનું બાપણ પૂર્ણ થયું તો પણ તે એકે અક્ષર ઉચ્ચારી શકી

નહિ ! ઘણા સમય પશ્ચાત્ મૌનનો ભંગ કરી નર્મદાએ કહ્યું:—“ શું તમે કહો છો તે તદ્દન ખરું હશે ? ”

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા કરી જોયા સિવાય તેના સત્યાસત્ય માટે શો નિર્ણય કરી શકાય ? એ સાધુ મહાત્માએ મ્હને જે ઉપાય દર્શાવ્યો છે તે ઉપાય હું અવશ્ય અજમાવી જોનાર છું. રૂપિયા પાંચઘણા થશે તો ઠીક છે, નહિ તો જોટલા હશે તેટલા તો કાંઈ ગૂમ થઈ જવાના નથી ને ? પછી એ ઉપાય અજમાવી જોવાને શી હરકત છે ? ”

“ એ ઉપાય તમે ક્યારે અજમાવી જોવાના છો ? ”

ક્ષણપર્યંત વિચારમગ્ન રહીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ એનોજ હું વિચાર કરું છું ! મ્હારી બે મહિના માટે સોનાપુરના કારભારી તરીકે એકિઠંગ નિમણૂક થઈ છે. ત્યાંની નોકરીની મુદત પૂરી થયા પછી એક મહિનાની રજા લઈ હું મ્હારા ગામમાં જઈશ. ત્યાં મ્હારી એક વિધવા માશી છે. કાળી ચૌદશને દિવસે હું તેમની માર્ગત લીમડાની છાલ મંગાવીશ; પરંતુ એ માશી વૃદ્ધ હોવાથી તેમના સઘળા દાંત પડી ગયા છે એજ મ્હોટી ચિંતા છે. આ કાર્ય છુપી રીતે કરવાને માટે મ્હને મ્હારું કોઈ આત્મીય માણસ મળવું જોઈએ ને ? વળી વિધવા સ્ત્રી સિવાય અન્ય કોઈ સ્ત્રીની સહાયતાથી આ કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી. ”

“ આવતી કાળી ચૌદશને દિવસે આ ઉપાય અહિંજ અજમાવો. ” એમ નર્મદા કહ્યા સિવાય રહેશે નહિ એવી કૃષ્ણલાલને ચોક્કસ ખાત્રી હતી. મહાત્માએ શિખવેલા મંત્રનું કેવું પરિણામ આવશે એ જાણવાને માટે તેના મનમાં કેટલી બધી જાણસા અને ઉત્સુકતા હતી એ તેના આતુર કંઠસ્વર ઉપરથી સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ હતું.

અંતે કૃષ્ણલાલની કલ્પના ખરી ઠરી. તરતજ નર્મદાએ અત્યંત ઉત્કંઠાથી કહ્યું:—“ જુઓ, કાળી ચૌદશને કાંઈ હવે ઝાઝો વિલંબ નથી. એ દિવસે રાત્રે તમે સોનાપુરથી અત્રે આવી શકો તેમ છો. વિના કારણ આવો મહત્વનો ઉપાય અજમાવામાં બે ત્રણ માસનો વિલંબ કરવાની શી જરૂર છે ? જો મહાત્માનું કહેવું ખરું પડશે તો આપણું ઉભયનું કલ્યાણ થશે. ”

કૃષ્ણલાલ પોતાના મનમાં હસ્યો; પરંતુ નર્મદાને તેણે વિચાર-મગ્ન મુખમુદ્રા દર્શાવીને કહ્યું:—“ ધાર કે, હું કાળી ચૌદશને દિવસે સોનાપુરથી અત્રે તો આવી શકું; પરંતુ મહાત્માએ જણાવી છે એવી વિધવા મેળવવાની ઉપાધિ છે ને ? વળી અજાણી વિધવાની આ કાર્યમાં

સહાયતા લઈ સકાય તેમ નથી—ઓળખિતી અને વિશ્વાસપાત્ર વિધવાની આવશ્યકતા છે ? ”

નર્મદાએ તત્કાળ કહ્યું:—“પણ એટલા માટે તમે આમ વિચારમાં કેમ પડી જાઓ છો ? હું એ કાર્યમાં ઉપયોગી નહિ થઈ શકું કે ? હું મહારા દાંતથી લીમડાના થડની છાલ ઉમેડી લાવી શકીશ. એમાં તે શું મ્હોટું કામ છે ? ! ”

નર્મદાનો ઉત્તર સાંભળી અપાર આનંદ પ્રદર્શિત કરીને કૃતસતા-સૂચક સ્વરે કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“વાહરે વાહ ! જો તુંજ એ કામ કરવાને રાજી હોય તો પછી મ્હને શી ચિંતા છે ? આજે સાતમ થઈ, હવે ચૌદશને માત્ર સાતજ દિવસ બાકી છે. તું જો મહારા કાર્યમાં મ્હને સહાયતા કરવાનું વચન આપતી હોય તો હું ચૌદશને દિવસે રાત્રે અહિં અવશ્ય આવું ? ”

“ હ્યો, હું વચન આપું છું. એ માટે તમે તદ્દન નિશ્ચિંત રહો. અહિં તમે ચૌદશને દિવસે ક્યારે આવશો ? ” નર્મદાએ પોતાનો જમણો હાથ કૃષ્ણલાલના હાથમાં આપીને કહ્યું.

“ અહિંથી સોનાપુર માત્ર ત્રણ ગાઉ દૂર છે. કામકાજ પૂર્ણ કરી, સહજ દિવસ હશે ને હું ત્યાંથી નીકળીશ તો આઠેક વાગ્યાના અરસામાં અહિં આવી પહોંચીશ. ”

“ ઠીક છે, ત્યારે હું પણ તે દિવસે એ સમયે ગુપચૂપ અહિં આવીશ. લીમડાનાં ઝાડ આટલામાં પુષ્કળ છે. હ્યો હવે મ્હને રળ આપો. મ્હને આવ્યાને ઘણો વખત થઈ ગયો છે. ”

“ વાહ ! આટલીજ વારમાં જતી રહીશ કે, નર્મદા ? બેસને; થોડો વખત ત્હારી પાસે બેસી બે ઘડી અંતરની વાત કરતાં જીવને આનંદ થાય છે. જો દયાળુ દેવ દયા કરશે ને આ ઉપાયથી રૂપિયા પાંચઘણા થઈ જશે, તો તરતજ મુંબાઈ જઈ આપણે પુનર્લગ્ન કરી નાખીશું. ”

આવી રીતે થોડા સમય સુધી વાતચિત કર્યા પછી નર્મદા ઉઠી ઉભી થઈ, તથા તેણે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—“ ચૌદશને દિવસે રાત્રે આઠ વાગ્યે જરૂર આવશો ને ? ”

“ હા હા—અવશ્ય આવીશ—તું ભૂલીશ નહિ એટલે કામ ફત્તેહ ! ”

“ હું નહિજ ભૂલું ! આમ કહીને નર્મદા ચાલી ગઈ. ”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સાવધાન મનુષ્યનો નાશ થતો નથી.

ખીજે દિવસે નવ વાગ્યાના સુમારે કૃષ્ણલાલે સોનાપુર જઈ પહોંચીને ગોવિંદરામ કારભારી પાસેથી કામકાજના સઘળા કાગળ પત્રો તથા સિલ્લક સંભાળી લીધી. ખીજે દિવસે સહવારે ગોવિંદરામ વિદાય થઈ ગયો.

આ નવી જગ્યાએ આવીને આપણો કૃષ્ણલાલ મહાન ધર્માત્મા બની ગયો. હજમને બોલાવી માથું સાફ કરી નખાવ્યું. કામકાજ કરી રહ્યા પછી હાથમાં હરિનામની માળા લઈ તેણે રામનામનો ઉચ્ચાર કરવા માંડ્યો. બ્રાહ્મણનું દર્શન થતાંજ તે તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા લાગ્યો ! સાધુ સંન્યાસીની મુલાકાત થતાં તરતજ તે તેમના આહાર વિહારની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો !! સઘળા ન્હાની ઉંમરની સ્ત્રીઓને ‘બહેન’ અને મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને ‘માજી’ કહીને બોલાવવા લાગ્યો. કોઈ લુચ્ચા માણસે અન્યાયથી મેળવેલા દ્રવ્યને તે ગાયના લોહીની કિંવા બ્રાહ્મણના લોહીની ઉપમા ઘણા આવેગથી આપવા લાગ્યો. ગરીબ તેમજ દુઃખી માણસો પોતાનાં સંતાનો છે એમ તે સર્વત્ર કહેવા લાગ્યો. કૃષ્ણલાલની આવી આવી સુક્તિઓથી અલ્પકાળમાંજ સોનાપુરમાં તે એક મહાન ધાર્મિક પુરુષ તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયો. તેની દયાધર્મશીલ વૃત્તિ જોઈને સકળ માણસો તટસ્થ બની ગયાં.

આવી રીતે એક અઠવાડિડ વીતી ગયું; તેથી તરતજ કૃષ્ણલાલ પોતાના માલિકને મળવા માટે ગયો. એક એકાન્ત ઓરડામાં જમીન-દાર રામપ્રસાદ બેઠો હતો. ત્યાં તેણે કૃષ્ણલાલને બોલાવ્યો. પછીથી તેણે પૂછ્યું:—“કેમ કૃષ્ણલાલ ! સોનાપુરના શા સમાચાર છે ?”

“પ્રભુ ! આપના આશીર્વાદથી મંગળ સમાચાર છે. આજ સુધીમાં ૨૫૦ રૂપિયા વસુલ આવ્યા છે. પંદર વીસ દિવસમાં ખીજ ત્રણસો ચારસો રૂપિયા આવવાનો સંભવ છે. માણસો ગરીબ રહ્યાં એટલે કળે કળે પૈસા કઢાવવા પડે છે.”

“વારું, તાલુકાનાં સઘળાં ગામો જોઈ આવ્યા કે ?”

“જી ના, બધાં ગામો જોઈ આવી શક્યો નથી. હજી કેટલાંક ગામ જોવાનાં બાકી છે. સહવારે ૭ થી ૧૧ સુધી કચેરીનું કામકાજ કરી, સ્નાન સંધ્યા કરી જમી પરવારી, ઘોડેસ્વાર થઈને તાલુકાની

તપાસ કરવા જઈ છું. સંધ્યા સમયે પાછો આવતો રહું છું. જે જે ગામો જોયાં છે તે તે ગામોમાં આપના પ્રમળ પ્રતાપથી વાધ અને બકરી દેપહીન ભાવે એકજ ઘાટ ઉપર પાણી પીએ છે ! પ્રજનો સંપ, ધર્મવૃત્તિ તથા નીતિ રીતિ જોઈ મહેને અપાર આનંદ થયો છે. ”

કૃષ્ણલાલનાં આ વચનો સાંભળી રામપ્રસાદ અતિ પ્રસન્ન થયો. તેણે કહ્યું:—“ઘણું સારું તમે એવા મહેનતુ જણાઓ છો કે, સત્વર તમે તમારી ઉન્નતિ કરી શકશો. ”

કૃષ્ણલાલે શિર ઝુકાવીને કહ્યું:—“ આપની દયા હશે તો બહુ થઈ શકશે. ”

જમીનદારી સંબંધી બીજી પણ થોડી ઘણી વાતચિત થઈ. ત્યાર પછી રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ વારું, મહેં તમને જે ગુપ્ત વાર્તા કહી હતી એ સંબંધી તમે કશી અટકળ કરી શક્યા છો કે ? ”

“ આપની આજ્ઞા અનુસાર મહેં માત્ર તેના ઉપર નજર રાખી હતી; પરંતુ નજર સુદ્ધાં એવી સાવધાનતાથી રાખી હતી કે કોઈ બિલકુલ જોમ લાવી શકે નહિ. હું રામજીના મકાન પાસે થઈને વારંવાર, આવજા કરતો હતો; પરંતુ હમ્મેશાં વિના કારણ એવી રીતે આવજા કરવી શ્રેયસ્કર નથી; તેથી મહેં એક વિચાર કરી રાખ્યો છે ! જે આપ આજ્ઞા કરો તો મહારા અંતરનો વિચાર નિવેદન કરું ? ”

“ શો વિચાર ? કહો જોઈએ ? ”

“ એ સ્થામજીના મકાન પાસેજ થોડી પડતર જગ્યા છે. એ પડતર જગ્યામાં પહેલાં જે માણસ રહેતો હતો તેનું મૃત્યુ થયું છે. તેની પાછળ કોઈ વારસ નથી તેથી એ જગ્યા સરકારના કબજામાં છે. આથી એ જગ્યાને સાફ કરી ત્યાં એક બાગ તૈયાર કર્યો હોય તો સારું. ચોતરફ લાકડાનું કમ્પાઉન્ડ કરી અંદર ફળફળાદિ તેમજ પુષ્પ-વૃક્ષો રોપી દઈએ એટલે ત્યાં જવા આવવાથી કોઈના અંતરમાં મંદેહ ઉપજશે નહિ. ”

“ તમારો વિચાર અત્યુત્તમ છે. બુદ્ધિમત્તામાં તમે ચાલુક્યથી પણ ચઢી જાઓ તેવા છો ! એ બાગના મધ્યભાગમાં એક ન્હાની ઓરડી પણ બાંધજો કે જેથી ગરમીના દિવસોમાં ત્યાં બેસી શાન્તિથી કામકાજ કરી શકાય. ”

“ હુજુર ! એ બહુ ખરું છે. હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણેજ કરીશ; પરંતુ ફળફળાદિ તેમજ પુષ્પલતાઓના રોપા જોઈએ તે ક્યાંથી મેળવવા તેનોજ હું વિચાર કરું છું ! ”

“એ સંબંધીનો વિચાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપણા મોતી-બાગમાંથી જોઈએ એટલા રોપાઓ મળી આવશે ! ત્યાંથી જરૂર પૂરતા રોપાઓ એક બળદગાડીમાં સોનાપુર લઈ જશે, એટલે થયું.”

“ ઠીક છે. તેજ પ્રમાણે હું કરીશ. હાં, પરંતુ એક આપને જણાવવા જેવો એક બનાવ બન્યો છે. એ બનાવ માટે મહારા મનમાં થોડો ધણો સંશય પણ ઉપજ્યો છે.”

“ એવો તે શો બનાવ બન્યો છે ? ”

“ રામજીને ત્યાં શ્યામજી નામનો એક માણસ વારંવાર આવજા કરે છે.”

“ ઠીક છે, એ માણસ ક્યાં રહે છે અને શા ઉદ્દેશથી રામજીને ત્યાં આવજા કરે છે તેની પૂરતી માહિતી મેળવી મળે તે સમાચાર પહોંચાડજો, એટલે તેનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરીશું.”

વાંચકબંધુ ! આ સ્થળે કૃષ્ણલાલે શ્યામજીનું નામ પોતાનો હેતુ પાર ઉતારવાને માટે ખોદુંજ લીધું હતું; કેમકે કૃષ્ણલાલને તેના જીના જમીનદારના પુત્રે શ્યામજીની વાત નીકળ્યાથીજ નોકરી ઉપર રાખ્યો નહોતો, અને શ્યામજી જીવતો હોય ત્યાં સુધી તે પોતાને પુનઃ કેદમાં સપડાવી શકે તેમ છે એવો કૃષ્ણલાલને ભય હતો; તેથી તેણે ગરીબ બિચારા શ્યામજીનું પણ નખખોદ વાળવાની, આ પ્રસંગે યુક્તિ અજમાવી. તેણે કહ્યું:—“ હું જઈને ચોક્કસ તપાસ કરીશ, અને પછી જે હકીકત મેલૂમ પડી આવશે તે આપને વિના વિલંબે જણાવીશ.” આમ કહીને કૃષ્ણલાલ રામપ્રસાદ પાસેથી રજા લઈ આવ્યો ગયો.

રસ્તે જતાં જતાં એક કાગળ જમીન ઉપર પડી રહેલો કૃષ્ણલાલના જોવામાં આવ્યો. તેણે એ કાગળ ઉપાડી જોયો તો તે શ્યામજીના નામનો પત્ર હતો. કદાચ જમીનદારની કચેરીમાં કાર્યાર્થે આવતાં એ કાગળ તેના ખિસ્સામાંથી પડી ગયો હશે. કૃષ્ણલાલે એ પત્રને ચૂપચાપ દીધી પોતાના ખિસ્સામાં મૂકી દીધો. પછીથી તેણે પોતાના મકાનમાં જઈ જમી લીધું. જમ્યા પછી બપોરનો સમય વામુકુક્ષીમાં વ્યતીત કરી સાંજના ચારેક વાગ્યાના સુમારે કૃષ્ણલાલ ઘોડેસ્વાર થઈ મોતીબાગ તરફ જવા લાગ્યો. મોતીબાગના દરવાજા પાસે જ્યાં માળીની ડુંપડી હતી ત્યાં જઈ પહોંચી તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. માળીએ પાસેના વૃક્ષના થડ સાથે તેના ઘોડાને બાંધી દીધો. પછીથી સ્મિતહાસ્ય કરી કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“ કેમ રે માળી ! ખુશીમાં છે ને ? ”

“હા, આપની કૃપાથી ખુશીમાં છું !” માળીએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“જમીનદાર મહાશયે કાંઈ હુકમ કરી મોકલ્યો છે કે ?”

“હા—એમના તરફથી એક સિપાહી આવ્યો હતો, અને તે ‘સોનાપુરના કારભારી સાહેબ આવે તો જરૂર જેટલા રોપાઓ તેમને આપજો.’ એમ કહી ગયો છે.”

“એમ કે ? ઠીક, ત્યારે હું એ કામ માટેજ આવ્યો છું. પ્રથમ એક ચલમ ભરી લાવ. ચલમ પીધા વિના જીવ બેચેન બની ગયો છે.”

માળી ચલમ તૈયાર કરવાને માટે ઘરમાં ગયો એવામાં તેનો છોકરો નાચતો ફૂટતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કૃષ્ણલાલે પ્રથમ તો તેને ઝાળખ્યો નહિ. કૃષ્ણલાલે પહેલાં જ્યારે તે માળી પાસે આવ્યો ત્યારે એનું નામ સાંભળ્યું હતું; પરંતુ હમણાં તે એ નામ ભૂલી ગયો હતો. તેને પાસે આવેલો જોઈને તેણે કહ્યું:—“કેમરે બદમાશ !” તરતજ એ છોકરાની કૃષ્ણલાલ સાથે પિછાન થઈ ગઈ. તેણે કૃષ્ણલાલ સાથે ગાઢ આત્મીયતા પ્રકટ કરવા માંડી, તથા પછીથી તે કૃષ્ણલાલ પાસેથી એક પૈસો મેળવી નાચતો ફૂટતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ચલમ તૈયાર કરી માળી કૃષ્ણલાલની પાસે આવી પહોંચ્યો, અને તેના હાથમાં ચલમ આપીને થોડી આમતેમની વાતચિત થયા પછી માળીએ કહ્યું:—“કેમ સરકાર ! મ્હારો પગાર વધારવા માટે આપે જમીનદાર મહાશય પાસે વાત કાઢી હતી કે ?”

“ના, અઘાપિ એ વાત કાઢવા જેવો સુયોગ મળે મળી આવ્યો નથી. હવે એકાદ દિવસમાં હું એ વાત કાઢીશ. વળી સોનાપુરના બાગ માટે એક માળીની જરૂર પડશે તેથી ત્હારી જગ્યાએ બીજો નવીન માળી રખાવી હું ત્હારો પગાર વધારાવી તને સોનાપુર લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરીશ. સોનાપુરનો સઘળો કાર્યભાર મ્હારા હાથમાં છે. કદાચ જમીનદાર મહાશય તને વધારે પગાર નહિ આપે તો મ્હને ક્યાં આપતાં આવડતો નથી; પરંતુ જમીનદાર મહાશય તને અહિંથી સોનાપુર મોકલશે કે કેમ એ માટે મ્હારા મનમાં શંકા છે.”

“એમાં શંકા જેવું મ્હને તો કાંઈ જણાતું નથી.” માળીએ કહ્યું.

મસ્તક હલાવીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“નહિ નહિ—તેઓ તને અહિંથી છૂટો કરવાનાજ નથી. તને અહિંથી તેઓ સોનાપુર મોકલે તો પછી યશોદાની સંભાળ કોણ રાખે ? ! ત્હારા જેવો બીજો વિશ્વાસુ માળી તેમને ક્યાંથી મળી આવે ? !”

માળીએ સંદિગ્ધભાવથી કૃષ્ણલાલ તરફ જોઈ રહીને કહ્યું:—
“કયી યશોદા, સરકાર ?”

સ્મિતહાસ્ય કરીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“વાહ ! તું ઘણીજ સાવધાનતા રાખે છે એમ ત્હારા આ પ્રશ્ન ઉપરથી જણાય છે. ક્યી યશોદા તે હજી સુધી હું જાણતો નથી એમ તું ધારે છે ? સોનાપુરના પેલા રામજીની ભાભી, સમજ્યો ? ”

માળીએ ઓશિયાળા થઈ જઈને કહ્યું:—“પણ આ વાત તમને કહી કોણે ? ”

“ અરે ! કહે બીજું કોણ ? જમીનદાર મહાશયે પોતેજ એ સઘળી વાત મહને કહેલી છે. મહારથી તેઓ કોઈપણ વાત ગુપ્ત રાખતા નથી. અમે જે આકૃતિમાં જૂદા દેખાઈએ છીએ; પરંતુ અમારો ઉભયનો આત્મા એકાત્મસ્વરૂપ છે. માળી ! હું તને વિશેષ શું કહું ? જમીનદાર મહાશયની સાથે મહેં સ્વાસ્થ્યપાન પણ કર્યું છે. જો મહારા ઉપર તેમનો આટલો બધો પ્રેમ ન હોય તો મહને તેઓ સોનાપુરના કારભારીની જગ્યાએ નિમે ખરા કે ? માત્ર એ રામજી ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટેજ તેમણે મહને વિશ્વાસપાત્ર સમજી સોનાપુરનો કારભારી બનાવ્યો છે. આવું મહત્વનું કાર્ય વિશ્વાસુ માણસ સિવાય બીજા કોઈને સોંપી શકાય કે ? કારકુનોમાં માત્ર મહારા ઉપર અને નોકર ચાકરોમાં માત્ર ત્હારા ઉપર જમીનદાર મહાશયને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે; નહિ તો વિચાર કરી જો કે, હું કેટલા થોડા સમયથી જમીનદાર મહાશયને ત્યાં નોકરી કરું છું ? અત્યાર સુધી મહને માત્ર પંદર વીસ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો; પરંતુ મહારા કાર્યથી સંતુષ્ટ થઈ જમીનદાર મહાશયે મહારો ત્રીસ રૂપિયા પગાર કરી મહને સોનાપુરનો કારભારી બનાવ્યો છે. કોણ માણસ વિશ્વાસુ છે અને કોણ અવિશ્વાસુ છે તે જમીનદાર મહાશય સહેલાઈથી સમજી શકે છે, એ તેમની એક ઇશ્વરદત્ત શક્તિ છે ! ”

હુઃખિત સ્વરે માળીએ કહ્યું:—“ વિશ્વાસુ તરીકે તમારું તો ઘણું કહ્યાણુ થયું—પરંતુ મહારું હુઃખ તો હજી દૂર નજ થયું ! ”

“ થશે-થશે, માળી ! ત્હારું હુઃખ પણ દૂર થશે ! થોડો સમય ધીરજ ધાર. હું ત્હારો પગાર વધારાવવાને માટે પૂરતો પ્રયત્ન કરીશ ! તું બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક કાર્ય કરતો જન-તથા આ ગુપ્ત બાબત માટે પૂરતી સાવધાનતા રાખ, સમજ્યો ? ” કૃષ્ણલાલે માળીને ઉપદેશ આપ્યો.

“ સાહેબ ! એ માટે મહને કશી બલામણુ કરવાની જરૂર નથી. ”

“ વારું, એ તો જાણે સમજ્યા; પરંતુ હજી યશોદા રડ્યા કરે છે કે ? ”

“હજી પણ તે પ્રથમની માફક રોજ રહ્યા કરે છે.”

“ત્યારે કદાચ સુયોગ મળશે અને તે નાશી જશે તો?”

“નાશી પણ જાય.”

“ત્યારે એ નાશી ન જાય એ માટે તું પૂરતી સાવધાનતા રાખજે. એ વૃદ્ધા ત્હારી સાસુ થાય છે ને?”

“હા, સરકાર.”

“ઠીક, જમીનદાર મહાશયે મ્હને કહ્યું હતું કે, ‘તમે માળીને બરાબર કહેજો કે તેની સાસુ જ્યારે બંગલામાંથી પાણી ભરવા જાય ત્યારે બારણાંને બરાબર બંધ કરી તાળું વાસી જાય.’”

“તાળું તો હમ્મેશાં વાસવામાં આવે છે.”

“એ તો હું પણ જાણું છું; છતાં મ્હારે તને સાવધાન કરવો પડે છે. તું જાણે છે કે, સાવધાન મનુષ્યનો નાશ થતો નથી.” તું કુંચી ત્હારી પાસે રાખે છે ને? જ્યારે ડોશીને કુંચીની જરૂર પડે ત્યારેજ તે ત્હારી પાસેથી માગી લે, અને કામ પૂર્ણ થતાંજ પાછી તને સોંપી દે. નહિ તો ‘સાડે યુદ્ધિ નાહી’ એ કહેવત અનુસાર એ ડોશીથી પણ ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ છે.”

“આપ એ માટે નિશ્ચિંત રહો કુંચી હું મ્હારી પાસેજ રાખું છું.”

“તું ક્યાં રાખે છે? ઘરમાં ગમે ત્યાં મૂકી રાખીશ નહિ-દો-રીથી ત્હારા ધોતીયા સાથે બરાબર બાંધી રાખતો જા.”

“સરકાર! હું એવીજ રીતે બાંધી રાખું છું.” આમ કહીને માળીએ કમર ઉપરથી કુંચી કાઢીને કૃષ્ણલાલને બતાવી. કુંચીને બરાબર નિલાળી કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“જો આ કામ કાંઈ સામાન્ય નથી. બંગલાને મજબુત તાળું મારવાની જરૂર છે. થોડા દિવસમાંજ હું જમીનદાર મહાશયને કહી એક વિલાયતી મજબુત તાળું મોકલી આપીશ. એટલામાં જો સમજી જશે તો પછી નવું તાળું મોકલવાની જરૂર નહિ રહે.”

“સરકાર!, એ સ્ત્રી સમજી જાય-તથા જમીનદાર મહાશયની ઇચ્છાને પરિત્રાપ કરે એ વાત મ્હને સર્વથા અસંભાવત લાગે છે. હમણાં જ્યારે જમીનદાર મહાશય અહિં આવ્યા ત્યારે યશોદાએ તેમને કહ્યું હતું કે, ‘જો આવી રીતે તમે મ્હને સતાવશો તો હું બંગલાની બારીમાંથી સરિતામાં ડૂબી પડી આત્મહત્યા કરીશ!’”

“ઓ બાપરે! ત્યારે એકાદ દિવસે એ આત્મહત્યા કરશે કે શું? જમીનદાર મહાશયનું નામ હામ તે જાણે છે કે?”

માળીએ હસીને ઉત્તર આપ્યો:—“ના સાહેબ ! જમીનદાર મહાશયે ડોશીને પ્રથમથીજ સૂચવી દીધું છે કે, યશોદા કાંઈ પૂછે તો તેને ખરો ઉત્તર આપવો નહિ. તેને એમજ કહેવું કે તે રામપુરના ઇનામદારના તાબામાં છે.”

આ વાક્યો સાંભળી કૃષ્ણલાલ ખડખડ હસવા લાગ્યો. પછી તેણે કહ્યું:—“વાહ ! જમીનદાર મહાશય પણ ઉસ્તાદ જણાય છે ! અહાહા ! ક્યાં રામપુર અને ક્યાં કલ્યાણપુર ? ! ઠીક લે, હવે વખત વીતી ગયો છે. એટલે આપણે થોડા રોપાઓપાઓ જોઈ કાઢીએ.”

બન્ને જણા ખાટલા ઉપરથી ઉઠી બાગમાં ગયા. જૂદાં જૂદાં ફળ-વૃક્ષોના રોપાઓ માળીએ કૃષ્ણલાલને બતાવ્યા, તથા એ રોપાઓમાંથી કેટલાક કૃષ્ણલાલે પસંદ કર્યા. અંતે કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ આવતી કાલે હું બળદ ગાડી મોકલીશ—તેમાં તું આ સર્વ રોપાઓ ભરી મોકલજે.”

આ સમયે ભગવાન સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળમાં ઉતરી પડ્યા હતા. કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ ઠીક ત્યારે માળી ! હું હવે રજા લઉં છું. અંધકાર થવા આવ્યો છે, અને મ્હારે બહુ દૂર જવાનું છે. વળી એક દિવસે આવીને બીજા રોપાઓ જોઈ જઈશ.”

“ આપ અત્રે પુનઃ ક્યારે પધારશો, સરકાર ? ”

“આવતી અમાવાસ્યાને દિવસે. તે દિવસે અમારી કચેરીમાં રજા હશે; પરંતુ બનતા સુધી તો હું નરક ચતુર્દશીને દિવસેજ જરૂર આવીશ.”

આમ કહીને કૃષ્ણલાલ ઘોડેસ્વાર થયો, તથા એડી મારી તેણે ઘોડાને દોડવાની સૂચના કરી. બે ચાર પગલાં ગયા પછી ઘોડાને ઉભો રાખી, માળીને પુનઃ પોતાની પાસે બોલાવીને ધીમેથી તેણે કહ્યું:—“ તું એક કામ કરીશ કે ? ”

“ શું, સાહેબ ? ”

“ હું ચૌદશને દિવસે અહિં આવીશજ. તે દિવસે થોડી મઝા ઉડાવવાનો મ્હારો વિચાર છે. તું અને હું એક ઘણીના વિશ્વાસુ નોકરો છીએ—અર્થાત્ આપણે બન્ને દોસ્તો છીએ. જ્હારી પાસે મ્હારે શા માટે કોઈ વાત છુપાવી રાખવી જોઈએ ? ”

સંદિગ્ધભાવથી કૃષ્ણલાલ તરફ જોઈ રહી, પોતાના બન્ને હાથ જોડીને માળીએ કહ્યું:—“સાહેબ ! આ ગરીબ ઉપર આપની અપાર કૃપા છે. હું આપનો ઉપકાર જીવનપર્યંત ભૂલી શકીશ નહિ.”

કૃષ્ણલાલે હસીને કહ્યું:—“વારંવાર ઉપકાર ઉપકાર શું બોલ્યા કરે છે ? એક વખતે જેને પોતાનો કલ્હો તેને માટે પ્રસંગ આવે તો પ્રાણ

પણ આપવાને હું પાછી પ્હાની કરું એવો નથી. મ્હારો સ્વભાવજ પર-
હિતતત્પર છે ! હું આવું તે દિવસે ખાવાપીવાની મોજમજા ઉડાવવાનો
મ્હારો વિચાર છે; માટે તું દારૂની એક મજેદાર ખાટલી સત્રા રૂપીયા-
વાળી લાવજે, અને ખીજ એક દશ આનાવાળી લાવજે. વળી મટનનો
ખોરાક હોય છે તો નીશો રંગમાં આવે છે, અને શરીરને પણ પુષ્ટિ
મજે છે. વળી મટનનો ખોરાક ઘડુંના ખોરાક કરતાં દશ ઘણો વિશેષ
શક્તિદાતા છે એવું શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે; માટે તું મટન પણ
તૈયાર કરી રાખજે. પછી જોજે કે તે દિવસે આપણે સ્વર્ગીય આ-
નંદ અનુભવી શકીએ છીએ કે નહિ ?”

કૃષ્ણલાલ સારસ્વત આત્મણુ જ્ઞાતિનો છે એમ અલ્પકાળના સહ-
વાસથી માળી જાણી શક્યો હતો. તે કૃષ્ણલાલનાં ઉપર્યુક્ત વચનો સાંભળી
અપાર આશ્ચર્ય પામીને તેના મ્હોં તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. કૃષ્ણ-
લાલે તેનો ભાવ કળી જઈને કહ્યું:—“તું તો તદ્દન મોજો જણાય છે !
આ વીસમી સદીમાં મનુષ્યોનાં જ્ઞાનચક્ષુઓ ઉઘડ્યાં છે; તેથી તેઓ મટન
ખાતાં શિખ્યા છે. વળી ચોરી છુપીથી કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં પાપ
નથી. શરીરના રક્ષણને માટે ગમે તે કાર્ય કરવાની શાસ્ત્રમાં રજા આપેલી
છે, સમજ્યો ? હવે કહે, આ સંઘળી વ્યવસ્થા તું કરીશ કે ?”

માળી કબૂલ થયો. તેના હાથમાં પાંચ રૂપિયાની એક નોટ
આપી કૃષ્ણલાલ ત્યાંથી નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

ક્ષમાયાચના.

ક્ષમા વર્શીકૃતિર્લોકે ક્ષમયા કિં ન સાધ્યતે ।

ક્ષમા ગુણો હ્યશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણં ક્ષમા ॥

(ભાવાર્થ:—ક્ષમાથી કયું કાર્ય નથી થતું ? ક્ષમાથી લોકો વશ
થાય છે, ક્ષમા એ અશક્ત મનુષ્યોનો ગુણ છે, અને શક્તિવાન પુ-
રુષોનું ભૂષણ છે.)

હરિપ્રસાદ પોતાના ખાસ દિવાનખાનામાં પોતાના વ્યવસાયના
કાગળ પત્રો તપાસતા બેઠા હતા. તેઓ હમ્મેશાંના પોતાના
કામકાજના કાગળ પત્રો ઘણા લક્ષ્યપૂર્વક તપાસતા હતા. તેઓ માત્ર
જમાખરચના ચોપડાઓના તપાસતા હતા એટલુંજ નહિ; પરંતુ કા-
રખાનાના નોકરોના કામકાજનું પત્રક સુદ્ધાં તેઓ હમ્મેશાં તીક્ષ્ણ

દૃષ્ટિથી તપાસતા હતા. સરકારી કામકાજની તપાસમાં પણ હમ્મેશા તેમનો એક કલાક જતો હતો.

આજે પણ હરિપ્રસાદ નિત્યનિયમ પ્રમાણે સરકારી કામકાજ તપાસતા હતા એવામાં તેમની કચેરીનો સિપાહી એક નામપત્રિકા લઈ આવ્યો. સિપાહીએ આપેલી પત્રિકા ઉપરનું નામ વાંચતાંજ હરિપ્રસાદનું કપાળ સંકુચિત થયું; પરંતુ પોતાનો અંતરભાવ છુપાવીને તેમણે સિપાહીને કહ્યું:—“તેમને અહિં લઈ આવ.”

સિપાહીએ જઈને ફોજદાર હિરાલાલને અંદર મોકલ્યો. હરિપ્રસાદ એક કાગળ વાંચવામાં તલ્લીન બની ગયા છે, તથા તેમનું પોતાના તરફ લક્ષ્ય નથી એવું જોઈને હિરાલાલ પ્રવેશદ્વારમાંજ ઉભો રહ્યો. હરિપ્રસાદના વાચનકાર્યમાં હરકત કરવાની હિંમત તે કરી શક્યો નહિ. હાથમાંનો કાગળ વાંચી રહ્યા પછી, સ્મિતમુખે હરિપ્રસાદે હિરાલાલ તરફ જોઈને કહ્યું:—“ફોજદાર સાહેબ ! ત્યાં ઉભા કેમ રહ્યા છે ? અહિં આવી ખુરસી ઉપર બેસોને.”

હિરાલાલ નમ્રતાથી પ્રણામ કરીને ઉભો રહ્યો.

“શું કામ છે ?” હરિપ્રસાદે પ્રશ્ન કર્યો.

હિરાલાલે ખિન્નસ્વરે કહ્યું:—“આઠ દશ દિવસ ઉપર બનેલો બનાવ આપ ભૂલી તો નહિજ ગયા હો. આપ મહારા ઉપરી અધિકારી છો; છતાં તે દિવસે મહારાથી આપનું અપમાન થયું છે એ માટે મહને અપાર પશ્ચાત્તાપ થાય છે. સ્વરૂપચંદની જબાની ઉપરથી હું મહારી ભૂલ સમજી શક્યો છું ! તેણે પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કર્યો છે. આપ મહને ક્ષમા—”

હરિપ્રસાદે સહાનુભૂતિસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“મનુષ્યની અમુક બાબત સંબંધી જ્યારે પોતાના મન સાથે ખાત્રી થયેલી હોય છે ત્યારે સાહજિક એવું બને છે. કવચિત્ મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિને સંભાળી શકતો નથી; પરંતુ હિરાલાલ ! એટલા માટે ક્ષમા માગવાનું કાંઈ ફારણ નથી.”

“એ માટે તો મહારે ક્ષમા માગવીજ જોઈએ; વળી એના કરતાં પણ બીજાં એક નિંધ અપરાધ મહારાથી થયો છે, તથા એ અપરાધ અક્ષમ્ય છે.”

“એવો તે શો અપરાધ થયો છે ?” સ્મિતમુખે હરિપ્રસાદે પૂછ્યું.

“એ દિવસે હું કોષથી અંધ બન્યો હતો. ઈર્ષ્યાથી હું સારા-સારનો વિચાર કરી જોવાને અશક્ત થયો હતો. તેજ દિવસે મહેં મુંબાઈના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ તરફ એવો રિપોર્ટ કર્યો કે, ”આનરરી મેજિસ્ટ્રેટ હરિપ્રસાદ પંડ્યા પોલીસના કાર્યમાં ખોટી રીતે હરકત કરે

છે તેથી સરકારી કાર્યને ઘણું નુકસાન પહોંચે છે; વળી હરિપ્રસાદ પંડ્યા રંગનાથજી છે એવો મહત્ત્વ લાસ થયો છે. કેમકે, ઉંમરમાં, રૂપમાં, બળમાં તેમજ બાંધામાં હરિપ્રસાદ ને રંગનાથ એકજ છે એવી મહારી ખાત્રી થઈ છે. તેઓ બદમાશ ગુન્હેગાર છે ! ” મહેં આવો રિપોર્ટ કર્યો હતો તેથી મહારે આપની પાસે આ મહારા અક્ષમ્ય અપરાધની ક્ષમા માગવી જોઈએ. ”

હરિપ્રસાદ આ વચનો સાંભળી ચમક્યા. તેમની મુખમુદ્રામાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો; પરંતુ શરમથી નીચી નજર કરી બોલનારા હિરાલાલના જગવામાં આ પ્રકાર આવ્યો નહિ. હિરાલાલ કહેવા લાગ્યો:—“આપનામાં અને બદમાશ રંગનાથનામાં સહજ પણ ફર્ક નહિ જણાયાથી મહારાથી આવો અપરાધ થયો છે. ”

“રંગનાથને તમે બદમાશ કેમ કહો છો ?” પોતાનો મનોબાવ છુપાવીને હરિપ્રસાદે પૂછ્યું.

હિરાલાલે કહ્યું:—“રંગનાથ લુચ્ચો, ચોર તેમજ બદમાશ હોઈ તેણે અઢાર વર્ષ કેદખાનામાં કાઢ્યાં છે. ચાર વખત તો તે કેદખાનામાંથી નાશી ગયો છે. અંતે જ્યારે તે કેદખાનામાંથી છુટ્યો ત્યારે પાછી ચોથેજ દિવસે તેણે એક સાધુના મકાનમાં ચોરી કરી. તેને બીજે દિવસે એક જંગલમાં તેણે ‘માધવપ્રસાદ’ નામના છોકરાને અડધો રૂપિયો ડગી લીધો. ત્યાર પછી તે ક્યાં ગયો છે તેના પત્તો નથી. મહારી અહિં બદલી થતાં જ્યારે હું અહિં આવ્યો ત્યારે સંશયપિશાચિની મહારા અંતરમાં ઉપસ્થિત થઈ, અને તેથી તે દિવસે મહારાથી ગંભીર અપરાધ થઈ ગયો ! ”

હરિપ્રસાદે પોતાની પાસેના મેજ ઉપર પડેલો એક બીજો રિપોર્ટ હાથમાં લઈ, તેનાપર દ્રષ્ટિ ફેરવતાં કહ્યું:—“પછી ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ તરફથી એ રિપોર્ટનો શો ઉત્તર આવ્યો ? ”

“ એજ કે હું મૂર્ખ છું. ”

“ એટલે ? ”

“ પરંતુ તેમનું કહેવું ખરું છે. ”

“ ઠીક, તમે હવે તમારી ભૂલ સમજી શક્યા છો એ આનંદની વાત છે. ”

“ મહારી ભૂલ હું કેમ ન સમજી શકું ? ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ સાહેબ તરફથી એવો ઉત્તર આવ્યો કે, આજ, સુધી પોલિસને હંફાવનાર રંગનાથ કેદ પકડાયો છે, અને હમણાં તે મુંબાઈમાં કાચી જેલમાં

છે. આથી મહારો સંશય સર્વાંશે દૂર થઈ ગયો છે. ” હિરાલાલે કહ્યું,
 “ તમે શું કહ્યું ? રંગનાથ મુંઝાઈમાં કાચી જેલમાં છે ? ”
 રિપોર્ટમાંજ દષ્ટિ રાખીને હરિપ્રસાદે પૂછ્યું.

હિરાલાલે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, જુઓ, ગયા માસની ૮ મી તારીખે સદર રંગનાથ બીમડીમાં ચોરી કરી મુંઝાઈ ગયો. મુંઝાઈમાં તે પકડાયો. પોલિસગેટ ઉપર તેની તપાસ કરવામાં આવી તો તેણે પોતાનું નામ રંગલાલ હોવાનું જણાવ્યું. આથી તેને કાચી જેલમાં રાખવામાં આવ્યો છે. તેને કેદખાનામાં લઈ જવામાં આવતાંજ ત્યાંના એક કેદીએ આનંદથી તાળીઓ વગાડીને કહ્યું કે “ અરે, આ તો રંગનાથ છે ! આવો રંગનાથજી ! દશ વર્ષ સુધી ક્યા દેશમાં હવા ખાવા ગયા હતા ? ” બદમાશ રંગનાથે પોતાનું પૂર્વજીવન છુપાવવાના હેતુથી કહ્યું:—“ ચૂપ રહે પાજી ! હું તને પિછાનતો નથી; છતાં તું મહને ‘રંગનાથ’-‘રંગનાથ’ કહીને શા માટે બોલાવે છે ? ” આ ઉત્તર સાંભળી સૌને આશ્ચર્ય લાગ્યું. અંતે પૂર્વોક્ત કેદીએ કહ્યું:—“ વાહરે ! મહારી ઓળખાણ એટલામાં ભૂલી ગયો ? વીસ વર્ષ ઉપર થાણાની જેલમાં આપણે એકજ ઓરડીમાં નહોતા રહેતા કે ? ” આમ છતાં એ ભામટાએ નકારમાંજ ઉત્તર આપ્યો. અંતે પોલિસખાતામાં તેનો રિપોર્ટ આવ્યો. તેની તપાસ શુરુ થઈ. તેને ‘રંગનાથ’ તરીકે ઓળખનારા બીજા એ કેદીઓ મળી આવ્યા. રંગનાથના ગામનું કોઈ પણ માણસ તેને ઓળખી શકે એવો સંભવ નહોતો. કેમકે ત્રીસ વર્ષથી તે પોતાના ગામના લોકોની નજરે પડતો નહોતો. તેના કુટુંબનો પણ પત્તા લાગતો નથી. પહેલાંના રંગનાથનું અને આ રંગનાથનું પૂર્વજીવન એકજ પ્રકારનું છે. હું પણ મહારા સંશયવને દૂર કરવાના હેતુથી ત્યાં જઈને એ કેદીને જોઈ આવ્યો છું. એ કેદીજ ખરો રંગનાથ છે. ”

હરિપ્રસાદે પૂછ્યું:—“ પછી ? ”

આ સમયે હિરાલાલની મુખમુદ્રા જેવા જેવી હતી. શરમતી કાળાશ તેના મ્હોં ઉપર સર્વાંશે ફેલાઈ ગયેલી જણાતી હતી. હરિપ્રસાદનો, એકજ શબ્દનો સાદો પ્રશ્ન ‘પછી ?’ તેના હૃદયમાં બરછીની માફક ભોકાયો. તેનું શરીર અસ્વસ્થ થવા લાગ્યું. પોતાના મ્હોં ઉપર રુમાલ ફેરવતાં તેણે કહ્યું:—“ એ રંગનાથને જોતાંજ મહારી બ્રાન્તિ દૂર થઈ છે. મહારી ભૂલ મહારા સમજવામાં આવ્યાથી, કમિશનર સાહેબે, મહારા અપરાધની, આપની પાસે ક્ષમા માગવાની મહને આજ્ઞા કરી છે; વળી ”—

હરિપ્રસાદે ગંભીર બાવ ધારણુ કરીને કહ્યું:—“ હિરાલાલ ! વ્યક્તિ માત્રથી ભૂત થવાનો સંભવ છે; વળી મનુષ્યની દૃષ્ટિ છેતરાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. કેટલીક વખત માઆપ પોતાનાં ઓકરાંને સુદ્ધાં ઓળખી શકતાં નથી. તમારાથી કશો અપરાધ થયો છે, એમ હું માનતો નથી. તમારા ધારવા પ્રમાણે જો હું જ ખરેખરો રંગનાથ હોત તો તમારી કુશાગ્રબુદ્ધિની કેટલી બધી પ્રશંસા થાત ? તમારા જેવા હોશિયાર, પ્રામાણિક તથા સ્વામિભાની સ્વભાવના ન્યાયી અમલદારોની પોલિસખાતામાં ઘણી જરૂર છે. મહારી માશી માગવાની જરૂર નથી, અને એ માટે હું તમારા કમિશનરને લખી જણાવું છું.”

હિરાલાલે કહ્યું:—“રાજનામા સિવાય મહને ગત્યંતર નથી. એ સુદ્ધાં મહારા ગુન્હાની પૂરી શિક્ષા નથી એવું મહારા મનોદેવતા મહને કહે છે.”

હરિપ્રસાદ:—આવા કુદ્દલક કારણને માટે તમારે રાજનામું આપવું જોઈએ એમ મહને લાગતું નથી. તમારા હાથે પ્રજા ઉપર ઉપકારજ થવાનો છે. વળી આજ સુધી તમે પોલિસ ખાતામાં પ્રામાણિકતાથી નોકરી કરી છે તેથી જો હવે તમે રાજનામું આપશો તો તમારો જીવ દુઃખાશે. તમારી બુદ્ધિને વ્યવસાય નહિ મળવાથી તમારામાં આળસ પ્રવેશ કરશે; માટે રાજનામું આપીને તમે તમારું, પ્રજાનું તેમજ સરકારનું નુકસાન કરો એ ઉચિત નથી. જો તમે રાજનામું આપશો તો હું કમિશનરને લખી તમારું રાજનામું નામંજૂર કરાવીશ; કેમકે તમે માત્ર મહારે લીધેજ રાજનામું આપવાને તૈયાર થયા છો. મહારા મનમાં તમારા માટે ઘણો સારો અભિપ્રાય છે. તમારું મહત્વ-પૂર્ણ ઉદાર તેમજ સરળ વર્તન જોઈ મહને ઘણો આનંદ થાય છે. હો, હું મહારો હાથ એક બાઈના સંબંધથી તમારા હાથ નાં આપું છું.

આમ કહીને હરિપ્રસાદે પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. આવા ઉદારચરિત મહાત્માએ પ્રેમથી આપેલા હાથને કોણ તરડોડે ? હિરાલાલથી તેમ બની શકે એમ હતું કે ? હિરાલાલે નિર્ભળ અંતઃકરણથી હરિપ્રસાદનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું:—“સરકાર ! આપની ઉદારતા હું કદાપિ ભૂલી શકું તેમ નથી ! આપનો ઉપકાર આ હૃદય કદાપિ વિસરનાર નથી.”

હરિપ્રસાદે વિષય બદલીને કહ્યું:—“પરમ દિવસે સ્વરૂપચંદની તારીખ છે. સમન્સ વગેરે મહારા તરફથી વ્યવસ્થા પ્રમાણે આવ્યા છે ને ?”

હિરાલાલે નમ્રતાથી કહ્યું:—“હા, અને સમન્સોની બંજવણી પણ કરવામાં આવી છે; પરંતુ મહારી એક વિનંતિ છે. પરમ દિવસેજ બીમડી

પેલા રંગનાથની પૂર્વ તપાસની સાક્ષી હોવાથી, તથા કલેક્ટર સાહેબની સ્વારીમાં હું એકલો જ જવાબદાર સાક્ષીદાર હોવાથી મહારે ત્યાં જવું પડશે; તેથી સ્વરૂપચંદની તારીખ એક દિવસ પછી રાખવાની કૃપા કરો!”

“ શું રંગનાથનો કેસ બીમડી શરૂ થવાનો છે ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે એ માટે તમે નિશ્ચિંત રહો. સ્વરૂપચંદની તારીખ દસ દિવસ પછી નાખવાને પણ વાધો નથી, તથા ત્યાં સુધી આરોગીને જામીન ઉપર મુક્ત કરવો, એમ મહને લાગે છે. ”

“ આપ દરમાવશો તો મુક્ત કરીશ. ”

આજ્ઞા મળી. સ્વરૂપચંદ જામીન ઉપર છુટ્યો. હરિપ્રસાદની ચર્ચા એકાએક આટલી વિચારગંભીર કેમ થઈ ?

પ્રકરણ ૨૩ મું.

વિચારચુદ્ધ.

“ યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવવશંનયેત્ ॥ ”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(ભાવાર્થ:—જ્યારે જ્યારે ચંચળ અને એક સ્થાને ન રહી શકે એવું મન અન્ય સ્થાને દોડી જાય છે ત્યારે ત્યારે તેને વશમાં રાખી આત્મામાં જોડી દેવું.)

હરિપ્રસાદ તથા રંગનાથ એકજ છે, એમ અમારે અત્રે જણાવવું પડે છે. સાગરનો દેખાવ ભવ્ય છે, આકાશનો તેનાથી પણ વિશેષ ભવ્ય છે. તથા મનુષ્યની અંતરેન્દ્રિયનો તો તેથી પણ ભવ્યતર છે. અંતઃશક્તિથી દેખાતું મનાકાશમાંનું પ્રખર તેજ કિંવા ગાઢ અંધકાર, આકાશમાંના સૂર્યમાં દેખાતું નથી, અગર ઘનઘોર અંધકારમયી રાત્રિમાં પણ દેખાતું નથી. આ સાડા ત્રણ હાથના શરીરમાં એટલી બધી અનંતતા ક્યાંથી આવી ? એ આત્માના મનનાં ગીતો એકાદ અમળુ યા તો મૂર્ખ માણસ પણ જો ગાય તો તે કુંજવનમાં ગાનારા શ્રી કૃષ્ણનાં મુરલીગીતો કરતાં પણ વિશેષ હૃદયંગમ થાય;—તેની આગળ કાવ્યદેવીનો વિલાસ ફિક્કો પડી જાય !

રંગનાથ ઉદ્ધે હરિપ્રસાદે ‘ માધવ ’ નામના છોકરાનો અડધો રૂપિયો ઠગી લીધો તે પછી શું થયું એ આપણે જોયું છે. એ સમયથીજ રંગનાથની વૃત્તિ બદલાઈ જવા લાગી. સ્વામી સ્નેહજ્યોતિની

તપસ્યા સફળ થઇ. ધાતકી, ચોર, કૃતદન તથા બદમાશ રંગનાથનું રૂપાંતર સર્વભૂતહિતરત ઉદારચરિત હરિપ્રસાદનામાં થયું. તેથીજ રંગનાથ અને હરિપ્રસાદ એકજ શરીરધારી છે એમ કહેવું પડ્યું.

પોતાની દુરાચારી વૃત્તિ દૂર કરીને, નીચ વિચારો તેમજ આચારમાં પસાર થયેલા આયુષ્યનું નુકશાન સત્કાર્યથી દૂર કરીને, ઉદારચરિત તથા સંસારહિતની વિભૂતીના પદને રૂપાંતરિત થવામાં હરિપ્રસાદના એ હેતુ હતા. ગતાશ્રમની બદનામ થયેલી વ્યક્તિને દૂર કરવામાં તેમને કેવી રીતે યશ આવ્યો એ માલૂમ પડી આવશે. બીજો હેતુ સાધવાને માટે તેઓ સાધકની અત્યુત્કટ સ્થિતિમાં હતા. અપિ ચેત્ સુદુરાચારો મજતે મામન્યમાક । સાધુરેવ સમંતવ્યઃ સમ્યક્ વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ક્ષિત્રં મત્રતિ ધર્માત્મા શશ્વ-ચ્છાંતિ નિગચ્છતિ ॥ કૌતેંય પ્રતિજાનીહી નમે મક્તઃ પ્રણ-દ્યતિ ॥ ૧ ॥ આ સ્વામી સ્નેહબ્યોતિનો ઉપદેશ હરિપ્રસાદના અંતરમાં કેવી રીતે ઉતર્યો આ જન્મમાં કદાપિ નહિ પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય શાન્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ એ આપણે જોઇ શક્યા છીએ. તપસ્યા સાદી સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે વચ્ચેજ વિજોભનીય યા તો ધીરવૃત્તિનો નાશ કરે એવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે. એવા સમયે સાધક મોહનો ભોગ થઇ પડે છે યા તો તેની ધીરવૃત્તિનો નાશ થાય છે, અને તેથી સાધકની તપસ્યા ફળિભૂત થતી નથી. ભૂતકાળ તેને પોતાનું કમણુ દેખાડે છે અને ભવિષ્યકાળ તેની પરીક્ષા કરવાને તેને કસે છે. ભૂતકાળના યોગથી દૃઢ થયેલા વિચાર ભવિષ્યનું ભીષણ સ્વરૂપ જોઇને અસ્થિર થઇ જાય છે. તેની મનોવૃત્તિ ચળવિચળ થઇને અંતે ભયાવહ પણ કલ્યાણમય ભવિષ્યથી ખેંચી જીએ છે. હરિપ્રસાદનું પણ તેમજ હતું. નીચ, અધમ તથા પતિત વ્યક્તિનું ભૂત જે સમયે તેમની સહાનુકૂળ રહીને તેમને અસ્થિર બનાવી દેતું હતું, તે તે સમયે તેઓ સ્વામી સ્નેહબ્યોતિના ઉપદેશના જોરથી ભૂતને પગ નીચે ચગદી નાખી પોતાના માર્ગે આગળ વધતા હતા.

આમ છતાં હમણાં આવી પડેલો પ્રસંગ વિચિત્ર તેમજ અપૂર્વ હતો; તેથી હરિપ્રસાદના મનમાં સારા ખોટા વિચારોનું યુદ્ધ શુરુ થયું. પશ્ચાત્તાપને દિવસે તેમની જેવી સ્થિતિ થઇ હતી તે દિવસ કરતાં પણ આજે તેમની ભયંકર સ્થિતિ થઇ હતી. ‘હું ક્યાં છું? હું સ્વપ્ન જોઉં છું કે શું? મહેં શું સાંભળ્યું? કેદ પકડાયેલો રંગલાલ કોણ છે? તે મહારા જોવાજ છે એમ કહેવાય છે એ વાત ખરી છે કે ?

ગઇ કાલે આ સમયે હું શું કરતો હતો? આવતી કાલે આ સમયે મ્હારું શું થશે? હું કયો માર્ગ સ્વીકારું? ! ”

આવા પ્રકારના વિચારો તેમના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયા. એક પછી એક કિનારા ઉપર આવીને વિરામ લેતાં સમુદ્રનાં મેઝાં પ્રમાણે, અસંખ્ય વિચારો તેમની બુદ્ધિના કિનારા ઉપર આવી વિરામ લેવા લાગ્યા. ક્ષણે ક્ષણે તેનો વેગ વધવાજ લાગ્યો. આ વિચારવેગને સ્થિર તથા નિશ્ચયાત્મક રૂપ આપવાનો તેમનો ચત્ન વ્યર્થ થયો.

“ માધવના અપરાધ બદલ મ્હને શિક્ષા મળવીજ જોઇએ. સર્વ-લોકસાક્ષી ન્યાયદેવતાએ મ્હારી શિક્ષાની જગ્યા મુકરર કરી રાખેલી હોવી જોઇએ. એ જગ્યા આજ સુધી ખાલીજ પડેલી છે. એ ખાલી જગ્યાનું આકર્ષણ તો મ્હારા પર થતું નથી ને? શું મ્હારું નશિમ મ્હને ત્યાં ખેંચી જશે? ચોરીના કર્મનું ફળ ભોગવ્યા સિવાય મ્હારો છુટકારો નથી. ” હરિપ્રસાદના મનમાં વિચારોનો ઉલટો પ્રવાહ શુરુ થયો, “એ ખાલી જગ્યા માટે મ્હારું નામ ધારણ કરીને એક ઉમ્મી-દવાર ઉભો રહ્યા છે; એમ છે ત્યારે મ્હારી જગ્યાએ તેની બદલી કરવાને શી હરકત છે? મ્હારે બદલે એ માણસને સજા થશે એટલે હરિપ્રસાદનો ભવિષ્યકાળ તદ્દન નિઃસંદેહ અને નિર્વિવંદન થશે. ”

આવળ માસનો મેઘાડંબર ચપળ ચપળાને જેવી રીતે કુંકિત કરી નાખે છે તેજ પ્રમાણે હરિપ્રસાદના મનાકાશમાંના પાપ મેઘાડંબરે તેમની સત્યવૃત્તિ રૂપી સૌદામિનીનો ચમકારો દાખી દીધો. તેઓ સ્વગત કહેવા લાગ્યા:—“પરંતુ આવા વિચાર કરવાની શી જરૂર છે? હું બચી ગયો એ ઠીક થયું. હિરાલાલનો મ્હને ધણો ભય હતો; પરંતુ ઇશ્વરે મ્હારા ઉપર કૃપા કરી મ્હારા ભયને દૂર કરી નાખ્યો છે. એ ધુર્ત જો કે મ્હને ઝોળખી ગયો હતો; પરંતુ ઇશ્વરેજ વચ્ચે પડીને મ્હને બચાવ્યો છે. એમણે હિરાલાલને આંધળો બનાવી દીધો છે. હિરાલાલનું સમાધાન થયું છે. હવે તે મ્હારા પર જોમ રખશે નહિ; કેમકે તેના રંગનાથ તેને મળ્યો છે! કદાચ તે તેના માની સ્વભાવને લીધે રાધનપુર છોડી જશે. તે જાય તો રહે તેની સાથે મ્હારે શો સંબંધ છે? એમ છતાં તેના જવાથી કદાચ કોઇનું નુકસાન થાય તો તેને માટે હું શું કરું? ત્રિધિવટનાને બદલવાની ધૃષ્ટતા મ્હારે શા માટે કરવી જોઇએ? ”

એવામાં હરિપ્રસાદના અંતરાકાશમાં પાછી સત્ સૌદામિની ચમકી ઉઠી. તેઓ પોતાનીજ ફેરતપાસણી કરતા બોલ્યા:—“ તમારું કહેવું શું છે? જે કહેવું હોય તે કહો. આપણો હેતુ સાધ્ય થયો. ” હરિ-

પ્રસાદે હેતુ કબૂલ કર્યો. તેમનું વર્તન હેતુપુરસ્સર ચાલતું હતું એ ખરું છે; પરંતુ એ હેતુ કયો હતો ? ફક્ત નામ છુપાવવાનો કે ? શું તે પોલિસની આંખોમાં ધૂળ નાખવાનો હેતુ હતો ? આવા ક્ષુદ્ર હેતુને માટેજ તેમણે દશ વર્ષ આટલો અદહાસ કર્યો કે ? નહિજ ક્ષુદ્ર શરીરસંરક્ષણ કરતાં આત્માની શુદ્ધિનો તથા ઉદ્ધારનો હેતુ ખાસ હતો. સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિની આગાનુસાર ધર્માત્મા બનવાનો હેતુ હતો. ભૂતકાળની પાપી વૃત્તિઓનો વિનાશ કરવાના પ્રયત્નો પોતે નથી કર્યા કે ? લોકોના મંગળ આશીર્વાદો મેળવવાને માટે લોકો ઉપર ઉપકારો નથી કર્યા કે ? હરિપ્રસાદ વિચારવા લાગ્યા:—“ હું પુનઃ ધોરકર્મ કરીને અંતરમાં અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર રાખું છું ! મહારે બદલે બિચારો રંગલાલ કેદખાનાનું દુઃખ ભોગવે એ ધોરકર્મ નથી કે ? તેના સુખની, આનંદની, જીવનવૃત્તિની તેમજ જીવિતની પણ આ ચોરી નહિ પરંતુ ઘાતકી હત્યાજ થાય છે; અત્યંત અધર્મથી તથા વિશ્વાસઘાતથી તેનો જીવ લેવામાં આવે છે. ચોર છૂટી જઈ સંન્યાસીને શણી પર ચઢવાનો સમય આવ્યો છે. મહારે પ્રકટ થઈને બિચારા બિન-ગુન્હેગારને મુક્ત કરવો—મહારેજ ન્યાયપૂર્વક મહારી કેદી તરીકેની જગ્યા સ્વીકારવી એજ મહારું ખરું કર્તવ્ય છે. આ સમયે એજ મહારો ધર્મ છે. એમ કરવાથીજ ગુરુમંત્ર પ્રમાણે ચાલુ કરેલી ધોર તપશ્ચર્યા ફળિભૂત થશે; ત્યારેજ મહારી દુરાચારીવૃત્તિનો વિનાશ થયો છે એમ સમજશે. મહારે બદલે ફસાઇ પડેલા રંગલાલનો કેસ ચાલતો હોય તે સમયે મહારે ત્યાં જઈ, જાહિર થઈ તેને સંકટમુક્ત કરવો જોઈએ. મહારા નશિબમાં નિર્માણ થયેલું દુઃખ હું ખીજને ભોગવવા દઉં તો પછી પ્રથમના નરાધમ રંગનાથમાં ને હરિપ્રસાદમાં ફેર શો ? હું જાહિર થઈશ તો આલોકમાં મહારી અપકીર્તિ થશે; પરંતુ મૃત્યુ પછી તો મહને વૈકુંઠ પ્રાપ્તિજ થશે ! બસ એજ નિશ્ચય. હું બિચારા રંગલાલને મુક્ત કરવા અવશ્ય જઈશિ.”

હરિપ્રસાદનું મન ચોડે ધણે અંશે શાન્ત થયું. કલમ તથા કાગળ લઈ જલદીથી તેમણે એક બે પત્રો લખી નાખ્યા. છેવટનો પત્ર લખી, કાળજીપૂર્વક એક કવરમાં ખીડી તેના ઉપર તેમણે ‘ચુનીલાલ બર્યા—બૅંકસ, હૉર્નબી રોડ—મુંબાઈ’ એવું શિરનામું લખ્યું, તથા એ પત્ર તેમણે એક પૂઠા નીચે ગોઠવી દીધો. પુનઃ વિચારમાળા ચાલુ થઈ. વિચારોના આવેગમાંજ તેઓ એ ઓરડામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યા. તેમનું સત્કર્તવ્ય તેમનાં નેત્રો સ્હામે ચમકવા લાગ્યું. તેઓ સ્વતઃ બોલ્યા:—“ મહારે પ્રકટ થવુંજ જોઈએ. મહારે નિરપરાધ રંગલાલને મુક્ત

કરવોજ જોઇએ. મહારા આયુષ્યમાં આ બીજો મહત્વનો પ્રસંગ આવ્યો છે. પ્રથમ પ્રસંગમાંથી હું સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિની સહાયતાથી પાર ઉતરી શક્યો હતો. આ પ્રસંગમાંથી પાર પડવાને માટે પણ તેમણે મહારા મસ્તક ઉપર વરદ હસ્ત મૂકી, મહને અલૌકિક શક્તિ આપી છે. વારું, પણ આ રંગલાલ કોણ છે ? મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, તેણે સોનાની બંગડીઓ ચોરી છે. જો ખરી રીતે તેણે ચોરી કરેલી હશે તો તેને ચાર છ મહિનાને માટે કેદમાં જવું પડશે; પરંતુ રંગનાથનું ભૂત તેના ગળામાં વળગેલું હોવાથી તેને એ વર્ષથી ઝોઝી સળ તો નહિજ થાય. એ જો નિર્દોષ હશે તો પણ બદમાશ રંગનાથનું નામ તેને કેદમાં લઈ જશે. અમુક આરોપી પ્રથમનો ગુન્હેગાર છે એટલાજ પૂરાવા ઉપર ન્યાયદેવતા કોધે ભરાય છે તથા સારાસારાનો વિચાર નહિ કરતાં ઘણી કૂરતા ધારણ કરે છે. જો હું પ્રકટ ન થઉં તો મહારે લીધેજ તેને વધારે સળ તેમજ દુઃખ ભોગવવું પડેને ? ”

હરિપ્રસાદ દુઃખથી વ્યાકુળ બની જઈને એક આસન ઉપર બેઠા. બેઠા બેઠા પુનઃ ઉચ્ચ નેઠી તેઓ વિચારવા લાગ્યા:—“ આજકાલ કરતાં દશ વર્ષથી મહારે હાથે જનસેવા થઇ છે. આ દશ વર્ષમાં મહેં લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરી છે— સરકારમાંથી પણ માન મેળવ્યું છે. આવા સમયે હું હરિપ્રસાદને બદલે ખરા રંગનાથના નામથી તેમજ સ્વરૂપથી પ્રકટ થઇશ, અને આ રંગલાલને મુક્ત કરીશ તો મહારા અપૂર્વ ઉદારકાર્યનો મહને કશો ફાયદો નહિ થાય કે ? મહારા ઉપર સરકાર કૃપા કરશે. મહેં મહાર્ વર્તન સર્વ પ્રકારે સુધાર્યું છે એમ સરકારના જાણવામાં આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ; તેથી કદાચ મહને માફી પણ મળશે, અને હું મુક્ત થઇશ ? ખરો રંગનાથ લોકો સમક્ષ આટલી બધી રૂપાંતરિત સ્થિતિમાં પ્રકટ થશે એટલે તેના નામનો તિરસ્કાર દૂર થઇ જશે, અને તેથી મહને હમ્મેશાંને માટે શાન્તિ મળશે. ”

થોડા સમય સુધી શાન્ત રહી પુનઃ હરિપ્રસાદ વિચારવા લાગ્યા:— “ પરંતુ મહને માફી કેવી રીતે મળશે ? ચાર વખત કેદખાનામાંથી નાશી જનાર રંગનાથને, જંગલમાં મળેલા બાળક માધવના આઠ આના પડાવી લેનાર રંગલાલને માફી મળશે કે ? ” વળી પાછા શાન્ત રહી, સ્મિત હાસ્ય કરી પુનઃ હરિપ્રસાદ સ્વગત બોલવા લાગ્યા:—“ પરંતુ કર્તવ્ય કરતાં માફીની આશા શા માટે રાખવી જોઇએ ? માત્ર કર્માચરણનેજ મનુષ્યને અધિકાર છે, ફળનો નથી એવું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં કહેલું છે, તેમજ ગુરૂદેવ સ્નેહજ્યોતિએ પણ મહને સમજાવેલું છે. કર્તવ્યકર્મ કરવુંજ જોઇએ. આ નિર-

પરાધી રંગલાલને મ્હારે છોડાવોજ નોંધએ. કર્તવ્ય ચુકવાથી થતી દુસ્થિતિ કર્તવ્ય પાર પાડ્યા પછીની દુસ્થિતિ કરતાં પણ ખરાબ છે. લૌકિક સુખ, સંપત્તિ, માન મરતખો વગેરે બાહ્યતઃ જગતને બૂલાવે છે; પણ અંતરાત્મામાં હત્યા, પાપ તથા દુરાચારની નરક કરતાં પણ વિશેષ અસહ્ય વેદના શુરુ થાય છે. જો હું પણ માત્ર લૌકિક, સુખ, સંપત્તિ અને માન મરતખોને સાચવવાના હેતુથી મ્હારું કર્તવ્ય નહિ કરું તો મ્હારા આત્માનું અધઃપતન કાયમ રહેશે. મ્હારા જીવમાં ચિંતાગ્નિ સળગતોજ રહેશે. હું પ્રકટ થઇશ, અને કદાચ મ્હારે પુનઃ કેદમાં જવું પડશે તો એ શિક્ષા સત્કાર્ય કરવાથી થઇ છે સમજી જીવ શાન્ત રહેશે; પરંતુ બાહ્યતઃ જે સુખ છે તે અંતરતઃ દુઃખ છે ! બાહ્યતઃ જે કીર્તિ છે તે અંતરતઃ ચંડાળપણું છે ! બાહ્યતઃ સ્વર્ગ છે તે અંતરતઃ નરકવાસ છે ! આવું વિધિલેખનજ છે. આ દેહમાં આત્મા છે ત્યાં સુધી દુઃખ વેડીને પણ પરલોકમાં અખંડ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન હું કેમ કરું ? હમણાં હું મ્હારું કર્તવ્ય ચુકીને હું મ્હારી શિક્ષા આ રંગલાલને ભોગવવા દઇશ તો આ શિક્ષા મ્હારે ભવિષ્યમાં યા તો પરજન્મમાં ભોગવવી પડશે. એમ છે તો પછી પારલૌકિક શાન્તિની પ્રાપ્તિ અહિંથીજ કેમ કરી ન લઉં ? ક્ષણિક શાન્તિ કરતાં શાશ્વત શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવીજ મ્હને આવશ્યક લાગે છે.

“ અપિચ્છેત્સ્યુદુગચારો મજતે મામન્ય માક્ ।

સાધુર્એવ સ મંતવ્યઃ સમ્યક્ વ્યવસિનો હિતઃ ” ॥

“ ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિ નિગચ્છતિ ”

આજ એ ઉપદેશ છે ને ? ત્યારે જઇશ-એ રંગલાલને મુક્ત કરવાને હું જઇશ ! ”

વળી થોડા સમય સુધી શાન્ત રહી હરિપ્રસાદે ઓરડીમાં પડેલા જમાખરચના ચોપડા, સરકારી કાગળ પત્રો તથા તિજોરી તરફ જો-ઇને કહ્યું:—“ પરંતુ આ બધી જાંબગનું હું શું કરીશ ? મ્હેં માત્ર મ્હારો પોતાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ મ્હારા ઉપર આચાર રાખના દરેક વિષયોનો મ્હારે વિચાર કરવો જોઇએને? એ બધાનું શું થશે ? ભોક્ષીની દશ આર લાખ રૂપિયાની થાપણો મ્હારી પાસે છે તેનું શું થશે ? મ્હારી ગેરહાજરીમાં કારખાનાં, દવાખાનાં, શાળાઓ અને અન્યકેત્રો ક્યાંથી ચાલશે ? પ્રત્યક્ષ યા તો અપ્રત્યક્ષ રીતે રાધનપુરનીજ નહિ; પરંતુ આખા જીલ્લાની ઉન્નતિના કારણરૂપ હું થયો છું; તેથી મ્હારા પ્રકટ થયા પછી રાધનપુરની કેવી સ્થિતિ થશે ? જો હું પ્રકટ થઇશ

તો એકલો આ રંગલાલ મુક્ત થશે; પરંતુ તે સાથે મહારા ઉપર આધાર રાખનારા ચાર પાંચ હજાર લોકોની કેવી સ્થિતિ થશે ? રાધનપુરના લોકોનું આગસ કાઢી નાખી મહેં તેમને ઉઘાગી બનાવ્યા છે; કર્તવ્યશીલ બનાવ્યા છે. તેમની બહીકને કાઢી નાખી મહેં તેમને સાહસિક બનાવ્યા છે. મહેં તેમની સહામે સહકારિતા અને સંઘશક્તિ મૂતસ્વરૂપથી ઉભી કરી છે; પરંતુ હું અદ્રશ્ય થઇશ તે સાથે એ સંઘળું અદ્રશ્ય થશે. પુનઃ સર્વત્ર નિરાશા, નિરત્સાહ અને દીન દરિદ્રતા દેખા દેશે. આ અનાથિની સ્નેહલતાનું શું થશે ? એ સાધ્વી સન્નારીની કેવી દશા થશે ? તેની પુત્રીને તેડાવવાનું મહેં તેને જે વચન આપ્યું છે તે વચન અઘાપિ હું પાળી શક્યો નથી. તેના અધઃપાતનું કારણ હું જ થયો છું. મહારાથી તેના ઉપર જે અપકાર થયો છે તે હજી હું કેદી શક્યો નથી. હું અદ્રશ્ય થઇશ એટલે સહગુણોનું બળિદાન દેવા જેવું થશે. નિરાશ માતાની હત્યા થશે. તેની નિરાધાર પુત્રીની પણ શોચનીય સ્થિતિ થઇ જશે ! કદાચ એકાદ વેસ્યા તેને વેચાતી લેશે. અને તે કન્યાનો હમ્મેશાંને માટે અધઃપાત કરશે ! હું અદ્રશ્ય થઇશ તો આટલું બધું નુકસાન થશે ! આ બધું નુકસાન થવા દેવું ઉચિત છે કે ? મહારે કયો માર્ગ સ્વીકારવો ? રંગલાલને બચાવવો કે તેને શિક્ષા થવા દેવી ? ”

પુનઃ સંકટ આવી પડ્યું. પુનઃ વિચારો ચાલવા લાગ્યા. હરિ-પ્રસાદ કહેવા લાગ્યા:—“હું પ્રકટ થઇશ તો માત્ર એકલા રંગલાલને ફાયદો થશે; પરંતુ તે સાથે અસંખ્ય મનુષ્યોને નુકસાન થશે. હું પ્રકટ થઇશ, અને બંગડીઓની ચોરી સાબિત થશે તો પણ એ રંગલાલને કેદખાનામાં જવું પડશે ! તેને દુઃખ તો ભોગવવું જ પડશે. મહારાથી માત્ર તેનું દુઃખ સહજ ઓછું થશે. આ સાધારણ ફાયદો સ્વીકારવો કે પુષ્કળ મનુષ્યોના હિતનો ફાયદો સ્વીકારવો ? કયો માર્ગ સર્વિશેષ શ્રેયસ્કર છે ? કયો માર્ગ પરિણામે હિતકર છે ? ”

માર્ગ નીકળતો નહોતો—નિશ્ચય થતો નહોતો. પુનઃ તેઓ સ્વ-ગત બોલવા લાગ્યા:—“જેમ થવાનું હશે તેમ થશે એક ત્રાજવામાં રંગલાલ છે, અને બીજા ત્રાજવામાં રાધનપુર છે. બન્નેને મહારે લીધે નુકસાન થાય તેમ છે. જો હું રંગલાલને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું તો જનહત્યા થાય છે, અને રાધનપુરને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું તો રંગલાલની હત્યા થાય છે ! બન્ને તરફથી સમાન પાપ લાગે તેમ છે. ત્યારે હવે ઇશ્વરેચ્છાનુસાર સંઘળું કાર્ય થવા દઉં કે ? અસંખ્ય

માણુસોને સુખી રાખવાને માટે હરિપ્રસાદે કાયમ રહેવું એ શ્રેયસ્કર છે. આ બધી જાનળ કાંઈ માત્ર મહારા એકલાને માટે નથી; રાધ-નપુરની પ્રજાને માટેજ છે. તેમની પાસે હું હરિપ્રસાદ છું, તથા તેમના કલ્યાણાર્થે અંતર્યામી મહારે હરિપ્રસાદજ રહેવું જાંઘએ. હવે હું રંગનાથ નહિ; પરંતુ હરિપ્રસાદ છું. હવે હું રંગનાથને ઓળખતો નથી. તેની સાથે હવે મહારે કરી સંબંધ પણ નથી. રંગનાથ નામજ અભદ્ર છે. જેતું એ નામ હોય તેતું મોટું દુર્દૈવજ સમજવું. હું શું કરું? ત્યારે હવે એવોજ નિશ્ચય! જેમ થાય તેમ થવાજ દેવું? હજી હું રંગનાથ છું એવું સિદ્ધ થાય એવા પુરાવા છે. એ પુરાવાના અગ્નિથી નાશ કરવા જોઈએ. બ્રાહ્મણોમાંના ઘટસ્ફોટ અર્થાત્ પતિએ જીવતાં પત્નીના મૂર્તિને અગ્નિ મૂકવો અને પત્નીએ પતિના મૂર્તિને અગ્નિ મૂકીને તેના પ્રેતસંસ્કાર કરવો, એજ પ્રમાણે મહારે પણ કરવું જોઈએ. હરિપ્રસાદ અને રંગનાથનો ઘટસ્ફોટ રંગનાથનાં ચિહ્નોનો પ્રેત-સંસ્કાર કરવાથી થશે.” આમ કહીને હરિપ્રસાદે ત્રિજેરી ઉઘાડી.

પછીથી ત્રિજેરીના એક ખાનામાંથી તેમણે ત્રણ માલન વસ્ત્રો, અને એક અડધો ખહાર કાઢ્યો આ ચારે વસ્તુઓને ઓઝડીની વચ્ચે ફેંકીને તેઓ સ્વગત બોલવા લાગ્યા:- “કેદમુક્ત થયેલા રંગનાથનાં પ્રથમ દિવસનાં આ કપડાં છે, તથા માધવનો અડધો છે. એને હું બાળી નાખાશ એટલે રંગનાથ અને હરિપ્રસાદનો ઘટસ્ફોટ થશે! અરે, પણ આ પાદુકાઓ રહી ગઈ.” આમ કહીને હરિપ્રસાદે પાદુકા હાથનાં લઈ તેને ચુંબન કર્યું, તથા પુનઃ મસ્તક ઉપર અડકાડીને પાછી ત્રિજેરીમાં મૂકી દીધી. પછીથી તેમણે ખહાર કાઢેલાં કપડાંમાં ગ્રાસલેટ છાટી, તેને દીવાસળી ચાંપતાં કહ્યું:- “રંગનાથાય સ્વાહા -રંગનાથાય સ્વાહા-રંગનાથસ્તૃપ્યતુ રંગનાથસ્તૃપ્યતુ!! રંગનાથ શ્યામતુ !!!”

એ ઓઝડીમાં જાણે કે રંગનાથનોજ ઉચ્ચાર થવા લાગ્યો છે એવો હરિપ્રસાદને ભાસે થયો. એકદમ તેઓ ભડક્યા. તેમને એમ લાગ્યું કે, કોઈ જાણે તેમને ‘રંગનાથ-રંગનાથ!’ કહીને બોલાવે છે! કોઈ અદ્રશ્ય મૂર્તિ યા તો અંતરાત્માની સત્વૃત્તિનો અવાજ તેઓ સાંભળવા લાગ્યા:- “ઠીક, ઠીક, રંગનાથ! તું ઠીક કરે છે! જ્યારે કપડાં બાળી નાખ્યાં ત્યારે તું તારાં સઘળાં સ્મૃતિચિહ્ન બાળી નાખ. પેલી પાદુકાઓ ત્હે ત્રિજેરીમાં શા માટે રાખી મૂકી છે? એ પાદુકાઓ તને રંગનાથ તરીકે નહિ ઓળખાવે કે? તેના પણ તું નાંશ કરી નાખ એટલે તે સાથે સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિની સ્મૃતિનો પણ નાશ થશે.

પછીથી તું પાછો પ્રથમના જેવો ખરો રંગનાથ બની જઇશ ! રંગ-લાલનો જીવ જતો હોય તો જવા દે ! શાહ્યાશ છે તને ! તું ત્હારે લીધે તેને જીવનપર્યંત કેદખાનામાં પડવા દે ! ત્હારી સંપત્તિનો, માનનો તથા એ એશ્વર્યનો વર્ષાવ એ બિચારાના લોહીથી થવા દે ! ત્હારા સુખને માટે વા આનંદને માટે તું તેને અસહ્ય વેદના વેડવા દે ! તું આ સાદાઇનો ત્યાગ કરી કસખી પાધડી પહેર અને એ બિચારાને એ પૈસાની ઘોળી ટોપી પહેરવા દે ! તું ત્હારી શ્રીમંતાઇનું એશ્વર્ય અતાવવાને સોનાનાં ધરણાં પહેર. અને તે બિચારાને હાથ પગમાં લોઢાની મળખુત બેડીઓ પહેરવા દે. નરાધમ ! તને આવુંજ કાર્ય કરવું યાજે છે ! ત્હારે માટે આવેજ નિશ્ચય ઉચિત છે !”

આજના જેટલો ભય હરિપ્રસાદને કદાપિ લાગ્યો નહોતો. ભયને લીધે તેઓ ધ્રૂજવા લાગ્યા. તેમની સુખમુદ્રા પર ક્ષણે ક્ષણે અવનવા ભાવો જણાવા લાગ્યા. હજી પણ તેઓ એ અદ્રશ્ય સ્વરને સાંભળી શકતા હતા કે “હે નરાધમ ! તું છુપાવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ તો પણ તે વ્યર્થ થશે. જો તું આ રંગલાલને ત્હારે બદલે કેદમાં જવા દઇશ તો અલ્પકાળમાંજ તું પાછો રંગનાથ તરીકે પકડાઇશ. એ સમયે તને કોઇ આશ્રય નહિ આપે !”

હરિપ્રસાદને એવો ભાસ થયો કે, અદ્રશ્ય સ્વામી સ્નેહજ્યોતિજ્ઞ તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેમણે પોતાના બંને હાથ જોડ્યા. ઓરડીમાં એક દીપક સળગતો હતો. હરિપ્રસાદ દીપક તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે દીપકમાંથી પુષ્કળ ધુમાડો નીકળવા લાગ્યો હોય એવો તેમને ભાસ થયો ઓરડીમાં અલ્પકાળમાંજ પુષ્કળ ધુમાડો ફેલાઇ ગયો. હરિપ્રસાદની દૃષ્ટિમાં ઓરડી દેખાવા લાગી નહિ. ધીમે ધીમે એ ધુમાડામાં એક વિસ્તૃત મયદાન હરિપ્રસાદના જોવામાં આવ્યું આશ્ચર્યથી હરિપ્રસાદ એ મયદાન જોવા લાગ્યા. પછીથી એ મયદાનમાં તેમણે એક ત્રિશાળ મંડપ જોયો. ઇચ્છા વિશેષ તીવ્ર થઇ—નયનેન્દ્રિયો આધિક એકાગ્ર થઇ. એ મંડપમાં સુવર્ણસિંહાસન ઉપર એક કિરિટ-કુંડલધારી દિવ્ય પુરુષ બેઠેલો હોઇ તેના ખોળામાં એક પક્ષી બેઠેલું હરિપ્રસાદના જોવામાં આવ્યું. તેની સ્થામે એક ત્રાજવું હોઇ તેમાં એક કૂર પક્ષી બેઠેલું જોવામાં આવ્યું. આશો ચમત્કાર છે તે હરિપ્રસાદ જોવા લાગ્યા. અલ્પકાળમાંજ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા દિવ્ય પુરુષની સમક્ષેર મ્યાનની બહાર નીકળી. પુનઃ હરિપ્રસાદના અંતરમાં ભય ઉપજ્યો; પરંતુ આ અહ્ભુત દેખાવ તરફજ તેમની આંખો સ્થિરતાથી જોઇ

રહી સિંહાસનના અધીશ્વરે મ્યાનબહાર ખેંચી કાઢેલી પોતાની સમશેરથી પોતાના શરીરનાજ કડકા કરવા માંડ્યા. પોતાના શરીરના લોહીથી તરખોળ જણાતા કડકા તે પેલા ત્રાજવામાં નાખતો હતો. પ્રત્યેક કડકો ત્રાજવામાં નાખતી વખતે તેના મુખ ઉપર સ્વર્ગીય આનંદનું તેજ જણાતું હતું. આખા શરીરના કડકા એ ત્રાજવામાં પડ્યા. પછીથી તે રાજરાજેશ્વર જાતે એ ત્રાજવામાં બેઠો. આ સમયે તેના અતુલ અશ્વર્યયુક્ત મુખ ઉપર જે આત્મતૃપ્તિનું, આનંદનું તેમજ કૃતાર્થતાનું અપૂર્વ તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું તેનીજ દિવ્યપ્રભા હેમંતકાળના સૂર્યે લીધી છે, ચંદ્રે લીધી છે, તથા આકાશના તારકોએ પણ લીધી છે એવો હરિપ્રસાદને ભાસ થયો. બીજા ત્રાજવામાં બેઠેલું પક્ષી રાજના માંસના લોચા પર ચાંચ મારવાની તૈયારી કરતું હતું, એવામાં પ્રથમ રાજના ખોળામાં જે પક્ષી બેઠેલું હતું તે એ કૂર પક્ષીને પોતાની તીક્ષ્ણ ચાંચ મારી છુંદી નાખવા લાગ્યું. ઉદાર રાજાએ પોતાનો હાથ લાંબો કરી એ પક્ષીને પોતાના હાથમાં લઈ આકાશમાં ઉડતું છોડી દીધું. હરિપ્રસાદે આકાશમાં ઉડ્યું જોયું તો આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હતી. એ પુષ્પવૃષ્ટિ કોના ઉપર થાય છે એ જોવાને હરિપ્રસાદે પોતાની દૃષ્ટિ નીચી કરી તો ‘જય જયકાર મહારાજ’ એવો ગંભીર અવાજ થઈને ગલિતાંગ થયેલો એ દિવ્ય કિરીટકુંડલધારી મહાપુરુષ પોતાના દિવ્ય થયેલા દેહથી વિમાનમાં બેસીને ઉડ્યે જતો તેમના જોવામાં આવ્યો ! ‘જય જયકાર મહારાજ શિખીરાજનો જય જયકાર’ એવો અવાજ વારંવાર હરિપ્રસાદ સાંભળવા લાગ્યા.

હરિપ્રસાદે હવે પોતાનાં નેત્રો મીંચી દીધાં. અદ્યકાળમાંજ ઓરડીમાંનો દિવ્યપ્રકાશ, એ દિવ્યપુરુષ તથા તે દિવ્ય દેખાવ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. હરિપ્રસાદે પુનઃ જ્યારે આંખો ઉઘાડી ત્યારે તેઓ ઓરડીમાં સળગતા દીપકને તથા બળી ગયેલાં કપડાંની ખાકનેજ તેઓ જોઈ શક્યા. પુનઃ તેઓ વિચારવા લાગ્યા:—“ પક્ષીને માટે આત્મદાન કરનાર એ મહાપુરુષ શિખીરાજજ હતા ને ? એમના ઉપર અસંખ્ય લોકોનાં સુખશાન્તિનો આધાર હતો ને ? એમ છતાં તેમણે એક સાધારણ પક્ષીને માટે પોતાનો દેહ શા માટે અર્પણ કર્યો ? આવું ઉદાહરણ મહારી દૃષ્ટિમાં આવ્યા પછી મહારે આ માર્ગ સ્વીકારવો કે તે એની વાટઘાટ શા માટે કરવી જોઈએ ? આ વાટઘાટ સ્વાર્થની છે—દુરાચારીપણાની છે—રંગનાથની છે—હરિપ્રસાદની નથી. હવે જો હું મહારે અદ્વેષે આ બિચારા રંગલાલને દુઃખ પડવા દઈશ તો મહારે જન્મો-જન્મ રખડું પડશે ! શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની મહારી અભિલાષા

ફળિભૂત નહિ થાય ! મહારા આત્માને જન્મોજન્મમાં આવીજ અ-
શાન્તિ રહેશે ; શિખિ મયુરધ્વજ વગેરેનું ધ્યેય જે ધર્મ આપણી સહામે
મૂકે છે તે ધર્મનેજ ધન્ય છે ! એ ધર્મમાં જન્મ લેનારને પણ ધન્ય છે !
હું ધન્ય થઈશ ! રંગલાલને મુક્ત કરી હું દિવ્યલોકમાં જઈશ ! એજ
નિશ્ચય છે; એજ પ્રતિજ્ઞા છે ! ! એજ આત્મદાન છે ! આત્માર્પણ એજ
ધ્યેય છે ! એજ મહાઈ કર્તવ્ય છે—મહારો ધર્મ છે ! ! ”

પ્રકરણ ૨૪ મું.

આત્માર્પણ.

સાંજના ચાર વાગ્યાના અરસામાં હરિપ્રસાદ કલ્યાણના રોશન-
માંથી બહાર નીકળ્યા. જેવી રીતે ગંભીર અને શાન્ત સમુદ્રના પૃથ
ઉપર મંદ તેમજ સુનીલ લહરીઓ ફૂદાફૂદ કરે છે તેવી રીતે હરિ-
પ્રસાદના ગંભીર મુખમંડળ ઉપર ભીષ્મનિશ્ચયની તથા આત્મવૃત્તિની
લહરિઓ નાચી રહી હતી. તેમની પ્રશાન્ત મુદ્રા તથા ભગ્ય રૂઆપ્ત ને-
ધને ટાંગાવાળાઓ “શેઠજી ! ટાંગો લાવું કે ? મહારો ટાંગો લાવું કે ? ”
કહેતા તેમની આંબુઆંબુ ફરી વળ્યા. હરિપ્રસાદે કહ્યું:—“ મહારે ઠેક
ભીમડી સુધી જવું છે, જેનો ટાંગો ભીમડીનો હોય તે લઈ આવો. ”

એક ટાંગાવાળાના ઘોડા મહોટા તેમજ પુષ્ટ હતા. હરિપ્રસાદની
દૃષ્ટિ એ ટાંગાવાળા તરફ ગઈ એટલે તેણે અગ્રેસર થઈને કહ્યું:—“રાવ-
સાહેબ ! ટાંગો ઠેક ભીમડી સુધી જઈ શકતો નથી. વચ્ચે ખાડી છે. ”

“ખાડી પાર ઉતરવા માટે ત્હારા ટાંગા અને ઘોડાઓનું ભાડું
હું આપીશ. મહારે ત્યાં છ કલાક રોકાવાનું છે. તું કેટલું ભાડું લઈ-
શ ? ” હરિપ્રસાદે પૂછ્યું.

ટાંગાવાળાએ સહજ વિચાર કરીને કહ્યું:—“ શેઠજી ! આવવા
જવાના છ રૂપિયા પડશે. ”

હરિપ્રસાદે ભાડું કબૂલ કર્યું, અને તેઓ ટાંગામાં બેઠા. જે પો-
તે વધારે ભાડું માગ્યું હોત તો પણ આ સમયે મળ્યું હોત; પરંતુ
પોતે વધારે માગ્યું નહિ એ એક રીતે ભૂલ કરી, એમ ટાંગાવાળાને
લાગ્યું. ટાંગો ચાલવા લાગ્યો. ટાંગો ચાલુ થયો ત્યારથી હરિપ્રસાદ જે
ઠેકાણે બેઠા હતા તેજ ઠેકાણે છેવટ સુધી બેસી રહ્યા.

સૂર્યાસ્ત સમયે ટાંગો ભીમડી જઈ પહોંચ્યો. ટાંગાવાળાએ પૂછ્યું:—
“ શેઠ ટાંગો કયી તરફ લઈ ? ”

“ ધર્મશાળા પાસે ! ”

“ ધર્મશાળામાં તો ક્ષેત્રર સાહેબનો મુદ્રામ છે. ”

“ એમ કે ? અહિંથી ધર્મશાળા કેટલે છેટે છે ? ”

“ નજીક છે; આ પેલી લીલી દીવાલ જણાય છે તેજ ધર્મશાળા છે. ”

“ ત્યારે તું અહિંજ ઉભો રહે. ” આમ કહીને હરિપ્રસાદે ટાંગા-વાળાના હાથમાં દશ રૂપિયા મૂક્યા, તથા પુનઃ કહ્યું:—“ આમાં છ ત્હારા ભાડાના છે ને ચાર ઘોડાની ચંદીના અને ત્હારા ખોરાકના છે. તું રાત્રિના અગીઆર વાગતાં સુધી અહિંજ મ્હારી રાહ જોજે. અગીઆર વાગ્યા પછી તું મ્હારો બંધાયેલો નથી. અગીઆર વાગી જાય એટલે મ્હારી રાહ નહિ જોતાં તું બેલાશક ચાલ્યો જશે. ”

“ હું અહિંજ થોભું કે ? ”

“ હા, અહિંજ. ” આમ કહીને હરિપ્રસાદ ચાલ્યા ગયા.

હરિપ્રસાદની દષ્ટિ અસ્તાચળમાં ઉતરી પડેલા સૂર્યભગવાન તરફ હતી. સૂર્યનારાયણનું અડધું બિંબ અઘાપિ ક્ષિતિજ ઉપર કાયમ હતું. વૃક્ષોની ઝાંચી ડાળીઓ ઉપર રહેલાં સૂર્યકિરણો આકાશની પશ્ચિમે દોડી જઈને સૂર્યબિંબમાં વિલિન થઈ જતાં હતાં. હરિપ્રસાદને એમ લાગ્યું કે, નિસર્ગદેવીના કંઠમાંથી સૂર્યમણિજ પશ્ચિમદિશાએ ચોરી લેવા માંડ્યો છે; તેથી નિસર્ગદેવીએ રીસાઈને પશ્ચિમ દિશાને શિક્ષા કરવાને માટે એ તરફ સૂર્યકિરણો રૂપી બાણ ફેંકવા માંડ્યાં છે. આથી અસ્તગિરી સળગી ઉઠ્યો છે. અશ્વત્થામાના કંઠમાંથી મણિ જતો રહેતાં તે જેવો તેજહીન અને વીર્યહીન થઈ ગયો હતો તેવીજ રીતે સૂર્યમણિ જતો રહેવાથી પ્રકૃતિદેવી-નિસર્ગદેવી તેજેહીન બની ગઈ. સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો, તે પ્રમાણે પોતાને પણ અસ્ત થવાનું છે એમ હરિપ્રસાદને લાગ્યું. સૂર્યને પશ્ચિમના કેદખાનામાં ધક્કેલી દેવામાં આવ્યો તેવી રીતે પોતાને પણ આજે સરકારી કેદખાનામાં ધક્કેલી દેવામાં આવશે. સમસ્ત જગત પ્રકાશશૂન્ય થઈ ગયું, તેવી રીતે પોતાને પણ પ્રકાશશૂન્ય થઈ જવાનું છે ! સૂર્યને જગતના કલ્યાણાર્થે દુઃખ વેઠવું પડે છે, તેવી રીતે પોતાને નવા રંગલાલના કલ્યાણાર્થે દુઃખ વેઠવાનું છે !

ધર્મશાળા આવી પહોંચી. હરિપ્રસાદે એક વખત પોતાની ચિંતા-પૂર્ણ દષ્ટિ ચોતરફ ફેરવી, જગતને પ્રભામ કરી ધર્મશાળાના કમ્પાઉન્ડ-માં પગ મૂક્યો. તેમના હૃદયમાંથી એક ગાઢ નિશ્વાસ નીકળી પડ્યો; પરંતુ એ નિશ્વાસ દુઃખનો નહોતો-કૃતાર્થતાનો હતો.

ધર્મશાળાનું ચોથું પગથીડું ચઢતાંજ હરિપ્રસાદને એક કાળી

ડગલીવાળા સિપાહીએ આગળ વધતા અટકાવીને કહ્યું:—“આચ્છિયે ?”

હરિપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો:—“ મહારે સાહેબની મુલાકાત કરવી છે. ”

ચઢેલ સ્વભાવના પટ્ટાવાળાએ કહ્યું:—“ ઈસ વખત મુલાકાત નહિ હોગી. અલી કેસ ચલ રહ્યા હય. ”

“ કાંઈ હરકત નહિ, તું સાહેબને આ કાર્ડ આપી આવ! ”

“ હમકુ બહુત ડર લગતા હય. હમ નહિ જા શકતે. ”

“ ત્યારે હું વગર રજાએ અંદર જઉં ? ”

“ ક્યા યે મોગલાઈ હય ? રજા સિવાય તુમ કૈસે જા શકતે હો ? ”

એટલામાં તો અંદરથી એક માણસ બહાર આવ્યો. તેનો પહેર-વેષ જોઈ તે વકીલ હશે એમ વિચારી હરિપ્રસાદે તેને પૂછ્યું:—“વકીલ-સાહેબ ! કોનો કેસ ચાલે છે ?”

“ રંગનાથનો. ”

હરિપ્રસાદે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—“ કેસ ક્યારથી ચાલુ થયો છે ? હજી ક્યાં સુધી ચાલશે ? ”

“ માત્ર બે કેદીઓની સાક્ષી બાકી છે. એ સાક્ષીઓ લેવાઈ જશે એટલે કેસ પૂરો થશે. ”

“ હિરાલાલ ફોજદારની સાક્ષી લેવાઈ ગઈ કે ? ”

“ના. રાધનપુરના રાવબહાદુર. હરિપ્રસાદ પંડ્યાની પાસે એક મહત્વનો કેસ છે અને તે આવતી કાલે શુરુ થવાનો છે તેથી કલેક્ટર સાહેબની પરવાનગીથી તેમણે પોતાની જગ્યાની પ્રતિજ્ઞાપર આપી છે. કેમ, આ કેસ સાથે આપને કશો સંબંધ છે કે ? ”

“ હા, સંબંધ તો છે. હું આરોપીના પક્ષનો માણસ છું. ”

“ આ વકીલ આરોપીના પક્ષનો હોવાથી પોતે આરોપીનું કામ કેટલી બધી આસ્થાથી કરે છે તે દર્શાવવાના હેતુથી તેણે કહ્યું:— “હું રંગનાથનો વકીલ છું. તેના બચાવ માટે આપને કાંઈ કહેવું હોય તો મહેને કહો. હું આપની હકીકતનો ઉપયોગ કરી લઈશ. ”

“ ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે ! અંદર આરોપીને ગુન્યવવાના પ્રશ્નો થાય છે ત્યારે આપ બહાર ફરો છો ! વકીલસાહેબ ! કોધે ભરાશો નહિ. આપ આરોપીનો બચાવ કરવાને હાજર થયા છો; છતાં આવા પ્રસંગે તમે બહાર આવ્યા છો તેથીજ મહારે આમ કહેવું પડ્યું છે ! ”

શરમાઈ જઈને વકીલે કહ્યું:—“ મહેરબાન ! વૈદ્ય, વેશ્યા ને વકીલનો ધંધો Terms cash અર્થાત રોકડીઓ હોય છે. જે પૈસા

આપવામાં આનાકાની કરે છે તેનું કામ પણ તેવુંજ થાય છે. વળી મહારો જોડીદાર વકીલ અંદર હાજર છે. છતાં અમે ગમે એટલો પ્રયત્ન કરીશું તેથી શું વળનાર છે? રંગનાથનું ભૂતજ તેને કેદમાં ધક્કેલવાને માટે બસ થઈ પડે છે ! ”

“ વકીલસાહેબ ! આપનાં પ્રથમનાં વચનો કોઈ પણ સદ્ગૃહસ્થના સ્વભાવને છાજતાં નથી. આ તો આરોપીને દોરડાથી બાંધી કૂવામાં ઉતાર્યા પછી દોરડું કાપી નાખવા જેવું કૂર કૃત્ય થતું હોય એમ આપને નથી લાગતું કે ? ”

વકીલસાહેબ કોધે ભરાયા. તેઓ હરિપ્રસાદ તરફ તુચ્છદષ્ટિથી જોઈ બોસ્ટોકના ચૂટનો અવાજ કરતા કરતા અંદર ચાલ્યા ગયા. હરિપ્રસાદે પુનઃ પદાવાળાને કહ્યું: “ જા, મહારું કાંઈ લઈ જા.”

પદાવાળાએ મિળજમાંજ કહ્યું: “ તુમેરે જેસે તો બહુત આતા જાતા હય. હમ અંદર નહિ જા શકતે.”

ખિસ્સામાંથી એક રૂપિયો બહાર કાઢી પદાવાળાના હાથમાં મૂકી હરિપ્રસાદે કહ્યું:—“ હવે ત્હારે જવું છે કે હું જાતેજ જઉં?”

લાલચુ પદાવાળાએ કહ્યું:—“ જૈસા તુમારા તકદીર મંચ પ્રયત્ન કરતા હું ”

આમ કહી કાંઈ લઈને પદાવાળો અંદર ગયો. ક્ષણ માત્રમાં અંદરનો દેખાવ હરિપ્રસાદની નજરે પડ્યો. પોતાના હરિપ્રસાદ નામનો ત્યાગ કરીને પુનઃ આ સ્થાને પોતે રંગનાથનું નામ ધારણ કરશે ! કર્તવ્યના શિખરપર પોતે ઉભેલા હોઈ હવે અલ્પકાળમાંજ આત્મસુખના સમુદ્રમાં પોતે કૂદકો મારશે. રંગલાલને દુઃખના જવાળામુખી પાસેથી ખેંચી લઈ પોતે તેને આનંદના કૈલાસમાં લઈ જઈને ખેસાડશે ! એવા વિચારો અંતરમાં ઉપસ્થિત થયાથી હરિપ્રસાદને અનહદ આનંદ થયો. આવો આનંદ તેમના સમસ્ત જીવનમાં તેમને કદાપિ થયો નહોતો. સ્વામી સ્નેહજ્યોતિના ઉપદેશને જીવનપર્યંત પાળવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

પદાવાળો પુનઃ બહાર આવ્યો. પ્રથમનો તેનો રૂઆપ અદ્રશ્ય થઈ ગયો હતો. તેણે ઘણીજ નમ્રતાથી હરિપ્રસાદને સલામ કરીને કહ્યું “ હજુર ! સાહેબને આપકુ સલામ બોલા હય. અંદર જાનેડી મહેરનજર ફિજિયે સહાય ! ”

આમ કહીને પદાવાળો આશાપૂર્ણ દષ્ટિથી હરિપ્રસાદ તરફ જોઈ રહ્યો. હરિપ્રસાદે અંદર પ્રવેશ કર્યો. હરિપ્રસાદ અંદર ગયાં કે તરતજ ક્ષેકેકટર સાહેબ તથા બીજા બધા વકીલો તેમને સન્માન આપવાને

માટે આસન ઉપરથી ઉઠી ઉભા થયા. કક્ષેકટર સાથે હસ્તધુનન કરી હરિ-પ્રસાદે વકિલમંડળમાં ખાલી થયેલી એક ખુરસી ઉપર બેસવા માંડ્યું. આવો પ્રકાર જોઈને કક્ષેકટરે કહ્યું:—“અરે રાવસાહેબ ! ઉપર આવીને બેસો. (દાર તરફ જોઈને) સિપાહી ! ખુરસી લાવ.”

સિપાહી ખુરસી લઈ આવ્યો એટલે કક્ષેકટર સાહેબે હરિપ્રસાદને આગ્રહપૂર્વક તેના પર બેસાડીને કહ્યું:—“આજે અહિં પધારવાની મિહરબાની કેમ કરી છે?”

“હજી કેસ કેટલા સમય સુધી ચાલશે ?”

“લગભગ પંદર મિનિટ સુધી.”

“ત્યાં સુધી મહને અવકાશ છે. જો આપની ઈચ્છા હોય તો હું અહિંજ રોકાઉં.”

“ત્યારે તો અમારું મ્હોટું સૌભાગ્ય. મી. ગોડબોલે ! ચાલવા દો.”

કક્ષેકટર સાહેબે પિંજરામાં ઉભેલા કેદી સાક્ષીદાર તરફ જોઈને કહ્યું:—“જમના મંગણિયા ! તને શિક્ષા થયેલી હોવાથી કાયદા પ્રમાણે તને સોગન આપી શકાતા નથી.”

કેદીએ શરમથી પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવ્યું.

“તો પણ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી, સત્ય હકીકત જાહેર કરવાની હું તને ભલામણ કરું છું. જગતમાં ઈશ્વર છે એમ સમજીને, હું તને જો પ્રશ્નો પૂછું તેના તું ખરા ઉત્તરો આપજો. ઉચ્છ્રંખલતા કરીશ નહિ. ત્હારી સાક્ષી ઉપર એક મનુષ્યના જીવનનો આધાર છે એ તું લક્ષ્ય-માં રાખજો. સત્ય હોય તેજ તું કહેજો. શિરસ્તેદાર ! આરોપીને ઉભો કરો. આ આરોપીને જો. ભૂતકાળની હકીકતનું સ્મરણ કર, અને તું આ આરોપીને ચોક્કસ જોળખે છે કે નહિ તે તું કહે?”

કેદીએ આરોપીનું આપાદમસ્તક લક્ષ્યપૂર્વક જોઈને હસતાં હસતાં કહ્યું:—“જેલમાં મ્હેં એને પ્રથમજ જોળખ્યો હતો, અને હજી પણ હું ચોક્કસ કહું છું કે, મહને આ રંગનાથ છે એ માટે સહજ પણ સંદેહ નથી. એને પહેલાં પણ મ્હેં બે વર્ષ સુધી ગોવિંદપુરની જેલમાં જોયો હતો. એટલુંજ નહિ; પરંતુ અમારી ઉભયની મૈત્રી હોવાથી અમે બન્ને કારાધ્યક્ષ મહાશયને વિનંતિ કરી એકજ ઓરડીમાં કેદી તરીકે બે વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. આ રંગનાથજ છે.”

રંગલાલે કહ્યું:—“વાહવાહ ! ઘણો ઉત્તમ પુરાવો !”

કેદી સાક્ષીદારને રજા આપ્યા પછી કક્ષેકટરસાહેબે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“રંગનાથ ! ત્હારી વિરુદ્ધ થયેલા સઘળા પુરાવા ત્હેં સાંભળ્યા છે.

હિરાલાલ ફાજદારની જગ્યાની તને વાંચી સંભળાવવામાં આવી છે. જો તું સોનાની બંગડીઓ ચોર્યાનો ઇન્કાર કરતો હોય તોપણ માધવ નામના છોકરાનો અડધો રૂપિયા ચોર્યા માટે તું ગુન્હેગાર ઠરે છે. વળી પોલિસની આજ્ઞાનુસાર કેદખાનામાંથી છુટ્યા પછી તહે પાંચ વર્ષ સુધી હાજરી નથી આપી એ માટે પણ તું ગુન્હેગાર ઠરે છે. હવે ત્યારે ત્યારે બા-ચાવમાં કાંઈ કહેવું છે? ”

“ સાહેબ હું રંગનાથ નામનો માણસ નથી, તથા રંગનાથ ના-મના કોઈ માણસને હું ઓળખતો પણ નથી. માધવ નામના છોકરા-નો અડધો રૂપિયા મહેં ચોર્યો નથી. એક વખતે પોલિસની દુષ્ટતાથી મહારા ઉપર કેસ ચાલ્યો હતો, અને મહને માત્ર ફટકાની સજા થઈ હતી. તે સિવાય મહેં કેદની સજા તો ભોગવીજ નથી. હું નિરપરાધી છું. અરેરે! મહારું ભાગ્યજ ફૂટ્યું છે ત્યાં કોઈ શું કરે? હું ગરીબ તેમજ દરિદ્ર હોવાથી મહારો પક્ષ સાબિત કરે એવા પુરાવા હાજર કરી શકું તેમ નથી. હું તદ્દન નિર્દોષ છું. હું આપ સૌ જણાવો છો તે રંગના-થને ઓળખતો પણ નથી. ”

“ જો ત્યારે પુરાવા હાજર કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેનું ખરચ સરકાર વેઠશે. ” કલેક્ટરે કહ્યું.

“પરંતુ મહને પુરાવા મળી આવે તેમ નથી, તેથી હું લાચાર છું.”

“ કેસ માંડી વાળી આરોપી ઉપર આરોપ મૂકવાને હરકત નથી. શિરસ્તેદાર ! ચાર્જસીટ આપો. ” કલેક્ટરે કહ્યું.

શિરસ્તેદારે ચાર્જસીટ આપ્યું એટલે તે ભરી કાઢી કલેક્ટરે પાછું શિરસ્તેદારના હાથમાં આપીને તે તેને વાંચવાની આજ્ઞા કરી. શિરસ્તેદારે આસન ઉપરથી ઉઠી ગંભીરસ્વરે કહ્યું:—“ રંગનાથ ” એવામાં ખીજો એક ગંભીર અવાજ થયો કે:—“હા—રંગનાથ અહિં હાજર છે ! ”

આ શો ચમત્કાર છે તે જાણવાની જીજ્ઞાસાથી સૌની દષ્ટિ જે દિશા તરફથી આ અવાજ આવ્યો તે તરફ વળી. આ સમય સૌએ હરિપ્રસાદ-ને પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી, સાક્ષીદારના પિંજરાં તરફ જતા જોયા. જતાં જતાં તેમણે કહ્યું: “મહેરજાન કલેક્ટર સાહેબ ! અને વકીલમંડળ! આપનો આરોપી રંગનાથ અહિં હાજર છે. આપે જે આરોપો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરાંત, પોતાનું ખરું નામ છુપાવવાનો અને સ્વામી સ્નેહજયો તિના આશ્રમમાં ચોરી કરવાનો આરોપ પણ મહારા શિરપર છે. જે માણસ-ને આપે મહારે બદલે ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો છે તે તદ્દન નિર્દોષ છે;—ખરો ગુન્હે-ગાર હું હાજર છું.”

કલેક્ટર, શિસ્તેદાર અને વકીલમંડળના આશ્રયની સીમા રહી નહિ. આશ્રયથી તેમનાં સૌનાં નેત્રો સ્થિર, ધીર અને ગંભીર બની ગયાં. બળે કે આકાશમાંથી વજ્રપાત થયો હોય એમ સૌને લાગ્યું. સાને પોતાની શ્રવણશક્તિ બ્રમિત થઈ ગઈ હોય એમ લાગ્યું. પોતાના કરતાં બીજાએ કાંઈ જૂદાજ ભાવાર્થની હકીકત સાંભળી હશે વિચારી સૌ એક બીજાના મ્હેં તરફ જોવા લાગ્યાં; પરંતુ આ અસંભવિત વાત કોઈને પૂછવાથી આપણે મૂર્ખ ઠરીશું એવી શરમથી સૌ શાન્ત બેસી રહ્યા. અંતે કલેક્ટરસાહેબે વકિલ તરફ જોયું. સરકારી વકીલે આસન ઉપરથી ઉઠીને કહ્યું:—“ રાવસાહેબ હરિપ્રસાદે આ કેસમાં જે ગરબડાટ કરી મૂક્યો છે તે ઉપરથી તેમનું મન સ્વસ્થ નથી એમ દિલગિરી સાથે કહેવું પડે છે. આપણા જીલ્લામાં હરિપ્રસાદ જેવા સત્યપુરુષ ઉપર આવું દીવાના બની જવાનું જે સંકટ આવી પડ્યું છે તેથી સમસ્ત જીલ્લાનેજ નહિ; પરંતુ નામદાર સરકારને પણ શોક થાય છે. આટલા માટે કેસ મુલતવી રાખી, પ્રથમ કોર્ટરની વ્યવસ્થા કરી રાવસાહેબ હરિપ્રસાદને ઘેર પહોંચાડવા જોઈએ.”

કલેક્ટર સાહેબે પણ દુઃખિત થઈને કહ્યું:—“ રાવસાહેબ ! આ ભયંકર દુષ્ટ રોગ તમને કેવી રીતે લાગુ પડ્યો ? વકીલસાહેબ ! હમણાં કેસની ખટપટ રહેવા દઈ રાવસાહેબ હરિપ્રસાદની સંભાળ લ્યો.”

આ સમયે હરિપ્રસાદે કહ્યું:—“ મહેરબાન કલેક્ટરસાહેબ અને વકીલબંધુઓ ! આપ સૌ મહારા પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ દર્શાવો છો તે માટે હું આપનો ધણોજ આભારી છું. તમે સૌ મ્હને ગાંડો-દીવાનો સમજો છો; પરંતુ વાસ્તાવિક રીતે હું ગાંડો કે દીવાનો બની ગયો નથી. હું સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં છું. મહારા દુર્દેવે હિરાલાલ ફેજદાર હમણાં અહિં હાજર નથી. તો પણ જો મ્હને જેલમાં લઈ જશો તો ઘણા કેદીઓ મ્હને ઓળખશે. મહારો પહેરવેષ બદલાશે તો હમણાં જે જમના મંગળિયા નામના કેદીની આપે જખાની લીધી છે તે પણ મ્હને ઓળખશે. એ કરતાં બીજો વિશેષ ખીત્રીપૂર્વક પુરાવો આપને કયો જોઈએ ? હુંજ એ ભયંકર રંગનાથ છું. હુંજ કેદખાનામાંથી નાસી જનારો રંગનાથ છું. હુંજ નામ છુપાવનાર અને બિચારા માધવ નામના બાળકનો અડધો રૂપિયો ચોરી લેનાર નરાધમ રંગનાથ છું. હજી પણ એ માધવ નામના બાળકનો અડધો રૂપિયો આપને મહારી તિજોરીમાંથી મળી આવશે, તથા રનેહજ્યોતિને ત્યાંથી મ્હેં જે તરબાણાં ચોરી હતાં તે પણ મળી આવશે.”

આ ખુલાસો સાંભળવામાં આવતાં સૌનું આશ્રય સહસ્રધા વધી

ગયું. સૌ પાપાણુ પ્રતિભાઓની માફક સ્તબ્ધતાથી બેસી રહ્યા. શિરસ્તે-
દાર, વકીલો, સિપાહી વગેરે સૌ પોતપોતાના વ્યવસાયને વિસરી ગયા.
મુક્ત કરવાને યાતો ગુલામ બનાવવાને સમર્થ એવું કલેક્ટર સાહેબનું
હોદ્દર, દુઃખ યાતો સુખ આપનારી વકીલમંડળની મસલત વગેરે
સઘળું સ્થિર થઇ ગયું. અરેબિયન નાઇટ્સમાંની બેબેદી રાણીએ
બેબેલી પાપાણુ નગરી પ્રમાણે ત્યાંનું સઘળું મંડળ પત્થરોની માફક
સ્થિરતાથી બેસી રહેલું જણાયું.

હરિપ્રસાદે પુનઃ આવેશમાંજ કહ્યું:—“ કોર્ટનો વિશેષ વખત લે-
વાની મહારી ઇચ્છા નથી. કોર્ટમાં મહેં આપેલા પુરાવા પરથી આ
રંગલાલ રંગનાથ નથી, એમ આપ જણી શકશો. ખરો રંગનાથ
અત્રે હાજર થયો છે. મહારા નામ ઉપર હજી વૉરંટ નીકળેલું નહિ
હોવાથી હું સ્વતંત્ર છું. એ સ્વતંત્રતાનો ફાયદો હું લઉં છું. હજી
મહારે પુષ્કળ કાર્યો આટોપવાનાં છે. આપની ઇચ્છા હોય તો મહારા
પર બેલાશક વૉરંટ કાઢજો. હું રાધનપુરમાંથીજ મળી આવીશ. કોર્ટને
જે તસ્દી વેઠવી પડી છે તે માટે હું ક્ષમા યાચું છું. ”

હરિણના ટોળામાંથી સિંહ જેવી રીતે અભિમાનથી અને રૂઆ-
બથી ચાલ્યો જાય તેવી રીતે હરિપ્રસાદ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. દ્વાર પાસે
જતાંજ તેમણે આગ્રાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ પટ્ટાવાળા ! બારણું ઉઘાડ ! ”

તરતજ પટ્ટાવાળાએ બારણું ઉઘાડ્યું. હરિપ્રસાદ ચાલ્યા ગયા.
પટ્ટાવાળાએ ઘણી નમ્રતાથી તેમને સલામ કરીને કહ્યું:—“ હજીર !
સલામાલેકમ ! ”

પ્રકરણ ૨૫ મું.

યાસ્મિન દેશે યદાચારઃ !

કાળી ચૌદશને દિવસે સંધ્યાકાળે કૃષ્ણલાલ પગે ચાલતો પુનઃ
મોતીબાગમાં આવી પહોંચ્યો. તેના હાથમાં એક મધ્યમ આકારની કંન-
વાસની ઝંગ હતી. આ સમયે માળી તેની ઝુંપડી સહામેના આંગણા-
માં બેસીને ચલમ કુંકતો હતો. કૃષ્ણલાલને આવી પહોંચ્યો જોઇ
ચલમ નીચે મૂકી તે ઉઠીને ઉભો થયો, તથા તેણે કૃષ્ણલાલને સલામ
કરીને કહ્યું:—“ પધારો, કારભારીસાહેબ ! ”

“ ભાઈ ! હું શ્રમિત થઈ ગયો છું. સત્વર એક ચલમ તૈયાર કરી લાવ ! ” આમ કહીને હાથમાંની ઐમ પલંગ ઉપર મૂકીને કૃષ્ણલાલ તેના ઉપર બેઠો.

“ સાહેબ ! મહારી ચલમ તૈયારજ છે. આપ બેલાશક ધૂમ્રપાન કરો અને શ્રમને પરહરો. ”

ચલમને હાથમાં લઈ તમાકુનું સેવન કરતાં કરતાં કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“ માળી ! શ્યામજી નામના માણસને તું ઝોળખે છે કે ? ”

હાથકાળપર્યંત વિચાર કરીને માળીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ શ્યામજી કે ? ના સાહેબ ! આ નામ તો હું આજેજ આપના મુખે સાંભળું છું; કેમ એ માણસનું શું છે ? ”

“ હું હમણાં જ્યારે બાગ તરફ આવતો હતો ત્યારે મહેં અહિંયાં થોડે દૂર પેલાં વૃક્ષોની ઝાડીમાં એક માણસને ઉભો રહેલો જોયો. એ માણસ આ બાગમાં આવેલા અંગના તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો. તેણે એક કાળો કોટ પહેરેલો હતો, અને માથા પર છોટનું કાળાઉ ખંધેલું હતું. એ માણસ કોણ છે તથા શા કારણથી એ ઝાડીમાં ઉભો રહી અંગલા તરફ જોઈ રહ્યો છે એ જાણવાની જાણસાથી હું તેની પાસે ગયો. આમ છતાં તેનું મહારા પ્રત્યે લક્ષ્ય નહોતું. હું જ્યારે તેની રહામે જઈને ઉભો રહ્યો ત્યારેજ તે મહારું દર્શન કરી શક્યો. અંતે મહેં પૂછ્યું:—“ તું કોણ છે ? ”

આ પ્રશ્નથી ચમકીને તે ઝોશિયાળો થઈ ગયો, તથા તેણે મહને કહ્યું:—“ મહારું નામ શ્યામજી છે. ” મહેં પુનઃ પૂછ્યું:—“ તું અહિં ઉભો રહીને શું કરતો. હતો ? ” તેણે ઉત્તર આપ્યો:—“ કાંઈ નહિ-અમસ્તોજ ઉભો રહ્યો હતો. ” આવો ઉત્તર આપીને તે સત્વર ત્યાંથી ગચ્છાંતિ કરી ગયો !

ચિંતાસૂચક સ્વરે માળીએ કહ્યું:—“ સાહેબ ! એ માણસ કોણ છે તે હું કેવી રીતે જાણી શકું ? અઘાપિપર્યંત કોઈ પણ માણસને મહેં એવી રીતે આ તરફ ભટકતો જોયો નથી. તે શી મતલબથી આ તરફ આવ્યો હશે તે કેવી રીતે કળી શકાય ? ”

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ ભાઈ ! મહારા અંતરમાં તો મહોટી શંકા ઉપજી છે. ઉતાવળમાં તે ક્યાંનો છે એ વાત પૂછવી હું ભૂલી ગયો છું. માળી ! આજુબાજુના કોઈ ગામમાં શ્યામજી નામનો કોઈ માણસ રહે છે કે નહિ તેની તું ચોક્કસ તપાસ કરજે, સમજ્યો ? ”

“ સરકાર ! હું તો એ સંબંધી આવશ્ય તપાસ કરીશ; કિન્તુ

આ બાબત જમીનદાર મહાશયને પણ પ્રથમથીજ જણાવવી જોઈએ.”

“ હા, જણાવવીજ જોઈએ; પણ હું કાંઈ જમીનદાર મહાશયને આવતી કાલે મળવાનો નથી. આજે હું મહારા પોતાનાજ કાર્યાર્થ આવ્યો છું. આવતી કાલે પ્રભાતકાળે ઉઠીને પાછો હું સોનાપુર જવાનો છું. છુપી રીતેજ હું અહિં આવ્યો છું, એમ કહું તો તે વ્યાજબી છે. તેના કરતાં તું એમજ કર કે, કાલે સ્વવારે કલ્યાણપુર જઈને તું આ વાત જમીનદાર મહાશયને કહે. મહારું નામ ઉચ્ચારવાની કશી આવશ્યકતા નથી. શ્યામજીને ત્હેં જાતે ત્હારી નજરે જોયો છે એમ તું કહેજે એટલે થયું ! એથી ત્હારી ચાલાકી પણ જમીનદાર મહાશયના જણવામાં આવતાં તેજો ત્હારા ઉપર અતિ પસન્ન થશે. તું કહેજે કે હું-અર્થાત તું જ તેને જોઈ શક્યો છે. મ્હેં જે કાંઈ જોયું છે તે જાણે કે ત્હેંજ જોયું છે એમ કહેજે એટલે થયું.”

કૃષ્ણલાલનો ઉદ્દેશ માળી સારી રીતે સમજી શક્યો. તેણે કહ્યું:-
“ વારું, હું એમજ કહીશ.”

પછીથી જમીનદાર મહાશય પાસે શું શું કહેવું તેની કૃષ્ણલાલે માળીને ઘણી સારી તાલીમ આપી. સાક્ષીદારેને તાલીમ આપવામાં પણ આપણો કૃષ્ણલાલ અદ્વિતીય હતો એ સુઝવાયકો જાણે છેજ.

અંતે કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“ હું, પણ ઠીક યાદ આવ્યું, તને જે વસ્તુ મ્હેં લાવી રાખવાની કહી હતી તે ત્હેં આણી છે ને ? ”

માળીએ મ્હેં સહજ બગાડીને કહ્યું:-“ એક લાવ્યો છું; પરંતુ બીજી વસ્તુની વ્યવસ્થા કરી શક્યો નથી.”

“ શું મટનની વ્યવસ્થા ત્હારાથી નથી થઈ શકી ? ફિકર નહિ-ના થઈ શકી હોય તો કાંઈ નહિ.”

પછીથી માળીએ ત્રણ ઝાંટલો લઈ આવી કૃષ્ણલાલની પાસે મૂકી. કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:-“ આ ત્રણ ઝાંટલોમાં સવારૂપિયા વાળી કયી છે ? ”

“ જેના ઉપર લાખની શીલમહોર છે તે સવારૂપિયાવાળી છે, અને બીજી બન્ને દશ દ્વશ આના વાળી છે.”

કૃષ્ણલાલે શીલમહોર વાળી ઝાંટલ પોતાની બેગમાં મૂકી દબને કહ્યું:-“ માળી ! મટનની વ્યવસ્થા થઈ શકી નથી તેથી હું અહિં મઘપાન કરવાને ઇચ્છતો નથી. આ બન્ને ઝાંટલો તું અહિં રાખ. એ બન્ને મ્હેં ત્હારે માટેજ મંગાવી છે. ત્હારી વહુ-સાસુ-છોકરો-છોકરી વગેરે માણસો હોવાથી બે ઝાંટલ ત્હારે જોઈએજ. વળી માળી ! મઘપાન કરી ઉપર મટન ખાવાથી નીશાનો ઘણો રંગ આવે છે, તથા અંગમાં અપૂર્વ શક્તિ આવે છે. આજકાલના સુધરેલા જમાનામાં ઘણાં

પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચ્ચકુટુંબનાં માણસો પણ સુરાસુંદરીનો સત્કાર કરી માંસભક્ષણ કરે છે. ધીમે ધીમે સુધરેલી સ્ત્રીઓએ પણ આ વસ્તુ-ઓને આનંદથી સ્વીકારવા માંડી છે. દેશમાં ધીમે ધીમે ઘણો સુધારો થતો જાય છે ! ”

માળીએ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય મસ્તક હલાવી કૃષ્ણલાલનાં વચનો પ્રત્યે સંમતિ દર્શાવી.

સંધ્યાકાળનો સમય થયો. અંતે એક ચલમ તૈયાર કરવા માળી-પોતાની ઝુંપડીમાં ગયો. જતી વખતે તે દેશી દારુની પેલી બંને ઑટલો પોતાની સાથે અંદર લઈ ગયો હતો.

કૃષ્ણલાલ બહાર બેઠો હતો એવામાં ઝુંપડીમાં ચાલતો સંવાદ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. માળીની ઘરડી સાસુ કહેતી હતી કે:— “એમ કદાપિ નહિ બને. એક બાટલી તમે લ્યો અને એક બાટલીનો ઉપયોગ અમે મા દીકરી કરીશું. ”

“વારું તેમ કરો;—તકરાર કરશો નહિ. ”

માળીએ સજ્જ કરી આણેલી ચલમના બે ચાર દમ મારી કૃષ્ણલાલ પલંગ ઉપરથી હાથમાં બેગ લઈને ઉઠ્યો. માળીએ પૂછ્યું:— “સાહેબ ! આવતી કાલે આપ ક્યારે આવશો ? ”

“જો કે આજે રાત્રે તો હું કલ્યાણપુરમાં રહેવાનો છું; પરંતુ આવતી કાલે પ્રભાતકાળે સોનાપુર આવ્યા ગયા સિવાય છુટકો નથી. ત્યાં આવતી કાલે ત્રણસો રૂપિયા વસુલ આવે તેમ છે. એ વસુલાતની રકમ આવી ગયા પછી હિસાબ લખી કાઢી મધ્યાહ્નકાળે એક બે વાગ્યાના અરસામાં હું પુનઃ ઘોડેસ્વાર થઈને કલ્યાણપુર જઈશ. કાલે ત્યાં બ્રાહ્મણબોજન છે ! કાલનું બોજન કરવાનો અલબ્યલાભ શા માટે જવા દેવો જોઈએ ? ‘મોદકાન સ્વાદન્તે બ્રાહ્મણાઃ. ’ ” કૃષ્ણલાલે અંતરોદ્ગાર કાઢ્યા.

“હું પણ ત્યાં આવવાનો છું. શ્યામજીની હકીકત જમીનદાર મહાશયને નિવેદન કરવાની હોવાથી કાલે સવેળાજ હું કલ્યાણપુર જઈશ; પછીથી બોજનાદિ કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ બાગમાં પાછો આવીશ. ”

“જજે—જરૂર જશે—સાથે હરિયાને પણ લઈ જજે. ત્યાં તેને પણ આનંદ થશે. શ્યામજી સંબંધી જે જે વાત કહેવાની છે તે ત્હારા લક્ષ્યમાં છે ને ? ”

“એવી વાત તે હું કદિ બૂલું ખરો કે ? ”

પછીથી પુનઃ એક વખત ચલમનો આસ્વાદ લઈ કૃષ્ણલાલ ત્યાંથી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૨૬ મું

પિશાચિનીનો આવિર્ભાવ !

કલ્યાણપુરમાં આવેલા પોતાના મકાનમાં જઈને કૃષ્ણલાલે દીપક સળગાવ્યો. પછીથી પાણી ભરી લાવી, ચુલ્હો સળગાવી તેણે રસોઈ બનાવવાને માટે આધણ મૂકી દીધું. આજે રાત્રે કૃષ્ણલાલને ઘણું કામ હોવાથી તેણે માત્ર ખીચડી ને શાક તૈયાર કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો.

રાત્રે લગભગ નવ વાગ્યાના અરસામાં નર્મદાએ આવી દર્શન દીધું. કૃષ્ણલાલે વ્યાકુળતાથી કહ્યું:—“ નર્મદા ! તું આવી પહોંચી કે ? મ્હને એવી ચિંતા હતી કે, તું કદાચ અહિં આવવાની વાત ભૂલી જઈશ તો ! ”

નર્મદાએ કહ્યું:—“ હું કાંઈ એવી ભૂલકણી નથી. ”

“ ઠીક, એસ તો ખરી. અહિં સૌ કુશળતામાં છે ને ? ”

“ હા—સૌ ખુશીમાં છે. પણ તમે પેલું જે કહ્યું હતું તે આજે કરવાનું છે ને ? ”

“ હાહા—એટલા માટે તો હું આજે અહિં આવ્યો છું. ”

“ એ કાર્યને કેટલો વિલંબ લાગશે ? મ્હારાથી વિશેષ સમય સુધી અહિં રોકાઈ શકશે નહિ. ”

“ વિલંબ નહિ થાય. નર્મદા ! તું એક કામ કરને. જો એક ખુણા-માંની જમીન જળ છાંટીને તું પવિત્ર કરી નાખ. પછીથી પેલું દર્ભા-સન પડ્યું છે તે લઈને તેના ઉપર પાથર. હું જલદીથી રસોઈ કરી નાખું છું. બારણું ત્હેં બંધ કરેલું છે ને ? નહિ તો જો કોઈ માણસ એકાએક અત્રે આવી ચઢશે તો આપણી ફજેતી થશે ! ”

“ મ્હને કાંઈ શિખવવું પડે તેમ નથી—હું બારણું વાસીનેજ આવી છું. ” આમ કહીને નર્મદા તેને સૂચવવામાં આવેલું કામ કરવા લાગી.

એટલામાં ખીચડી તૈયાર થઈ ગઈ, અને કૃષ્ણલાલે તેને અંગારા ઉપર મૂકી દીધી. અલ્પકાળમાં શાક પણ થઈ ગયું. આ સમય દરમ્યાન નર્મદાએ પણ તેને સૂચવવામાં આવેલું કામ કરી નાખ્યું. કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“ કેમ બધી વ્યવસ્થા કરીને ? ”

“ હા—કરી છે; પણ તમને પસંદ પડે ત્યારેને ? ”

“ તુંજ મ્હને પસંદ છે એટલે મ્હને ત્હારું કામકાજ નાપસંદ પડે એ શંકા અસ્થાને છે ! ”

નર્મદા શરમાઇ ગઇ. કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ હવે તું મહારું ધોયલું ધોતીઉં પહેર. ”

નર્મદાએ તદ્દનુસાર કર્યું. પછીથી કૃષ્ણલાલે પણ એક લાલ વસ્ત્ર પહેર્યું. ત્યારપશ્ચાત્ એક લોટામાંથી થોડું ગંગાજળ કાઢી તેણે નર્મદાના અને પોતાના અંગ ઉપર છાંટ્યું. કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“બધી તૈયારી થઇ ગઇ છે. હવે લીમડાના થડની થોડી છાલ ત્હારા દાંતથી ઉખેડી લાવ. હું દીવો લઇને ત્હારી સાથે આવું છું. ”

આમ કહીને કૃષ્ણલાલ હાથમાં એક ફાનસ લઇ નર્મદાની સાથે મકાનની બહાર નીકળ્યો, અને બન્ને જણાં એક લીમડાના વૃક્ષ પાસે જઇને ઉભાં રહ્યાં. પછીથી નર્મદા પોતાના દાંતથી લીમડાના થડની છાલ ઉખેડવા લાગી. આ પ્રકારથી મનમાં ને મનમાં હસીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ હે સિદ્ધેશ્વરી માતા ! કૃપા કરી તું અમારા આ કાર્યમાં અમને યશ આપજો. ”

નર્મદાએ છાલ ઉખેડી. ત્યારપશ્ચાત્ તેઓ બન્નેએ પુનઃ મકાનમાં જઈ પ્રવેશદ્વાર બંધ કરી દીધું. કૃષ્ણલાલ એક ન્હાની દેવદારના લાકડાની પેટી લઇ આવ્યો, તથા એક ન્હાનું પીત્તળનું તાળું પણ શોધી લાવ્યો. પછીથી તે પોતાની એક બીજી પેટીમાંથી રૂપિયા તેમજ એક ન્હાનો લાલ રંગનો કડકો પણ લઇ આવ્યો. ત્યારપશ્ચાત્ કૃષ્ણલાલ દર્બાસન ઉપર બેઠો, અને તેણે થોડો ધૂપ સળગાવ્યો. ધૂપ સળગતાંજ આખા મકાનમાં ધૂમાડો ધૂમાડો થઇ રહ્યો. પછી તેણે પોતાનાં નેત્રાં મીંચી ઉંચી નજર કરી, છાતી ઉપર સ્વસ્તિકાકારે હાથ રાખીને તે કાંઇ મંત્ર ઉચ્ચારવા લાગ્યો.

થોડા સમય સુધી આ પ્રમાણે કર્યા પછી કૃષ્ણલાલે પેટીનું ઢાંકણું ઉઘાડી પેટીને પોતાની સ્થાને રાખી. પછીથી પેટીના ઉપર તેણે ગંગાજળ છાંટ્યું, અને પેટીમાં વીસ વીસ રૂપિયાની ત્રણ ઢગલી કરીને મૂકી.

થોડા સમય પછી કૃષ્ણલાલે નર્મદા તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું:—“ નર્મદા ! હું મ્હોટી પંચાતમાં પડ્યો છું ! ”

“ શાની પંચાત ? ” નર્મદાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ મ્હારી પાસે આ સાઠ રૂપિયા છે; એ બધાય રૂપિયા પેટીમાં મૂકી દઉં કે થોડા બહાર રાખું એનો હું વિચાર કરું છું. ”

“ એમાં શો વિચાર કરવાનો છે ? તમે પેટીમાં જોટલા વધારે રૂપિયા મૂકશો તેટલા વધારે થશે ! ”

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ નર્મદા ! તું હજી સમજતી નથી.

ને સાંભળ, ગમે એટલી તો પણ આ જાદુગરી છે. આ બધો પ્રેત-પિશાચનોજ કારભાર છે એમ કહી શકાય. ધાર કે કદાચ પેટીમાંથી જાદુઈ બળને પરિણામે બધાય રૂપિયા ગૂમ થઈ જાય તો પછી મહારે માયું ફેડીને રડવું પડેને ? એ કરતાં હું ભવિષ્યનો વિચાર કરીને પેટીમાં પચાસ રૂપિયા મૂકી દશ રૂપિયા મહારી પાસે રાખું છું. ને એ સંન્યાસી મહાત્માનાં વચનો સત્ય નિવડશે તો મહારા પચાસ રૂપિયાના બસો રૂપિયા થઈ જશે.”

“અને પછી પાછા બસો રૂપિયા પેટીમાં મૂકશે તો તેના આઠ-સો થઈ જશે કે ? ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“એમ વારંવાર થાય કે ? ને રૂપિયા ઉપર એક વખત જાદુઈ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે રૂપિયા ઉપર પુનઃ જાદુઈ પ્રયોગ કરી શકાતો નથી.” પ્રત્યેક વખતે નવાજ રૂપિયા જોઈએ.

“ત્યારે એમ કરો—દશ રૂપિયા બહાર રાખો.” નર્મદાએ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો.

કૃષ્ણલાલે પુનઃ દશ દશ રૂપિયાની પાંચ ઢગલીઓ કરી પેટીમાં મૂકી દીધી. પછીથી જેવો તે પેટી બંધ કરવા જતો હતો એવામાં નર્મદાએ કહ્યું:—“ઉભા રહો—જરા ઉભા રહો ! ”

કૃષ્ણલાલે નર્મદા તરફ જોઈ વિસ્મયનો આવિર્ભાવ દર્શાવીને કહ્યું:—“કેમ, શું છે નર્મદા ? ”

પોતાની ઓટીમાંથી રૂપિયા બહાર કાઢી નર્મદાએ કહ્યું:—“મહારા આ ચાર રૂપિયા પણ અંદર મૂકો. આ ચારના સોળ રૂપિયા થશે કે ? ”

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“એ હું કેવી રીતે કહી શકું, નર્મદા ? ને મહારા રૂપિયા ચારઘણા થશે તો ત્હારા પણ થશે, અને મહારા રૂપિયા ને ગૂમ થઈ જશે તો ત્હારા પણ ગૂમ થશે. પછી ને તું મહત્તે દોષ દઈશ તો હું કાંઈ સાંભળવાનો નથી. એના કરતાં તો તું ત્હારા રૂપિયા પેટીમાં નજ મૂકીશ.”

“હું તમને દોષ નહિ દઉં—હવે થયું ? ” આમ કહીને નર્મદાએ ચાર રૂપિયા કૃષ્ણલાલના હાથમાં આપ્યા.

નર્મદાના પણ ચાર રૂપિયા પેટીમાં મૂકીને કૃષ્ણલાલે પેટીનું ઢાંકણું બંધ કરી દીધું. પછીથી તે પેટીને તાળું વાસવા જતો હતો એવામાં નર્મદાએ કહ્યું:—“હું એક સારું તાળું લેતી આવી છું—તે પેટીને વાસી ઘો.”

ક્ષણ માત્રને માટે કૃષ્ણલાલ વિચારમાં પડી ગયો; પરંતુ પોતાનો

મનોભાવ નર્મદાને નહિ જણાવતાં આત્મસંવરણ કરીને તેણે કહ્યું:-
“ ઠીક છે, ત્હારું તાળું લાવ-હું એજ તાળું વાસું છું. ”

કૃષ્ણલાલે નર્મદા પાસેનું તાળું લઈ, પેટીને વાસી તેની કુંચી નર્મદાને આપી દીધી. રૂપિયાની સાથે લીમડાની છાલ પણ એક લાલ-રંગના કપડાની સાથે બાંધીને મૂકી દેવામાં આવી.

કૃષ્ણલાલે આંખો ઉંચી કરી હાથ જોડીને કહ્યું:-“ હે સિદ્ધેશ્વરી માતા ! મહારા ગરીબના તરફ પ્રસન્નદષ્ટિથી જુઓ. મહારા કાર્યમાં મહેને યશ આપીને મહારે સંસારી થવાનો હેતુ ફળિભૂત કરો. ”

નર્મદાએ ઘોતીડું બદલી, પોતાનું વસ્ત્ર પહેરીને કહ્યું:-“ ઘણી રાત્રિ વીતી ગઈ છે ! હવે મહારે જવું જોઈએ. મહારા જેવી વિધવા દાસીને મોડી રાત સુધી બહાર ભટકતી જોઈને લોકો શું ધારે ? ! ”

“ ઠીક છે; હું પણ આવતી કાળીચૌદશની રાત્રે અહિં આવીશ, અને શું પરિણામ આવ્યું છે તે જોઈશ; પણ તે દિવસે તું અહિં આવવાને ભૂલીશ નહિ. ”

“ વારું, હું નહિ ભૂલું ! ” આમ કહીને નર્મદા ચાલી ગઈ. તેની સાથે દ્વાર સુધી જઈને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“ આજે નરકચતુર્દશીની રાત્રિ છે. આજે ભૂતપ્રેત અને પિશાચિનીઓ ફરવા નીકળે છે. આજની રાત્રિ એમનીજ ગણાય છે. રસ્તે સંભાળીને જજો ! ”

નર્મદાના વિદાય થયા પછી દ્વાર પુનઃ બંધ કરી કૃષ્ણલાલ પોતાની જગ્યાએ આવીને બેઠો. પછીથી બંગમાં આણેલી બાટલનું અમૃત તેણે એક પ્યાલામાં રેડ્યું, તથા તેમાં થોડું જળ મેળવીને તે પી ગયો. પછીથી તે સ્વગત કહેવા લાગ્યો:-“ રાંડ કેટલી પહોંચેલી છે ? તે પોતાની સાથે તાળું પણ લઈ આવી. જાણે કે એનું તાળું વાસવામાં આવશે એટલે મહારાથી પેટી ઉઘાડી નહિ શકાય; પરંતુ મહારી પાસે સેંકડો કુંચીઓનું ઝુમખું છે, એ તે બિચારી ક્યાં જાણે છે ! એ ઝુમખામાંની ગમે તે એક કુંચી આ તાળાને લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ ! ”

કૃષ્ણલાલે પુનઃ એક બે પ્યાલા ભરી અમૃતપાન કર્યું. એવામાં દશ વાગ્યા તેથી તેણે ઉઠીને જમી લીધું.

જમી ઉઠ્યા પછી ધૂતપાન કરતાં કરતાં કૃષ્ણલાલના અંતરમાં વિવિધ પ્રકારના વિચારતરંગો ઉછળવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે રાત્રિનું સ્વરૂપ બીષણ દેખાવા લાગ્યું. કૃષ્ણલાલે પુનઃ ઉઠી લાલરંગનું કપડું પહેરી લીધું. પછીથી પેટીમાંથી એક મ્હોટો બનાવટી વાળનો ચોટલો કાઢી મસ્તક પર બાંધી દીધો. ત્યારપश्चात् એક મ્હોટું ત્રિશૂળ બહાર

કાઢી તેના અગ્રભાગ ઉપર, અને પોતાના કપાળ ઉપર તેણે શિંદુર ચોપડી દીધું, અને એક મોટા આયના પાસે ઉભો રહી તે લક્ષ્યપૂર્વક પોતાના હૃદયવેષનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. બીજો પણ એક પ્યાલો ભરી મધપાન કરી, સેંકડો કુંચીઓનું ઝુંબણું કમર સાથે બાંધી કૃષ્ણલાલ પિશાચિનીના સ્વરૂપમાં ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો.

દ્વારને તાળું વાસતાં વાસતાં પોતાના મન સાથે હસીને કૃષ્ણલાલે સ્વગત કહ્યું:—“ આજે મહે નર્મદાને કહ્યું છે કે આજની રાત્રિ ભૂતપ્રેતની છે. આજે સેંકડો ભૂતપ્રેત અને પિશાચિનીઓ ફરવા નીકળશે. હવે મહારા કહ્યા અનુસાર જો સેંકડો ફરવા નહિ નીકળે તો આ એક તો નીકળે છે ! બિચારો માણી દારુના નીશાથી કુટુંબસહ ચક્ર્યૂર બનીને શય્યાવશ થઈ ગયો હશે ! આજે ઘણો સારો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તેને બ્યર્થ જવા દેવો ઉચિત નથી. ” આમ કહીને હસતો હસતો કૃષ્ણલાલ રાત્રિના બીપણુ અધકારમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો !

પ્રકરણ ૨૭ મું

યશોદાનો ઉદ્ધાર.

બાગમાંથી કૃષ્ણલાલને વિદાય થઈ ગયેલો જોઈને, રાત્રિ પડી છે એમ વિચારી પોતાના મકાનના આંગણામાં પડેલા ખાટલા ઉપર બેસીને માણીએ કૃષ્ણલાલે આપેલી ખાટલનો ખુચ ખોલ્યો. તેની સ્ત્રીએ એક પિત્તળના વાસણમાં થોડું મટન આણીને તેની પાસે મૂક્યું. એ મટનની સાથે સાથે માણીએ ખાટલમાંના અમૃતનું પાન કરવા માંડ્યું.

માણીની સાસુ એ રસ્તેથીજ કોઈ ઠેકાણે જતી હતી. તેને જોઈને જમાઈરાજે પૂછ્યું:—“ માજી ! અંદરની સઘળી વ્યવસ્થા આટોપી નાખી છે ને ? ”

“ ના, બેટા ! પાંણીખાણી ભર્યું છે; પરંતુ હજી સુલ્હો સળગાવી રસોઈ બનાવવાની છે. ”

“ ત્યારે હવે બહુ વખત ન ગૂમાવશો ? બધું કામ જલદીથી આટોપીને કુંચી મ્હને આપો. ”

ડોશી ધીમે ધીમે બંગલાની પાછળના ભાગમાં ગઈ, તથા પૂર્વે એક પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરેલા દ્વારનું તાળું તેણે ઉઘાડ્યું. દ્વાર ઉઘાડી, અંદર પ્રવેશ કરી તેણે પુનઃ દ્વાર બંધ કરી દીધું. ત્યાં આગળ અંધકારના બીપણુ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર થયેલો જોવામાં આવતો હતો.

ડોશીએ દીવાસળી સળગાવી એક દીપક સળગાવ્યો. એ દીપકના પ્રકાશમાં ડોશી એક ન્હાની ઓરડીમાં ઉભી રહેલી જોવામાં આવતી હતી. એ ઓરડીમાંથી ઉપર ચઢવાનો દાદર હતો. દીપક હાથમાં લઈ ડોશી ધીમે ધીમે દાદર ઉપર ચઢવા લાગી.

ઉપરના મળલા પર એક મ્હોટી તેમજ લાંબી; પરંતુ ખુલ્લી ગંભીરી હોઈ તેની એક બાજુએ લોખંડનો કઠોરો હતો. આ ગંભીરી ઉત્તમ પ્રકારે સ્વચ્છ કરેલી જોવામાં આવતી હતી. ગંભીરીની બીજી બાજુએ એક દ્વાર હોઈ તે બંધ રાખવામાં આવ્યું હતું. ડોશી એ દ્વાર ઉઘાડી અંદર ગઈ.

આવી રીતે બે ત્રણ ઓરડા ઓરડીઓ પસાર કરીને અંતે ડોશી એક શયનમંદિરમાં જઈ પહોંચી. આ શયનમંદિરને ઉત્તમ પ્રકારે શૃંગારવામાં આવ્યું હતું. ટેબલ, કુરસીઓ, વિવિધ પ્રકારના દેશી તેમજ પરદેશી ચિત્રકળાના નમૂના, કાચની વિવિધ વસ્તુઓ, હાંડી, તકતા વગેરે મનુષ્યની દૃષ્ટિને અલ્પકાળને માટે પોતાના પ્રત્યે આકર્ષિત કરતી હતી. એક બાજુની દિવાલ સાથે એક છત્રપલંગ હોઈ તેમાં સફેદ દૂધના જેવી સ્વચ્છ તેમજ સુકોમળ શય્યા બિછાવેલી જોવામાં આવતી હતી. પલંગના શિરોભાગ ઉપર સુંદર મચ્છરદાની નાખવામાં આવી હતી.

જોકે આ શયનમંદિરમાં પલંગ તેમજ શય્યાની સુવ્યવસ્થા હોવા છતાં એક નાજુક કોમળાંગી યુવતી તેનો ઉપયોગ નહિ કરતાં નીચે જમીન ઉપર એક શેતરંજી ઉપર પડી રહી હતી. આ શયનગૃહમાં એક કાચના કબાટમાં વિવિધ પ્રકારનાં સુગંધિત તેલોનો તેમજ મેન્ડોનો સંગ્રહ જોવામાં આવતો હતો; પરંતુ આ સ્ત્રીનો કૃષ્ણકેશકલાપ રૂક્ષ તેમજ મુક્ત હોવાથી તે એ સુગંધિત વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતી નથી એવો નિર્ણય કરી શકતો હતો. પોતાના કાચા હાથનું ઉશિર કરીને એ યુવતી (એ યુવતી યશોદાજ હોવી જોઈએ એવો સુગ વાચકોએ તર્ક કર્યોજ હશે) શેતરંજી ઉપર સ્થિત રહી હતી.

કોઈ દ્વાર ઉઘાડીને પોતાની પાસે આવતું હોય એવો ભાસ થવાથી તે ચમટી ઉઠી, તથા પાસેના સુંદર દીપકને સતેજ કરી તેણે એ શયનગૃહમાં વિશેષ પ્રકાશનો વિસ્તાર કર્યો. આ વિસ્તૃત પ્રકાશમાં આભાગિની યશોદા અતિ સુંદર જણાતી હતી. તે તદ્દન યુવાવસ્થામાં હોઈ તેની ઉંમર લગભગ વીસ વર્ષની જણાતી હતી. તેનાં નેત્રો વિશાળ તેમજ તેજસ્વી હોઈ તેમાં મૂર્તિમંત કોમળતા જણાતી હતી. તેનો ચહેરો ધણો સુંદર અને તેજસ્વિન હતો; પરંતુ તેના ઉપર આવી

પડેલા સાંપ્રત સંકટથી તે આ સમયે નિસ્તેજ તથા મલિન દેખાતો હતો.

ડોશીને પોતાની પાસે આવેલી જોધને યશોદાએ તેને કામળ કંઠે પૂછ્યું:—“કેમ માણ! આજે બહુ વિલંબ કેમ કર્યો?”

“કાલે અમારો તહેવાર હોવાથી થોડા મિષ્ટ પદાર્થો ખનાવતાં વિલંબ થયો. આજે કાળીચૌદશ છે—આજની રાત્રિ ભૂતપ્રેતની છે તેથી અહિં આવતાં પણ હું ભયભીત બની ગઈ હતી!”

યશોદા વિશેષ કાંઈ ન બોલતાં શોકાવેગથી રુદન કરવા લાગી. ડોશીએ બે ચાર વખત તેનું સાંત્વન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ડોશીના સાંત્વન પ્રત્યે લક્ષ્ય નહિ આપતાં યશોદા રુદનજ કરવા લાગી. યશોદા પ્રતિદિન આ પ્રમાણે કરતી હોવાથી આવો એને અભ્યાસ થઈ ગયો છે વિચારી ડોશી તેનું સાંત્વન કરવાની વિશેષ ખટપટમાં પડી નહિ.

લગભગ અડધા કલાક સુધી ઉભય મૌન ધારણ કરી બેસી રહ્યાં. આ સમય દરમ્યાન યશોદાનો શોકાવેગ થોડો ઘણો ઓછો થયો હતો. તેણે પૂછ્યું:—“માણ! અહિંથી સોનાપુર ગામ કેટલે છેટે છે?”

“ઘણે છેટે—લગભગ સાત આઠ ગાઉ દૂર.”

“મહને અહિં કોણે પૂરી રાખી છે? અહિં હજી મહને કેટલા દિવસ સુધી પૂરી રાખવાની છે? શું અહિંથી મહને મુક્ત નથી જ કરવાની?”

ડોશીએ સહજ હસીને કહ્યું:—“ધાર કે તને અહિંથી મુક્ત કરવામાં આવે તો પણ તું ક્યાં જઈશ?”

“કેમ—મહારું સાસરું છે—પિયર છે. એ પૈકી કોઈ પણ સ્થળે જઈને હું રહીશ.”

ડોશીએ હસીને કહ્યું:—“બેટા! તું જઈશ તો પણ તેઓ તને આશ્રય આપશે કે?”

ડોશીનો આ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ યશોદાનું હૃદય ભેદાઈ ગયું! થોડા સમય સુધી તે સ્તબ્ધ બેસી રહી. પુનઃ તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. જો કે પલાયન કરી જઈને છૂટવાની તેને વિશેષ આશા નહોતી; તો પણ કદાચિત તેના અંતરમાં એવો વિચાર આવતો કે, “જો ઇશ્વર કૃપાથી પલાયન કરી જવાનો સુયોગ મહને પ્રાપ્ત થશે તો પણ હું ક્યાં જઈશ? મહારા જેવી અભાગિની વિધવાને કોણ આશ્રય આપશે? આજ સુધી હું તદ્દન નિષ્કલંક છું એ ખરું છે; પરંતુ મહારી પવિત્રતા ઉપર હવે કોણ વિશ્વાસ મૂકી શકશે?”

આજે ડોશીના મુખમાંથી પણ પોતાના વિચારને મળતા શબ્દો સાંભળી યશોદા નિરાશ બની ગઇ.

થોડા સમય પછી ડોશીએ કહ્યું:—“બેટા ! ઘણી રાત્રિ થઈ છે. હું તને સઘળો સરસામાન આપું છું—તું રસોઇ બનાવીને જમી લે.”

યશોદાએ એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ ના માજી ! મ્હારે જમવું નથી.”

“ કેમ જમવું નથી ? ” ડોશીએ આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું.

“ નાના—આજે મ્હને બિલકુલ હુધા નથી.”

“ એમ કરીશ તો ત્હારો જીવ ક્યાં સુધી ટકશે ? રસોઇ બનાવી રૂચિ હોય એટલું જમજે.”

આમ છતાં યશોદાએ ડોશીનું કહેવું માન્યું નહિ. ડોશીએ પણ વિશેષ આગ્રહ કર્યો નહિ. યશોદાએ રસોઇ બનાવી નહિ તેથી તેની પણ ઘણી મહેનત બચી ગઇ. તેણે યશોદાને રસોઇ બનાવવાનો આગ્રહ અંતઃકરણપૂર્વક કર્યો નહોતો. યશોદા રસોઇ બનાવવા ઇચ્છતી નથી એમ જાણી તે પ્રસન્ન થઇ. ઝુંપડીમાં ‘ અનાસ્વાદિતરસા ’ એવી કૃષ્ણલાલે આપેલી જે એક બોટલ હતી એ બોટલમાંજ તેનો જીવ બરાબ રહ્યો હતો ! આથી તેણે કહ્યું:—“ દીક, ત્યારે હું જઉં છું, બેટા ! ”

“ બેસોને જવાય છે. આટલી બધી ઉતાવળ કેમ કરો છો ? જો મ્હેં રસોઇ બનાવવા માંડી હોત તો તમે મ્હારી સાથે બેસીને વાતચિત કરત ને ? ”

ડોશી નિરુપાય થઇ. તેણે કહ્યું:—“ દીક હું બેસું છું—હવે તું ત્હારા શ્વસુરપક્ષની વાત મ્હને કહે.”

યશોદાએ ખિન્નવદને સહજ હસીને કહ્યું:—“ મ્હારા શ્વસુરપક્ષની વાત હું તમને કહું કે ? ”

“ હા—ત્હારા સાસરામાં કોણ કોણ માણસો છે ? ”

“ મ્હારા દિયર છે—દેરાણી છે. ભત્રિજો છે અને ભત્રીજી છે—ઇશ્વરે મ્હને એક પણ સંતાનરત્ન આપ્યું નથી—”

“ એમ કેમ કહે છે ? ઇશ્વર તને પણ એક કુળદીપક સંતાન આપશે—ત્હારા ભવિષ્યના દિવસો અપાર આનંદ તથા સુખમાં પસાર થશે.”

“ માજી ! એમ ન કહેશો—અમારી જાતિમાં જો કે વિધવા પુનર્લગ્ન કરી શકે છે; કિન્તુ એ કાંઇ સ્ત્રીજાતિનો ખરો ધર્મ નથી. મ્હારો જીવ જશે તો પણ હું મ્હારા સ્વર્ગસ્થ પતિ પ્રત્યેના પ્રેમને જલાંજલિ આપી અન્યને મ્હારો પ્રેમ અર્પણ કરીશ નહિ.”

“ બેટા ! તું આમ ન કહે ! હજી તું યુવાન છે. ત્હારા સ્વપ્નની પણ તુલના થઇ શકે તેમ નથી. અસંખ્ય પુરુષો ત્હારી સાથે પુનર્લેખ કરવાને ઉન્મત્ત બની જાય તેમ છે. ”

આ વાક્યો સાંભળતાં યશોદા અપાર ક્રોધે ભરાઇ. તેણે કિંચિત્ કંકશ સ્વરે કહ્યું:—“ માજી ! જે મ્હારી સાથે તમારે આવીજ વાત કરવી હોય તો તમે બેલાશક મ્હારી પાસેથી ચાલ્યાં જાઓ—”

ડોશીએ શરમાઇ જઇને કહ્યું:—“ વારું, જે તને આવી વાત નહિ ગમતી હોય તો ફરીથી હું ત્હારી આગળ આવી વાત નહિ કરું. વારું, પણ તું શું કહેતી હતી ? ”

યશોદા પુનઃ શાન્ત થઇને કહેવા લાગી:—“ મ્હારા ભાગ્યમાં સંતાનસુખ નહિ હોવાથી હું મ્હારા ભત્રિજનાજ ઉપર મ્હારા પેટના પુત્ર જેટલાં પ્રેમ રાખું છું. તે હમ્મેશાં મ્હારી સાથે જામતો હતો, મ્હારી પાસે સદૃશ રહેતો હતો અને મ્હારી પાસેજ રમ્યા કરતો હતો. વિશેષ શું કહું, તે મ્હને ‘ બા ’ કહીનેજ બોલાવતો હતો ! ”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો યશોદાનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળા ભરાઇ આવ્યું. આંખોમાંથી ગાલ ઉપર અશ્રુબિંદુઓ સરી પડવા લાગ્યાં.

વિષય બદલવાના હેતુથી ડોશીએ કહ્યું:—“ ઠીક છે; પણ યશોદા ! રામપુરના ધનામદાર તને અહિં કેવી રીતે પકડી લાવ્યા તે મ્હને કહે જોઇએ ? ”

યશોદાએ એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ હું મ્હારી દુર્ઘ્ન-હિના દોષેજ આવા સંકટમાં ફસાઇ પડી છું. જે ધર્મને મનુષ્યને ભવિષ્યનું જ્ઞાન આપ્યું હોત તો મ્હારી આવી સ્થિતિ થાત નહિ. મ્હારા ભત્રિજ ઉપર મ્હારે અસાધારણ પ્રેમ હતો. તે નિરંતર મ્હારી પાસે રહેતો હતો. મ્હનેજ ‘ બા ’ કહીને બોલાવતો હતો. આ પ્રકાર મ્હારી દેરાણીથી જોઇ શકાયો નહિ. તે પ્રથમથીજ મ્હારા ઉપર દ્વેષ કરતી હતી, અને આ પ્રકારથી તો મ્હારા પ્રત્યેનો તેનો દ્વેષભાવ ધણો વૃદ્ધિગત થયો. મ્હારા દિયર પણ પોતાની સ્ત્રીના તંત્રથી ચાલતા હતા. તેથી તેઓ મ્હારા ઉપર જીવન ગુજારવા લાગ્યા. દિયર અને દેરાણી મ્હને અપાર દુઃખ દેવા લાગ્યાં. હું ગમે તેમ તોપણ મનુષ્ય જાત હતી. મ્હારાથી એટલું બધું દુઃખ વેડી શકાયું નહિ. મ્હને એ ઘરમાં રહેવાનોજ કંટાળો ઉપજ્યો—અને મ્હેં પિયરમાં જઇને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ હું યુવતી વિધવા એકલી મ્હારા પિયરમાં કેવી રીતે જઇ શકું ? એવામાં અમારી પાડોસમાં એક વિધવા ડોશી રહેતી

હતી. તેની સાથે મ્હારો સંબંધ થયો. એ ડોશીનું નામ પાર્વતી હોય તે બ્રાહ્મણગણતીની હતી. પાર્વતી મ્હારી દુઃખપૂર્ણ સ્થિતિ પ્રત્યે અપાર અનુકંપા અને સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરવા લાગી, અને તેણે મ્હને મ્હારા પિયરમાં પહોંચાડવાનું આશ્વાસન આપ્યું. અંતે એક દિવસે રાત્રે હું દિયર દેરાણીના જીવમથી દુઃખિત થઈ પાર્વતી ડોશીની સાથે સોનાપુર ગામમાંથી મ્હારા પિયરમાં જવા નીકળી પડી. એ કુલટા પાર્વતીએ મ્હારો વિશ્વાસઘાત કર્યો—તેણે મ્હને ફસાવી અહિં કેદ કરાવી ! જે દુઃખમાંથી મ્હેં મુક્ત થવાને માટે શ્વસુરગૃહનો ત્યાગ કર્યો તેના કરતાં હું મ્હોટા દુઃખમાં ફસાઈ પડી; છતાં હજી મ્હેં દીનદયાળ વ્રજવાસીની કૃપાથી મ્હારા પાતિવ્રત્યનું સંરક્ષણ કર્યું છે. હવે પરમ-કૃપાળુ પરમાત્મા અહિંથી મ્હારો ક્યારે છુટકારો કરશે તે માત્ર તે. જોજી જાણે છે.”

આવી રીતે રુદ્ધકંઠે યશોદાએ પોતાની શોકજનક કર્મથા ડોશીને કહી સંભળાવી. આ સમયે યશોદાનાં નેત્રોમાંથી અજસ્ર અ-શ્રુધારાઓ વર્ષતી હતી. યશોદાની આવી સ્થિતિ જોઈને ડોશીએ કહ્યું:— “ખેન ! આમ રડીશ નહિ. જંગલમાં ત્હારું અવશ્ય કલ્યાણ કરશે—લે હવે હું જઉં છું.”

આમ કહીને ડોશી ઉઠી શયનગૃહની બહાર નીકળી, અને તેણે ત્યાંનું દ્વાર બંધ કરી દીધું. પછીથી તેણે પોતાના જમાનરાજ પાસે જઈને કુંચી તેને સ્વાધીન કરી, અને તે પોતાની પુત્રીને રસોઈના કાર્યમાં સહાયતા કરવા લાગી.

ડોશીના ગયા પછી યશોદા ધણા સમય સુધી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંજ બેસી રહી ! ‘જંગલમાં ત્હારું કલ્યાણ કરશે.’ એ ડોશીના છેવટના શબ્દો તેના કાનમાં હજી પણ ભણકારા કરતા હતા.

યશોદાએ ઉઠીને એક બારી ઉઘાડી. બહાર નિમિડ અંધકારનો પૂર્ણ પ્રસાર થયેલો હતો. બહારના જંગલમાંથી ‘ઝીમઝીમ’ જેવો અવાજ સાંભળવામાં આવતો હતો. ક્વચિત્ ક્વચિત્ અન્ય પણ પક્ષીઓનો અવાજ પણ સાંભળવામાં આવતો હતો. ભારાકાન્ત હૃદયે યશોદા એ ખુલ્લી બારી પાસે ધણા સમય સુધી ઉભી રહી. ત્યાં ઉભી રહીનેજ અગાધ અંધકારસમુદ્રમાં તે પોતાનાં સજીવ નેત્રયુગલને નિમજ્જિત કરીને અર્ધસ્કુટ સ્વરે સ્વગત બોલવા લાગી:—“હે પ્રભુ ! હું બાલ્યાવસ્થાથી તમારા ઉપર નિષ્ઠા રાખી ધર્મમાર્ગે ચાલું છું. તમારી અનાથ પુત્રીને આવી શાયનીય સ્થિતિમાં જોઈ તમને દયા નથી ઉપજતી ? હે ધંધર ! મ્હેં કદિ પાપકાર્ય કર્યું નથી, આમ છતાં તમે શા માટે મ્હને આવા

મહાન સંકટમાં નાખી છે ? તદ્દન અકાળે તમે મ્હારું સૌભાગ્યરત્ન હરી લીધું છે—જગતમાં હું નિરાધાર નારી છું. જો મ્હારાથી જાણ્યે અજાણ્યે કોઇ પાપકાર્ય થયું હોય તો મ્હને ક્ષમા આપી મ્હારો આ પાપસ્થાનેથી ઉદ્ધાર કરો. મ્હારી પવિત્રતાનું તેમજ મ્હારા ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટે મ્હને અહિંથી કોઇ પણ રીતે મુક્ત કરો. જો આપને મ્હારું રક્ષણ ન કરવું હોય તો કોઇ પિશાચિનીને અત્રે પાડવી મ્હારો જીવ લ્યો. મૃત્યુનો હવે મ્હને સહજ પણ ભય નથી. હે પ્રભુ ! મ્હારા શિયળનું સંરક્ષણ કરો ! ”

અંતઃકરણના આંતરપ્રદેશમાંથી નીકળેલા આ શબ્દોથી યશોદાનું હૃદય કંપક હલકું થયું. પુનઃ યારી બંધ કરી તે શેતરંજ ઉપર આવીને પડી. શયનગૃહમાં દીપકના પ્રકાશનો વિસ્તાર કરી રહ્યા હતા. ડોશી શયનગૃહનું દ્વાર પણ ઉઘાડું મૂકી ગઇ હતી. યશોદાએ સ્વગત કહ્યું:—
“ હે જગદંબા ! મ્હારું રક્ષણ કરો, માતા ! ”

ધીમે ધીમે નિદ્રાદેવીએ યશોદાના સર્વાંગ ઉપર પ્રેમપૂર્વક પોતાનો ક્રોમળ હાથ ફેરવ્યો, તથા તેણે તેની જાગૃતિને દૂર કરી દીધી.

* * * *

મધ્યરાત્રિ થઇ. રાત્રિનું સ્વરૂપ સવિશેષ ગંભીર થયું. યશોદા અદ્યપિ શેતરંજ ઉપરજ સૂઇ રહી હતી. એવામાં પોતાના મસ્તક સાથે કોઇ કઠિન પદાર્થનો સ્પર્શ થયા જેવો ભાસ થયાથી તે નિદ્રામાંથી ચમકીને જાગૃત થઇ. નેત્રો વિકાસી જેયું તો તેણે શયનગૃહમાં દીપકના પ્રકાશનો ધ્રણો વિસ્તાર થયેલો જોયો. તદુપરાંત તેણે પોતાની સ્હામેજ લાલવસ્ત્ર પહેરેલી, કપાળમાં શિંદુરવાળા એક કાળા સ્ત્રીને છૂટો ચોટલી રાખીને ઉભી રહેલી જોઇ. એ સ્ત્રીના હાથમાં એક ત્રિશૂળ હોઇ તે મૃદુમંદપણાથી હાલતું હતું ! એ ત્રિશૂળનો અગ્રભાગ જાણે કે રક્તથી રંગાયેલો જોવામાં આવતો હતો !

ક્ષણપર્યન્ત આ વિલક્ષણ તેમજ ભીષણ દૃશ્ય જોઇને યશોદાએ પોતાનાં નેત્રો મીંચી દીધાં. ભયની ભાવનાથી તેનો શ્વાસપ્રશ્વાસ થોડા સમયને માટે જાણે કે બંધ થઇ ગયો. પોતે જાગૃતસ્થામાં છે કે સ્વપ્નાવસ્થામાં છે એનો બિચારી યશોદા કશો નિર્ણય કરી શકી નહિ.

એક મિનિટ પછી અસ્વાભાવિક વિકૃત સ્વરે કોઇએ કહ્યું:—
“ બેટા ! બિલકુલ ભય પામીશ નહિ ! ”

આ આશ્વાસન વાક્ય સાંભળતાંજ યશોદાએ પુનઃ પોતાનાં નેત્રો વિકાસ્યાં. હઠાવેશમાં આવેલા કૃષ્ણલાલે મસ્તક હલાવીને ધીમે ધીમે

પૂર્વવત્ સ્વરે પોતાના ભાપણનો આરંભ કર્યો:—“ભય પામીશ નહિ, બેટા ! દેવીની હું એક પિશાચિની છું—તું ભય પામીશ નહિ !”

પોતે સ્મૃત રહેતાં પહેલાં જે પ્રાર્થના કરી હતી તેનું યશોદાને સ્મરણ થયું. કંપતાં કંપતાં તે બેઠી થઈ, તથા હાથ જોડીને કંપિત સ્વરે તેણે કહ્યું:—“માતાજી ! મ્હને મારી નાખશો નહિ. ”

આ વાક્ય સાંભળીને પિશાચિની ખડખડાટ હસવા લાગી. પછી તેણે કહ્યું:—“ભય પામીશ નહિ, બેટા ! ભય પામીશ નહિ. હું કાંઈ ત્હારો જીવ લેવાની અ ભલાષાથી અત્રે આવી નથી—”

સહજ ધૈર્ય આવતાં યશોદાએ પૂછ્યું:—“શું તમે પિશાચિની છો ?”

“હા હા—હું દેવી જગદંબાની અધીના પિશાચિની છું. આજ નરકચતુર્દશી છે—આજે સઘળા દેવતા અને ઉપદેવતાનો દિવસ છે ! નરકચતુર્દશીની રાત્રે અમે સૌ આનંદ કરવાને બહાર નીકળીએ છીએ. દેવી જગદંબાએ પૂછાવ્યું છે કે, તું રહે છે શા માટે ? ત્હારા રુદનથી દેવીનું સિંહાસન ડોલવા લાગ્યું છે ! કહે બેટા ! તું હરનિશ રુદન શા માટે કરે છે ?”

હાથ જોડેલાજ રાખી યશોદાએ પિશાચિની તરફ જોવાનું સા-હસ કરીને કહ્યું:—“માજી ! હું એક કુળવાન ધરની વિધવા છું. મ્હને એક પાપાત્મા પુરૂષે બળાત્કારે પકડી આણી અહિં કેદ કરી રાખી છે.”

“કોણે કેદ કરી રાખી છે ?”

“રામપુરના ઇનામદાર ”

“રામપુરના ઇનામદાર દેવી જગદંબાના અદ્વિતીય ભક્ત છે. દરવર્ષે નવરાત્રિના તહેવારોમાં તેઓ માતાજીનો મ્હોટો ઉત્સવ કરે છે. યશોદા ! હું ત્હારો અહિંથી ઉદ્ધાર કરું; પણ તે પહેલાં ત્હારે એક વાતની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ ”

ઉદ્ધારના આશ્વાસનથી યશોદાનો સઘળો ભય દૂર થઈ ગયો. તેણે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—“શાની પ્રતિજ્ઞા ?”

“જ્યાં સુધી તું જીવે ત્યાં સુધી ત્હારે રામપુરના ઇનામદારનું નામ કોઈની પણ આગળ ઉચ્ચારવું નહિ. ”

“તેમનું નામ હું કોઈની પણ આગળ ઉચ્ચારીશ નહિ એવી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ”

“જો કોઈ પણ સમયે તું આ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીશ તો તરતજ હું આવીને મ્હારા હાથમાંના આ ત્રિશુળથી ત્હારી છોતી ચીરી નાખીશ.”

“ના—માજી ! મ્હારા શરીરમાં જીવ છે ત્યાં સુધી હું કોઈ પણ

“ભય પામીશ નહિ, બેટા ! ભય પામીશ નહિ.”

૫૫૫ ૨૧૧.

મનુષ્યની આગળ રામપુરના ઇનામદારનું નામ ઉચ્ચારીશ નહિ. કૃપા કરી આ પાપપુરીમાંથી તમે મ્હારો ઉદ્ધાર કરો ! ”

“ ત્યારે તું સાવધાનતાથી મ્હારી પાછળ પાછળ આવ. ” આમ કહીને કૃષ્ણલાલ એ શયન-મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. યશોદા પણ ઉઠીને તેની પાછળ પાછળ જવા લાગી.

બહારની ગેલેરીમાં જતાંજ કૃષ્ણલાલે યશોદાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:— અહિં યોડો સમય ઉભી રહે. “ હું અંદરથી દીપક લઈ આવું છું. ” આમ કહી યશોદાને બહાર ઉભી રાખી કૃષ્ણલાલ પાછો શયન-મંદિરમાં ગયો અને જે શેતરંજી ઉપર યશોદા સૂઈ રહી તેના ઉપર સ્થામજીના નામનું પેલું પોષ્ટકાર્ડ મૂકી તે બહાર આવ્યો.

બંગલાની બહાર નીકળતાંજ કૃષ્ણલાલે હાથમાંનું ફાનસ ફેંકી દીધું, અને પછી ત્રિશળનો પાછળનો ભાગ યશોદાને ઝાલવાની સૂચના કરીને સાવધાનતાથી તે ચાલવા લાગ્યો. આવી રીતે અદ્યકાળમાંજ કૃષ્ણલાલ અને યશોદા ગાઢ અંધકારમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયાં.

બહારની ખુલ્લી હવામાં ગયા પછી યશોદાને જાણે કે પોતે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવો ભાસ થયો ! તેના રોમેરોમમાં નવી શક્તિનો સંચાર થયો ! મુઠીમાં ત્રિશળ મજબુતાઈથી પકડીને તે કૃષ્ણલાલની પાછળ પાછળ ઘણે દૂર ગઈ; પરંતુ અંતરમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તેને સહજ પણ શ્રમ જણાયો નહિ.

આવી રીતે બન્ને જણાંએ બે કલાક સુધી માર્ગ કાપ્યો. એવામાં રસ્તાની બાજુએ એક દેવળ જેવામાં આવ્યું. કૃષ્ણલાલે યશોદાને કહ્યું:—“ યશોદા! આ અખંડેશ્વરનું દેવળ આવ્યું—તને ખબર છે કે ? ”

યશોદાએ પૂછ્યું:—“ ડુંગરપુરના અખંડેશ્વર કે ? ”

“ હા, અહિંથી ડુંગરપુર ગામ નજીકજ આવેલું છે. બીજાણ અંધકાર હોવાથી એ ગામ જોઈ શકાતું નથી. પૂર્વે તું આ દેવળમાં કદિ આવી હતી કે ? ”

“ હા—ધણીય વખતે. અહિંથી અમારું ગામ લગભગ બે ગાઉ દૂર છે. ”

“ ઠીક યશોદા ! હવે હું ત્હારી સાથે રહી શકું તેમ નથી. હવે રાત્રિ વિશેષ બાકી રહી નથી. પ્રભાતકાળના અરસામાં અમારે પોત-પોતાના સ્થાને જઈ પહોંચવું જોઈએ. ત્યાં જઈ દેવીના અલંકારો કાઢી તેમના શયનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આજે દેવીને આખી રાતનો ઉજાગરો થયો છે. અહિંથી સોનાપુર ગામ માત્ર બે ગાઉ દૂર છે.

પ્રભાતકાળના અરસામાં તો તું ત્યાં જઈ પહોંચીશ ! ”

યશોદાએ કૃષ્ણલાલના ચરણોમાં નમી પડી સળંગ નયને પ્રણામ કર્યા, તથા અન્યંત કરુણ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ તું તારા પિયરમાં ગઈ છે એમજ ત્યાં સૌ કોઈ જણે છે. તારા શિરપર કોઈ પણ પ્રકારનું કલંક એસે એવો ભય નથી. ઘેર જઈ તું તારા દિયર પાસે તારી મિલકતનો અર્ધ ભાગ, કોઈ પુણ્યક્ષેત્રમાં જઈને રહેવાનો વિચાર પ્રદર્શિત કરીને માગજે. ”

“ એમ છતાં તેઓ કદાચ મહેને આશ્રય તથા મિલકતનો ભાગ ન આપે તો ? ”

“ જો કદાચ એમ બને તો તું તારા સોનાપુર ગામમાં નવીન કારભારી આવ્યા છે તેમની પાસે જઈને બેલાશક ફરિયાદ કરજે. કારભારી કૃષ્ણલાલ ધણાજ ધાર્મિક અને સળંગ ગૃહસ્થ છે ! તેઓ તારું ભલું થાય એવી વ્યવસ્થા કરશે ! ”

પિશાચિનીને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી યશોદા સોનાપુર ગામ તરફ જવા લાગી. ક્ષણ માત્રમાં કૃષ્ણલાલ પણ અન્ય દિશા તરફ ત્વરિત ગતિથી જવા લાગ્યો. જતાં જતાં સ્વગત તેઓણે:—“ વાહવાહ ! આજે મહારા અપૂર્વ બુદ્ધિબળથી મહેં મહારું કાર્ય પાર ઉતાર્યું છે. જો મહારામાં યુવાવસ્થાની તાકાત હોત તો અત્યારે ઠીક રંગ આવત ! પરંતુ લાચાર છું કે, કામદેવની મહારા ઉપર કૃપા નથી ! જે વસ્તુ નથી તેમજ મળે તેમ નથી તેનો અફસોસ કરવો વૃથા છે. લગભગ ત્રણેક વાગ્યા હોય એમ લાગે છે. દોઢ બે કલાકમાં મહારે કલ્યાણપુર પહોંચી જવું જોઈએ. પ્રભાતકાળમાં આ પિશાચિનીને જોઈ લોકો મુર્ચ્છિત બની જમીનપર પટકાઈ ન પડે એમજ હું ધનિષ્ઠું છું ! સપાટાબંધ ચાલીશ તો પ્રભાતના પ્રકાશનો વિસ્તાર થતાં પહેલાં હું કલ્યાણપુર જઈ પહોંચીશ ! ” આમ બોલીને કૃષ્ણલાલ ત્વરિત ગતિથી કલ્યાણપુર તરફ જવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

શયતાનના સપાટામાં !

પ્રભાતકાળના અરસામાં હરિપ્રસાદ ઘેર આવ્યા. તેમનો પહેલો પ્રશ્ન સ્નેહલતા સંબંધી હતો. હરિપ્રસાદે, તેમને ત્યાં દશ વર્ષથી પ્રમાણિકતાથી અને અંતરની ભક્તિપૂર્વક જે સ્ત્રી કામ કરતી હતી તેની

સંભાળમાં સ્નેહલતાને રાખી હતી. હરિપ્રસાદે એ સ્ત્રી પાસે જઈને સ્નેહલતાની તબિયત સંબંધીના સમાચાર પૂછ્યા તો એ સ્ત્રીએ જાણવું કે:—“ એક ક્ષણને માટે પણ તે શાન્તિલતાને બૂલી શકતી નથી. આપ શાન્તિલતાને તેડી લાવવા માટેજ અહિંથી ગયા છો એમ કહીને મહું તેનું સમાધાન કર્યું છે તેથીજ તે જીવતી રહી છે. આપ શાન્તિલતાને તેડી લાવ્યા કે ? ”

“ ના—તેને તેડી લાવવા માટે ત્રણ ચાર દિવસનો સમય જોઈએ. ”

“ ત્યારે જો આપ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી તેને નહિ મળો તો હું તેને આશા આપીને જીવાડી શકીશ. ” સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ ના ના—મ્હારે તેને મળવું તો જોઈએજ. પછીથી કદાચ દૈવબોગે હું તેને નહિ મળી શકું. ” આ સમયનો હરિપ્રસાદનો કંઠસ્વર સાંભળીને એ સ્ત્રી પણ જાણે કે ચમકી ઉઠી. તેણે ખડીતાં ખડીતાં કહ્યું:—“ પણ આપ એને નિરાશ ન કરશો. એનો જીવ જોખમમાં છે. નિરાશાની દારુણ વ્યથા તેનાથી વેઠી શકાશે નહિ. ”

હરિપ્રસાદ તરતજ સ્નેહલતાના પલંગ પાસે ગયા. સ્નેહલતાએ ગદગદ કંઠે પૂછ્યું:—“ પિતા ! મ્હારી શાન્તિને લઈ આવ્યા કે ? ”

સ્નેહલતાની સ્થિતિ જોતાંજ હરિપ્રસાદનું સ્નેહપૂર્ણ હૃદય દ્રવિત થયું. તેમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ સરી પડવા લાગી. સ્નેહલતાનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું એ તેઓ વિચારી શક્યા નહિ. તેઓ વિચારમાં પડી ગયા. તેઓ સ્નેહલતાને કાંઈ ઉત્તર આપવા જતા હતા એવામાં ડોક્ટરે અંદર આવીને કહ્યું:—“ બહેન ! સ્વસ્થ રહે. રાવસાહેબ ત્હારી શાન્તિને લઈ આવ્યા છે. ”

“ મ્હારી શાન્તિ આવી છે ? ક્યાં છે તે ? અહાહા ! હવે તો એ મ્હોટી થઈ હશે ! લાવો, લાવો, એક વખત મ્હને તેને બેટવા દો. માતા વિના એ બિચારીએ એક એ વર્ષ કેવી રીતે કાઢ્યાં હશે ? ડોક્ટર ! ક્યાં છે મ્હારી શાન્તિ ! લાવો, લાવો, દયા કરી તેને મ્હારી પાસે લાવો. ”

“ હમણાં એમ બની શકશે નહિ. શાન્તિના અત્રે આવ્યાના સમાચાર સાંભળતાંજ જ્યારે ત્હારું હૃદય આટલું ઉત્તેજિત બની ગયું છે ત્યારે જો હમણાં તેની સાથે ત્હારી મુલાકાત થશે તો એ આવેગ ત્હારાથી સહન કરી શકાશે નહિ. ત્હારા શરીરમાંથી તાવ જતો રહેવા દે. ત્હારા શરીરમાં થોડી શક્તિ આવવા દે. શાન્તિલતાની તું

સહજ પણ ચિંતા રાખીશ નહિ. એ અહિં આનંદમાં છે. ” ડૉક્ટરે સ્નેહલતાના અંતરાત્માનું સમાધાન કરવાના હેતુથી કહ્યું.

“ ના ના—આવી નિર્દયતા ન કરો. હું હવે સારી થઈ ગઈ છું. હું મહારી શાન્તિને ભેટીશ એટલે મ્હને સંપૂર્ણ આરામ થઈ જશે. ગમે તેમ કરીને મહારી શાન્તિને મહારી પાસે લાવો. ”

“ ના ના—ડૉક્ટર સાહેબની સલાહ ત્યારે ત્યારા તેમજ ત્યારી કન્યાના કન્યાણુને માટે સાંભળવીજ જોઈએ. જ્યારે ત્હેં શાન્તિના વિરહમાં આટલા બધા દિવસો કાઢ્યા છે તો ખીજ પણ થોડા દિવસ કાઢ. ” હરિપ્રસાદે સ્નેહલતાને સમજાવતાં કહ્યું.

નિરાશ બની જઈને સ્નેહલતા પાછી પલંગમાં પડી રહી. ક્ષીણ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ હા, હા, મહારી શાન્તિને સુખી કરવાને માટે મહારે જીવવુંજ જોઈએ. મ્હને ખાત્રી છે કે, તેના પિતા તેની સંભાળ લેવાના નથી. મહારા સિવાય શાન્તિને દુઃખે દાઝે એવું જગતમાં ખીજું એક પણ માણસ નથી. ઠીક છે, ડૉક્ટર સાહેબ ! તમારા અતંરમાં જ્યારે મહારા માટે દયા ઉપજે ત્યારે તમે શાન્તિ સાથે મહારી મુલાકાત કરાવજો. હવે મ્હને જલદીથી આરામ થઈ જશે. ”

ડૉક્ટરે દવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપી. પછી તેઓ હરિપ્રસાદ સાથે થોડી વાતચિત કરીને ચાલ્યા ગયા. સ્નેહલતાએ હરિપ્રસાદ તરફ સજ્જન નયને જોઈને કહ્યું:—“ પિતાશ્રી ! ગોવિંદપુરનાં હવાપાણી મહારી શાન્તિને માફક આવ્યાં છે કે ? તેને તદ્દન આરામ થઈ ગયો છે ને ? ”

હરિપ્રસાદે પલંગ પાસે પડેલી એક ખુરસી ઉપર બેસીને કહ્યું:—“ એ માટે તું તદ્દન નિશ્ચિંત રહે. શાન્તિ ધણીજ સ્વરૂપવતી થઈ છે. પોતાના સરળ સ્વભાવથી કાળિકાનો તો તે જીવ થઈ પડી હતી. એ ધણીજ આનંદમાં છે; પણ તું ત્યારા હાથ પગ આવી રીતે ઉઘાડા રાખીશ નહિ; નહિ તો કદાચ તને તાવ આવશે. ”

એવામાં બહારથી કોઈ બાળકનો હાસ્યધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો. એ અવાજ સાંભળી સ્નેહલતાએ પોતાના શરીર ઉપર એટલું વસ્ત્ર દૂર ખસેડી નાખ્યું. આનંદના આવેગથી તે પલંગમાં બેઠી થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. તે સ્વગત બોલવા લાગી:—“ હા હા—એ મહારી શાન્તિજ હસે છે ! મહારા જીવનોજ એ અવાજ છે ! વાહ વાહ ! મહારી સુકુમાર કન્યા કેટલું બધું હસતાં શિખી છે ! આવ આવ, શાન્તિ ! આ દુઃખી માતાના વિશ્રાન્તિ ! આવ. (હરિપ્રસાદ તરફ જોઈને) પિતાશ્રી ! મહારી શાન્તિને શા માટે મહારી પાસે નથી લાવતા ?

એક વખત મ્હને તેનું બરાબર દર્શન કરવા દો—તેના અધરોડ ઉપર ચુંબન કરવા દો. ”

એવામાં બહારથી આવતો હાસ્યધ્વનિ બંધ પડ્યો. તે સાથે સ્નેહલતાનો અંતરાવેગ પણ શાન્ત થયો. પુનઃ તેણે સ્વસ્થતાથી સ્મૃત રહીને કહ્યું:—“ પણ ડોક્ટરે શાન્તિને મ્હારી પાસે લાવવાની ના કહી છે ને ? જેવું મ્હારું દુર્ભાગ્ય ! ”

સ્નેહલતા પુનઃ પલંગમાં બેઠી થઈ. તેના કપાળ ઉપર પસીનાનાં બિંદુઓ ઉપસી આવ્યાં. આથી હરિપ્રસાદ ગભરાયા. તેમણે કહ્યું:—“ બેટા ! આમ કેમ કરે છે ? તને શું થયું છે ? ”

સ્નેહલતાએ પોતાના ક્ષીણ હાથથી દ્વાર તરફ આંગળી કરી. હરિપ્રસાદે જોયું કે, બારણામાં ફ્રેન્કદાર હિરાલાલ બીષણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઉભો રહ્યો હતો ! આ સમયે તેમણે હિરાલાલનું જે બીષણ સ્વરૂપ જોયું એ સ્વરૂપને તેઓ પોતાના જીવનપર્યંત કદાપિ ભૂલી શક્યા નહિ. તેને જોતાંજ તેઓ કંપી ઉઠ્યા.

આ સમયે ફ્રેન્કદાર હિરાલાલની મુખમુદ્રા અતિ ઉત્તેજિત જણાતી હતી. ક્રોધથી તેનાં નેત્રો લાલચોળ બની મયાં હતાં. તેની નિરંતર કૂર રહેતી મુખમુદ્રા અત્યારે સવિશેષ કૂર જણાતી હતી. આરે મહિના શરીર ઉપર રહેતો આવરકોટ આજે તેણે નહિ પહેરતાં, સફેદ જીનનો મ્હોટો સફેદ બટનવાળો શિકારી હાફકોટ પહેર્યો હતો. તેના શ્વાસની સાથે ઉચી નીચી થતી તેની છાતી, તેના હૃદયમાં ઉછળનારી ધોર વૃત્તિની સાક્ષી આપતી હતી. કોટ નીચે તેણે સફેદ પેન્ટ પહેર્યું હતું. પગમાં હાલખૂટ પહેરેલા હતા. કમર ઉપર હાથ રાખી કૂર દૃષ્ટિથી હરિપ્રસાદ તરફ જોતો તે દ્વારમાં ઉભો રહ્યો હતો. વૈર લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય તેના મ્હોં ઉપર જણાતો હતો. હિરાલાલ હરિપ્રસાદથી થયેલું પોતાનું અપમાન ભૂલી ગયો નહોતો. “ કાલે ડોક્ટરની કચેરીમાં એક રંગલાલના કેસમાં રાધનપુરના રાવસાહેબ હરિપ્રસાદજી પ્રથમનો બદમાશ કેદી રંગનાથ છે એમ માલૂમ પડ્યું છે, તેને કેદ કરવાનું વૉરંટ આ સાથે મોકલવામાં આવે છે, માટે જેમ બને તેમ જલદીથી તેને કેદ કરો. ” આવા ભાવાર્થનો રિપોર્ટ અને વૉરંટ હિરાલાલને આજે સહવારે મળ્યાં હતાં. આથી હિરાલાલ જાણે કે મૃત્યુભૂમિમાંથી સ્વર્ગ ભૂમિમાં જઈ પહોંચ્યો હતો. પોતાની ખુદ્ધિ અજિત છે એવું તેને અભિમાન ઉપજ્યું હતું. આખા પોલિસખાતામાં કોઈ પણ પોતાની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી એમ તેને લાગ્યું. અનીતિ, ચોરી, લુચ્ચાઈ વગેરેના હિરાલાલને ધણો તિરસ્કાર હતો. આથી

હરિપ્રસાદના ઉપર જીવન ગુજરવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

હરિપ્રસાદની અને હિરાલાલની દૃષ્ટિનું મિલન થતાંજ હિરાલાલે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“સ્વાધીન થાય છે કે નહિ ?”

આ ઘોર ગર્જના સાંભળી, બિચારી સ્નેહલતા પલંગમાં બેઠી થઈ જઈ, હરિપ્રસાદને ગળે વળગી પડીને બોલી:—“પિતા ! એ રાક્ષસ પાછો અહિં આવ્યો છે—તમે મ્હારું રક્ષણ કરો !”

અતિ શાન્તિ તેમજ પ્રેમથી હરિપ્રસાદે સ્નેહલતાને પુનઃ પલંગમાં સૂવાડીને કહ્યું:—“બેટા ! ગભરાઈશ નહિ. સ્વસ્થતાથી સૂઈ રહે, એ ત્હારે માટે આવ્યો નથી. ”

આમ કહી સ્નેહલતાના શરીર ઉપર શાલ ઓઢાડી હરિપ્રસાદે હિરાલાલ તરફ જોઈને કહ્યું:—“હિરાલાલ ! તું કેમ આવ્યો છે એ હું સમજ્યો છું.”

“ઠીક—ઠીક—જલદી મ્હારે તાબે થા !” હિરાલાલના આ શબ્દો કરતાં તેની દૃષ્ટિ કેટલી દૂર, અમાનુષ અને ખૂતી હતી તેનું વર્ણન નિર્ણય શબ્દોથી થઈ શકે તેમ નથી. હરિપ્રસાદને એમ લાગ્યું કે, હિરાલાલ એ દૃષ્ટિથીજ જાણે કે પોતાનું ગળું દાખી દે છે ! એ દૃષ્ટિથી સ્નેહલતા ધણે ભય પામી હતી. પુનઃ એ નિષ્કૃંપતાપૂર્ણ દૃષ્ટિ સ્નેહલતાના જોવામાં આવતાંજ જળની ખહાર પડેલી માછલીની માફક એ તરફડવા લાગી. એ ઓરડામાં સ્નેહલતા, હરિપ્રસાદ અને ફોજદાર હિરાલાલ સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. ત્યારે હવે આ દૃષ્ટિ કોનું બળિદાન લેશે ? હરિપ્રસાદનું કે પોતાનું ? હરિપ્રસાદ મેજસ્ટ્રેટ છે અને પોતે નિરાધાર છે ! પોતાને તો તે “ઠીક—ઠીક—જલદી મ્હારે તાબે થા !” એમ કહેતો તો નથી ને ? સ્નેહલતાને તો એમજ લાગ્યું. તેણે પોતાનું શરીર તેમજ મ્હોં બિજાનામાં છુપાવીને કહ્યું:—“રાવસાહેબ—પિતા—મ્હારું રક્ષણ કરો !”

હિરાલાલે વિકટ હાસ્ય કર્યું. તે ઉન્મત્ત બનેલા સિંહની માફક હરિપ્રસાદ તરફ અગ્રેસર થઈને બોલ્યો:—“અહિં કોઈ રાવસાહેબ નથી.” આમ કહીને તેણે હરિપ્રસાદ પાસે જઈ તેમના ગળામાં હાથ નાખ્યો. હરિપ્રસાદે તેનો હાથ ખસેડવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન નહિ કરતાં કહ્યું:—“હિરાલાલ !”

હિરાલાલે ક્રોધકંપિત સ્વરે કહ્યું:—“મ્હને ફોજદારસાહેબ કહે. હું ફોજદાર છું.”

“અંતે મ્હારે તને બે શબ્દો કહેવાના છે.”

“ કહી નાખ-જલદી કહી નાખ-ફોજદારસાહેબ પાસે મધળો સ્પષ્ટ વ્યવહાર છે. ”

હરિપ્રસાદે ધણુજ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ મહારી એક વિનંતિ છે. ”

હિરાલાલે પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:—“ મહારે તહારી વિનંતિ સાંભળવી નથી ! હું વિનંતિઓ સાંભળું એવો ફોજદાર નથી, સમજ્યો ? ” આમ કહીને તે હરિપ્રસાદની ખેંચતાણુ કરવા લાગ્યો.

તેની ખેંચતાણુની કાંધ પણ પરવાહ નહિ કરતાં હરિપ્રસાદે કહ્યું:— “ મહેને માત્ર ત્રણ દિવસનો સમય આપ. એ ત્રણ દિવસના સમયમાં હું આ અનાથ અળખાની પુત્રી લઈ આવી હું તેને સ્વાધીન કરીશ. જો તહારી ઇચ્છા હોય તો તું પણ મહારી સાથે ચાલ. આ કાર્ય માટે હું તને તું માગે એટલી રકમ આપવાને તૈયાર છું; પરંતુ આ માતા પુત્રીનું મિલન કરી આપવાના પુણ્યકાર્યમાં તું પણ ભાગ લે. ”

હિરાલાલે હરિપ્રસાદનો ભયંકર ઉપહાસ કરતાં કહ્યું:—“ વાહ વાહ ! તહારી વિનંતિ તો ઘણી ઉત્તમ છે ! ”

આ સમયે સ્નેહલતાએ આવેશથી પલંગમાં બેઠી થઈ જઈને કહ્યું:—“ પિતા ! તમે મહારી શાન્તિને તેડી લાવવા જાઓ છો ? જાઓ જાઓ, મહારી આંખોની કીકીને લઈ આવો. અરેરે ! મહારી એ સુકોમળ કળિ ક્યાં છે ? મહારા અંતરનો આનંદ—મહારા જીવનનું સર્વસ્વ ક્યાં છે ? ”

હિરાલાલે કંટાળા જઈ, પૃથ્વીપર પગ પછાડીને કહ્યું:—“ લુચ્ચા ! હવે તહારા નાટકને પૂર્ણ કર. શયતાનની સત્તાનો સમય પૂરો થયો છે, સમજ્યો ? કાળાપાણીનો બદમાશ કેદી ન્યાયદેવતાનો અધિકારી થયો છે ! ચોરના હાથમાં ઇન્સાફ કરવાનું કાર્ય આવ્યું છે; પરંતુ ભાઈ ! હવે એ જમાનો બદલાઈ ગયો છે. આ હિરાલાલના સપાટામાંથી હવે તમે બચી જઈ લુચ્ચાઈ કરી શકો તેમ નથી ! ”

આમ કરીને હિરાલાલે પુનઃ પૃથ્વીપર પોતાનો પગ પછાડ્યો.

નિરાધાર, દુઃખિની સ્નેહલતાએ કહ્યું:—“ પિતા—હરિપ્રસાદ—રાવસાહેબ ! ”

ક્રોધથી કંપી ઉઠીને હિરાલાલે કહ્યું:—“ પાછું એમ બોલી કે ? અહિં કોઈ હરિપ્રસાદ યાતો રાવસાહેબ નહિ; પરંતુ એક ચોર, લુચ્ચો, અને બદમાશ કેદી છે. એનું નામ રંગનાથ છે, અને હમણાં તે મહારો શિકાર થઈ પડેલો છે, સમજી ? ”

જાણે કે આસ્માન પોતાના મસ્તક પર તૂટી પડ્યું હોય એમ

સ્નેહલતાને લાગ્યું. આસ્માનમાંના સધળા તારાઓ એકે એકે તૂટી પડીને સર્વત્ર બીપણ અંધકાર ફેલાઇ જતો હોય એમ તેને લાગ્યું. તે 'દોડો-દોડો-મ્હારું કોઈ દયા લાવી રક્ષણ કરો.' આમ કહીને પલંગમાં તરફડવા લાગી. દુઃખના દારુણ શોકથી તે ખૂબ પાડી શકી નહિ. અંતે તે બેશુદ્ધ બની જઈને સ્થિરતાથી પલંગમાં પડી રહી.

રંગનાથ—હવે હરિપ્રસાદને બદલે રંગનાથ કહેવુંજ સયુક્તિક છે—હિરાલાલ તરફ એક ક્ષણને માટે ખૂની નજર ફેંકી દાંતથી ઝોછ કરડ્યા. ડાબે હાથે તેણે પોતાનાં નેત્રોમાંનાં અશ્રુબિંદુઓ સાફ કરી નાખ્યાં. પછી તેણે કહ્યું:—“અરેરે ! હિરાલાલ ! તને એક અસહાય નિરાધાર-બિમાર અબળાના ઉપર દયા નથી આવતી ? તું એની હત્યા કરી ?”

“હું અહિં ત્હારું બાપણુ સાંભળવા આવ્યો નથી. મૂંગો મૂંગો આગળ થા, નહિ તો મ્હારે લોઢાની સાંકળો બાંધી તને કેદી બનાવવો પડશે. નીચે બાર સિપાહીઓ હથિયારો લઇને આપણી રાહ બેતા ઉભા રહ્યા છે, સમજ્યો ?”

રંગનાથે હિરાલાલ તરફ તુચ્છતાદર્શક દષ્ટિ ફેંકી. પછીથી પલંગ ઉપરની મચ્છરદાની ઉંચી કરીને તેણે કહ્યું:—“હિરાલાલ ! મ્હને મંતાપીથ નહિ. હું કહું ત્યાં સુધી તું દાર પાસે જઈ, સ્વસ્થતાથી ઉભો રહે. ”

હિરાલાલનું શરીર કંપી ઉઠ્યું. તે જો કે ભય પામે એવો નહોતો; પરંતુ રંગનાથનો રૂદ્રાવતાર જોતાંજ તે ભય પામ્યો. એક વખતે તેના અંતરમાં નીચે ઉભેલા સિપાહીઓને ખૂબ મારવાનો વિચાર ઉપજ્યો; પરંતુ તેનાથી ખૂબ મારી શકાઇ નહિ. વળી સિપાહીઓને બોલાવી તેમની સહાયતા લેવાથી પોતાના શૌર્યને ભયનું કલંક લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ, તથા પોતે ગમરાઇ ગયેલો છે ધારી રંગનાથ પણ પોતાના પંડામાંથી છટકી ગયા સિવાય રહેશે નહિ એવા સાધક બાધક વિચારો કરીને હિરાલાલ દાર પાસે સ્થિરતાથી ઉભો રહી રંગનાથના પત્યેક કાર્ય તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી જોઇ રહ્યો.

રંગનાથે પોતાનો ડાબો હાથ પલંગપર મૂકી રાખ્યો હતો. જમણો હાથ કમરપર રાખ્યો હતો. હજી સુધી તે નીચી નજરે ચૈતન્યહીન બની ગયેલી સ્નેહલતા તરફ જોઇ રહ્યો હતો. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ વહેતી હતી. સ્નેહલતાનું દુઃખ જોઇ તેનું હૃદય ચીરાઇ જતું હતું. તેણે સ્નેહલતાને પલંગમાં બરાબર સવાડી તેના શરીરપર શાલ ઓઢાડી દીધી. પછી તે સ્નેહલતાના નિર્દોષ વદનમંડળ તરફ

થોડા સમય સુધી ટગર ટગર જોઇ રહીને બોલ્યો:-“ અરેરે દીકરી ! વાત્સલ્યપ્રેમનું પાન કરતાં કરતાં તું વિદાય થઇ ગઇને ? ત્હારો અંત આવીજ રીતે આવ્યો ? સદ્ગુણી મનુષ્યોને પણ આ વિષમય સંસારમાં આવું અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડે છે કે ? બેટા ! પરમકૃપાળુ પરમાત્મા ત્હારું કલ્યાણ કરો. બેટા ! સ્વર્ગમાં તું અક્ષમ સુખની અધિકારિણી થા.”

આમ કહી રંગનાથે સ્નેહલતાના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવ્યો, અને તેણે પોતાની આંખોમાંનાં આંસુ ડુંછી નાખ્યાં. પછી શાન્તિથી તેણે હિરાલાલ તરફ જોઇને કહ્યું:-“ હિરાલાલ ! ચાલ હવે હું ત્હારો કેદી થઇને ત્હારી સાથે આવવા તૈયાર છું.”

* * * *

તેજ દવસે ગંભીર રાત્રે સ્નેહલતાની પાસે રંગનાથની પેલી વક્ષદાર દાસી બેસી રહી હતી, એવામાં એ ઝોરડાનું ઢાર ઉઘડ્યું, અને ત્યાં એક બળવાન વ્યક્તિ પ્રકટ થઇ. એ બળવાન વ્યક્તિ નજરે પડતાંજ વક્ષદાર દાસી બોલી ઉઠી:-“ કોણ ! તમેજ કે ? મહેં એમ ધાર્યું હતું કે-”

રંગનાથે સત્વર દાસીના મ્હેં ઉપર પોતાનો હાથ દાખીને કહ્યું:-“હું કેદખાનાની દશ ગજ ઉંચી દિવાલ ફૂટીને નાશી આવ્યો છું. કદાચ પોલિસે મ્હારી પૂંઠ લીધી હશે. તું થોડા સમયને માટે નીચે જા, તથા પોલિસ આવે એટલે મ્હને ઇશારત કરીને ચેતાવજે. સ્નેહલતા તેમજ ત્હારા ભવિષ્યના દિવસો નિશ્ચિંત રીતે પસાર થઇ શકે એટલા માટે સ્નેહલતાના ઉશિકામાં હું પાંચહજાર રૂપિયાની નોટો ભરી દઉં છું. એ રૂપિયા લઇ તું કોઇ સુરક્ષિત સ્થળે જઇને રહેજે.”

વક્ષદાર દાસી આ સમયે બિલ્કુલ ગભરાયા સિવાય અતિ આનંદથી તેમજ ધૈર્યથી નીચે પોતાના કામ ઉપર ચાલી ગઇ. રંગનાથે પલંગ તરફ દષ્ટિ કરી મૃત સ્નેહલતાના તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઇ અશ્રુ-વર્ષાવતાં કહ્યું:-“ બેટા ! સ્વર્ગમાં તું સુખી થાઓ. ઇશ્વરે દુઃખમાંજ ત્હારી જીવનદોરી ટાપી નાખી છે. વળી ત્હારી શાન્તિલતાને સુખી કરવાને માટે હું મ્હારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ. ત્હેં મ્હારા હૃદયમાં વાત્સલ્યપ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો છે. કદાચ આ પ્રસંગે હું પુનઃ પહેલાંના જેવો રંગનાથ થયો હોત; પરંતુ ત્હારો તથા શાન્તિલતાનો સ્નેહ મ્હને હૃમ્મેશાં હરિપ્રસાદના જેવો સદ્ગુણીજ રાખશે.”

આટલું કહ્યા પછી રંગનાથ પાસેની એક ઝોરડીમાં ચાલ્યો ગયો. લગભગ પંદર વીસ મિનિટમાં તો તે પોતાનો વેષ બદલી નાખીને પુનઃ સ્નેહલતાના પલંગ પાસે આવી પહોંચ્યો. પછીથી સ્નેહલતાનું ઉશિકું હાથમાં લઇ, ગલ્લેફના એક બાળુના ટાંકા તોડી નાખી, ઉશિકાનું સઘળું

૩ ખહાર કાઢી નાખી તેણે તેમાં પાંચહજાર રૂપિયાની નોટો ભરી દીધી. પછીથી પાછું અંદર થોડું ૩ પણ તેણે ભરી દીધું. ત્યાર બાદ તેણે એ ઉશિકું પાછું સીવી નાખીને સ્નેહલતાના મસ્તક નીચે મૂકી દીધું. બરાબર આ સમયેજ નીચે ગરબડાટ થતો તેના બાલુવામાં આવ્યો. દાસી ઉચ્ચ સ્વરે બોલતી હતી કે:—“ ફોજદારસાહેબ ! હું મહારા જીવના સોગન ખાધને કહું છું કે, આ મકાનમાં આખા દિવસમાં કે રાતમાં એક બિલાડી સુધ્ધાં આવી નથી. ”

એવામાં કોઇનાં પગલાંનો અવાજ રંગનાથના સાંભળવામાં આવ્યો. આમ છતાં તે અસ્થિર બની ગયો નહિ. તે સ્નેહલતાના મસ્તક પર હાથ મૂકી તેની સદ્ગતિ થાય એવી પ્રભુપ્રાર્થના કરી પુનઃ ઉપરોક્ત ઓરડી તરફ ચાલ્યો ગયો. જોયો તે ઓરડીમાં પેસી ગયો કે તરતજ ફોજદાર હિરાલાલે બારણાને બેરથી ઉઘાડી, જે ઓરડામાં સ્નેહલતા સૂઈ રહી હતી તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ એ ઓરડામાં શું હતું ?

ત્યાં મૃત્યુ પામેલી સ્નેહલતાજ પલંગમાં સૂઈ રહેલી હતી ! રંગનાથ અદ્રશ્ય થઇ ગયો હતો. આથી હિરાલાલના સંતાપની સીમા રહી નહિ. તેણે દાંત સાથે ઓછ કચડીને કહ્યું:—“ ખહારથી આવતાં આ ઓરડામાં મહેં કોઇ માણસનો પડછયો જોયો હતો. એ માણસ ક્યાં છે ? એ રંગનાથજ હોવો જોઇએ. ” આમ બોલી તેણે પોતાના સાથીદાર સિપાહીઓને બોલાવી તેમને આખા મકાનની જડતી લેવાની આજ્ઞા કરી.

સધળા પોલિસો ધરમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે શોધખોળ કરવા લાગ્યા. ફોજદાર હિરાલાલે પણ એ મકાનનો ખુણે ખુણે સુધ્ધાં તપાસી જોયો. એ સમયનો હિરાલાલનો સંતાપ, અપમાન, દુઃખ વગેરે સધળું તેણેજ સહન કર્યું. તે નિરાશ થઇને પોતાના સાથીદાર સિપાહીઓને સાથે લઇ, એ મકાનમાંથી ખહાર નીકળી પડ્યો. વફાદાર દાસી સ્નેહલતાના મૃતદેહનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી રાધનપુરનો ત્યાગ કરી કોઇ અન્ય સ્થળે ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

સ્ટીમરપર પરાક્રમ અને સમુદ્રમાં સમાધિ !

હિરાલાલના અંતરમાં સળગી ઉઠેલો વૈરનો પ્રચંડ અગ્નિ કેવી રીતે શાન્ત થાય ? માત્ર યોથેજ દિવસે તેણે જંગલમાં રખડતા

ત્રણ દિવસથી બૂખ્યા રંગનાથને મહા મુશિખતે કેદ પકડ્યો. વિજયી હિરાલાલે પોતાનું વિજયતોરણ લઇને રાધનપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

કેસ કેવી રીતે ચાલ્યો, એ સમયે હરિપ્રસાદના વેષમાં ગુન્હેગાર ઠરેલા રંગનાથને માટે લોકો કેવો મત દર્શાવવા લાગ્યા, રાધનપુરની કેવી સ્થિતિ થઈ એ બાબતોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી. માત્ર દૂકમાંજ એ વિષયોનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

રંગનાથ કેદી થયો તેને બીજેજ દિવસે તેની પેઢી-કારખાનાં-જમા ખરચના ચોપડા વગેરે જપ્ત કરવામાં આવ્યું. જમાખરચની તપાસમાં વીસ લાખ રૂપિયા દેવું નીકળ્યું. ત્યારે મુંબાઈ બેંકમાં દશ લાખ, દુકાન અને પેઢીની તિજોરીમાં છ લાખ, કારખાનાં, ઇમારતો, દુકાનો વગેરેના ચાર લાખ તથા પરચુરણ પાંચ પચાસહજાર રૂપિયા જેટલી રકમ લેણી નીકળી. આ રકમમાંથી પાંચએ પાંચનું દેવું ચુકવી દેવામાં આવ્યું. તેના ઘરની તિજોરીમાંથી, માત્ર ચાંદીની પાદુકાઓ, તરભાણાં અને તદ્દન જીના થઈ થયેલા એક અડધા સિવાય બીજું કંઈ નીકળ્યું નહિ. ‘ચુનીલાલ ભરૂચા બેંકર્સ-હૉર્નબીરોડ, મુંબાઈ, એ ઠેકાણે મૂકેલી થાપણની તપાસ કરતાં, એ રકમની કરન્સી નોટો જે દિવસે રંગનાથને કેદ પકડવામાં આવ્યો તેને આગલે દિવસેજ, બે દિવસ અગાઉથી નોટિસ આપીને રંગનાથે લઈ લીધેલી માલૂમ પડી. ચુનીલાલ ભરૂચાની પેઢી નોટોના નંબર આપી શકી નહિ. રંગનાથને પકડવામાં આવ્યા પછી તેને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ‘હું કંઈ જાણતો નથી.’ એવો ઉત્તર આપ્યો. કોર્ટ અત્યંત બારીકાઈથી તેમજ ચોક્કસાઈથી સર્વ પ્રકારની શોધ કરીને અંતે એવો ઠરાવ કર્યો કે, “ચુનીલાલ બેંકર્સની પેઢીમાંથી આરોપીએ પોતાની ડિપોઝીટ મૂકેલી રકમ ઉપાડી લીધી છે; તેથી તેનો તેણે શો ઉપયોગ કર્યો છે એ જાણવાની કોર્ટે કંઈ જરૂર નથી. કેદમાંથી નાશી ગયા બદલ, કલેક્ટર સાહેબ સમક્ષ રાજદ્રોહી ઉઘ્ગાર કાઢીને રાજદ્રોહ કર્યો બદલ, અસત્ય નામ ધારણ કરી સરકારને ફસાવવા બદલ, તથા માધવ નામના છોકરાનો ઝડપો રૂપિયો લુચ્યાઈથી લઈ લીધા બદલ આરોપીને પ્રત્યેક ગુન્હા માટે ત્રણ ત્રણ વર્ષની સખ્ત મજૂરીની સજા ફરમાવવામાં આવે છે; પરંતુ આ કોર્ટની એવી ખાસ સિફારસ છે કે, દશ-વર્ષમાં આરોપીએ પોતાનું વર્તન અત્યંત અનુકરણીય કરેલું હોવાથી સરકારે તેના ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરવી. ”

રાધનપુરના લોકો કોર્ટથી બહાર નીકળીને, એવા શબ્દો સાંભળી

શક્યા કે:—“ કોર્ટે જે સજા ફરમાવી છે તે મ્હને શિરસાવધ છે; પરંતુ મ્હારી એવી વિનંતિ છે કે, મ્હારા ચારે ગુન્હા બદલ મ્હને કાળાપાણીની સજા કરો. સરકારની કૃપા મેળવવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. કાળાપાણીમાં—એકાંતમાં દિવસો પસાર કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે.” આવો રંગનાથ કોર્ટને આગ્રહ કરતો હતો.

રાધનપુરની કેવી સ્થિતિ થઈ? આત્મા અદ્રશ્ય થયાથી સર્વત્ર ઉદાસિનતા અને નિરુત્સાહ ફેલાઈ ગયો. રંગનાથે વિચાર્યું હતું તેવુંજ રાધનપુરનું ભવિષ્ય નિવડ્યું. પાયો ખવાઈ જવાથી ઇમારત જમીન-દોસ્ત થઈ ગઈ.

રંગનાથની વફાદાર દાસી મોહિની સ્નેહલતાના મૃતદેહનો યથોચિત સત્કાર કરી ગૂમ થઈ ગઈ હતી.

* * * * *

કોર્ટે રંગનાથની વિનંતિ અમાન્ય કરી તોપણ તેણે પોતાની હક ઓડી નહિ. તેણે હાઇકોર્ટ, ગવર્નર, ગવર્નર જનરલ વગેરેના તરફ ઉપરા ઉપરી અરજીઓ મોકલી. આથી અંતે તેની વિનંતિ માન્ય કરવામાં આવી. પહેલાં રંગનાથની સાથે કેદખાનાના સત્તાધિકારીઓ ધણું ક્રૂર વર્તન ચલાવતા હતા; પરંતુ આ વખતે પ્રથમના જેવી ક્રૂરતા જણાતી નહોતી. રંગનાથ પલાયન નહિ કરી જાય, બીજા કેદીઓને નહિ ઉશ્કેરે તથા લુચ્ચાઈ નહિ કરે એવાં અભય વચનો તેની પાસેથી લઈ તેને આ પ્રસંગે કેટલીક સગવડતા આપવામાં આવી હતી. રંગનાથના નામનો સંઘળા કેદીઓ અને પોલિસ અમલદારો ઉપર એટલો બધો વિલક્ષણ અને અપૂર્વ પ્રભાવ પડેલો હતો કે તેઓ સૌ રંગનાથને એક જ અરદસ્ત શક્તિજ સમજતા હતા, અને રંગનાથની ઉમ્મર નહિ હોવા છતાં તેની વિનંતિ અનુસાર તેને આંદામાન મોકલવાનો ઠરાવ થયો.

કાળાપાણીની સજા પામેલા જે કેદીઓને કલકત્તા રવાના કરવામાં આવ્યા તેમાં રંગનાથ પણ હતો. આજે કેદીઓ લઈને ‘ઉષા’ નામની આગમોટ નીકળવાની હતી. સંઘળા કેદીઓને, તેમની સાથેના સિપાહી અમલદારોની સાથે મોટપર ચઢાવવામાં આવ્યા. આ ઉષા નામની આગમોટ પાસે હાંગડાંગથી આવેલી ‘કામામારુ’ નામની પ્રમંડ જપાની આગમોટ માલ ઉતારતી હતી તેમજ ભરતી હતી. ઉષા તેમજ કામામારુના કેપ્ટનો એક બીજાના મિત્રો હોવાથી તેઓ એક બીજાને વિદાયગિરીની સલામ ભરતા હતા. કામામારુ ઉપરના

વિવિધ રાષ્ટ્રીય પ્રવાસીઓ ઉપાના ડેક પર ઉભેલા કેદીઓ તરફ જોઈને ચેષ્ટા કરતા હતા. ઉપા ઉપરના કેદીઓ શરમથી નીચું જોઈ રહ્યા હતા. બંને આગમોટા વચ્ચે વધારેમાં વધારે પાંચ છ યાર્ડનું અંતર હતું.

લગભગ ચાર વાગ્યાનો સમય હતો. ઉપાએ સીટી વગાડીને લુંગળામાંથી ધુમાડો કાઢવા માંડ્યો. કૅપ્ટન તરફથી “Hands ready!” (તૈયાર થાઓ)ની આજ્ઞા થઈ. પ્રત્યેક ખલાસી પોતપોતાના કામપર હાજર થઈ ગયો. વાવટા અને ધ્વજો ફરકાવવાને માટે ખલાસી વચ્ચેના સ્તંભ ઉપર ચઢવા લાગ્યા.

એટલામાં ‘ઓ આપરે-મરી ગયો રે’ એવો એક હૃદયભેદક અવાજ થયો. સૌની દૃષ્ટિનું કેંદ્ર એક થયું, તથા ઉપાની સાથે ઉપામાં ઉંચી ધ્વજ ચઢાવવાની લાકડી તરફ સૌ જોઈ રહ્યા. પોતાનું કામ કરતાં કરતાં વાયુના જોરમાં શરીરને લાગેલો આચકો સંભળી નહિ શકવાથી એક બિચારો ગરીબ ખલાસી એક પાતળા લાકડા સાથે લટકી પડ્યો. એ લાકડું ઓછામાં ઓછું પોણોસો ફીટ ઉંચે હતું. એટલી ઉંચાઈ ઉપર તે લટકતો હોવાથી અસ્પષ્ટતામાં જ લાકડું ભાગી જતાં પોતે સમુદ્રના અગાધ જળમાં પડી મૃત્યુ પામશે એવો તેના અંતરમાં ભય ઉપજ્યો હતો. બંને બાજુના કૅપ્ટન તેમજ ખલાસીઓ હાજર થઈ ગયા. કૅપ્ટને ખલાસીઓમાંથી જે કોઈ ઉપર ચઢી લાકડા ઉપર લટકતા ખલાસીને બચાવે તેને સંતુષ્ટ કરવાનું જણાવ્યું; પરંતુ આ કાર્ય કરવાનું સાહસ કોઈ પણ કરી શક્યું નહિ. એ લાકડું, બચાવવા જનાર બીજા માણસનો ભાર તો એક ક્ષણને માટે પણ સહન કરી શકે તેમ નહોતું.

સંકટમાં સપડાયલા ખલાસીને બચાવવાની હિમ્મત કોઈ કરતું નહોતું. ખલાસીની શક્તિનો ધીમે ધીમે નાશ થતો હોવાથી તે બચતી ભાવનાથી બૂમો પાડ્યા કરતો હતા. બ્યારે સંકટ આવે છે ત્યારે સામ્રાજ્ય આવે છે એ સૂત્રાનુસાર પવન પણ જોરથી ફુંકવા લાગ્યો. ઉપરનો માણસ હવે નીચે પડી મરણને શરણ થવાની તૈયારીમાં હતો એવાનાં ઉપા ઉપરનો એક કેદી કૅપ્ટન પાસે આવીને બોલ્યો:—“સાહેબ ! જો આપ મહેને રજા આપતા હો તો એ ગરીબ ખલાસીને હું બચાવું ?”.

ક્ષણપર્યંત વિચાર કર્યા પછી કૅપ્ટને કેદીની બેડીઓ તોડાવી નાખી, અને તેને આ પરોપકારી કાર્ય કરવાની રજા આપી. હિંદુપદ્ધતિ અનુસાર સ્ત્રીમરમાંના વચ્ચેના થાંભલાને ત્રણ વખત નમન કરી એક દોરડું કમરપર બાંધી તેમજ એક દોરડું હાથમાં લઈ એ કેદી ઉપર ચઢવા

લાગ્યો. કેદી ઘણીજ શાન્તિથી તેથજ સહેલાઈથી ઉપર ચઢવા લાગ્યો. જેમ જેમ તે વિશેષ ઉંચે ચઢવા લાગ્યો તેમ તેમ તેનામાં વિશેષ રક્ષ-
તિ આવવા લાગી. પાતળા લાકડાપર લટકતા ગભરાઈ ગયેલા ખલા-
સીને ધૈર્ય ધરવાનું આશ્વાસન આપી તે છેક ઉપર ચઢી ગયો. સઘળાં
માણસોની દૃષ્ટિ, સંકટમાં સપડાયેલા ખલાસી તેમજ તેને સંકટ મુક્ત
કરવા જતા કેદી તરફજ હતી. કેદી જેમ જેમ ઉંચે ચઢતો હતો તેમ
તેમ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિ સવિશેષ એકાગ્ર થતી હતી. અંતે કેદીએ છેક
ઉપર ચઢી પોતાના હાથમાંનું દોરકું ઉપર્યુક્ત ખલાસી જે લાકડા ઉપર
લટકતો હતો તે લાકડા પર ફેંક્યું, અને એ દોરકું ઝાલી લેવાની તેણે
તેને સૂચના કરી. આ સમયે કેદીને ઘણું સાહસિક કાર્ય કરવાનું હોવાથી
તેણે અલ્પકાળપર્યંત વિસામો લીધો. આ સમયે પ્રેક્ષકોનાં નેત્રો તો
શું પણ શ્વાસ સુદ્ધાં અચળ હતો. સૌ એ કેદીની સઘળી હિલચાલ જોયા
કરતાં હતાં. કેદીએ પછીથી એ ખલાસીને દોરકું પકડી લાકડું છોડી
દેવાને કહ્યું. ખલાસીએ તે પ્રમાણે કર્યું. આ વખત જીવન-મૃત્યુના તુમુલ
યુદ્ધનો હતો. જે કેદીથી આ વખતે એ ખલાસીનો બાર ઉપાડી ન
સકાયો હોત તો તેઓ બન્ને સ્ટીમર ઉપર તૂટી પડત, અને જોત
જોતાંમાં તેમનો જીવ ઉડી જત. એ હજાર માણસો આ સમયે હાહા-
કાર કરી ઉઠ્યાં. સમુદ્રની ધોર ગર્જના પણ એ હાહાકારના પ્રચંડ
ધ્વનિ આગળ શાન્ત થઈ ગઈ ! પરંતુ અલ્પકાળમાં કેદીએ, એ ખલા-
સીને પોતાની પાસે ખેંચી લીધો. આ સમયેજ એ ખલાસીના જીવમાં
જીવ આવ્યો. આ સમયે બન્ને સ્ટીમરો ઉપરનાં માણસોએ કેદીની
પ્રશંસા કરી. ઘણાંખરાં માણસો તો આ કેદીની શિક્ષા માફ થવી
જોઈએ-શિક્ષા માફ થવી જોઈએ ” એવો પોકાર કરવા લાગ્યાં. દયા-
ળુ કૃષ્ટનનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું, તથા તેણે પોતાનો રુમાલ
હલાવીને કેદીને નીચે ઉતરવાનું સૂચવ્યું.

સૂચના થતાંજ કેદી સત્તર નીચે ઉતરવા લાગ્યો. કેદી જેવો સ્ટી-
મરપર છેક નીચે ઉતરી આવ્યો કે તરતજ સઘળાં માણસોએ તેના
ઉપર ધન્યોદ્ગારની વૃષ્ટિ કરી. કેટલાંક ઉદાર પરદેશીય સ્ત્રી પુરુષોએ
તો પોતાના રુમાલોમાં પૈસા, ચિરૂટ, ફળફળાદિ તેમજ બિસ્કુટ વગેરે
ખાંધીને એ રુમાલો તેના તરફ ફેંક્યા. કામામારના કૃષ્ટનની ખાસ
સૂચનાથી ઉપાના કૃષ્ટને એ કેદીનો ખરડો ઠોકી તેની સાથે સેકહૅન્ડ કરી.

આમ છતાં આ સઘળી પ્રશંસાની કે ધન્યોદ્ગારોની એ કેદીને
બિલકુલ પરવાહ નહોતી. તે પંદર મિનિટ સુધી ઉંચે લાકડા ઉપર સ્વ

સ્થતાથી નેત્રો મીંચીને બેસી રહ્યો. બન્ને સ્ટીમરોના કુંપનોએ આ આનંદજનક પ્રસંગે હર્ષસૂચક વાવટાઓ ફરકાવ્યા.

ઉદારચરિત કેદી પુનઃ નીચે ઉતરવા લાગ્યો. તે સાથેજ વાયુ જોરથી ફુંકાવા લાગ્યો. સ્ટીમર સુદ્ધાં ઝોકાં ખાવા લાગી. હવે કેદી પોતાનું આત્મરક્ષણ કરવાને અસમર્થ થયો. બે ત્રણ ખલાસીઓ તેને મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; પરંતુ કેદીએ તેમની મદદ લીધી નહિ. અલ્પકાળમાંજ કેદી બે આગબોટોની વચ્ચે પડ્યો, અને તેથી પુનઃ સઘળાં માણસોએ શોકજનક હાહાકાર કરવા માંડ્યો.

ફોનદાર હિરાલાલને વર્તમાનપત્રોના સમાચાર વાંચ્યા સિવાય ચેન પડતું નહિ. એક દિવસે તેના વાંચવામાં નીચેની હકીકત આવી.

“ ગયા સપ્ટેમ્બર માસની ૨૭મી તારીખે કલકત્તાના બંદરમાં એક આપઘાત થયો છે. કાળાપાણીની સબ થયેલા કેદીઓને લઈ ઉપા નામની સ્ટીમર ઉપડવાની તૈયારી હતી. એવામાં ૪૬ નંબરનો કેદી ઘણીજ બહાદુરીથી એક ખલાસીનો જીવ બચાવી, વાયુના પ્રચંડ જોરથી સમુદ્રમાં પડી ગયો છે. ઉપાના કુંપને આ ઉદારચરિત કેદીની ઘણી તપાસ કરી; પરંતુ કેદીનો પત્તો લાગ્યો નથી. કદાચ તેનું શરીર જળચરોનો ભોગ થઈ પડ્યું હશે ! એ કેદીનું નામ—સુપ્રસિદ્ધ આનરરી મેજસ્ટ્રેટ હરિપ્રસાદ પંડ્યા ઉર્ફે રંગનાથ હતું. બિચારાને હાથે મરતાં મરતાં પણ સત્કૃત્ય થયું છે ! ”

હિરાલાલે વર્તમાનપત્ર ફેંકી દીધું. બે વખત તેણે પોતાના મ્હોં ઉપર હાથ ફેરવ્યો. જાણે કે રંગનાથનું નામ તેણે ચિરકાળને માટે ભુંસી નાંખ્યું !

પ્રકરણ ૩૦ મું.

અનાથિની શાન્તિલતા.

મનુના સમયથીજ ચોર, લકડંગા, કપડી અને દુરાચારી મનુષ્યોનાં અમાનુષ કૃત્યોને ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ થતો આપણા જોવામાં આવે છે; પરંતુ તેઓમાંનું એક પણ ચોરી કરનારું કે લકડંગુ માણસ અગર તો એક દગાબાજ કે વ્યભિચારી માણસ ઐશ્વર્યને ચિરકાળને માટે મેળવી શક્યું છે એવું ઇતિહાસમાં કદાપિ જોવામાં આવતું નથી. અતે તો ધર્મનો જ્ય અને પાપનો પરાજયજ થાય છે. દગાબાજ માણસને દગાનું અને ચોરને તેની ચોરીનું અતિમ દુઃખજનક ફળ ભોગવવુંજ પડે છે.

આવીજ રીતે કેશવલાલ અને કાળિકાએ દશ પંદર દિવસમાં લુચ્યાઈથી ચારસો પાંચસો રૂપિયા મેળવ્યા ખરા; પરંતુ ‘ચોરીનું’ ધન ચંડાળે બચ અને પાપી હાથ ધસતા થાય. ’ એ કહેવત અનુસાર એ ચારસો પાંચસો રૂપિયા દશ પંદર દિવસમાં ખલાસ પણ થઈ ગયા. અનાથિની શાન્તિલતાને કશી બિમારી થઈ નહોતી. એટલુંજ નહિ; પરંતુ તેની પાંચ વર્ષની ઉંમર થતાં તેણે દુકાનમાંના એક નોકર છોકરાનું ખરચ બચાવ્યું હતું. દુકાનમાંની કપ રકાબીઓ ધોવાનું તથા ટેબલો સાફ કરવાનું કામ બિચારી શાન્તિલતાનેજ કરવું પડતું હતું. આ કાર્ય જે નિયમિત તેમજ સ્વચ્છ થતું નહિ તો કેશવલાલ અને કાળિકા શાન્તિલતાને મારતાં પણ હતાં. અરેરે ! ભાગ્યની ગતિ કેવી પ્રખળ છે ! ભાગ્યની વિચિત્ર ગતિને પરિણામે રામને પ્રાણાધિકા પત્ની તેમજ જીવનસર્વસ્વ બંધુની સાથે ચૌદ વર્ષ સુધી વનમાં રખડવું પડ્યું હતું, ગાવાણુ જેવા જુલ્મી નૃપના જુલ્મનો સતી સાધ્વી સીતા દેવીને ભોગ થવું પડ્યું હતું, પાંડવોને વનવાસ કરવો પડ્યો હતો. તેથી ભાગ્યની અકળ કળાને લીધે શાન્તિલતાની આવી શોચનીય સ્થિતિ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? એક તરફથી જ્યારે કલ્યાણપુરનો લક્ષ્મીસંપત્ત જમીનદાર, પત્ની તેમજ કન્યાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી અનાચાર કરી મૌજ-શોખમાં પોતાના દિવસો પસાર કરતો હતો ત્યારે બીજી તરફથી તેની પુત્રી શાન્તિલતાની આવી શોચનીય સ્થિતિ હતી. સ્નેહલતા મહા-કષ્ટ વેડીને સ્નેહમયી પુત્રી શાન્તિલતાનું સ્મરણ કરતી કરતી સ્વર્ગવાસિની થઈ. સુખ દુઃખ ચાર દિવસની ચાંદનીના જેવાં ક્ષણસ્થાયી છે. સંધ્યાના પ્રકાશની માફક ક્ષણિક છે.

અસો રૂપિયા મળ્યા પછી કેશવલાલનો લોભ પાછો વધી ગયો. તે પોતે રાધનપુર ગયો અને સ્નેહલતાનો પત્તા મેળવી તેની પાસેથી પુષ્કળ પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ સ્નેહલતાનો પત્તા નહિ લાગવાથી તે નિરાશ બની જઈને ગોવિંદપુર પાછો આલ્યો ગયો.

અનાથિની શાન્તિલતાની સંભાળ લેનાર હવે આ જગતમાં એક પણ માણસ રહ્યું નહોતું. તેને પોતાની માતાના નામની પણ પૂરતી માહિતી નહોતી. તેની સાથે માત્ર કેશવલાલ અને કાળિકાનો સંબંધ છે એમજ તે સમજતી હતી. આમ છતાં પોતે તેનાં શેઠ શેઠાણી છે એમજ કેશવલાલ તથા કાળિકાએ તેને સમજાવી દીધું હતું-તથા તેમણે શાન્તિલતાની સાથે પોતાનું વર્તન પણ એવુંજ રાખ્યું હતું.

પ્રભાતકાળે ચાર વાગ્યાના અરસામાં કાળિકા શાન્તિલતાએ

ઓઢેલું વસ્ત્ર ખેંચી લેતી હતી. એ સમયથીજ અનાથિની શાન્તિને જાગૃત થઇ કામકાજમાં ગુંથાવું પડતું હતું. આખા ઘરને સાફસુફ, કરવી પડતી હતી. મુશળધાર વૃષ્ટિ થતી હોય, પોષ મહિનાની સખ્ત ટાઢ પડતી હોય તો પણ તે બિચારીને ચાર વાગ્યેજ શય્યાનો ત્યાગ કરી ઉઠવું પડતું હતું. કાળિકા તેને વિશેષ વખત સુધી નિદ્રાવસ્થામાં રહેવા દેતીજ નહિ. હમણાં હમણાં ચાર પાંચ મહિનાથી તો કાળિકા-એ પોતાના નામને યોગ્ય થઇ પડે એવું ઉચ્ચસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. તેની પશુવૃત્તિનો વિશેષ વિકાસ થયો હતો. બિલાડી એક વખત પોતાના અગ્નિ પાસે બીજી બિલાડીના અગ્નિને આવવા દે છે; પરંતુ કાળિકા તો તેની ગુલાબ તેમજ ચંપા પાસે શાન્તિને આવેલી જોઈ ક્રોધથી સળગી જતી હતી, અને તેનો તિરસ્કાર કરી તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢતી હતી. પોતાની બન્ને પુત્રીઓની આગળ કાળિકા શાન્તિલતાને તુરંજ સમજતી હતી.

બિચારી શાન્તિલતાની કેવી સંકટાપન્ન સ્થિતિ હતી ? કાળિકાનો કંઠસ્વર સાંભળવામાં આવતાંજ પ્રચંડ વાયુથી ધ્રુજતી લતાની માફક તે ધ્રુજતી હતી. કેશવલાલના કંઠસ્વરની પણ તેને આટલી બધી બીતિ લાગતી નહોતી. તુરંગમાંના કંગાલ કેદી અથવા વેચાણ રાખેલા ગુલામ કરતાં પણ શાન્તિની અવસ્થા વિશેષ શોચનીય તેમજ દયાજનક હતી. તેને હમ્મેશાં ફાટેલાં કપડાં પહેરવાં પડતાં હતાં, હોટલમાં સાફસુફ કરવી પડતી હતી, શિયાળાની સખ્ત ઠંડીમાં પણ તેને ઉધાડે શરીરે સહવારથી તે રાત્રિપર્યન્ત કામકાજ કરવું પડતું હતું. આથી જો કોઈ સ્ત્રી શાન્તિની દયા ખાધને કાળિકાને કશો ઉપદેશ આપતી તો કાળિકા તેને સ્પષ્ટ કહેતી હતી કે:-“ જ્યારે તમને એ છોકરીની બહુ દયા આવતી હોય તો તમે તેને લઇ જઇને ઉછેરો. જેવા ગુણ હોય છે તેવી કિંમત જગતમાં અંકાય છે-પદવી અનુસાર ઐશ્વર્ય મળે છે. છાણના દેવને તો કપાસીઆનીજ આંખો જોઈએ ! ” આથી કાળિકાને કોઈ પણ સ્ત્રી કાંઈ કહી શકતી નહિ.

હમણાં ગેલવિંદપુરમાં એક મેજો ભરાયો હતો; તેથી કેશવલાલની હોટલમાં ધરાકી પણ ઘણી સારી હતી. આમ છતાં સધળા કપ રકાખીઓ તેમજ ટેબલો બિચારી એકલી શાન્તિનેજ સાફ કરવાં પડતાં હતાં. પોતાના સમસ્ત જીવનમાં આ દિવસનું શાન્તિને વિસ્મરણ થયું નહિ. ધરાકોની ધાંધળથી તે બિચારીનક હાથે એક એ કપ રકાખી ભાંગી પણ ગયાં. એનો બદલો શાન્તિને પોતાનું લોહી

રેડીને આપવો પડ્યો. કોધના અપાર આવેશમાં કાળિકાએ શાન્તિના કામળ ગાલપર જે થપ્પડ લગાવી તે તેને સખ્ત વાગવાથી તે હાથ-માંની રકાખીઓસહિત જમીનદોસ્ત થઈ. હાથમાંની રકાખીઓ ફૂટી ગઈ, અને તેનો એકાદ કડકો શાન્તિના હાથમાં વાગ્યો, તથા બીજા કડકાઓ કાળિકાનો જયજયકાર કરતા તેની આસપાસ પડ્યા.

આમ છતાં બિચારી શાન્તિલતા પડી રહી નહિ—રડી નહિ તેમજ એક પણ અક્ષર બોલી નહિ. કપ રકાખીના કડકા ફેંકી દઈ પુનઃ તે પોતાનું કાર્ય કરવા લાગી. તેના હાથમાંની બંગડી પણ ફૂટી ગયેલી હોવાથી તથા તેનો કાચ તેના હાથમાં વાગેલો હોવાથી ધામાંથી લોહી વહી જતું હતું. આ પ્રકાર દુકાનમાં બેઠેલા ધરાકોથી જોઈ શકાયો નહિ. એ છોકરીને કામમાંથી મુક્ત કરવાનો કેટલાક ધરાકોએ કેશવલાલને ઉપદેશ આપ્યો. કેશવલાલે હસતાં હસતાં તેમને કહ્યું:—“શું કરું? હું નિરુપાય છું. આવા સમયે બીજું કોઈ માણસ મળી આવવું મુશ્કેલ છે. જ્યારે અન્ય કોઈ ઉપાય ન હોય ત્યારે દુઃખ વેડીને પણ કાર્ય કરવું જ જોઈએ. આવા દિવસોમાંજ અમારે એ પૈસા કમાવાના હોય છે;—આકી હમ્મેશાં એસી રહેવાનુંજ હોય છે. મહારી પોતાની પુત્રી પણ આજે પ્રભાતકાળના ત્રણ વાગ્યાથી કામકાજમાં ગુંથાયેલી છે.”

કેવી નિષ્ફુરતા?! આ કેશવલાલને મનુષ્યના સ્વરૂપમાં યમરાજ સમજવોજ ઉચિત છે.

આમ છતાં એક સુકુમાર કિશોરવયસ્ક બાળિકા ક્યાં સુધી દુઃખ વેડીને સતત કામ કરી શકે? શક્તિની પણ સીમા હોય છે. ત્રણ વાગ્યા પછી તે તદ્દન શ્રમિત થઈ જઈને ભૂમિવશ થઈ. કાળિકાએ ફૂરતાથી તેનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો—તેને પુનઃ કામે લગાડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો—પરંતુ જ્યારે બાળિકાથી નજ ઉઠી શકાયું ત્યારે રાક્ષસી કાળિકા તેને હુધાતુર તેમજ તૂપાતુર સ્થિતિમાંજ એક અંધ-કારમયી ઓરડીમાં પૂરી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

આવી અનુકંપા ઉપજાવે એવી અવસ્થામાં અભાંગિની શાન્તિ-લતાના દિવસો પસાર થતા હતા. મેજો ખલાસ થઈ ગયા પછી પણ શાન્તિના શિરપરનો કાર્યભાર ઓછો થયો નહોતો. એક દિવસે રાત્રે એ ઉતારુઓ, કેશવલાલની હાંટલમાં આવીને ઉતર્યા. તેમને રાત્રિ-નિવાસાર્થે તથા ભોજનાર્થે હાંટલમાં રહેવું હતું. સખ્ત ઉનાળાનો દિ-વસ હોવાથી સખ્ત ગરમીનો અંગને અનુભવ થતો હતો. ઉતારુઓની

શીતળ જળથી સ્નાન કરવાની ઇચ્છા થઇ. રાત્રિના સાત વાગી ગયેલા હોવાથી સધળા નળ બંધ થઇ ગયા હતા. ઘરમાં ઉતારુઓ સ્નાન કરી શકે એટલું શીતળ જળ હતું; પણ તે એટલાપર છાંટી ગુલાબ અને ચંપાએ એટલો ઠંડો કરવા માંડ્યો હતો. એ બન્ને અપ્સરાઓ હતી. તેમની જળક્રીડાને પ્રતિરોધ કોણ કરે ? જ્યારે કાળિકા પોતે તેની પુત્રીઓની જળક્રીડા અટકાવી શકે તેમ નહોતી ત્યારે પછી અનાથિની શાન્તિલતા તો તેમની ક્રીડાને કેવી રીતે અટકાવી શકે ?

ઘરમાં શીતળ જળ નહોતું, અને ઉતારુઓને શીતળ જળથી સ્નાન કરવું હતું તેથી નિરુપાયે કાળિકાએ શાન્તિલતા પાસે જઈને કહ્યું:—“શાન્તિ—અરે ઓ શાન્તિ ! જા કૂવેથી પાણીનો ઘડો ભરી આવ.”

“ બાઈસાહેબ ! કૂવા ઉપર મહારાથી દોરકું ખેંચી શકાતું નથી. ” થર થર ધ્રુજતાં શાન્તિએ કહ્યું.

તહારાથી દોરકું નથી ખેંચાતું ? ગળચવાને તો આખી થાળી ભરીને અનાજ જોઈએ છીએ ! આવી નિમકહરામી કરીશ તો ઘરમાંથી લાત મારીને હાંકી કાઢીશ, સમજ ? ”

“ અંધકારનો વિસ્તાર થયેલો હોવાથી મહને ખ્હીક લાગશે. મહારી સાથે ગુલાબખેનને મોકલશો કે ? ”

“ શું કહ્યું ? ગુલાબને તું તહારા જેવી સમજે છે ? તું કેવી ભી-પણ ભૂલ કરે છે ? શું રસ્તામાં તને વાધબાધ ગળી જવાનો છે ? ” આમ કહીને કાળિકા શાન્તિને હડસેલા મારી ઘરમાંથી તેને ખ્હાર કાઢી મૂકવાનો ભય દર્શાવવા લાગી. અંતે સજ્જનનયને તેમજ કરુણાજનક કંઠે શાન્તિએ કહ્યું:—“ બાઈ સાહેબ ! મહને મારશો નહિ. હું ઘડો ભરી આવું છું. મહને ઘરમાંથી હાંકી કાઢશો નહિ. ”

એક ઘડો ઉંચકી શાન્તિના હાથમાં આપીને કાળિકાએ કર્કશ સ્વરે કહ્યું:—“ આ ઘડો લઇને જા. એ જ્યારે ભરી લાવીશ ત્યારેજ હું તને ઘરમાં પ્રવેશ કરવા દઈશ. ”

અનાથિની શાન્તિ ઘડો લઇને કૂવા તરફ ચાલી ગઇ ! બાળસ્વા-ભાવ સત્વર સધળું દુઃખ ભૂલી જાય છે. બાળિકા ઘડો લઇને કૂવા તરફ જતાં જતાં એક દુકાન પાસે ઉભી રહી, એ દુકાનમાં એક ચિ-નાઇ માટીની સુંદર પુતળી હતી. શાન્તિને એમ લાગ્યું કે ગુલાબ અને ચંપાની માફક પોતાને પણ આવી પુતળી રમવા મળે તો કેટલો બધો આનંદ થાય ? એ પુતળીના અંગ ઉપરનો જરીનો પોષાક, તેના હાથ-

પગમાં પહેરાવેલા જૂઠા પલુ વિશેષ તેજસ્વી જણાતા મોતીના અલંકારો વગેરે જોઈ શાન્તિ મુગ્ધ બની ગઈ. તેને એમ લાગ્યું કે, એ પુતળી તેના તરફ જોઈને હસે છે, તથા પોતાને બોલાવવાને માટે તેણે હાથ લાંબા કરેલા છે. પુતળીના હસવાથી શાન્તિને પણ હસવું આવ્યું. તે એ પુતળી તરફ સ્મિતમુખે એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહી. તથા ક્વચિત્ પોતાના મન સાથે હસવા પણ લાગી.

એટલામાં સહજજ દુકાનદારની નજર તેના ઉપર પડી. ડાબા હાથમાં ઘડો લઈને ગાલપર જમણા હાથની તર્જની મૂકી અવિરત દષ્ટિથી જોઈ રહેલી અને હસતી આળિકાનું હૃદયગમ ચિત્ર તેણે જોયું. આ ચિત્ર જોઈ તેનું અંતઃકરણ આનંદિત થયું. દુકાનદારે સ્મિતમુખે પ્રશ્ન કર્યો:—“કેમ ! તને હસવું કેમ આવે છે?”

“આ પુતળીજ મહને હસાવે છે. એની શી કિમ્મત છે ?” આળિકાએ સરળતાથી પૂછ્યું.

“ત્હારા જેવી ગરીબ આળિકાને એ કોણ ખરીદી આપશે? વળી તું આવા રાત્રિના સમયે ઘડો લઈને ક્યાં જાય છે?” દુકાનદારે સહજ આશ્ચર્ય પામીને પ્રશ્ન કર્યો.

આ સમયે આળિકા શુદ્ધિમાં આવી. તેણે આગળ વધતાં કહ્યું:—“ઘરમાં પાણી નથી—હું પાણી ભરવાને જઈશું.”

આળિકા કૂવા તરફ અગ્રેસર થઈ. હવે આગળનો રસ્તો પૂર્ણ અંધકારમય હતો. દુકાનમાંની પુતળી જોવામાં પોતાને વિલંબ થયેલો હોવાથી ઘેર પાણી ભરી જતાં મોડું થશે, અને તેથી પોતાને કૂર આળિકા મારશે એવા ભયથી શાન્તિ સત્વર કૂવા ઉપર જઈ પહોંચી. ગરગડી ઉપર દોરડું નાખીને શાન્તિએ ઘડામાં ગાળો નાખ્યો; પરંતુ ઘડો ભરાયા પછી એટલો બધો ભારે થઈ ગયો કે તેનો ભાર શાન્તિથી ખેંચી શકાયો નહિ. હવે શું કરવું તેના મ્હોટા વિચારમાં પડી જઈ તે રુદન કરવા લાગી. જેમ જેમ વધારે વખત વીતવા લાગ્યો તેમ તેમ તેનો જીવ વિશેષ વ્યાકુળ થવા લાગ્યો. પુનઃ પોતાની સઘળી શક્તિ એકદમ કરીને તેણે ઘડો ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ અરેરે ! નિર્જીવ-દયાશૂન્ય ઘડો પણ આળિકાની દયાથી ખેંચાયો નહિ. શાન્તિ નિરુપાય બની ગઈ. તે કૂવાની જાળીને અઢેલીને તે બેસી પડી.

અરેરે નિરાધાર શાન્તિ ! આવા અંધકારપૂર્ણ સ્થાને રાત્રિના સમયે કોણ તને સહાયતા કરવા આવશે ? ત્હારામાં ઘડો ખેંચવાની બ્યારે શક્તિજ નથી ત્યારે તું શું કરીશ ?

શાન્તિ નિરુપાયે ઉભી થઇ. એવામાં અધકારમાં એક મનુષ્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ માણસે શાન્તિને કૂવા ઉપર પાણી ભરવા આવતાં જોઇ હતી—તથા તેના અંતરમાં દયા ઉપજ્યાથી તે શાન્તિની પાછળ કૂવા સુધી આવ્યો હતો. બાળિકાથી જ્યારે કૂવામાંનો ઘડો ખેંચી શકાતો નથી એમ તે માણસના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે તેની પાસે આવીને કહ્યું કે—“બહેન ! બહીશ નહિ. ત્હારાથી ઘડો ખેંચી શકાતો નથી કેમ ?”

કરુણકંઠે શાન્તિએ કહ્યું:—“હા ભાઈ ! હું ઘડાને ખેંચી શકતી નથી.”

દયાળુ માણસે કહ્યું:—“તું ચિંતા કરીશ નહિ. હું તને ઘડો ખેંચી આપું છું.”

આમ કહીને એ માણસે શાન્તિના હાથમાંથી દોરકું લઇ અલ્પ-કાળમાંજ ઘડો ઉપર ખેંચી લીધો. પછીથી શાન્તિએ એ ઘડો ઉંચકવા માંડ્યો; પરંતુ તેનાથી તે ઉંચકી નહિ શકાયાથી તથા એ પ્રકાર આગંતુક દયાળુ વ્યક્તિના જાણવામાં આવ્યાથી તેણે શાન્તિના હાથમાંનો ઘડો પોતાના હાથમાં ઉંચકી લઇ કહ્યું:—“બહેન ! આવો ભારે ઘડો ત્હારા-થી કેવી રીતે ઉંચકી શકાય ? ત્હારી ઉંમર કેટલાં વર્ષની છે ?”

“મહને સાત વર્ષ પૂરાં થયાં છે.”

“અને આવો ભારે ઘડો ઉંચકીને ત્હારે ક્યાં જવાનું છે ?”

“જવાનું ડેકાણું અહિંથી દૂર છે.”

એ મનુષ્યે ક્ષણપર્યન્ત કાંઈ વિચારીને કહ્યું:—“બહેન ! ત્હારે મા નથી કે ?”

“હું કાંઈ જાણતી નથી. મ્હારી માતા હોય એમ મહને લાગતું નથી.” શાન્તિએ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું.

આકાશમાં ઉદિત થયેલા અલ્પસંખ્યક તારકો પ્રકાશનો યત્કિં-ચિત્ત વિસ્તાર કરી રહ્યા હતા. એ પ્રકાશમાં એ માણસે શાન્તિના વદનમંડળનું લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરીને કિસ્મકતાથી પૂછ્યું:—“બહેન ! ત્હારું નામ શું છે ?”

“મ્હારું નામ શાન્તિલતા છે.” બાળિકાએ ઉત્તર આપ્યો.

આ નામ સાંભળવામાં આવતાંજ એ માણસના મસ્તક ઉપર જાણે કે પ્રચંડ વજ્રાઘાત થયો. પુનઃ એક વખત તેણે શાન્તિના આ-પાદ મસ્તકનું નિરીક્ષણ કર્યું. તેણે અપાર પ્રેમપૂર્વક તેમજ કોમળકંઠે પૂછ્યું:—“બેટા ! તું ક્યાં રહે છે ?”

“કેશવલાલના અનપૂર્ણાગૃહમાં;—હું ત્યાંજ રહું છું.”

“ આવી રાત્રે તને કૂવા ઉપર પાણી ભરવા કોણે મોકલી ? ”

“ કાળિકાએ. ”

“ હાટલમાં બીજો નોકર નથી કે ? ”

“ રસોઈઓ છે; પરંતુ તે પાણી લાવતો નથી. ”

“ બીજું કોઈ નથી ? ”

ખિન્નસ્વરે બાળિકાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ ના ગુલાબ અને ચંપા-
બહેન છે; પણ તેમને શેઠાણી મોકલતાં નથી. ”

“ એ બંને કોણ છે ? ”

“ શેઠાણીની છોકરીઓ. કાળિકા શેઠાણી હમ્મેશાં એમ કહે છે કે હું તેમની ચાકરડી છું અને તેઓ શેઠાણીઓ છે; તેથી હું કામ કરું છું અને તેઓ રમ્યા કરે છે. મહારે ઘણું કામ કરવાનું હોવાથી મહને રમવાનો વખત મળતો નથી, અને ધારે કે કદાચ રમવાનો વખત મળે તો પણ કાળિકા શેઠાણી મહને રમવા દે તેમ નથી. ઘર-સાફસુફ કરવાનું, કપ રકાબીઓ ધોવાનું, પાણી ભરવાનું તથા બીજું અનેક પ્રકારનું કામ મહારે કરવું પડે છે. આટલું કામ હું કરું છું છતાં મહારા દુઃખનો પાર નથી. ”

આવી રીતે વાતચિત કરતાં એ બંને જણાં પેલી પુતળીવાળા દુકાને જઈ પહોંચ્યાં. બાળિકાએ એ પુતળી તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીને કહ્યું:—“ જુઓ તો ખરા, એ પુતળી, મહારા તરફ જોઈને કેવી હસે છે ? મહને તો એ બહુ ગમી છે જો ગુલાબ અને ચંપાના જોવામાં એ પુતળી આવશે તો તેઓ તેને ખરીદ કર્યા સિવાય રહેશે નહિ. ”

પુરુષે પુતળી તરફ જોયું. બાળિકાનાં ઉપર્યુક્ત મધુર વચનોથી તેને હસવું આવ્યું. તે કાંઈ બોલ્યા સિવાય આગળ વધ્યો. બાળિકાએ આગળ જઈ તેને અટકાવીને કહ્યું:—“ મ્હોટાભાઈ ! ”

“ શું છે, બેટા ? ”

“ ઘર આવી પહોંચ્યું છે;—મહને ઘડો આપી દો—નહિ તો તમને ત્રાસ આપ્યા બદલ કાળિકા શેઠાણી મહને વઢશે. ”

“ હું પણ આજે તારા અન્નપૂર્ણાગૃહમાંજ ઉતરનાર છું. તું તારા શેઠને ખબર આપજો. ”

ઘડો આપીને તે પુરુષ મોકળો થયો હતો એટલામાં અન્નપૂર્ણા-ગૃહનું દાર ઉઘડ્યું અને ફૂર કાળિકાએ પોતાની બીણથી દષ્ટિ રસ્તા તરફ ફેંકી. પછીથી તેણે કહ્યું: “ ક્યારની કૂવા ઉપર ગઈ છે ! હજી

પણ આવી નહિ. રાંડ બહુ લુચ્ચી જણાય છે ! એક ઘડો ભરી લાવવામાં આટલી બધી વાર ?”

શાન્તિએ પગથીઆં ઉપર ચઢતાં ચઢતાં કહ્યું:—“ બાઈસાહેબ ! હું પાણી લઈ આવી છું.”

“ હવે હું તને ચૌદમું રત્ન કેવું છે તે બતાવું છું ! ”

શાન્તિએ ધ્રૂજતા હાથે ઘડો કાળિકાના હાથમાં આપ્યો. કાળિકાએ તેને લાત મારવાને પગ ઉગામ્યો. શાન્તિ માર પડવાના ભયથી સત્વર ઘરમાં જતી રહી. અંદર ગયા પછી તેણે કહ્યું:—“ બાઈસાહેબ ! કૃપા ઉપરથી આવતાં હું એક ઉતારુને મ્હારી સાથે તેડી લાવી છું.”

બાળિકાના શુભવર્તમાન તથા ઉતારુના પ્રત્યક્ષ દર્શનનું પરિણામ ક્રૂર કાળિકાના ક્રોધ ઉપર થયું. ક્રોધને શાન્ત કરી તેણે સહજ નમ્ર-સ્વરે સ્મિત મુખે કહ્યું:—“ આવો બાઈ ! અહિં તમારી સંવળી વ્યવસ્થા થશે. આખા ગામમાં અમારું આ અન્નપૂર્ણાગૃહ અદ્વિતીય છે.”

“ પણ મ્હારા રહેઠાણની વ્યવસ્થા થશે કે ? ”

“ એજ એક પ્રશ્ન છે. હમણાંજ બે ઉતારુઓ આવ્યા છે તેમને પણ સ્વતંત્ર ઓરડીઓ જોઈએ છીએ; કિન્તુ—”

“ જો સૂઈ રહેવાને માટે ઓરડીમાં વ્યવસ્થા નહિ થાય તો હું ઓસરી યાતો પરસાળમાં સૂઈ રહીશ. તમારો જે ચાર્જ હશે તે આપવાને હું તયાર છું.”

એટલામાં પ્રથમ આવેલા બે ઉતારુઓનો યથોચિત સત્કાર કરીને કેશવલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ સમયે તેણે ઇંગ્લીશ સૂટ પહેર્યો હતો. કંઠપ્રદેશને કૉલર ટાંધી શોભાવ્યો હતો. તેના પગમાં બોસ્ટોકના બૂટ હતા; અર્થાત્ હમણાં તે આંગલવેષમાં વિભૂષિત થયેલો હતો. તેનો પહેરવેષ જોઈને આપણા આ નવીન આગંતુક ઉતારુએ વિચાર્યું કે, એ પણ તેના જેવેજ કોઈ ઉતારુ હશે. પ્રથમ તો કાળિકાનો આ પતિ અન્નપૂર્ણાગૃહનો માલિક હશે એવી તેના અંતરમાં કલ્પના સુઢાં ઉપજી નહિ; પરંતુ તત્કાળ તેનો ભ્રમ દૂર થઈ ગયો. તેણે કેશવલાલને અન્નપૂર્ણાગૃહના માલિક તરીકે ઓળખ્યો, તથા આગંતુક પુરુષને ‘**વહુરત્ના વસુંધરા**’ એ સૂત્રનો સાક્ષાત્કાર થયો.

કાળિકાએ પોતાનો પતિ આવ્યો એટલે ઉતારુ તરફ અંગુલિ નિર્દેષ કર્યો. ઉતારુનો ઉંચા કાપડનો પરંતુ સાદો પોષાક, સાદું વર્તન, સાદો દેહ તેમજ સાદું સ્વરૂપ જોઈને કેશવલાલે પ્રથમ નાક મરડીને

કલ્પુ:—“ આપને અહિં સૂવા, રહેવા તેમજ જમવાનો એક દિવસનો દોઢ રૂપિયો આપવો પડશે.”

મુંબાઈ કરતાં તમારો દર ઘણો સસ્તો છે. હું દોઢ રૂપિયો આપવાને કપૂલ છું.”

પાસેની ઝોસરીમાં પડેલા એક ટેબલની પાસે એક ખુરસી ઉપર આવેલો ઉતારુ ખેડો. રસોઈઓ ગૃહમાં રસોઈ બનાવતો હોવાથી કાળિકા કાર્યવ્યવસાયથી મુક્ત હતી. એ પણ આ નવા ઉતારુ પાસે ખેડી. ચંપાનું ફાટી ગયેલું એક વસ્ત્ર લઈને એક ખુણામાં ખેસી શાન્તિ સીબ્યા કરતી હતી. શાન્તિને અલ્પકાળને માટે ખેસી રહેવા દેવી એ જગતને શાન્ત થવા દેવા જેવું હતું. કાળિકાએ તેને પૂછ્યું:—“ શાન્તિ ! કેટલા દિવસથી તું એ ચોળી સીવે છે ? હજી બીજાં ઘણાં કપડાં સીવવાનાં છે માટે કામ કરવામાં વધારે ઝડપ રાખ.”

બાળિકા શાન્તિએ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય શેઠાણીની આજ્ઞા સાંભળી લીધી. એટલામાં ગુલાબ ત્યાં આવી પહોંચી. હમણાં ગુલાબની ઉંમર આઠ વર્ષની થઈ હતી. સુખમાં ઉછરેલી ગુલાબ અને દુઃખમાં ઉછરેલી શાન્તિના ચિત્રનું પાર્થક્ય પાથિક બરાબર જોઈ શક્યો. ગુલાબના સદૈવ પ્રસન્ન મુખમાં ડાળ ઉપર આનંદ, નિર્ભયતા, વગેરેનું તેજ દેખાતું હતું ત્યારે અનાથિની શાન્તિના મુખ ઉપર ભીતિ, ધાક, દુઃખ, ચિંતા વગેરેની મલિનતા જણાતી હતી. આમ છતાં અપાર દુઃખને લીધે તેના મોં ઉપર હાસ્ય કે આનંદ જણાતાં નહોતાં. ગુલાબનો કૃષ્ણકેશકલાપ, તેની વારંવાર સંભાળ લેવામાં આવતી હોવાથી, લાંબો, તેમજ તેજસ્વી જણાતો હતો. ત્યારે બાળિકાનો કેશકલાપ તેલના અભાવે રુક્ષ થઈ ગયેલો જેવામાં આવતો હતો. ગુલાબનાં નેત્રો ન્હાનાં હોવા છતાં તેમાં આનંદનૃત્ય થતું હોવાથી તે મોટાં જણાતાં હતાં ત્યારે બાળિકાનાં નેત્રો તેજસ્વી અને વિશાળ હોવા છતાં અપાર રુદનથી સહજ ન્હાનાં જેવામાં આવતાં હતાં. ગુલાબનો કંઠસ્વર સ્પષ્ટ તેમજ મધુર હતો ત્યારે શાન્તિના સ્વરમાં માધુર્યનો અભાવ અને કર્કશતા આવેલી હતી. ગુલાબ સુખમાં ઉછરતી હોવાથી તે ઘણી ઉંચી વધેલી હોઈ શરીરે જડી થઈ હતી ત્યારે શાન્તિ પોતાના દિવસો અપાર દુઃખમાં પસાર કરતી હોવાથી તેનું શરીર કૃશ થતું જેવામાં આવતું હતું.

આ બંને ચિત્રોનું પાર્થક્ય જોઈ આગંતુક અતિ દુઃખી થયો. ઈશ્વર એક વેલીને સુખમાં અને બીજીને દુઃખમાં શા માટે રાખે છે ? એ બિચારી નિર્દોષ સંસારજ્ઞાનશૂન્ય બાળિકા શાન્તિએ શો અપરાધ કર્યો હતો ? જે કદાચ તેનાં માબાપોએ કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય

તો પણ તેનું દુઃખ યા તો પ્રાયશ્ચિત્ત શાન્તિને શા માટે ભોગવવું જોઈએ ? વળી જન્મ આપ્યા પછી તેને દુઃખ દઈ ઈશ્વરે શા માટે તેની છળના કરવી જોઈએ ? આવા આવા અનેક વિચારો આગંતુકના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયા.

ખુણામાં બેઠેલી શાન્તિ તરફ જોઈને ગુલાબે કહ્યું:—“ બા ! મહે શાન્તિને એક બેઆની આપી હતી—તે પાછી મહે જ્યારે તેની પાસે માગી ત્યારે તેણે મહેને આપી નહિ. ”

આથી કાળિકા ક્રોધે ભરાઈ. આ અપરાધ તેને ઘણો મહાન જણાયો. તેણે કહ્યું:—“ અલી શાન્તિ ! ક્યાં છે ગુલાબની બે આની ? ”

“ બાઈસાહેબ ! મહે ગુલાબજેનને પાછી આપી દીધી છે. ”

“ ના બા ! મહે લીધી હોય તો હું ખોટું બોલું ખરી કે ? ” ગુલાબે માતાની પાસે બેસીને કહ્યું.

શાન્તિના અપરાધની સીમા રહી નહિ. કાળિકાએ પોતાનો સુર સમ્રમ ઉપર ચઢાવીને કહ્યું:—“ ઉભી રહે, હું ત્હારો ખરડો ખોખરો કરી નાખીને બેઆની કાઢું છું. કહે—આપી દે છે કે નહિ ? ”

મારના ભયથી ભૂતો પણ પલાયન કરી જાય છે ત્યારે પછી આ ખિચારી દીન બાળિકાની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે ? તે થર થર કંપવા લાગી. તેના મુખમાંથી એક પણ અક્ષર નીકળી શક્યો નહિ. થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું:—“ હું ખોટું નહિ બોલું;—હવે હું ખોટું નહિ બોલું ! હું તમારા પગે પડું છું. ”

“ ત્યારે બેઆની લાવ. ત્હારી જીભે કહામ દીધા સિવાય ત્હારી ટેવ સુધરવાની નથી. ” આમ કહીને બાળિકા ઉઠી દીપક પાસે ગઈ.

અનાથિની શાન્તિલતાએ બે આની લીધીજ નહોતી એટલે પછી તે ક્યાંથી આપી શકે ? આગંતુક ઉતારના અંતઃકરણમાં, આ કરુણાન્નક દૃશ્ય જોવામાં આવ્યાથી દયા ઉપજી. તેણે ખિસ્સામાં હાથ નાખી બેઆનીને બદલે એક પાવલીજ ખજાર કાઢી, અને ક્રોધ જાણે નહિ તેવી રીતે તેણે એ પાવલી નીચે નાખીને કહ્યું:—“ બાઈસાહેબ ! આ જુઓ અહિં કાંઈ બેઆની જેવું પડેલું છે. ”

કાળિકા આવી શોધવા લાગી. ઉતારુએ નીચા નમી પાવલી ઉંચકી લઈ કાળિકાના હાથમાં મૂકીને કહ્યું:—“ આ તો પાવલી છે. ”

“ હા હા—બેઆની નહિ પણ પાવલીજ હશે. આ લુચ્ચી છોકરી વારંવાર આવી લુચ્ચાઈ કરે છે; ચોરી ઉપર શિરજેરી કરે છે ! આ છોકરીના પંઝામાંથી ઈશ્વર ક્યારે છોડાવશે ? બાઈ ! હું તો હવે

આ છોકરીથી છેક કંટાળી ગઇ છું.” કાળિકાએ અંતરોદ્ગાર કાઢ્યા.

ઉતારુએ કહ્યું:—“ત્યારે પછી વિના કારણ દુઃખ શા માટે વેઠો છો? એને એકાદ અનાથાશ્રમમાં મોકલી દો.”

“કાણુ એને અનાથાશ્રમમાં રાખે તેમ છે? એના ગુણોના તો ખાર નથી! જો કોઇ પણ આ છોકરીને લઈ જતું હોય તો હું તેને અહિંથી રજા આપવાને તૈયાર છું. હવે મ્હારાથી આ દુઃખ બિલકુલ વેઠાતું નથી.”

એટલામાં કેશવલાલે વસ્ત્રો ખદલી નાખી, ત્યાં આવીને કહ્યું:—
“ખરું છે, ભાઈ! તમે આ છોકરીને જ્યાં મોકલવાની સલાહ આપતા હો ત્યાં એને મોકલી દેવાને હું તૈયાર છું. કેમકે હજી બે છોકરીઓને પરણાવતાં મ્હારું દીવાળું કુંકાઈ જાય તેમ છે—તેમાં વળી આ નવી જન્મળ શા માટે જોઇએ?”

“ઠીક છે, ત્યારે એ છોકરી મ્હનેજ સોંપી દો.”

કાળિકાએ આનંદિત થઈને કહ્યું:—“અમારી કાંઈ ના નથી. તમે સહવારે એલાશક એને લઈ જજો.”

બાળિકા શાન્તિલતા આ સમાચાર સાંભળતી હતી. તેના તરફ લક્ષ્ય જતાંજ કાળિકાએ પુનઃ ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:—“જુઓ, કેવી બેઠી બેઠી આપણી વાતચિત સાંભળે છે? એને ખબર છે કે, જો હાથ-માંની ચોળી સીવવાનું કામ કાલે અપૂર્ણ રહેશે તો તેની કેવી દશા થશે?! અહિં કાંઈ મફતનું ખાઈ મસીદે સૂવા જેવું કરે તે બિલકુલ ખાલવે તેમ નથી!”

ઉતારુએ કહ્યું:—“તમે એને કાંઈ કહેશો નહિ—એને રમવા દો.”

“ત્યારે શું હું એને મફત ખવડાવું?”

“એનું તમને કેટલું ખરચ આવે છે?”

“કેદખાનામાંના કેદીનું દરરોજનું ખર્ચ ત્રણ આના આવે છે ત્યારે પછી એનું છ આના ન આવે કે?”

ઉતારુએ પોતાના ખિસ્સામાંથી એક રૂપિયો કાઢી કાળિકા તરફ ફેંકીને કહ્યું:—“લ્યો આ એની એક દિવસની મજૂરી, હવે એને રમવા દો.”

આવો પ્રકાર જોઇ કેશવલાલે શાન્તિને કહ્યું:—“રમ—રમ, આજે ત્હારો ભાગ્યભાનુ પૂર્ણતેજથી પ્રકાશી નીકળ્યો છે.”

પરંતુ બિચારી શાન્તિલતા કોની સાથે રમે? તેની પાસે રમવા જેવી શી વસ્તુ હતી? તેની પાસે ઢીંગલી નહોતી કે પુતળી પણ નહોતી. સંસારની રમતો રમવા જેવી બ્હેનપણીઓ સુદ્ધાં નહોતી.

“શાન્તિ ! હવે તું બેલાશક રમ.” કાળિકાએ કહ્યું. તથા બાળિકાએ આ વાક્ય સાંભળ્યું; છતાં તે આશ્ચર્યથી તથા ભયભીત દૃષ્ટિથી ઉતારુ તરફ જોઈ રહી. તેની દૃષ્ટિ જોઈ ઉતારુ તેનો મનોભાવ સમજી જઈ તરતજ અન્નપૂર્ણાગૃહમાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો, તથા અલ્પકાળમાંજ શાન્તિને હસાવનારી પુતળીને ખરીદી લાગ્યો. પછીથી એ પુતળી તેણે શાન્તિના હાથમાં આપીને પ્રસન્ન મુખે કહ્યું:—“હવે તું તહારે રમ્યા કર.”

ઉતારુએ આ પ્રમાણે કહ્યું તોપણ શાન્તિ સભયદૃષ્ટિથી કાળિકા તરફ જોઈ રહી હતી. કાળિકાએ વિકટ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“મહારા મ્હોં તરફ શું જુએ છે ? પુતળીની સાથે રમ.”

ઉતારુએ શાન્તિને સ્નેહથી પોતાની પાસે ઉભી રાખી તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી પૂછ્યું:—“શાન્તિ ! તું આ પુતળીનું નામ શું રાખીશ ?”

શાન્તિએ આ સમયે કાંઈક હિમ્મત આવતાં કહ્યું:—“હું એનું નામ સીતા રાખીશ.”

કાળિકાથી આ પ્રકાર જોઈ શકાયો નહિ. તે કોધાંધ બની ગઈ; છતાં તે કાંઈ બોલી શકી નહિ. તેણે ઉતારુ તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું:—“તમે હવે ક્યાં સુધી બેસી રહેશો ? ચાલો જમી લ્યો.”

ઉતારુએ ઉઠી ભોજન કર્યું. ભોજન થઈ ગયા પછી તેની સ્ત્રી રહેવાની ખાસ વ્યવસ્થા કેશવલાલના વિશ્રામગૃહમાંજ કરવામાં આવી. વિશ્રામગૃહમાંની શય્યામાં સ્ત્રી રહ્યા પછી આ પ્રમાણે શબ્દો તેના સાંભળવામાં આવ્યા કે:—“જો, શ્રીમંત લોકો આવા લહેરીજ હોય છે. મુસલમાન જાતિમાં એક ખલિફા થઈ ગયો, તે પણ આની માફક ભિખારીના જેવી સ્થિતિમાં રહેતો હતો. આ માણસનો પહેરવેશ, રીતભાત વગેરે સાદું જણાય છે તોપણ એ શ્રીમંતજ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. આપણને શી ફિકર છે. આપણને તો કોઈ પણ રીતે પૈસાની જરૂર છે. જો સાંભળ, જરૂર કરતાં જગતમાં બીજી એક પણ વસ્તુ ચઢિયાતી નથી. એક ઉર્દુ શાયરે લખ્યું છે કે:—

“પૈસા હી બ્પરસ બનાતા હૈ ઇન્સાં કે ખાતકો,

પૈસા જોખ દેતા હૈ બ્યાહો બરાતકો.

પૈસા હૈ રંગ રૂપ પૈસા હી માલ હય,

પસા ન હોય તો આદમી ચર્પેકા માલ હય.”

ખાસ પોતાનેજ સંભળાવવાના હેતુથી તો કેશવલાલે આ વાક્યો નહિ ઉચ્ચાર્યા હોય એવી ઉતારુને શંકા ઉપજી; છતાં એ તરફ બક્ષ્ય નહિ આપતાં તે નિદ્રાધીન થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૩૦ મું

શાન્તિલતાનું પ્રયાણ.

ખીજે દિવસે પ્રભાતકાળેજ ઉતારુ વિશ્રામગૃહની ખૂંટાર નીકળી નીચે આવ્યો. આ સમયે કેશવલાલને તેણે ત્વરાથી ધરમાં પ્રવેશ કરતો જોયો; આમ છતાં પોતાના ગભરાટને દબાવી દધ ઉતારુને નમસ્કાર કરી કેશવલાલે કહ્યું:—“ આપ આટલા બધા બહેલા કેમ ઉઠ્યા ? હમણાંજ જવાનો વિચાર છે કે શું ? ”

“ હા, સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનું દર્શન કરીને જવાનો વિચાર છે. ”

“ સ્વામી સ્નેહજ્યોતિ તો લગભગ ત્રણ માસથી આ ગામનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા છે—તેઓ ક્યાં ગયા છે તેની કોઇને માહિતી નથી. ”

ઉતારુએ શાન્તિથી પૂછ્યું:—“ તેમનો શિષ્ય અહિં છે કે નહિ ? ”

“ કોણ યોગિની અને ઉમાપતિ કે ? તેઓ પણ અહિં નથી. ”

“ ત્યારે તો હું હમણાંજ અહિંથી વિદાય થવાને ઇચ્છું છું. તમે તમારું ખીલ લઇ આવો. ” ઉતારુએ કહ્યું.

“ આપ આ પીચો ત્યાં સુધીમાં હું ખીલ લઇ આવું છું. ” કેશવલાલે કહ્યું, તથા આમ કહીને તરતજ તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ઉતારુ પ્રાતઃકૃત્યાદિથી નિવૃત્ત થઇ ખુરસી ઉપર બેઠો કે તરતજ કાળિકા આ લઇ આવી. કાળિકાએ આનો કપ ઉતારુના હાથમાં આપતાં કહ્યું:—“ બાઇ ! જુઓને આજકાલ મોંઘવારી કેટલી બધી થઇ ગઇ છે ? હોટલની આવકથી કોઇ પણ રીતે સંસારચ્ચલારનો નિર્વાહ થઇ શકતો નથી. તે ઉપરાંત વળી પેલી છોકરી તો અમને તદ્દન ભારસ્વરૂપ થઇ પડી છે. દુષ્કાળમાં જાણે કે અધિકમાસનો અનુભવ થાય છે ! ” કાળિકાએ સ્વાર્થયુદ્ધિ પ્રદર્શિત કરીને કહ્યું.

ઉતારુ કાંઇ બોલ્યો નહિ. કાળિકાએ પુનઃ કહ્યું:—“ હવે તો શું કરવું તેનો નિરંતર ધણો વિચાર થયા કરે છે. દુકાનનું ભાડું, હોટલનું લાઇસન્સ વગેરે જુસ્મથી જીવ તદ્દન અસ્થિર બની ગયો છે. તેમાં વળી મ્હોટી છોકરી હવે વિવાહયોગ્ય થઇ છે. તેનું લગ્ન કરવામાં હજાર બારસો રૂપિયા ખરચવા પડશે. ”

ધણા સમય સુધી શાન્ત રહ્યા પછી આનો એક ઘુંટડો ગળે ઉતારીને આપણા ઉતારુએ કહ્યું:—“ ત્યારે જો હું તમને દુઃખમુક્ત કરવાને માટે એ બાળિકાને લઇ જઉં તો ? ”

“ તો તો આપનો અમારા ઉપર મહાન ઉપકાર થયો છે એમ અમે સમજીશું. તેને આપ આપને ત્યાં લઇ જઇને નચાવો ફૂદાવો, લાડ લડાવો યાતો કાપી નાખો એમાં અમને કાંઇ હરકત નથી ! ”

“ ઠીક ત્યારે તમે કહો છો તો હું તેને લઇ જઇશ. ”

“ તમે સત્ય કહો છો કે શું ? ”

“ હા—હું હમણાંજ એને તૈયાર કરું છું. ”

આ સમયે ખીલ લઇને કેશવલાલ આવ્યો. ખીલ આગળ ધરીને કેશવલાલે કહ્યું:—“ આપનું ખીલ માત્ર ચારજ રૂપિયા છે. ” પછીથી પોતાની પત્ની તરફ જોઇને તેણે કહ્યું:—“ મહારે આ ભાઇની સાથે શાન્તિ સંબંધીની થોડી વાતચિત કરવાની છે. તું શાન્તિને તેડી લાવ. ”

કાળિકાના ગયા પછી કેશવલાલે કહ્યું:—“ ભાઇ! એ છોકરી અમને બહુ વહાલી છે ”

ઉતારુએ આશ્ચર્યચકિત થઇને પૂછ્યું:— “ કયી છોકરી ? ”

“ એટલુંજ નહિ પરંતુ ગર્ભ કાલથી તમારું મન પણ તેણે વીંધી નાખ્યું છે. ”

“ કોણે ? ”

“ શાન્તિલતાએ. એને તમે અમારી પાસેથી લઇ જવાને ઇચ્છો છો; પરંતુ એનો ત્યાગ કરવો મૂકેને ગમતો નથી. બાલ્યાવસ્થાથી અમે તેનું દુઃખ વેઠ્યું છે. મહારા ખોળામાં રમીને તે મહોટી થઇ છે. જે માણસનો વિશેષ સહવાસ થાય છે તેનો ત્યાગ કર્યાથી જીવ હમમેશાં દુઃખી થાય છે. સહવાસથી આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે—અમે જો કે ગરીબ છીએ ખરાં; પણ ગરીબ માણસો પોતાનાં બાળબચ્ચાંને ફેંકી દે છે કે? મહારી સ્ત્રી મૂર્ખ છે તેથી તે જેમ કાવે તેમ ખોલે છે. આપ એનાં વચનો પ્રત્યે લક્ષ્ય આપશો નાહ. ”

ઉતારુ પોતાના તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોઇ રહ્યો છે એ પ્રકાર કેશવલાલ સારી રીતે સમજી શક્યો. તેણે પુનઃ કહ્યું:—“ વળી એ છોકરી હું તમારે સ્વાધીન કરું એ કાયદાવિરુદ્ધ ન થાય કે? તમે કોણ છો—ક્યાં રહો છો—શું કરો છો—તમારી પરિસ્થિતિ કેવી છે એ સંબંધી હું કાંઇ જાણતો નથી. તમે કોધે ભરાશો નહિ. જે મહારી જમ્યાએ તમે હોત તો તમારા અંતરમાં પણ આવો, ગંભીર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હોત. ”

કેશવલાલનાં આ વચનો સાંભળી આપણા પરદુઃખમંજન ઉતારુ-

એ કહ્યું:—“ મહારા નામગામની તમને માહિતી આપવાની બિલકુલ આવશ્યકતા નથી. તમે એ છોડરીથી કંટાળેલા છો. તમને તે ભારરૂપ થઇ પડી છે, તેથી તમે તેને કોઇ પણ માણસને સ્વાધીન કરી દેવાની ઇચ્છા રાખો છો—હું તેને મહારી સાથે લઇ જઈ જીવનપર્યંત તેનું પ્રતિપાલન કરવાને તૈયાર છું. આ જગતમાં હું તેને લઇ ગમે તે સ્થળે ચાલ્યો જઈશ. પુનઃ તમારી તેની સાથે કાળાંતરે પણ મુલાકાત નહિ થાય. હવે કહો કે તમે તેને મહારી સાથે મોકલવાને તૈયાર છો કે નહિ ? ”

ચતુર કેશવલાલે સઘળી બાબતોનો અને ઉતારુના ઉદાર સ્વભાવનો પ્રથમથીજ પૂર્ણ વિચાર કર્યો હતો. તેણે શાન્તિથી ઉતારુના મહેાં તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઇ રહીને કહ્યું:—“ ના ના—કાંઈ પણ લાભ મળ્યા સિવાય હું એ છોડરી તમારે સ્વાધીન કરી શકીશ નહિ. જો તમે માત્ર બસો રૂપિયા આપો તો હું તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને તૈયાર છું. ”

ઉતારુએ પોતાના ખિસ્સામાંથી દશ દશ રૂપિયાની વીસ નોટો બહાર કાઢીને કહ્યું:—“ ચાલો, હું તમને બસો રૂપિયા આપું છું—તમે શાન્તિને સત્વર અહિં લઇ આવો. ”

કેશવલાલે પત્નીને હાંક મારીને કહ્યું:—“ શાન્તિને અહિં જલદી લાવો. ”

મલિન વસ્ત્રો પહેરેલી શાન્તિને કાળિકા લઇ આવી, તથા શાન્તિને ઉતારુને સ્વાધીન કરી કાળિકાએ કહ્યું:—“ તમે અમારા ઉપર મ્હોટો ઉપકાર કર્યો છે ! ”

અઘાપિ સૂર્યભગવાન ઉદિત થયા નહોતા. પૂર્વદિશાએ સોનેરી રંગથી પોતાના અંગને શોભાવ્યું હતું. તારકો એક પછી એક આકાશપટમાં અદ્રશ્ય થઇ જતા હતા. આવા સમયે અનાથિની શાન્તિલતા આ જન્મમાં નહિ જોયલા એક અપરિચિત પુરુષની સાથે સ્મિત મુખે ચાલી જતી હતી. હમણાં બાળિકાનું મુખમંડળ અતિ આનંદિત જણાતું હતું. દુષ્ટ કાળિકાના પંઝામાંથી મુક્ત થઇ તે કોઇ અગમ્ય સ્થાને જતી હતી એ વિચારથીજ તે આનંદિતા થયેલી જણાતી હતી.

નવી કલ્પનાઓ કરતી કરતી, અપૂર્વ આનંદાવેશમાં શાન્તિ આપણા ઉતારુની સાથે માર્ગ કાપતી હતી; પરંતુ એ બિચારી ક્યાં સુધી ચાલી શકે ? એક કલાકમાંજ તે થાકી ગઇ. ઉતારુ તેનો હાથ પકડીને ચાલતો હતો. પ્રાતઃકાળની નૈસર્ગિક રમણીય શોભાનું દર્શન કરતાં કરતાં ઉભય પોતાના માર્ગે અગ્રેસર થતાં હતાં. એવામાં પોતાની પાછળ

કોઇ આવતું હોય એવો ઉતારને ભાસ થયો. ઉતાર ઉભો રહ્યો. એક વખત તેણે પાછળ દૃષ્ટિ કરી જોઇ.

પાછળથી આવનાર માણસ કેશવલાલજી હતો. તે દોડતો દોડતો આવતો હતો. અલ્પકાળમાંજ તેણે ઉતાર પાસે આવી પહોંચીને કહ્યું:—
“ મહાશય ! મહેને ક્ષમા કરો. તમારા બસો રૂપિયા તમે પાછા લઇ લ્યો. મહારે એ રૂપિયા નથી જોઈતા.”

“ તમે આ શું કહો છો ? ”

“ ના ના—હું શાન્તિલતાને તમારી સાથે મોકલવાને ઇચ્છતો નથી. ”

શાન્તિ ભયભીત બની ગઇ. તે ઉતારની પાછળ ઉભી રહી. તે ભય પામીને કેશવલાલના મ્હોં તરફ જોઈ રહી. ઉતારએ શાન્તિના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું:—“ શું તું શાન્તિને પાછી લઇ જઇશ ? ”
ઉતારનો ક્રોધસૂચક પ્રશ્ન સાંભળી કેશવલાલ ચમક્યો; પરંતુ ધૈર્ય ધારણ કરીને તેણે કહ્યું:—“ જુઓ, હું તદ્દન સાદો અને સરળ માણસ છું. તેમાં વળી ઘણોજ ગરીબ છું. આ છોકરી કાંઈ અમારી પોતાની નથી. એની માતા એને અમારી સંભાળમાં મૂકી ગઇ છે. હું તેની માતાની તપાસ કરવા ગયો હતો; પરંતુ તેનો પત્તા લાગ્યો નહોતો. એની માતાની યા તો એના કોઇ સગાવહાલાની સહી સાક્ષી સિવાય શાન્તિને હું તમારે સ્વાધીન કેવી રીતે કરી શકું ? હું મહારા પગ ઉપર કોહાડી મારવા તૈયાર નથી ! ”

આ વાંચ્યોનો કશો ઉત્તર આપ્યા સિવાય ઉતારએ પોતાના કોટનાં બટન ખોલી નાખ્યાં, તથા અંદરના ખિસ્સામાં તેણે હાથ નાખ્યો. કોટની બાજુ ઉઘાડી થતાંજ કેશવલાલની દૃષ્ટિ, ઉતારના ખિસ્સામાં નોટાનું એક મ્હોડું બંડલ જોઇ શકી. તેણે મનમાંજ વિચાર્યું:—
“ આજે એ બંડલ મેળવ્યા સિવાય હું એની ઉમ્મીદ પાર ઉતરવા દેવાનો નથી ! ”

એક ચિઠ્ઠી કેશવલાલના હાથમાં આપીને ઉતારએ કહ્યું:—“ તમારા ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનું સંકટ આવે એવી મહારી ઇચ્છા નથી. તમારે શાન્તિલતાની માતા સ્નેહલતાની ચિઠ્ઠી જોઇએ ને ? ઠીક છે, લ્યો આ ચિઠ્ઠી વાંચી જુઓ. ”

કેશવલાલે ચિઠ્ઠી લઇને વાંચવા માંડી:—

“ રા. કેશવલાલ,

આ ચિઠ્ઠી લઇ આવનાર ગૃહસ્થની સાથે મહારી શાન્તિલતાને કોઇ પણ જાતની હરકત કર્યા સિવાય મોકલજો. જે આપની કશી તકરાર હશે તો તેનો નિકાલ આવનાર ગૃહસ્થ કરશે. સ્નેહલતા.”

ઉતારુએ ઉપહાસ કરતાં પૂછ્યું:—“ સહી તથા અક્ષરોને તો તમે ખરાબર ઓળખો છો ને ? ”

આ ચિઠ્ઠી સ્નેહલતાના હસ્તાક્ષરનીજ હતી; પરંતુ લુગ્મ્યા કેશવલાલના મનમાં એક નવીજ યુક્તિ સૂઝી. તેણે કહ્યું:—“ આ સહી બનાવટી છે એ માટે મહને સહજ પણ સંદેહ નથી. વળી સ્નેહલતાની પોતાની સહી હોય તોપણ સાક્ષીની જરૂર છે. સાક્ષી સિવાય હું શાન્તિને તમારી સાથે મોકલી શકીશ નહિ.”

“ તું મૂર્ખ છે—એકદમ અહિંથી પાછો ચાલ્યો જા.”

“ આ જુઓ, સહી ધારો કે કદાચ ખરી હોય તો પણ પત્રમાં એમ લખેલું છે કે, ‘જે આપની કશી તકરાર હશે તો તેનો નિકાલ આવનાર ગૃહસ્થ કરશે.’ જે બીજા બસો રૂપિયા મહને આપો તો પછી મહને કશો વાંધો નથી. જે ચારસો રૂપિયા આપવાની તમારી ઇચ્છા ન હોય તો શાન્તિને મહારે સ્વાધીન કરી દો. મહને મૂર્ખ કહેવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. ગોવિંદપુરમાં પોલિસકોર્ટ છે ! ”

ઉતારુએ ગંભીરતાથી શાન્તિલતાને કહ્યું:—“ ચાલ બેટા ! ”

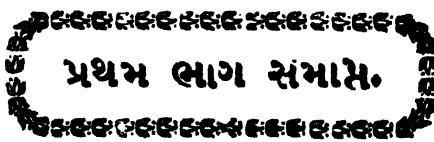
ડાખા હાથે ઉતારુએ શાન્તિને પકડી હતી, અને જમણા હાથમાં તેણે એક મજબુત લાકડી રાખી હતી. ઉતારુના બળવાન હાથમાં મજબુત લાકડી જેઠને કેશવલાલ સ્તંભિત બની ગયો. તેની શુદ્ધિ ઉડી ગઇ. ઉતારુ શાન્તિલતાને ખાંધ ઉપર બેસાડી આગળ ચાલવા લાગ્યો. કેશવલાલ જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ ઉભો રહીને આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી ઉતારુ અદ્રશ્ય થાય ત્યાં સુધી તેના તરફ જોઇ રહ્યો. કેશવલાલે વિચાર્યું:—“ અરેરે ! હું કેવો મૂર્ખ છું ! જે મહારા હાથમાં એકાદ પિસ્તોલ અગર તો કટાર હોત તો આજે મહારું ભાગ્યચક્ર ફરી જાત. તેણે જીવ જવાના ભયથી તેની પાસેના બધા રૂપિયા મહને આપી દીધા હોત; છતાં હજી પણ તેને છોડી દેવો ઉચિત નથી. તે ક્યાં જાય છે તેની પૂરતી શોધ તો કરવીજ જેઠએ.”

ઉતારુ આંટલા સમય દરમ્યાન અદ્રશ્ય થઇ ગયો હતો. કેશવલાલે તેની ધણી શોધ કરી; પણ તેનો પતો નજ લાગ્યો. અંતે કેશ-

વલાલ નિરાશ થઈ પોતાના અન્નપૂર્ણાગૃહમાં પાછો ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે સહવારે આપણો ઉતાર મુંબાઈ જઈ પહોંચી, ભાય-ખલા ઉપર આવેલી એક ચાલીમાં બીજા માળનું ભાડું અગાઉથી ભરીને આપણી શાન્તિલતા સાથે રહ્યો.

પ્રિય પાઠક ! આ ઉતાર કોણ હતો ? કૃષ્ણલાલે કેવાં કેવાં કાર-સ્થાન કરી રામપ્રસાદનો ફસાવ્યો, અંતે રંગનાથનું શું થયું, અનાથિની શાન્તિલતા કેવી રીતે સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત કરી શકી, પિતા પુત્રીનું કેવી રીતે મિલન થયું તથા રામપ્રસાદના ચરિત્રમાં કેવી રીતે સુધારો થયો, કૃષ્ણલાલ અને નર્મદાની હાસ્યરસિક જોડીએ કેવાં હાસ્યજનક કાર્યો કર્યા એ વગેરેનો ચિતાર તથા સંયોગ વિયોગના અનેક પ્રસંગો, પ્રેમિક વસન્તની હૃદયવ્યથા, નલિનનું મિત્ર તરીકેનું આત્મત્યાગપૂર્ણ કર્તવ્ય વગેરે અનેક ઉપયોગી અને રસિક વિષયો આ નવલકથાના દ્વિતીય ભાગમાં આવશે.

પ્રથમ ભાગ સંમાપ્ત.

૨૧. ૨૧. ઠક્કર નારાયણ વિસનજીકૃત રસિક નવલકથાઓ

રમણી કે રાક્ષસી ?

અખળા જ્યારે મદનના મદથી ઉન્મત્ત બની જમ છે, તે વેળાએ પોતાના વિકારની તૃપ્તિ માટે તે કેવાં કેવાં ભયાનક કૃત્યો અને અશ્રુત-પૂર્વ સાહસો કરે છે અને તે એટલી હદ સુધી કે કોઈ મહા નીચ અને અત્યંત ધાતકી પુરુષને પણ તેના સમક્ષ લજ્જાથી માથું નીચું નમાવવું પડે; એનું આ નવલકથામાં આખેલું ચિત્ર આલેખાયલું છે. સત્યપ્રેમી જનોના શિરપર એક પછી એક આવતાં અનેક સંકટો, કામી જનોના વિવિધ પ્રકારના છળપ્રપંચ, નીચ નારીઓની કુટિલતા, કામી પુરુષોની પરવશતા, અને સંસારની વિલક્ષણતા આદિ વિષયો આ નવલકથામાં સરલતાથી વર્ણવાયા છે. ઉત્તમ કાગળ, ઉત્તમ છપાઈ, ચાર સુંદર ચિત્રો અને પૃષ્ઠની સંખ્યા લગભગ ૨૫૦, કપડાંનું સોનેરી નામવાળું સુંદર સોનેરી પુઠું કિં. રૂ. ૧-૪-૦.

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ.

આજ સમયમાં ચાલતા નીંધ સુધારા, ગાડીવાડીના વૈભવ ખાતર ગમે તેવા શ્રીમંત પતિ મેળવવાની લાલસા, શ્રીમંતોનાં મૃત્યુ સમયે થતાં વીલના સ્વપ્ને ન આવે તેવા બનાવો, આદિ સાંસારિક ઘટનાઓ વાંચવાથી જ ખ્યાલ થશે. આ સંસારિક નવલકથા એવી અપૂર્વ લખાયેલી છે કે એક વાર તે વાંચવા લીધા પછી તે પૂર્ણ કર્યા વગર એન પડશે નહિ. સુંદર ફોટોગ્રાફનાં ચાર ચિત્રો, પાકું સોનેરી પુઠું, એજ ઉંચાં કાગળ, કિંમત રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ માફ.

ભયંકર ભદ્ર

અથવા

કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભંગુર સંસારમાટે !

વિશ્વવિખ્યાત આંગલ નવલકથાકાર રેનોલ્ડઝ. કૃત 'ફાસ્ટ' નામક નવલકથાનો ઉત્કૃષ્ટ અને અવિકલ ગુર્જર અનુવાદ

આ સંસારના ક્ષણભંગુર ભોગ વિલાસની લાલસાથી મહત્વાકાંક્ષાના પ્રવાહમાં તણાઈને કુદ્ર માનવી પિશાચના દાસત્વને સ્વીકારીને આ જગતમાં કેવાં કમકમાવી ઉપજવનારાં કુકૃત્યો કરે છે અને જ્યારે

પિશાચની નરકગત્તામાં પડવાનો પ્રસંગ તેમનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઊભો રહે છે, તે વેળાએ તેમની કેવી દયાજનક દુર્દશા થઇ જાય છે, એનું જો તાદૃશ્ય શાબ્દિક ચિત્ર જોવું હોય, તો તે કેવળ આ અદ્ભુત નવલકથામાં જ દેખાશે. આ નવલકથાનો મૂળ લેખક રૈનાર્ડ્સન છે અને અનુવાદક ઠક્કર નારાયણ છે એટલે ગ્રંથની અધિક પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા રહેતીજ નથી. લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠનાં સોનેરી નામ તથા સુંદર બાઇન્ડીંગના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ અને વી. પી. ખર્ચ જુદું.

રા. વ્રજલાલ જાંદવળ ઠક્કરકૃત રસિક નવલકથાઓ.

દગાબાજ દુનિયા- ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રોસહિત. રહેલે ખાતાના નોકરોની શોચનીય સ્થિતિનો ચિતાર, ટ્રેનમાં લાસ, સ્ટેશન માસ્તર કૃષ્ણલાલનું કલ્પનામાં પણ ન પહોંચે એવું કાવતું, આદર્શ હિન્દુ વિધવા નિર્મળાનું દૈવી જીવન, વીસમી સદીના સાક્ષર કેશવલાલનાં પરાક્રમો આદિ બનાવો ધણાજ આકર્ષક છે. વિશેષ ખાત્રી માટે તેનાં દશ પૃષ્ઠ વાંચી ખાત્રી કરો. પાકું રૂપેરી પુઠું. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા છતાં કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા અથવા આદર્શ વિધવા-

આ નવલકથા એક સર્વોત્તમ બંગાળી નવલકથાનો રસિક અનુવાદ છે. આ નવલકથા એટલી બધી લોકપ્રિય થઇ પડી છે કે તેનું હિન્દુસ્તાની અને ઇંગ્રેજી ભાષાંતર પણ થઇ ગયું છે. ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી એક દરિદ્ર ગૃહસંસારનાં સંકટો, સતી અને સાવિત્રીનું પરમપવિત્ર જીવન, વિશ્વેશ્વરની પરાંપકારિતા, ધર્મપ્રીતિ, શ્રીમંતની શક્તિ આદિ રસિક અને બોધક વિષયોથી પરિપૂર્ણ. ચાર મનોહર ફોટોગ્રાફોનાં ચિત્રો, સુંદર છપાઇ, પાકું લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું રૂપેરી પુઠું છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦.

હૃદય ભેદક ઘટનાઓનું અને મેસ્મેરિઝમના પ્રયોગોનું દર્શન કરાવતી રસિક નવલકથા.

પિશાચિની કે પ્રેમદા ? !

આ નવલકથામાં એક પછી એક એવા ભયંકર અને રૂંવા ઉભાં કરે એવા પ્રસંગો બને છે કે, જેથી વાંચનાર વિસ્મિત બની જાય તેમ છે. ભૂતપ્રેતની ભયંકર લીલાના પરિણામે ઉપજતું ભ્રમમૂલક દુઃખ, સુંદરી લીલાવતીનો પ્રણયરંગ, વિધવા કિશોરીની હૃદયવ્યથા, મહામાયાની સજીવન લીલા વગેરે વાંચતાં વાચક તલ્લીન બની જાય તેમ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૬૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું રૂપેરી પુઠું કિં. ૧-૮-૦.

રા. ચુનીલાલ વર્દમાન શાહકૃત રસિક નવલકથાઓ.

પિશાચ-મંદિર- રેનોલ્ડઝના ટ્રાંઝ સ્ટેચુ પુસ્તકના આધારે આ પુસ્તક લખવામાં આવેલું છે. આમાં ચમત્કારિક ભેદભરમો એવા હૃદયદ્રાવક અને આકર્ષક આપેલા છે કે એક વાર વાંચવા લીધા પછી તે સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય મૂકાતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ આ પુસ્તક પહેલીજ વાર વાંચતાં પાત્રો પ્રત્યે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ભાવ બીજી વાર વાંચતાં ઘણો સ્પષ્ટ થતો હોવાથી જે સંવાદો અરસપરસ થાય છે તે એવા આકર્ષક જણાય છે કે તે વાંચવાથી અત્યાનંદ થાય છે, અને તેટલા જ માટે તેના મૂળ લેખક આ પુસ્તકને બે વાર વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરે છે. પુસ્તકમાં સુંદર આકર્ષક ફોટો ઝીન્કોનાં પાંચ ચિત્રો આપેલાં છે. આજેજ મંગાવી ખાત્રી કરો. પાકું પૂઠું, લગભગ ૨૫૦ પૃષ્ઠ, છતાં કિં. રૂપિયા બે. પોસ્ટેજ માફ.

લતા અને લલિતા.

ભાગ ૧-૨-૩-૪.

સંસારની વિલક્ષણ ઘટમાળ દર્શાવનારી, અને લતા તથા લલિતા નામની બે બહેનો પોતાના જીવ જીવ પ્રકારના સ્વભાવને લીધે કેવાં સુખદુઃખમાંથી પસાર થાય છે તે દર્શાવનારી અને પ્રત્યેક લાઘવેરીમાં અગત્યના પુસ્તક તરીકે માન પામેલી આ સાંસારિક વાર્તા દરેક ગુજરાતી ભાષા જાણનારે વાંચવી જોઈએ. દરેક ભાગનાં ૨૦૦ પૃષ્ઠ અને દરેકમાં ચાર ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો સાથે. દરેકનું મૂલ્ય ૧૨ આના. પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ વધારે સમજવું.

રા. ચંબકલાલ જીવરાજ જોશીકૃત રસિક નવલકથા.

બાગે શયતાન અથવા તલવારનું તુફાન—

આ એક ડિટેક્ટીવ નવલકથા છે. ડિટેક્ટીવ રામપાલસિંહની અજાયબી-ભરેલી ચાલાકી, બચકર ખુનરેજી, કાપાકાપી વગેરે હૃદયદ્રાવક બનાવો એક પછી એક એવા આવ્યા છે કે તે વાંચતાં હૃદય કંપી જાય છે. ગુપ્ત ચાલાકી ભરેલા દાવમાંથી અને છુપા ભેદભરમોથી આ પુસ્તક છલાછલ ભરેલું છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા. પાકું પૂઠું છતાં કિં. ૨ રૂ. પોસ્ટેજ માફ.

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે,

સ્પેશીયાલીસ્ટ નૌવેલ પબ્લીશર ઍન્ડ બુકસેલર,

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

